आमुखम्

षट्सु शिक्षादिषु वेदाङ्गेषु ज्योतिःशास्त्रमप्यन्यतमम् इति नाविदितं विदुषाम्। तच्च वेदपुरुषस्य नयनमुच्यते। तदुक्तं मुण्डकश्रुतौ पाणिनीयशिक्षायां च—

'द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च, तत्रापरा—ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषम् इति।'

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।
तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते॥ इति॥

अनधीतज्योतिःशास्त्रो वेदविषयेऽन्ध इव भवतीति शास्त्रकृतामभिप्रायः। वेदवाटिकारामणीयकं ज्योतिर्ज्ञानेन चक्षुष्मतैवानुभवितुं शक्यते, नान्येन, अथेदं किञ्चिदिव विव्रियते—एकत्र श्रुताविदमाम्नायते—

'कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति।
त आ ववृत्रन् सदनाद् ऋतस्यादिद् घृतेन पृथिवी व्युद्यते।'

अयमस्यार्थः—सूर्यरश्मयो जलं धारयित्वा द्युलोकमायान्ति, ते कृष्णे नियाने=दक्षिणायने द्युलोकात् पर्यावृत्य मेघरूपेण मध्यममन्तरिक्षलोकं प्राप्नुवन्ति, यश्च ऋतस्य सदनम्=अपां गृहमित्युच्यते, ततो वृष्टिर्भवति। अथ कोऽसौ दक्षिणायनाख्यः कालो यत्र वृष्टिर्जायते? कश्चापरः कालः (उत्तरायणाख्यः) यत्रासौ मरीचिमाली जलानि स्वमरीचिष्वाधत्ते? एतत् सर्वं ज्योतिषशास्त्रादेवावगन्तुं शक्यम्। अथायमपरो मन्त्रस्तत्रभवतां पाठकानां पुरस्तादुपस्थाप्यते—

'स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः।
स्वस्तिनस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु॥'

अत्र मन्त्रे समस्तं खमण्डलं चतुर्दिगवस्थितैश्चतुर्भिर्नक्षत्रैश्चतुर्धा विभक्तमुपदिष्टम्। इन्द्रशब्देन चित्रानक्षत्रं गृह्यते, तैत्तिरीयशाखानुसारेण चित्रानक्षत्राधिपतिरिन्द्र एव। भारतस्य ग्रीसादिदेशान्तरस्य च प्राचीनेषु नक्षत्रचित्रेषु चित्रानक्षत्रचित्रं लम्बकर्णोलूकाकारमुपलभ्यते, मन्ये तद् 'वृद्धश्रवाः' इतिमन्त्रोक्तेन्द्रविशेषणाधारेणैवोत्प्रेक्षितम्, अथवा चित्रानक्षत्रे ताराणां तादृशः सन्निवेश एव तादृगाकृतिकल्पने मूलम्। कौशिक इतीन्द्रोलूकयोः समाना संज्ञा, 'निनाय बिभ्यद्दिवसानि कौशिकः' इति शिशुपालवधे माघकव्युक्तावपि कौशिकशब्देनोभयोः प्रतिपादनम् अस्ति। 'पूषा' इति पदेन रेवतीनक्षत्रमभिप्रेतम्। पूषैव तस्य देवता। देवतानामभिरपि नक्षत्रनिर्देश इति प्राचां पन्था अद्याप्यनुवर्तत एव। अन्तिमनक्षत्रत्वाद् अस्य विश्ववेदस्त्वं मन्त्रे प्रोक्तम्। तृतीयं नक्षत्रं श्रवणनामकं तार्क्ष्यशब्देनात्रोपक्षिप्तम्। नक्षत्रेषु बहूनि तारासमूहरूपाण्यपि भवन्ति, श्रवणायामपि सन्ति तिस्रस्ताराः, तिसृणां ताराणां समूहः संप्रसारणादिव्याकरणप्रक्रियया तृक्षइत्युच्यते। तिसृणामृचां समूहस्तृचमिति यथा। तृक्ष एव स्वार्थिकेनष्यञा तार्क्ष्यइति भवति। अपि च तार्क्ष्य इति गरुडस्यापि संज्ञा, अनया संज्ञयात्र गरुडध्वजो विष्णुः संकेत्यते। गरुडवाहनो गरुडध्वजश्च विष्णुरिति पुराणविदां प्रसिद्धिः। श्रवणनक्षत्राधिपश्च विष्णुरिति ज्योतिर्वित्सु प्रथते। अतोऽपि तार्क्ष्यशब्देन श्रवणखेट एवात्र मन्त्रद्रष्टुरभीप्सित इत्यत्र नास्ति संदेहः। अरिष्टनेमिरितिविशेषणेन सूचितं यदिदं श्रवणनक्षत्रं मरीचिमालिनः क्रान्तिवृत्तस्यान्तिमां सीमामधितिष्ठतीति। चतुर्थंनक्षत्रमिह पुष्यनामकं बृहस्पतिशब्देनोल्लिखितम्। बृहस्पतिर्हि तस्य देवता। देवताभिधानैर्नक्षत्रोल्लेख इति ज्योतिर्विदां शैलीति पुरस्तादुक्तमेव। अज्यौतिषज्ञः कथमस्य मन्त्रस्यार्थं विदांकरोत्विति साधूक्तं विद्वद्भिर्यज्ज्योतिर्विज्ञानशून्यो वेदार्थविषये सर्वथान्ध एवेति।

किञ्च यथा बीजं काले समुप्तं सिक्तं च क्रमशस्तरुरूपतां धत्ते, यथाकालं पुष्प्यति फलति च तथैव लौकिकानि वैदिकानि च सर्वाण्यपि कर्माणि काले कृतान्येव फलानि प्रसवितुं प्रभवन्ति। अकालकृतं सर्वं विफलतामेति। कालज्ञानं च ज्यौतिषज्ञानाधीनम्। 'कृत्तिकास्वग्नीन् आदधीत' इति वेदस्याज्ञा। 'काश्च ताः कृत्तिकाः' इति पञ्चाङ्गविद एव जानीयुः, पञ्चाङ्गगणनायां च ज्योतिर्विद एव प्रभवः। 'देवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ' इति शास्त्रमुदङ्मुखे रवौ (उत्तरायणे) देवतादिप्रतिष्ठामनुशास्ति। कदा रविरुदङ्मुखो भवतीति तत्त्वतो ग्रहगणितज्ञ एवावबुध्यते। तदेवं ज्योतिर्ज्ञानं वेदार्थ-कालादि जिज्ञासोर्नितान्तमपेक्षणीयमिति निर्विवादम्। चतुर्लक्षं ज्यौतिषं शास्त्रमिति विदां प्रसिद्धिः। तच्च सिद्धान्त संहिता होराख्यैस्त्रिभिः स्कन्धैस्त्रिधा विभक्त मस्ति। तत्र सिद्धान्तस्कन्धे पाटीगणित—बीजगणित—रेखागणितादिकं सर्वविधं सिद्धान्तरूपं गणितं निरूपितं विद्यते। संहितास्कन्धे भूकम्पोल्कापातावग्रह—वर्षणातिवर्षण—सुभिक्ष—दुर्भिक्षादि-योगाः, स्वचक्र परचक्रादिकं च प्रतिपादितम्। स्वर—शकुन—सामुद्रिक—शास्त्राणि चात्रैवान्तर्भवन्ति। होरास्कन्धे तु जातक—ताजिक—केरलीयप्रश्न—मुहूर्तादिकमन्तर्भवति।

तदेवमतिमहतोऽस्य परमोपयोगिनो ज्योतिःशास्त्रस्य पारिभाषिकाणां शब्दानां कोषो नाद्य यावत् केनचिल्लिखितः, लिखितोऽपि चेन्नाद्यापि विज्ञातः, केन चिद् विज्ञातोऽपि चेन्नाद्यावधि प्राकाश्य-मुपनीत इति विचार्य विदुषां तोषाय, ज्योतिःशास्त्राध्येतॄणामुपकाराय, स्वान्तःसुखाय च ज्योतिर्म-हार्णवपारङ्गतेन, शास्त्रानुशीलनशीलेन, कोषशास्त्रतलावगाहिना, विलोलद्वानीरं जाह्नवीतीर-मुपाश्रिते गढ़वालप्रदेशान्तर्गतग्राममण्डलमण्डनायिते खण्डनाम्नि ग्रामे निवसता, बड़थवालोपाह्वेन महाविदुषा मुकुन्ददैवज्ञेन विनिर्मितोऽयं ज्यौतिषशब्दकोषो भारतशासनशिक्षामन्त्रालयदत्तद्रव्य साहाय्येन मुद्रितः (प्रकाशितः) पाठकानां समक्षेसमुपस्थितो वर्तते। अनेकग्रन्थप्रणेतुरस्य शब्दकोष-कृच्चक्रचूडामणेरेष द्वितीयो ग्रन्थः, यो भारतशासनशिक्षामन्त्रालयेन द्रव्यसाहाय्यं दत्त्वा प्रकाश्य च सम्मानितः।

अत्र ग्रन्थे पञ्चाङ्ग—काल—पर्वप्रभृतय एकोनविंशतिवर्गाः सन्ति। तत्र दृष्ट्यादिपर्याय-फलोदाहरणवर्गे दृष्टेः स्थितेश्च बहवः पर्यायाः संगृहीताः सन्ति। तत्प्रयोगोदाहरणान्यपि प्राञ्चि तत्र तत्रो दाहृतानि। यौगिकशब्दानां योगार्थप्रदर्शनार्थं शब्दव्युत्पत्तिवर्गोऽप्यत्र निर्माय सन्निवेशितः। यच्छब्दसंबन्धेन यौगिकशब्दा निर्मित्सिताः, तत्संबन्धिशब्दास्तत्पर्यायसमीप एव समुद्धृता-द्रष्टव्याः। एकादिसंख्यावाचकशब्दानां पर्याया अपीतस्ततः समुद्धृत्य सन्निवेशिताः सन्ति।

आशासे ग्रन्थोऽयं, न केवलं ज्योतिर्विदां किन्तु, सर्वेषामपि संस्कृतवाङ्मयानुरागिणां रुचिकरो भवेत्। ज्यौतिषशब्दकोषमिमम् उद्भाव्य यत्सत्यं ग्रन्थकृता सुरभारतीवाङ्मये चिरादनुवर्तमाना न्यूनतैका परिहृतेति नातिरञ्जितं वचः।

अन्ते च ग्रन्थमधीत्य जातसंतोषः स्वान्तःसुखाय कोषलेखनप्रवृत्तस्य यदृच्छालाभसंतुष्टस्य ग्रन्थकर्तुर्विदुषः एकं प्रशस्तिपद्यं विलिख्य विरमति—

गङ्गौघमज्जननिरस्त-समस्त-कोष[1] जालोऽपि कोषरचनानिरतः सदा यः।
कस्तस्य चित्रचरितस्य मुकुन्दसूरेर्वक्तुं गुणान् सुतनुवाग्विभवः प्रभुः स्यात्॥

विदुषां वशंवदः
परमेश्वरानन्दः,
महामहोपाध्यायः विद्याभास्करः
केन्द्र-संस्कृतमण्डलस्य भूतपूर्वसदस्यः

---

१. कोषजालमिहाज्ञमयादिकोषसमूहः।

॥ श्रीः ॥

आभार-प्रदर्शनम्

एतस्य ज्यौतिषशब्दकोषस्य प्रकाशनं भारतशासनदत्तद्रव्यसाहाय्येनैव शक्यसम्भवमभूदिति भारतशासनं प्रति सविनयं कृतज्ञतामात्मनः प्रकाशयामः ।

विद्यानुरागिणः शिक्षामंत्रिणः डा० श्रीत्रिगुणसेनमहोदयाः, राज्यमंत्रिप्रो०श्रीशेरसिंहमहोदयाः तथा राज्यमंत्रिश्री भगवत झा आजादमहोदयाश्च, गढदेशजनपरमहितकारिणो विद्यानुरागिणः भारतशासनोपमंत्रिणः श्रीभक्तदर्शनमहोदयाः, शिक्षामंत्रालये संयुक्तसचिवास्पदमलंकुर्वन्तः श्री पी० डी० शुक्लामहाभागाः, तत्रैवोपसचिवपदे श्रीयुत्······महाभागाः, तत्रैव असिस्टेंन्ट ऐजूकेशनल एडवाइजर (संस्कृत) डाक्टर श्रीरामकरणशर्ममहाभागाः, डा० पद्मभूषणोपाधिसमलंकृताः श्रीसूर्यनारायणव्यासमहोदयाः, श्रीपण्डितवर्य्यमेदिनीधरडंगवालराजज्योतिषिमहोदयाः, श्रीपण्डितशिवकुमारदीक्षितभृगुशास्त्रिमहोदयाः, तद्धर्म्मपत्नीश्रीमतीभृगुशास्त्रिणीमहाभागाश्च, श्रीपण्डितवर्य्याः श्रीहरदेवशर्माणस्त्रिवेदिनोज्यौतिषाचार्य्यमहोदयाः, ज्यौतिर्विदाचार्य्यचक्रधरजोशीमहाभागाः, श्रीपण्डितवर्य्यकिशोरीलालशर्माणोमहोदयाः, श्रीपण्डितवर्य्यकुशलानन्दध्यानीशास्त्रिमहोदयाः, श्री पं०जगद्रामशर्मवैद्यमैठाणीमहोदयाः, श्रीपण्डितचन्द्रशेखरशास्त्रिश्रोत्रीयमहोदयाः, मुद्रणालयाध्यक्षाऽऽत्मजा श्रीमती उज्ज्वला शर्मा विदुषी एम०ए० महोदयाः, कविवर्य्याः श्रीबालकृष्णभट्टमहोदयाः, श्रीपण्डितभैरवदत्तकर्मभूमिसम्पादक महोदयाश्च एतद् ग्रन्थप्रकाशनकर्मणि स्वसहानुभूति–वित्तसम्मत्यादिप्रदानेन अस्मान् बलवदुपकृतवन्त इति तेषामपि धन्यवादपुरस्सरं वयमाभारिणः स्मः ।

श्रीश्रीधरप्रसादसाहित्याचार्य्येणापि एतत्पुस्तकानुक्रमणिकायां पृष्ठाद्यङ्कलेखनकर्मणि अस्माकं साहाय्यं प्रतिपन्नमिति सोऽपिमहाभागोऽस्माभिः सादरमभिनन्द्यते धन्यवादैश्च पुरस्क्रियते । अन्ते च महामहोपाध्यायविरुदभाजः, श्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्रिमहाभागान् प्रत्यपि वयं कृतज्ञतां वहामः, यैर्ग्रन्थमधीत्यास्य भूमिकालेखनक्लेशः सहर्षं सोढः ।

मुकुन्द आश्रम
गढ़वाल (उत्तरप्रदेश),
आषाढ शु० १५ शुक्रवार संवत् २०२४ वि०

विदुषांवशंवदो विनीतः
'ग्रन्थ-प्रणेता'
मुकुन्दः ।

ज्यौतिषशब्दकोषस्य सङ्केताक्षाराणां विवरणम्—

अ० अकर्मकः।

अज० लिं० अजहल्लिङ्गो, नित्यलिङ्गो वा।

अम० अमरः—सिंहः।

अ० अव्ययः अलिङ्गः निर्लिङ्गो वा।

आत्म० आत्मनेपदी।

आ० भ० आर्य्यभयट्टीम्।

इ० इति० ग्रन्थकारः।

उ० प्र० उडुदायप्रदीपः। (लघुपाराशरी)

उ० पु० उत्तमपुरुषः।

उ० भा० उदयभास्करः।

उ० भ० उभयपदी।

क० कु० करणकुतूहलम्।

क० कश्यपः।

के० केतकीग्रहगणितम्।

के० केशवः।

ग० गर्गः।

गा० गार्गिः।

गि० ध० गिरिधरः।

ग्रं० का० ग्रन्थकारः। (मुकुन्दः)

ग्रं० अं० ग्रन्थान्तरम्।

ग्र० ला० ग्रहलाघवम्।

जा० प० जातकपद्धतिः।

जा० पा० जातकपारिजातम्।

जा० भ० जातकाभरणम्।

जै० प० जैमिनीयपद्यामृतम्।

ज्यो० भ० ज्योतिर्विदाभरणम्।

ज्यो० स्त० ज्योतिस्तत्त्वम्।

त्रि० पुँस्त्रीनपुंसकलिङ्गः त्रिलिङ्गो वा।

दे० भा० देवीभागवतम्।

द्वि० द्विकर्मकः।

न० नपुंसकलिङ्गः।

न० ज० नरपतिजयचर्य्या।

नी० कं० नीलकण्ठी।

प० क० पद्धतिकल्पवल्ली।

प० प० परस्मैपदी।

पुं० पुंल्लिङ्गः।

पुँ० द्वि० पुँलिङ्गद्विवचनम्।

पुँ० ब० पुलिङ्गबहुवचनम्।

पुँ० न० द्विलिङ्गता, पुँनपुंसकलिङ्गः।

पुं० स्त्री० द्विलिङ्गता, पुंस्त्रीलिङ्गः।

प्र० पु० प्रथमपुरुषः।

प्र० मा० प्रश्नमार्गः।

बी० ग० बीजगणितम्।

बृ० जा० बृहज्जातकम्।

बृ० पा० बृहत्पाराशरी।

बृ० सं० बृहत्संहिता। (वाराहीसंहिता)

भा० प्र० भावप्रकाशः।

भा० व० भागवतम्

भृ० सि० भृगुसिद्धान्तः।

म० वि० मकरन्दविवरणम्।

म० पा० मदनपारिजातम्।

म० पु० मध्यमपुरुषः।

म० सि० महासिद्धान्तः।

मु० प० मुकुन्दपद्धतिः।

मु० चि० मुहूर्त्तचिन्तामणिः।

र० वं० रघुः (रघुवंशः)।

रा० य० रामायणम्।

ल० लट् (वर्त्तमाने लट्)।

ली० व० लीलावती।

लो० लोट्।

वा० भ० वाग्भटः।

वि० मा० विद्यामाधवीयम्।

वि० लिं० विधिलिङ्गम्।

वि० वृ० विवाहवृन्दावनम्।

वै० वैजयन्तीकोषः। (यादवः)

श० चि० शब्दार्थचिन्तामणिकोषः।

शं० हो० शम्भुहोराप्रकाशः।

शी० बो० शीघ्रबोधः।

श्लो० श० श्लोकशतकम्।

स० सकर्मकः।

स० अ० सकर्मकाकर्मकः।

स० चि० सर्वार्थचिन्तामणिः। (वेङ्कटेशः)

सा० व० सारावली। (कल्याणवर्मा)

सि० शि० सिद्धान्तशिरोमणिः। (भास्करः)

सि० शे० सिद्धान्तशेखरः। (श्रीपतिः)।
सू० सि० सूर्यसिद्धान्तः। (मयः)।
स्त्री० स्त्रीलिङ्गः।
स्त्री० द्वि० स्त्रीलिङ्गद्विवचनम्
स्त्री०ब० स्त्रीलिङ्गबहुवचनम्।
ह० यु० हलायुधकोषः।
हा० व० हारावलीकोषः।
है० हैमः, हेमचन्द्रकोषः।
हो० च० होडाचक्रम्।

गणितक्रियायाश्चिह्नानां विवरणम्—

+ धनचिह्नम्, योगः, सङ्कलनम् (जोड़ः)।
— ऋणचिह्नम्, वियोगः, व्यवकलनम्, (अन्तर, घटाना)।
× गुणनचिह्नम्, गुणनकर्म, गुणनक्रिया (गुणा करना)।
÷ भजनचिह्नम्, भजनक्रिया, भागः (भाग देना)।
² वर्गचिह्नम्, कृतिः, समद्विघातः (वर्ग करना)।
√ वर्गमूलचिह्नम्। (वर्गमूल लेना)
³ घनचिह्नम्, समत्रिघातः।
³√ घनमूलचिह्नम्। (घनमूल लेना)।
· दशमलवचिह्नम्।
= समानचिह्नम्।
° अंशचिह्नम्।
' कलाचिह्नम्।
" विकलाचिह्नम्।
(प्रसङ्गतः)

लेखनक्रियायाश्चिह्नानां विवरणम्—

अवान्तरविरामचिह्नम्······,
अर्द्धविरामचिह्नम्·········;
पूर्णविरामचिह्नम्·········।
प्रसङ्गसमाप्तिचिह्नम्······॥
प्रश्नचिह्नं काकुचिह्नमच ?
सम्बोधनखेदाऽऽश्चर्यचिह्नं च···!
उद्धरणचिह्नम्······,‘······’’,
पर्यायचिन्हंसंयोगचिह्नं च···=
सन्धिविच्छेदचिह्नम्·········+
निर्देशचिह्नम्·············:—
पाठान्तरचिह्नम्··········· }
मध्येभावप्रदर्शक चिह्नच···[ ]
त्रुटिपूर्त्तिचिह्नम्·········‸
अपूर्णपाठचिह्नम्············
समासे पदविभागसौकर्य-····
चिह्नं च।—

ज्यौतिषशब्दकोषस्थशब्दानां

वर्गानुक्रमणिका ।

'स्वान्तःसुखाय गगनेटकथा 'मुकुन्दः''

श्रीमुकुन्ददैवज्ञविरचितः

ज्यौतिषशब्दकोषः ।

श्रीनन्दनन्दनाय नमः ।

नत्वा श्रीकृष्णचन्द्रस्य पवित्रं पादपङ्कजम् ।
त्रिस्कन्धज्यौतिषात्प्रायः शब्दानादाय सङ्ग्रहः ॥१॥
क्रियतेऽयं मुकुन्देन प्रीत्यै होराविदां मया ।
अन्ये साहित्यिकाः शब्दा ग्राह्या हैमादिकोषतः ॥२॥

नत्वेति क्रियत इति च । श्रीकृष्णचन्द्रस्य श्रीनन्दनन्दनस्य पवित्रं पूतं, पादपङ्कजं चरणसरोरुहं नत्वा प्रणम्य मया मुकुन्देन प्रायो बाहुल्येन त्रिस्कन्धज्यौतिषात् 'सिद्धान्त'– 'संहिता'–'होरे'ति स्कन्ध-त्रयात्मकज्यौतिषशास्त्रात् शब्दाञ्जात्यादींश्चतुर्विधान् शब्दान् आदाय गृहीत्वा अयमेष सङ्ग्रहः समाहृतिः क्रियते विधीयते । गद्यमयः पद्यमयश्चेति शेषः । कस्मै प्रयोजनाय, होराविदां हौरिकाणां प्रीत्यै तुष्ट्यै हिताय वा । इह तु अन्ये इतरे साहित्यिकाः साहित्यसम्बन्धिनो जात्यादयश्चतुर्विधाः शब्दा हैमादिकोषतो हैमामरपुरुषोत्तमदेवप्रभृतिभिर्विरचिता ये कोषास्तेभ्यो ग्राह्या ग्रहीतुमुचिता इत्यर्थः ।

अथ—

पञ्चाङ्गवर्गः प्रारभ्यते

तत्रादौ—

पञ्चाङ्गपर्यायाः—पञ्चाङ्गम्,पञ्जिः, पञ्जिका पञ्जी, तिथिपटम्, तिथिपत्रिका, तिथिपत्री।

पञ्चाङ्गावयवभेदाः—(१) तिथिः, (२) वारः, (३) नक्षत्रम्, (४) योगः, (५) करणम्, चेत्येतानि पञ्चाङ्गस्य पञ्च भेदाः स्युः।

तदुक्तम्—

तिथिर्वारश्च नक्षत्रं योगः करणमेव च, पञ्चाङ्गस्य फलंश्रुत्वा गङ्गास्नानफलं लभेद्' इति। अपि च—'वारो हरति दुःस्वप्नं नक्षत्रं पापनाशनम्। तिथिर्भवति गङ्गाया योगः सागरसङ्गमः। करणं सर्वतीर्थानि श्रूयते यत्र पञ्जिका' इति शब्दार्थचिन्तामणिः।१६।२।१।

तिथिपर्यायाः—कर्मवाटिका, कर्मवाटी, कला, तिथिः (पुं० स्त्री०) तिथी (स्त्री)।

तिथिनामानि—(१) प्रतिपदा, (२) द्वितीया (३) तृतीया, (४) चतुर्थी, (५) पञ्चमी, (६) षष्ठी, (७) सप्तमी, (८) अष्टमी, (९) नवमी, (१०) दशमी, (११) एकादशी, (१२) द्वादशी, (१३) त्रयोदशी, (१४) चतुर्दशी, (१५) पूर्णिमा चेति शुक्लपक्षे तिथिनामानि। एवं कृष्णेऽपि। परन्तु तत्र पूर्णिमास्थाने (३०) 'अमावास्या'इति सञ्ज्ञा ज्ञेया।

शुक्लप्रतिपदापर्यायाः—अग्नितिथिः, अजातचन्द्रा, आग्नेयी, आदिमा, आद्या, एकपक्षतिः, पक्षतिः, प्रतिपत् (द्) प्रतिपदा, प्रथमा, सितास्या।

द्वितीयापर्यायाः—द्वितीया, धातृतिथिः, निपक्षतिः।

तृतीयापर्यायाः— गिरिजातिथिः, गौरीतिथिः, तृतीया।

चतुर्थीपर्यायाः—गणेशतिथिः, चतुर्थी, लम्बोदरतिथिः।

पञ्चमीपर्यायाः—अहितिथिः, पञ्चमी, सर्पतिथि।

षष्ठीपर्यायाः—कार्तिकेयतिथिः, षष्ठी, स्कन्दतिथिः।

सप्तमीपर्यायाः—दिनकृत्तिथिः रवितिथिः सप्तमी।

अष्ठमीपर्यायाः—अष्टमी, महेशतिथिः।

नवमीपर्यायाः—दुर्गातिथिः, नवमी।

दशमीपर्यायाः—अन्तकतिथिः, दशमी, यमतिथिः।

एकादशोपर्यायाः—एकादशी, विश्वेदेवतिथिः।

द्वादशीपर्यायाः—द्वादशी, विष्णुतिथिः, हरितिथिः।

त्रयोदशीपर्यायाः—कामतिथिः त्रयोदशी।

चतुर्दशीपर्यायाः—कलिः, चतुर्दशी, पादूरः, शिवतिथिः।

पूर्णिमापर्यायाः—चन्द्रमाता (तृ), चान्द्री, धर्म्मवासरः, निरञ्जना, पित्र्या, पूर्णमा, पूर्णमासी, पूर्णा, पूर्णिका, पूर्णिमा, पौर्णमासी, पौर्णमी। इति।

पूर्णिमाया भेदौ—(१) अनुमतिः, (२) राका चेति पूर्णिमाया द्वौ भेदौ स्याताम्। यत्र चन्द्रः कलोनस्तत्र 'अनुमतिः'। यत्र स परिपूर्णस्तत्र 'राका' ज्ञेया।

कृष्णप्रतिपदापर्यायाः—कलोनचन्द्रा, कृष्णास्या, बहुलमुखा। शेषपर्यायास्तु शुक्लपक्षवज्ज्ञेयाः।

कृष्णचतुर्दशीपर्यायाः—भूतः, भूता, भूतेष्टा। शेषपर्यायास्तु शुक्लपक्षवज्ज्ञेयाः।

अमावास्यापर्यायाः—अमा, अमामसी, अमामंस्या, अमावसी, अमावस्या, अमावासी, अमावास्या,

तिथिक्षयः, दर्शः, पितृतिथिः, विगतचन्द्रतिथिः विधुक्षयः, सूर्येन्दुसङ्गमः इति ।

अमाया भेदौ—यदि दृष्टचन्द्रा सा तदा (१) 'सिनीवाली'। नष्टचन्द्रे तु सा (२) कुहुः, कुहूः, इति अमाया द्वौ भेदौ स्याताम् ।

तिथिस्वामिनामानि—(१) अग्निः, (२) ब्रह्मा (अन्), (३) गौरी, (४) गणेशः, (५) सर्पः, (६) स्कन्दः, (७) रविः, (८) शिवः, (९) दुर्गा, (१०) यमः, (११) विश्वेदेवाः (पुं० ब०), (१२) विष्णुः, (१३) कामः, (१४) शिवः, (१५) चन्द्रः, (३०) पितरः (पुं० ब०) (पितामहाः) ।

तिथिभेदाः—(१) नन्दा, (२) भद्रा, (३) जया, (४) रिक्ता, (५) पूर्णा चेत्येते तिथीनां पञ्चभेदाः स्युः ।

नन्दातिथिनामानि—प्रतिपदा, षष्ठी, एकादशी; इति ।

भद्रातिथिनामानि—द्वितीया, सप्तमी, द्वादशी; इति ।

जयातिथिनामानि—तृतीया, अष्टमी, त्रयोदशी; इति ।

रिक्तातिथिनामानि—चतुर्थी, नवमी, चतुर्दशी; इति ।

पूर्णातिथिनामानि—पञ्चमी, दशमी, पूर्णिमा; इति ।

एकयोक्त्या पूर्णिमादर्शयोः पर्यायाः—नन्दिवर्द्धनौ, पक्षान्तौ, पञ्चदश्यौ (स्त्री० द्वि०), पर्वणी (अन्) (न० द्वि०), यज्ञकालौ; इति ।

पर्वमूलपर्यायः—भूतेष्टापञ्चदश्योर्यदन्तर तत् 'पर्वमूलम्' इति ।

पर्वसन्धिपर्यायः—प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरं सः 'पर्वसन्धिः' इति ।

१–३२

पक्षमूलपर्यायाः—पक्षतिः (स्त्री०), पक्षती (स्त्री), पक्षमूलम्; इति ।

अशुभतिथिनामानि—(१) चतुर्थी (२) नवमी (३) चतुर्दशी, (४) अमावास्या चैताश्चतस्रोऽशुभतिथयः स्युः । एताः शुभे वर्ज्याः ।

वारपर्यायाः—प्रवसरः, अहः (न्), दिनम्, वारः वासरः, वेला; इति ।

वारनामानि—(१) रविवारः, (२) सोमवारः (३) मङ्गलवारः, (४) बुधवारः (५) गुरुवारः (६) शुक्रवारः, (७) शनिवार-श्चेत्येते सप्त वाराः स्युः ।

क्रूरवारनामानि—(१) रविः (२) मङ्गलः, (३) शनिश्चैते त्रयः क्रूरवाराः स्युः ।

सौम्यवारनामानि—(१) सोमः, (२) बुधः (३) गुरुः (४) शुक्रश्चैते चत्वारः सौम्यवाराः स्युः ।

क्रूरवाचकशब्दाः—अशुभम्, अशोभनम्, असत्, उग्रम्, क्रूरम्, पापम् ।

सौम्यवाचकशब्दाः—शुभम्, शोभनम् सत्, सौम्यम् ।

नक्षत्रपर्य्यायाः—उडु (न०) उडुः, (स्त्री०) ऋक्षम्, ग्रहः, चन्द्रदाराः (पुं० ब०), ज्योतिः (इस्) (न०) तारम्, तारकम्, तारका, तारा, दक्षजाः (स्त्री० ब०), दाक्षायण्यः (स्त्री० ब०), दिवाभीतम्, धिष्ण्यम्, नक्षत्रम्, भम्, भासन्तः भासन्ती (स्त्री०) रात्रिजम्, रात्रिदृश्यम्, सत् ? स्तृ ? । इति ।

नक्षत्रनामानि—(१) अश्विनी, (२) भरणी (३) कृत्तिका, (४) रोहिणी, (५) मृगशीर्षम् (६) आर्द्रा, (७) पुनर्वसुः (८) तिष्यः (पुष्यः), (९) आश्लेषा, (१०) मघा, (११) पूर्वाफाल्गुनी, (१२) उत्तराफाल्गुनी

३३–६३

(१३) हस्तः, (१४) चित्रा, (१५) स्वातिः, (१६) विशाखा, (१७) अनुराधा, (१८) ज्येष्ठा (१९) मूलम्, (२०) पूर्वाषाढा, (२१) उत्तराषाढा, (अभिजित्) (त्) (न०); उत्तराषाढायाश्चतुर्थांशस्य श्रवणादिचतुर्दण्डस्य च अभिजित्'इति सञ्ज्ञा स्यात्। तदुक्तं मुहूर्तचिन्तामणौ—'वैश्व-प्रान्त्यांघ्रिश्रुतितिथिभागतोऽभिजित्स्यात्।' इति। (२२) श्रवण., (२३) धनिष्ठा, (२४) शतभिषा, (२५) पूर्वाभाद्रपदा, (२६) उत्तराभाद्रपदा, (२७) रेवती, चेत्येतानि सप्तविंशतिनक्षत्राणि स्युः।

सलिङ्गनक्षत्रनामानि—अश्विन्यौ (स्त्री० द्वि०),। भरण्यः (स्त्री० ब०) क्वचित्तु भरणि (न०),। कृत्तिकाः (स्त्री० ब०), कृत्तिका (स्त्री०),। रोहिणी (स्त्री०),। मृगशिरः (अस्) (न०), मृगशिरः (पुं०) मृगशिराः (अस्) (स्त्री०) मृगशीर्षम् (न०,) मृगशीर्षा (स्त्री०),। आर्द्रा (स्त्री०),। पुनर्वसू (पुं० द्वि०) क्वचित्तु–पुनर्वसुः (पुं०),। तिष्यः. पुष्यः (पुं०),। आश्लेषाः (स्त्री० ब०),। मघाः (स्त्री० ब०) क्वचित्तु–मघा (स्त्री०),। पूर्वाफाल्गुन्यौ (स्त्री० द्वि०),। उत्तराफाल्गुन्यौ (स्त्री० द्वि०),। हस्तः (पु०) हस्ता (स्त्री०),। चित्रा (स्त्री०),। स्वातिः (पुं० स्त्री०), स्वाती (स्त्री०),। विशाखे (स्त्री० द्वि०),। अनुराधाः (स्त्री० ब०) अनूराधाः (पुं० ब०),। ज्येष्ठा (स्त्री०),। मूलः (पुं०) मूलम् (न०),। पूर्वाषाढाः (स्त्री० ब०),। उत्तराषाढाः (स्त्री० ब०),। अभिजित् (त्)(न०),। श्रवणः (पुं०), श्रवणा (स्त्री०),। धनिष्ठाः (स्त्री० ब०),। शतभिषा (स्त्री०),। पूर्वाभाद्रपदाः (स्त्री० ब०),। उत्तराभाद्रपदाः (स्त्री० ब०),। रेवती (स्त्री०),। इति।

१–२३

नक्षत्राधिदेवतानामानि—(१) दस्रौ (पुं० द्वि०) (२) यमः, (३) अग्निः, (४) ब्रह्मा (अन्). (५) चन्द्रः, (६) रुद्रः, (७) अदितिः, (८) जीवः, (९) सर्पः, (१०) पितरः (पुं० ब०) (११) भग, (१२) अर्यमा (अन्), (१३) रविः, (१४) त्वष्टा (ष्टृ), (१५) वायुः, (१६) शक्राग्नी (पु० द्वि०), (१७) मित्रः, (१८) शक्रः (१९) निर्ऋतिः, (२०) आपः (स्त्री० ब०), (२१) विश्वेदेवाः (पुं० ब०) (अभिजितोविधिः), (२२) गोविंदः, (२३) वसुः, (२४) वरुणः, (२५) अजैकचरणः, (२६) अहिर्बुध्न्यः, (२७) पूषा (अन्),। इति।

नराणां राशिनाम्ने[१] नक्षत्राणां पादवशतो विशेषसञ्ज्ञाः—चू, चे, चो, ला, (आश्विनी),।

२४–४६

---

१. इह प्रसिद्धनाम्नो यदाद्यमक्षरं तद्वशेन चू, चे, चो, ला इत्यादिनो यो राशिर्भवति स नामराशिर्ज्ञेयः। एवं यस्य नक्षत्रस्य यस्मिन्पादे जन्म तद्वशेन जन्मराशिर्ज्ञेयः।

तत्रादौ नामराशेः प्राधान्यमुक्तं ग्रन्थान्तरे—

'देशे, ग्रामे, गृहे, युद्धे, सेवायां, व्यवहारके, नामराशेः प्रधानत्वं, जन्मराशिं न चिन्तयेत्॥इति॥

जन्मराशेः प्राधान्यमुक्तं तत्रैव—

'विवाहे, सर्वमाङ्गल्ये, तंत्रादौ, ग्रहगोचरे। जन्मराशेः प्रधानत्वं, नामराशिं न चिन्तयेत्'॥इति॥

अत्र ग्रन्थान्तरे तु विशेष उक्तः—

'देशे, ज्वरे, ग्राम,-गृहप्रवेशे, सेवासु, युद्धे, व्यवहारकार्य्ये,।
द्यूते, च दानादिषु, नामराशिर्यात्रा,-विवाहादिषु, जन्मराशिः॥इति॥

विचिन्त्य इति शेषः।

लौं, लू, ले, लो, (भरणी), । आ, ई, ऊ, ए, (कृत्तिका), । ओ, वा, वी, वू, (रोहिणी), । वे, वो, का, की, (मृगशीर्षम्), । कू, घ, ङ, छ, (आर्द्रा), । के, को, हा, ही, (पुनर्वसुः), । हू, हे, हो, डा, (तिष्यः), । डी, डू, डे, डो, (आश्लेषा), । मा, मी, मू, मे, (मघा), । मो, टा, टी, टू, (पूर्वाफाल्गुनी), । टे, टो, पा, पी, (उत्तराफाल्गुनी), । पू, ष, ण, ठ, (हस्तः), । पे, पो, रा, री, (चित्रा) रू, रे, रो, ता, (स्वाती), । ती, तू, ते, तो, (विशाखा), । ना, नी, नू, ने, (अनुराधा), । नो, या, यी, यू, (ज्येष्ठा), । ये, यो, भा, भी, (लम्), । भू, ध, फ, ढ, (पूर्वाषाढा), । भे, भो, जा, जी, (उत्तराषाढा) । जू, जे, जो, खा, (अभिजित्), । खी, खू, खे, खो, (श्रवणः) । गा, गी, गू, गे, (धनिष्ठा), । गो, सा, सी, सू, (शतभिषा), । से, सो, दा, दी, (पूर्वाभाद्रपदा), । दू, थ, झ, ञ, (उत्तराभाद्रपदा), । दे, दो, चा, ची (रेवती), । इति नराणां राशिनाम्नेऽश्विन्यादिनक्षत्रतूर्यपादानां विशेषसञ्ज्ञाः । इह प्रसङ्गात् नाम्न आद्याक्षरनिर्णय उक्तो ज्योतिस्तत्त्वे'— ५, ३६ ।

'अक्षरा ङञणा नोक्ता आदौ नाम्नो न सन्ति ते ।
यदा भवन्ति गजडा विज्ञेयास्ते यथाक्रमम्'
॥इति ॥

नामपर्यायाः—अभिख्या, अभिधा, आख्या, आह्वयः, आह्वा, गोत्रम्, नाम (अन्) नामधेयः, संज्ञा । 'उक्तं च'—हैमे-अथाह्वयोऽभिधा । गोत्रसंज्ञानामधेयाऽऽख्याऽऽह्वाऽभिख्याश्चनाम चेति २।२

अश्विनीप०-अमृतादनवैद्यभम्, अश्विनी, अश्वियुक्, आदिभम्, आद्यम्, तुरङ्गः, त्रिदशदोषवित्-द्, दस्रदेवता, दास्रम्, दास्रदैवत्यम्, देवदोषज्ञौ, देववैद्यभम्, नासत्यौ, प्रथमभम्, यमलौ, यमौ, वालिनी, सुरचिकित्सकौ, सुरभिषजौ (ज्) सुरवैद्यभम्, हयः, शेषपर्यायास्तु नासत्याश्वक्ष यौगिकशब्दतश्चोहनीयाः ।

भरणीपर्यायाः—अन्तकः, अपभरणी, आन्तकम् काल , कृतान्तः, दण्डधरः, दण्डेशः भरणि, भरणिः, भरणी, यमः, यमदेवता, यमदैवतम् यमदैवत्यम्, याम्यम्, याम्यभम्, योग्या, शमनः, शामनम्, सूरजः, सौरिः, शेषपर्यायास्तु यमपर्यायत ऊहनीयाः ।

कृत्तिकापर्यायाः—अग्निः, अग्निदेवा, अग्निदैवतम्, अग्निदैवत्यम्, अनलः, आग्नेयम्, कार्शानवम्, कृत्तिका, कृशानुः, दहनः, बहुला, वह्निः शिखी (इन्), शौच्यम्, हविर्भुक् (ज्), हव्यवाहः, हव्यवाहभम्, हुतभुक् (ज्), हुतवहः, हुताशनः, हौतभुजम्, हौतवहम्, शेषपर्यायास्तु अग्निपर्यायत ऊहनीयाः ।

रोहिणीप०—अजः, अजतारा, अजरवृद्धभम्, कः, कमलजः, कमलयोनिः, कमलागारः, चतुरास्यः, तामरसोदयः द्रौहिणम्, धाता (तृ), धातृभम्, निर्जरज्येष्ठभम्, पङ्कजप्रभवः, पद्मतनयः, प्रजापतिः, प्रजापतिदैवतम्, प्राजापत्यम् प्राजेशम् ब्रह्मा (अन्) ब्राह्मचम्, ब्राह्मी, ब्राह्मम्, रोहिणी, विधात्र्यम्, विधिः विरञ्चः विरिञ्चः, विरिंचिः, वेधाः (अस्), वैधसम्, वैरञ्चम्, शकटम्, शतानन्दभम्, सरोजनिलयः, शेषपर्यायास्तु ब्रह्मशकटपर्यायतः कल्पनीयाः ।

मृगशीर्षप०—आग्रहायणी, आब्जम्, इन्दुः, उडुपः, उषार्य्यः, ऐन्दवम् ओषध्यर्य्यः, कुरङ्गमूर्द्धा (अन्), चन्द्रदैवत्यम्, चन्द्रमाः (अस्) चान्द्रम्, चान्द्रमसम्, तमीशतारका, तरलतारकाभम्, न्यङ्कूत्तमाङ्गम्, भार्यः, मस्तकम्, मार्गः मार्गायणी, मृगः, मृगशिरः (अस्), मृगशिरा, मृगशिराः (अस्), मृगशिरास्तारका, मृगशीर्षम्, मृगशीर्षा,

१–३३ ३४–६५

मृगशीर्ष्णिभम्, मृगी, मृगोत्तमाङ्गम्, रजनिकृत् (त्), राजभम्, राज्यम्, रुरुः, रुरुशिराः (अस्) रुरूत्तमाङ्गम्, शशभृत् (त्). शशाङ्कभम्, शशिभम्, शीतद्युतिः, सौम्यम्, शेषपर्यायास्तु चन्द्रमृगमस्तक-पर्यायत ऊहनीयाः ।

आर्द्रापर्यायाः०—आर्द्रम्, आर्द्रा, ईशः, ऐशम्, कालिनी, गिरिशः, चन्द्रशेखरः त्रिनयनः, त्रिनेत्र-र्क्षम्, पुरजित् (त्) भर्गः, भावम्, राजमौलिः, रुद्रः, रुद्रदैवत्यम्, रौद्रम्, रौद्री, रौद्र्‌यम्, शः, शङ्करः, शिवः, शूलभृत् (त्), शूली (इन्), शैवम्, हरसञ्ज्ञकः, हारम्, हुताशरेताः (अस्) शेषपर्यायास्तु शिवपर्यायतः कल्पनीयाः ।

पुनर्वसुप०—अदितिः, अदितिदैवतम्, अद्री, अमरमाता (तृ), आदितेयम्, आदित्यम्, कश्यपभीरुः, काश्यपी, काश्यपीतारा, त्रिदशेन्द्रसूः, देवप्रसूः, देवमाता (तृ०), देवाम्बिका, पुनर्भम्, पुनर्वसुः, पुनर्वसू, माता (तृ०), मित्रजननी, यामकौ, सुरसवित्री, सुरसूः, सुराम्बा, सुरजननी, शेषपर्यायास्तु अदितिकश्यप-देव-मातृपर्यायत ऊहनीयाः ।

तिष्यप० — अङ्गिराः (अस्), अमरेज्यः, अमरेड्यः, आङ्गिरसम्, आर्य्यः, इज्यः इन्द्रमन्त्री (इन्), ऐज्यम्, गीष्पतिः, गुरुः, गुरुदैवतम्, गुरुदैवत्यम्, गौरवम्, जीवः, जैवम्, तिष्यः, धैषणम्, पुष्यः, पूज्यः, योग्यः वासवार्च्यभम्, सिद्धः, सिध्यः, शेषपर्यायास्तु अङ्गिरोगुरुशक्रपर्यायतः कल्पनीयाः ।

आश्लेषाप०—अश्लेषा, अहिः, आशीविषभम्, आश्रेषा, आश्लेषम्, आश्लेषा, आश्लेषिका, आह्यम्, उरगः, कद्रुजभम्, कद्रूजः, कुण्डली (इन्), दन्दशूकः, द्विरसनम्. नागदेवा, नागदैवतम्, नागदैवत्यम्, फणभृत् (त्), फणी (इन्), भुजगाधिपः, भुजङ्गः, भौजङ्गम्, व्यालः, व्यालराट् (ज्), श्लेषा, सर्पदेवा, सर्पदैवतम्, सर्पदैवत्यम्, सर्पोऽघाः, सार्पम्, सार्पी, शेषपर्यायास्तु सर्पपर्यायत ऊहनीयाः ।

मघापर्यायाः - आदिजाः (पुं० ब०), आदिप्रभवाः (पुं० ब०), आदिभुवः (पुं० ब०), कव्यभुक् (ज्), जनकः, पितरः (पुं० ब०), पिता (तृ), पितृजनकः, पितृदेवधिष्ण्यम् पितृदेवा, पितृदैवतम्, पितृदैवत्यम्, पित्र्यम्, पित्र्या, पूर्वजाः (पुं० ब०) पैत्रम्, पैत्र्यम्, पौर्वजम्, मखा, मघः, मघा, शेषपर्यायास्तु पितृपर्यायत ऊहनीयाः ।

पूर्वाफाल्गुनीप०—पूफा, पूर्वफल्गुभम्, पूर्वफाल्गुः, पूर्वयोनिः, पूर्वाफाल्गुनी, फाल्गुनी, भगः, भगदेवत्यम्, भागम्, भाग्यम्, भाग्यभम्, योनिः, योनिदेवता, योनिदेवा, योनिदैवतम्, योनिदैवत्यम्, शेषपर्यायास्तु योनितः कल्पनीयाः ।

उत्तराफाल्गुनीप०—अदितिसुतः, अर्यमदेवता, अर्यमदेवा, अर्यमदैवतम्, अर्यमदैवत्यम्, अर्यमा (अन्), अर्यम्णम्, आर्यभम्, आर्यम्णम्, उत्तरफल्गुभम्, उत्तरफाल्गुः, उत्तराख्यं, उत्तराफाल्गुनी, मतान्तरे-भगम्, शेषपर्यायास्तु अर्यमतः कल्पनीयाः ।

हस्तप०—अरुणः, अर्कः, आरुणम्, आर्कम्, ऐनम्, करः, तैक्ष्णकरम्, दिनेशभम्, दोः (ष्), पाणिः, बाहुः, भवसुः, भवसूः, भानवम्, भानुः, भानुभम्, भुजः, रविः, रावेयम्, शयः, सवितृदेवता, सवितृदेवा, सवितृदैवतम्, सवितृदैवत्यम्, सावित्रम, हस्तः, हस्ता, शेषपर्यायास्तु हस्तार्कपर्यायतः प्रकल्प्याः ।

चित्राप०–चित्रः, चित्रम्, चित्रा, तक्षा (अन्), त्वष्टा (ष्टृ), त्वष्टृदेवता, त्वष्टृदेवा, त्वष्टृदैवतम्, त्वष्टृदैवत्यम्, त्वाष्ट्रम्, देवरथकारभम्, देवशिल्पिः, देवशिल्पी (इन्), देवसूत्रधारः, निर्जर-

वर्द्धकिः, निर्जरवर्द्धकी (इन्), विश्वकर्मा, (अन्), **विश्वकर्मभम्, विश्वकृत्**, (त्), सुरवर्द्धकिः, सुर-**वर्द्धकी (इन्)**, सुरशिल्पी (इन्) शेषपर्यायास्तु **देवत्वष्टृशिल्पिपर्यायतः कल्पनीयाः ।**

स्वातिपर्यायाः—अनिलः, अनिली, आनिलेयम्, **आशुगः**, कः, निष्ठ्या, पवनः, पवना, पावनम्, मरुत् (त्), महाबलः, मारुतः, मारुतम्, वातः, **वात्यम्**, वायव्यम्, वायुः, वायुदेवता, वायुदेवा, वायुदैवतम्, वायुदैवत्यम्, समीरः, समीरणभम्, समीरणाख्यः, सामीरम्, स्वशनः, स्वातिः, स्वाती, शेषपर्यायास्तु वायुपर्यायत ऊहनीयाः ।

विशाखाप०—इन्द्राग्निकम्, इन्द्राग्निदेवता, इन्द्राग्निदेवा, इन्द्राग्निदैवतम्, इन्द्राग्निदैवत्यम्, इन्द्राग्नी, ऐन्द्राग्निकम्, ऐन्द्राग्नेयम्, द्विनायकः, **द्विपः**, द्विदेवता, द्विदेवा, द्विदैवतम्, द्विदैवत्यम्, **द्विसुरः**, द्वीशः, द्वीश्वरः, द्व्यमरः, द्व्यर्यः, राधा, विशाखः, विशाखम्, विशाखा, शक्राग्नी, शतम-**खानलौ**, शूर्पम्, शूर्पभम् शेषपर्यायास्तु वह्नीन्द्र-पर्यायत ऊहनीयाः ।

अनुराधाप०—अनु (अ०), अनुराधः, अनु-राधा, अनुराधाः (पुं० ब०) अनूराधा, मित्रः, मित्रदेवता, मित्रदेवा मित्रदैवतम् मित्रदैवत्यम्, **मैत्रम्, मैत्री, मैत्र्यम्**, शेषपर्यायास्तु मित्रपर्यायतः **प्रकल्प्याः ।**

ज्येष्ठाप०—इन्द्रः, इन्द्रदेवता, इन्द्रदेवा, इन्द्रदैव-तम्, इन्द्रदैवत्यम्, उग्रधन्वा (अन्), ऐन्द्रम्, ऐन्द्री, कुलिशतारा, कुलिशभृत्तारा, जैष्णवम्, ज्येष्ठघ्नी, ज्येष्ठा, देवपः, धन्वभृद्भम्, नगारिभम्, पौर-न्दरम्, पौरुहूतम्, माहेन्द्रम्, शतमखः, शाक्रम्, शातमखम्, सुरस्वामी (इन्), स्वर्गाधीश्वरः, **शेषपर्यायास्त्विन्द्रपर्यायत ऊह्याः ।**

मूलप०—अक्रतुभुक् (ज्), असुरः, अस्रपः, **आशरः, आशिरः, क्रव्यादः**, जटा, दानवः, नक्त-ञ्चरम्, निर्ऋतिः, निशाचरम्, **नैकषेयम्, नै-ऋतम्**, नैर्ऋत्यम्, मूलः, मूलम्, **मूलवर्हणी**, यातुभम्, रक्षः (अस्), **रक्षोदेवता, रक्षोदेवा, रक्षोदैवत्यम्**, रक्षोभम्, राक्षसः, **शिफा, शेष-**पर्यायास्तु रक्षः पर्यायतः परिकल्पनीयाः ।

पूर्वाषाढापर्यायाः—अम्बुदेवता, अम्बुदेवा, **अम्बु-**दैवतम्, अम्बुदैवत्यम्, अम्भोभम् अर्णोभम्, अषाडा, अषाढा, आप्यम्, आशाडा, **आशाढा**, आषाडा, आषाढा, कीलालम्, **कैलालम्, क्षीरम्**, क्षैरम्, जलम् तोयम् निष्कम्, नीरम्, **नैरम्**, नारम्, पयः (अस्), पयोदकुसुमम्, पानीयम्, पूर्वाषाढः, पूर्वाषाढा, पूषा, वनम्, वानम् वारि, वाः (र्), वार्भम्, विग्रम्, विषम्, वैषम्, सलिलम्, सागरः, सालिलम्, शेषपर्यायास्तु, जलपर्यायतः प्रकल्प्याः ।

उत्तराषाढाप०—अशाडा, अषाढा, **आशाडा**, आशाढा, आषाडा, आषाढा, उत्तराषाडा, उत्तराषाढा, उषा, विश्वम् विश्वे (पुं० ब०), विश्वेदेवा, विश्वेश्वरः, वैश्वम्, वैश्वदेवम्, वैश्वदेवा, वैश्वदैवतम्, वैश्वदैवत्यम्, वैश्वी, शेषपर्यायास्तु विश्वेदेवपर्यायत ऊहनीयाः ।

अभिजित्प०—अजः, अभिजित्, (त्), **अभि-**जिद्भम्, कः, विधिः, शेषपर्यायास्तु विधिपर्यायतः कल्पनीयाः ।

श्रवणप०—अः, अच्युतभम्, अजम्, अनुश्रुतिः, आज्यम्, कर्णः, कार्ष्ण्यम्, गदाग्रजज्योतिः (**ष्**), गोविन्दः, जिनः, जैनम्, दानववैरी (इन्), क्लेशोड्डुः, मुकुन्दः, मुरजित् (त्), **मुरारिभम्**, वासुदेवः, विष्णुः, विष्णुदैवतम्, **विष्णुदैवत्यम्**, वैकुण्ठः, वैष्णवम्, शब्दग्रहः, शौरिः, **श्रवः**, श्रवणः, श्रवणभम्, श्रवणा, श्रवः (अस्) श्रुतिः, श्रोणा, श्रोत्रम्, श्रीनाथः, श्रीपतिभम्, **सनातनः**,

हरिः, हरिदेवः, शेषपर्यायास्तु विष्णुकर्णपर्यायत ऊहनीयाः ।

धनिष्ठाप०— द्रविणम्, धनम्, धनिष्ठा, मन्दागा, वसु, वसुः, वसुदेवता, वसुदेवा, वसुदैवतम्, वसुदैवत्यम्, वासवम, वित्तम्, श्रविष्ठा, स्वम्, स्वापतेयम्, शेषपर्यायास्तु धनपर्यायतः कल्पनीयाः ।

शतभिषाप०—अपांपतिः, अप्पतिः, अम्बुपः, अम्भोऽर्यभम्, कार्यः, कीलालेशः, क्षीरेशः, जलेशः, तोयपः, पाथोनाथः, पाथोऽर्यः, पाशी (इन्), प्रचेताः (अस्), प्राचेताः (अस्), प्राचेतसम्, भिषक् (ज्), यादोऽर्यः, वनपः, वरुणः, वरुणदेवता, वरुणदेवा, वरुणदैवतम्, वरुणदैवत्यम्, वरुणभम्, वारीशः, वारुणम्, वारुणी, शतम्, शततारका, शततारा, शतभिषः, शतभिषम्, शतभिषक् (ज्), शतभिषा, संवरविभुभम्, सर्वतोमुखपः, शेषपर्यायास्तु वरुणजलपतिपर्यायतः कल्पनीयाः ।

पूर्वाभाद्रपदाप०—अंघ्रिः, अजः, अजचरणम्, अजपदम्, अजपत् (द्), अजपादः, अजपात् (द्), अजांघ्रिः, अजैकचरणम्, अजैकपादः, अजैकपात् (द्), अजैकपाददैवतम्, अजैकपाददैवत्यम्, अजैकांघ्रिः, आजम्, आजैकपदः आजैकपदम्, एकांघ्रिः, ओजपात् (द्), छागपात् (द्), छागैकपात्(द्), पूभा, पूर्वप्रोष्ठपदम्, पूर्वप्रोष्ठपदर्क्षकम्, पूर्वाप्रोष्ठपदा, पूर्वाप्रोष्ठपादः, पूर्वाभाद्रपदा, पूर्वाभाद्रपात् (द्), पूर्वाभाद्रा, प्राग्भाद्रः, प्रोष्ठपदः, प्रोष्ठपत् (द्), प्रौष्ठपदा, प्रौष्ठपात् (द्), भद्रः, भद्रतारका, भद्रतारा, भद्रपदः, भद्रपदा, भद्रभम्, भद्रर्क्षम्, शेषपर्यायास्त्वजैकांघ्रिपर्यायत ऊहनीयाः ।

उत्तराभाद्रपदाप०—अहिर्बुध्निः, अहिर्बुध्न्यः, अहिर्बुध्न्यदेवता, अहिर्बुध्न्यदेवा, अहिर्बुध्न्यदैवतम्, अहिर्बुध्न्यदैवत्यम्, आहिर्बुध्नम्, आहिर्बुध्न्यम्, उत्तरभद्रका, उत्तरभाद्रम् उत्तरादिभाद्रपदः, उत्तराप्रोष्ठपादः, उत्तराप्रोष्ठपात् (द्), उत्तराभाद्रपदा, उत्तराभाद्रपात् (द्), उपान्त्यभम्, उभा, परभाद्रपदा, परभाद्रपात् (द्), बुध्निः, बुध्न्यम्, बुध्न्यभम्, शेषपर्यायास्त्वहिर्बुध्न्यादिपर्यायतः प्रकल्प्याः ।

रेवतीप०—प्रान्तगतभम्, अन्त्यम्, अन्त्यभम्, आन्त्यम् नष्टदशनः, नष्टरदः, पूषदेवता, पूषदेवा, पूषदैवतम्, पूषदैवत्यम्, पूषभम्, पूषा (अन्), पौष्णम् पौष्णभम्, पौष्णी, रेवती, विरदः, स्तोमनष्टरदभम्, शेषपर्यायास्तु दन्तपूषादिपर्यायत ऊहनीयाः ।

एकयोक्त्या त्रिपूर्वाप०—त्रिकपूर्वा, त्रिपूर्वा, पूर्वात्रयम् 'पूर्वाफाल्गुनी-पूर्वाषाढा-पूर्वाभाद्रपदाः ।' इति ।

तद्वत् त्र्युत्तराप०— उत्तरात्रयम्, त्रिकोत्तराः, त्र्युत्तराः 'उत्तराफाल्गुन्यु-त्तराषाढो-त्तराभाद्रपदाः ।' इति ।

तद्वदाषाढाद्वयप०—आषाढाद्वयम् 'पूर्वाषाढोत्तराषाढे' इति ।

तद्वत् पूर्वोत्तरात्रयप०— त्रियमली, त्रियुग्मतारा, त्रियुग्मी, पूर्वोत्तरात्रयम् 'पूर्वाफाल्गुन्युत्तराफाल्गुनी - पूर्वाषाढो-त्तराषाढा - पूर्वाभाद्रोत्तराभाद्रपदाः' इति ।

तद्वद्भाद्राषाढाद्वयप०—भाद्राषाढाद्वयम् 'पूर्वाभाद्रपदो - त्तराभाद्रपदा-पूर्वाषाढो - त्तराषाढाः' इति ।

तद्वत् फल्गुयुग्माप०—फल्गुयुग्मा 'पूर्वाफाल्गुन्युत्तराफाल्गुन्यौ' इति ।

कद्वयप०—कद्वयम् 'रोहिण्य-भिजित्री' इति ।

कत्रयप०—कत्रयम्, 'रोहिणी-स्वास्य-भिजिन्ति ।' इति ।

अजयुग्मापर्यायाः—अजयुग्मा, भाद्रद्वयम्, भाद्र-युग्मम्, 'पूर्वभाद्रो-त्तराभाद्रपदे ।' इति।

सवारध्रुवस्थिरभनामानि —(ध्रुवस्थिरभम्)-रोहिणी, उत्तराफाल्गुनी, उत्तराषाढा, उत्तरा-भाद्रपदा, रविवारः ।' इति ।

सवारचरचलभनामानि—(चरचलभम्)-श्रवणः, धनिष्ठा, शतभिषा, पुनर्वसुः, स्वातिः, सोमवारः ।' इति ।

सवारोग्रक्रूरभनामानि— (उग्रक्रूरभम्)-पूर्वाषाढा, पूर्वाभाद्रपदा, भरणी, मघा, मङ्गलवारः ।' इति ।

सवारमिश्रसाधारणभनामानि — (मिश्रसाधारण-भम्) —कृत्तिका, विशाखा, बुधवारः ।' इति ।

सवारलघुक्षिप्रभनामानि— (लघुक्षिप्रभम्)-अभि-जित्, अश्विनी, तिष्यः, हस्तः, गुरुवारः ।' इति ।

सवारमृदुमैत्रभनामानि—(मृदुमैत्रभम्)-अनुराधा, चित्रा, मृगशीर्षम्, रेवती, शुक्रवारः ।' इति ।

सवारतीक्ष्णदारुणभनामानि—(तीक्ष्णदारुणभम्)-आर्द्रा, आश्लेषा, ज्येष्ठा, मूलम् शनिवारः ।' इति ।

पञ्चकनक्षत्रनामानि—(१) धनिष्ठोत्तरार्द्धम्, (२) शतभिषा, (३) पूर्वाभाद्रपदा, (४) उत्तरा-भाद्रपदा, (५) रेवती चैतानि पञ्चकनक्षत्राणि स्युः ।

त्रिपुष्करयोगकरनक्षत्रादिनामानि—(१) त्रिपाद-नक्षत्राणि (कृ., पु., उ. फा., वि., उ. षा.,-पू.-भा;), (२) भद्रातिथयः, (३) क्रूरवाराश्चैतानि त्रिपुष्करयोगकरनक्षत्रादीनि ज्ञेयानि ।

द्विपुष्करयोगकरनक्षत्रादिनामानि—(१) द्विपाद-नक्षत्राणि (मृ. चि. ध.), (२) भद्रातिथयः, (३) क्रूरवाराश्चैतानि द्विपुष्करयोगकरनक्षत्रा-दीनि ज्ञेयानि ।

ताराणामानि—(१) जन्म (न्), (२) सम्पत् (द्), (३) विपत् (द्), (४) क्षेमः, (५) प्रत्यरिः, (६)साधकः, (७) वधः, (८) मैत्रः, (९) अति-मैत्रश्चैते नव ताराः स्युः ।

वर्ज्यतारानामानि—(१) विपद्, (२) प्रत्यरिः, (३) वधश्चैतास्तिस्रस्ताराः शुभे वर्ज्याः । इहा-नुषङ्गतस्तारा बोध्याः ।

इह प्रसङ्गाद् भवारजयोगनामानि—(१) आनन्दः, (२) कालदण्डः, (कालः), (३) धूम्रः, (४) प्रजापतिः (धाता), (५) सौम्यः, (६) ध्वांक्षः, (७) ध्वजः (केतुः), (८) श्रीवत्सः, (९) वज्रम्, (१०) मुद्गरः, (११) छत्रम्, (१२) मित्रम्, (१३) मानसम्, (१४) पद्मः, (१५) लुम्बः, (१६) उत्पातः, (१७) मृत्युः, (१८) काणः, (१९) सिद्धिः, (२०) शुभः, (२१) अमृतः, (२२) मुसलम्, (२३) गदः, (२४) मातङ्गः, (२५) रक्षः (अस्) (राक्षसः), (२६) चरः, (२७) सुस्थिरः (स्थिरः), (२८) प्रवर्द्धमानः (वर्द्धमानः), चेत्येतेऽ-ष्टाविंशतिभवारजयोगाः स्युः । एषामानयनज्ञानं तु 'मुहूर्त्तचिंतामणौ'—'दास्रादर्के' इत्यस्मिन् श्लोके द्रष्टव्यम् ।

कतिघटीवर्ज्ययोगनामानि— काणः, धूम्रः, ध्वांक्षः, पद्मः, मुद्गरः, मुसलः, लुम्बः वज्रश्चेति ।

सर्वत्याज्ययोगनामानि—उत्पातः, कालदण्डः, मृत्युः, रक्षश्चेति ।

विष्कम्भादियोगनामानि— (१) विष्कम्भः, (२) प्रीतिः, (३) आयुष्मान् (मतुबन्तः), (४) सौभाग्यः, (५) शोभनः, (६) अतिगण्डः, (७) सुकर्मा (अन्), (८) धृतिः, (९) शूलम्,

(१०) गण्डः, (११) वृद्धिः, (१२) ध्रुवः, (१३) व्याघातः, (१४) हर्षणः, (१५) वज्रम्, (१६) सिद्धिः, (१७) व्यतिपातः (व्यतीपातः), (१८) वरीयान् (ईयस्), (१९) परिघः, (२०) शिवः, (२१) सिद्धः, (२२) साध्यः, (२३) शुभः, (२४) शुक्लः (२५) ब्रह्मा (ब्रन्), (२६) ऐन्द्रः, (२७) वैधृतिश्चेत्येते विष्कम्भादयः सप्तविंशतियोगाः स्युः।

कतिघटीवर्ज्ययोगनामानि—विष्कम्भः, अतिगण्डः, शूलम्, गण्डः, व्याघातः, वज्रः, परिघश्चेति।

सर्वत्याज्ययोगनाम्नी—व्यति (ती) पातः, वैधृतिश्चेति।

'तदुक्तम् ग्रन्थान्तरे'—

'विरुद्धसञ्ज्ञा इह ये च योगा-
स्तेषामनिष्टः खलु पाद आद्यः।
सवैधृतिस्तु व्यतिपातनामा
सर्वेऽप्यनिष्टाः परिघस्य चार्द्धम्॥
तिस्रस्तु योगे प्रथमे सवज्रे,
व्याघातसञ्ज्ञे नव, पञ्च शूले,।
गण्डेऽतिगण्डे च षडेव नाड्यः,
शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः॥' इति।

तिथ्यादीनां क्षयवृद्धिभेदौ—

तिथिक्षयः, तिथिवृद्धिः,।
नक्षत्रक्षयः, नक्षत्रवृद्धिः,।
योगक्षयः, योगवृद्धिः,।

तिथ्यादीनां क्षय-वृद्धि-घटी प्रमाणं यथा—षड्घट्यस्तिथिक्षयप्रमाणम्, एवं पञ्चघट्यस्तिथिवृद्धिप्रमाणम्, तदुक्तं—धर्मशास्त्रे—'बाणवृद्धी रसक्षयः।' इति।

सांघ्रिवेदघट्यो नक्षत्रक्षयः ४।१५। एवं सदलषड्घट्यो नक्षत्र-वृद्धिः ६।३० विज्ञेया। अष्टघट्यो योगक्षयः। तथा-व्यंघ्रियम-घट्यौ योगवृद्धिः १।४५। ५५ प्रमाणं ज्ञेयम्।

तदुक्तं मकरन्दविवरणे—

'सांघ्रिसिन्धुरससिन्धुरप्रमा तारकातिथियुजां क्षयप्रमा। नाडिकासु सदलाङ्गमार्गणा व्यंघ्रिलोचनमिता मताचितिः। इति।

ज्योतिर्विदाभरणेऽपि—

'वृद्धिक्षयौस्तः परमौ तिथौ सदा
व्यर्द्धा रसाः सांघ्रिरसाश्च नाडिकाः।
सनेमतर्काः सपदार्णवास्तु भे
निस्त्र्यंशदोषौ द्विरदा युतौ क्रमात्।' इति।

करणपर्यायाः—करणम्, कर्म्मवाटीखण्डम्, कर्मवाटचर्द्धम्, कलाखण्डम्, कलादलम्, कलार्द्धम्, तिथिखण्डम्, तिथिदलम्, तिथ्यर्द्धम् चेति।

करणभेदौ—(१) चरकरणम् (२) स्थिरकरणम् चेति करणस्य द्वौ भेदौ स्याताम्।

तत्रादौ चरकरणनामानि—(१) बवः, (२) बालवः, (३) कौलवः, (४) तैतिलः, (५) गरः, (६) वणिजः, (७) विष्टिः, चैतानि सप्तचरकरणानि स्युः।

तदीशभेदाः—(१) इन्द्रः, (२) ब्रह्मा (ब्रन्), (३) मित्रः, (४) अर्यमा (अन्), (५) भूः, (६) श्रीः, (७) यमश्चैते चरकरणपतयः स्युः।

स्थिरकरणनामानि—(१) शकुनिः, (२) चतुष्पदः (चतुष्पात्), (३) नागः, (४) किंस्तुघ्नः, चैतानि चत्वारि स्थिरकरणानि स्युः।

विष्टिपर्यायाः—ईशजा, भद्रा, भैमिका, भैमी, विट् (ष्), विष्टिः, शम्भुजाः, शम्भुभवा।' इति।

इति श्रीमद्‌गढवालदेशान्तर्गतदेवप्रयागसमीपवर्तिना मुकुन्दाश्रमवासिना श्रीकीर्तिदेवी-श्री पं० रघुवरदयालुतनुजनुषा मुकुन्ददैवज्ञेन विरचिते ज्योतिषशब्दकोषे पञ्चाङ्गवर्गः प्रथमः समाप्तिमगमत्।

—:०:—:०:—

अथ कालवर्गः—

सामान्यकालपर्यायाः—अनुवेलम्, अनेहा (स्), अपष्ठुः, अवसरः, आमतिः, कर्माहः, कालः, क्षणः, जहुः, तिथः, दिष्टः, पीथः, पीयुः, मः, मतिः, वारः, वेला, समयः, सर्वमूषकः, । इति ।

इष्टवाचकशब्दाः—अभिमतः, अभीप्सितः, अभीष्टः, इष्टः, ईप्सितश्चेत्येते त्रिलिङ्गाः स्युः ।

इष्टकालपर्यायाः—अभिमतकाल: अभिमतसमयः, अभीप्सितकालः, अभीप्सितसमयः, अभीष्टकालः, अभीष्टदिष्टः, अभीष्टसमयः, अभीष्टानेहा (स्), इष्टकालः, इष्टदिष्टः, इष्टानेहा (स्), ईप्सितकालः, ईप्सितदिष्टः, ईप्सितसमयश्चैते पुंल्लिङ्गाः स्युः ।

कालभेदाः—(१) विनिमे (मि) षः (सेकेण्ड), (२) निमे (मि) षः (मिनट), (३) काष्ठादिः, (४) कला, (५) क्षणः, (६) मुहूर्त्तः, (७) होरा (घण्टा), (८) अहोरात्रः (दिन रात), (९) पक्षः, (१०) मासः, (११) ऋतुः, (१२) अयनम्, (१३) गोलः, (१४) अब्दः (वर्षम्), (१५) युगम्, (१६) मन्वन्तरम्, (१७) कल्पः, (१८) कल्पान्तश्चैते कालस्याष्टादशभेदाः स्युः । सूर्यसिद्धान्ते तु (१) मूर्तः (२) अमूर्तः (त्रुट्यादिः), एतौ द्वौ भेदावुक्तौ । 'उक्तं च'— 'प्राणादिः कथितो मूर्तस्त्रुटयाद्योऽमूर्त्तसंज्ञकः ।' इति १।११ ।

विनिमेषप०—विनिमिषः, विनिमेषः, (सेकेण्ड-इतिभाषा) ।

१–२६

निमेषपर्यायाः—निमिषः, निमेषः, लवद्वयम्, । नेत्रपक्ष्मणोर्व्यापारात्मकः कालः, लघ्वक्षरोच्चारणमात्रकालः, लवद्वयात्मकः कालो वा । (मिनट इति भाषा),

काष्ठाप०— काष्ठा, अष्टादशनिमेषात्मकः कालः ।

लवप०—काष्ठाद्वयम्, क्षणद्वयम्, लवः, ।

कलाप०—कला, त्रिंशत्काष्ठात्मकः कालः पञ्चदशलवात्मकः कालोवा ।

लेशप०—कलाद्वयम्, लेशः, ।

क्षणप०—क्षणः, त्रिंशत्कलात्मकः कालः, पञ्चदशलेशात्मकः कालो वा ।

त्रुटिप०—त्रुटिः, त्रुटी, क्षणद्वयात्मकः कालो, लवद्वयात्मकः कालो वा । मतान्तरे तु निमेषद्वयम् ।

विपलप०—विपलम्, पलषष्टिभागैकभागः ।

असुप०—असवः (पुं. ब.), प्राणाः[1] (पुं. ब.), शरीरस्थपञ्चवायवः, दशगुर्वक्षरोच्चारणात्मकः कालः ।

अहरसुप०—अहः प्राणः, अहरसुः ।

पलप०—पलम्, विघटिका, विघटी, विदण्डः, विनाडिका, विनाडी, क्वचित् 'चषा' इत्यपि दृश्यते । षट्प्राणात्मकः कालः ।

घटीप०—घटिका, घटी, दण्डः,[2] धारिका, नाडिका,[3] नाडी, नालिका, नाली, षष्टिदीर्घाक्षरोच्चारणात्मकः कालः, षष्टिपलात्मकः कालो वा ।

२७–५३

(१) 'दशगुर्वक्षरोच्चारकालः प्राणः षडात्मकैः । तैः पलं स्यात्तु तत्षष्ट्या

(२) 'दण्ड' इत्यभिधीयते ।।'इतिशब्दार्थचिन्तामणिः । ११५५।२

(३) 'षड्भिः प्राणैर्विनाडी स्यात्तत्षष्ट्या नाडिका स्मृता । नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्तितम् ।।' इति सूर्यसिद्धान्तः ।१।११,१२।

मुहूर्तपर्यायाः—घटीद्वयम्, दण्डद्वयम्, नाडीद्वयम्, मुहूर्त्तः, द्वादशक्षणात्मकः कालः ।

होराप०—वेला, होरा, सार्द्धघटीद्वयात्मकः कालः षष्टिनिमेषात्मकः कालो वा (घण्टा इति भाषा) ।

दिनपर्या०—अंशम्, अंशकः, अंशकम्, अहः (अन्), कोकहितः, घस्रः, घ्रंसः, दिनम्, दिवम्, दिवसः, दिवा (अ.), द्यु, द्यौः, पद्मबन्धुः, भास्वरः, याममालः, रविध्वजः, वारः, वासरः, वास्रः, व्युष्टम्, पञ्चदशमुहूर्तात्मकः कालः ।

दिनभेदाः—(१) चान्द्रदिनम्, (२) नाक्षत्रदिनम्, (३) सौरदिनम्, (४) सावनदिनम्, चैते चत्वारो दिनभेदाः स्युः ।

चान्द्रदिनप०—ऐन्दवदिनम्, चान्द्रदिनम्, सौम्यदिनम्, एकतिथ्यात्मकः कालः ।

नाक्षत्रदिनप०—आर्क्षदिनम्, औडवदिनम्, नाक्षत्रदिनम्, षष्टिनाड्यात्मकः कालः ।

सौरदिनप०—आर्कदिनम्, ऐनदिनम्, सौरदिनम् । यथा—

'आवनम् । दण्डाः षष्टिरहः स्वरवगुणांशाढ्यास्तदैनं भवेदिति ग्रन्थान्तरे ।

सावनदिनप०—कुदिनम्, मेदिनीदिनम्, सावनम्, सूर्यद्वयान्तर्गतः कालः ।

यथा—

'उदयादुदयंभानोर्भूमिसावनवासराः ।' इति सूर्यसिद्धान्ते ।

प्रभातप०—अहर्मुखम्, उषः (अस्) (न०), उषा, कल्पम्, काल्यम्, गोसर्गः, दिनादिः, निशात्ययः, पूर्वाह्णः, पूर्वेद्युः, प्रगे (अ०), प्रत्युषः (अस्) (न०), प्रत्यूषम् (न०), प्रत्यूषः (पुं.), प्रभातम्, प्रविसरः, प्रातः (र्) (अ०), प्राह्णः, वासरास्यम्, विभातम्, विहानः, व्युष्टम्, सांयात्रिकम्, चैते दिनस्य प्रथमयामपर्यायाः स्युः ।

सङ्गतपर्यायाः—सङ्गतः, सङ्गवः, चैतौ दिनस्य द्वितीययामपर्यायौ स्याताम् ।

मध्याह्नप०—दिनखण्डम्, दिनदलम्, दिनशकलम्, दिनार्द्धम्, दिवामध्यम्, मध्यन्दिनम्, मध्याह्नः, वासरमध्यम्, चैते दिनस्य तृतीययामपर्यायाः स्युः ।

कुतपप०—कुतपः, कुतुपः, दिवाष्टममुहूर्त्तः, दिवाष्टमांशः, श्राद्धकालः, ।

पुण्याहप०—पुण्याहम्, (अह्नि पुण्योऽशः), ।

दिनान्तप०—अपराह्णः, उच्छूरः, उत्सूरः, दिनान्तम्, दिनात्ययः, दिनावसानम्, दिवावसानम्, विकालः, विकालकः, सवलिः, सायः, सायम् (अ०), सायाह्न-श्चैते दिनस्य चतुर्थयामपर्यायाः स्युः ।

सन्ध्याप०—पितृसूः, पितृप्रसूः, रुमा, सन्धा, सन्ध्या, ।

सन्धिप०—सन्धा, सन्धिः ।,

त्रिसन्ध्यप०—उपवैणवम्, त्रिसन्ध्यम्, त्रिसन्ध्यकम्, वैणवम्, ।

त्रिसन्ध्यभेदाः—(१) प्राह्णः, (२) मध्याह्नः, (३) अपराह्णः (पराह्णः), चैते त्रिसन्ध्यभेदाः स्युः ।

दिवामुहूर्त्तनामानि—(१) महादेवः, (२) सर्पः, (३) मित्रः, (४) पितरः (पुं. ब.), (५) वसुः, (६) जलम् (७) विश्वेदेवाः (पुं. ब.), (८) अभिजित् (त्) (न०), (९) ब्रह्मा (अन्), (१०) इन्द्रः, (११) इन्द्राग्नी, (पुं. द्वि.) (१२) राक्षसः, (१३) वरुणः, (१४) अर्यमा (अन्), (१५) भगः, चैते दिवापञ्चदश मुहूर्ताः स्युः ।

रात्रिपर्यायाः—इन्दुकान्ता, उमा, उशाः (स्), उषा, कलापिनी, ? काली, ? क्षणिनी, क्षपा,

क्षमा, ? क्षणिनी, क्षाणी, क्षिपा, ? घारिः, घोरा, चक्रभेदिनी, चन्द्रस्त्री, तमस्विनी, तमा, तमिः, तमिस्रा, तमी, तामसी, तारकिणी, ? तारा, ? तुङ्गा, तुङ्गी, त्रियामा, दोषा, नक्तम् (अ०), नक्तमुखा, नक्ता, निट् (श्), निशा, निशीथिनी, निशीथ्या, निषद्वरी, पूतार्चिः (स्), पैशाची, भूता, भौती, यामवती, यामिनी, याम्या, रक्षोजननी, रजनिः, रजनी, राक्षसी, रात्रिः, रात्री, वसतिः, वसती, वासतेयी, वासरकन्यका, वासुरा, वासुरोषा, विभावरी, शताक्षी, शय्या, ? शर्वरी, शशिशरीरेश्वरी, शार्वरी, श्यामा, हुतार्चिः (स्), हिमा ।' इति ।

वर्ज्जरात्रिपर्यायाः—तमसी, तामसी। यदि सा अतितमोयुक्ता 'तमिस्रा' इति ।

पूर्णिमारात्रिप०—यदि सा चन्द्रिकया युक्ता 'ज्योतिष्मती' 'ज्योत्स्नी' इति च ।

रात्रिमुहूर्त्तनामानि—(१) शिवः, (२) अजचरणः, (३) अहिर्बुध्न्यः, (४) पूषा (अन्), (५) अश्विनौ (पुं. द्वि.) (६) यमः, (७) अग्निः, (८) ब्रह्मा (अन्), (९) चन्द्रमाः (अस्), (१०) अदितिः, (११) बृहस्पतिः, (१२) विष्णुः, (१३) सूर्यः, (१४) त्वष्टा (ष्टृ), (१५) वायुः, चैते पञ्चदश रात्रिमुहूर्त्ताः स्युः ।

प्रदोषप०—दिनात्ययः, निण्मुखम्, निशावदनम्, निशास्यम्, प्रदोषः, मैथिलः, यामिनीमुखम्, रजनीमुखम् चैते रात्रेः प्रथमयामपर्यायाः ।

साम्बाधिकप०—साम्बाधिकः, इत्ययं प्रदोषतः परं रात्रेर्द्वितीययामपर्यायः ।

अर्द्धरात्रप०—अर्द्धरात्रः, अर्द्धरात्रकः, अवसरालयः, निःसम्पातः, निशाशकलम्, निशीथः, मध्यरात्रः, महानिशा, महानिट् (श्), महारात्रः सर्वावसरश्चैते रात्रेस्तृतीययामपर्यायाः ।

अपररात्रपर्यायाः—अपररात्रः, अपररात्रकः, उच्चन्द्रः, पश्चिमरात्रः, ब्राह्मश्चैते रात्रेश्चतुर्थयामपर्यायाः ।

रात्रिसमूहप०—गणरात्रः, निशागणः । इति ।

पक्षिणीप०—'पक्षिणी' 'पूर्वापरदिनाभ्यां युक्तरात्रिपर्यायोऽयम्' इति ।

गर्भकप०—गर्भकम्, रजनीद्वन्द्वम्, रात्रिद्वयम् ।

कुक्कुरमावकप०—श्वनिशम्, श्वनिशा ।

अहोरात्रप०—अहर्निट् (श्), अहोरात्रः, दिवानिट् (श्), दिवारात्रम्, द्युनिट् (श्), द्युरात्रम्, मुहूर्त्तत्रिंशात्मकः कालः ।

दैनंदिनप०—दैनंदिनम्, दिनेदिने भव इत्यर्थः ।

यामप०—घटीमालः, नाडीमालः, प्रहरः, यमः, यातुकः, यामः, दिनस्य रात्रेश्च तुर्यांशात्मकः कालः ।

अर्द्धप्रहरप०—अर्द्धप्रहरः, अर्द्धयमः, अर्द्धयातुकः, अर्द्धयामः, दिनस्य रात्रेश्चाष्टमांशात्मकः कालः ।

पक्षप०—अर्द्धमासः, दलः, दलमासः, नेममासः, पक्षः पञ्चदशाहोरात्रः, मासखण्डः, मासार्द्धकः, शकलमासः, पञ्चदशदिवारात्रात्मकः कालः ।

पक्षभेदौ०—(१) शुक्लः, (२) कृष्णश्चैतौ द्वौ पक्षौ स्याताम् ।

शुक्लपक्षप०—अच्छपक्षः, अब्जदीप्तिः, आपूर्यमाणपक्षः, चन्द्रविवर्द्धपक्षः, दिवाह्वयः, धवलपक्षः, पूर्वपक्षः, प्राक्पक्षः, बहुलेतरपक्षः, वलक्षपक्षः. शुक्लपक्षः, सितपक्षः ।

शुक्लवर्णप०—अच्छः, अमलः, अर्जुनः, अवदातः अवलक्षः, उज्ज्वलः, कृष्णेतरः, गौरः, धवलः पाण्डरः, पाण्डुः, पाण्डुरः, पुण्ड्रकः, वदातः, वलक्षः,

विशद:, शुक्र:, शुक्ल:, शुचि:, शुभ्र:, शुभ्रम् (अ०), श्येत:, श्वेत:, सित:, हरिण: ।

कृष्णपक्षपर्याया:—अपरपक्ष:, असितपक्ष:, कृष्णपक्ष:, क्षयपक्ष:, तमिस्रपक्ष:, निशाह्वय:, बहुलपक्ष:, शुक्लेतरपक्ष:, श्यामलपक्ष:, सितान्यपक्ष:, सितेतरपक्ष:, ।

कृष्णवर्णप०—अशुभ:, असित:, काल:, कृष्ण:, नील:, मेचक:, राम:, शिति:, श्याम:, श्यामल: ।

मासप०—अहर्गण:, दिनमाल:, पक्षौ, मा: (स्), मास:, वर्षकोश:, वर्षाङ्ग:, वर्षांश:, वर्षांशक:, आम: ।

मासान्तप०—दिनमालान्त:, मासान्त:, मासावसानम् ।

मासभेदा:—(१) चैत्र:, (२) वैशाख:, (३) ज्येष्ठ:, (४) आषाढ:, (५) श्रावण:, (६) भाद्रपद:, (७) आश्विन:, (८) कार्तिक:, (९) मार्गशीर्ष:, (१०) पौष:, (११) माघ:, (१२) फाल्गुनश्चेत्येते द्वादशमासा: स्यु: ।

चैत्रप०—कामसख:, कामसखा, चैत्र:, चैत्रिक:, फाल्गुनानुज:, मधु:, मन्मथसख:, मोहनिक:, मौहनिक:, वसन्तमास:, सुरभिमास: ।

वैशाखप०—उच्छर:, उच्छुन:, उत्सर:, उत्सूर:, चैत्रानुज:, ज्येष्ठपूर्वज:, माधव:, राध:, वैशाख:, ।

ज्येष्ठप०—आषाढपूर्वज:, ईजान:, खरकोमल:, ज्येष्ठ:, ज्येष्ठामूलीय:, ज्यैष्ठ:, वैशाखानुज:, शुक्र: ।

आषाढप०—अशाड:, अशाढ:, आशाढ:, आषाड:, आषाढ:, ज्येष्ठानुज:, शुचि:, श्रावणपूर्वज: ।

श्रावणप०—आषाढानुज:, नभ: (अस्) (न.), 'सकारान्ता मासा: क्लीबेऽपि' इति 'वैजयन्ती' । नभा: (अस्) (पुं०), नभस:, भाद्रपदपूर्वज:, श्रावण:, श्रावणिक: ।

भाद्रपदपर्याया:—आश्विनपूर्वज:, नभस्य:, नभस्यक:, प्रोष्ठ:, प्रोष्ठपद:, भाद्र:, भाद्रपद:, श्रावणानुज: ।

आश्विनप०—अश्वयुक् (ज्), अश्वियुक् (ज्), आश्वयुज:, आश्विन:, इष:, कार्तिकपूर्वज:, भाद्रपदानुज:, भाद्रपदावरज: ।

कार्तिकप०—आश्विनानुज:, आश्विनावरज:, ऊर्ज:, कार्तिक:, कार्तिकिक:, कौमुद:, बाहुल:, मार्गशीर्षपूर्वज:, शैल:, सैर:, सैरी (इन्) ।

मार्गशीर्षप०—आग्रहायण:, आग्रहायणिक:, कार्तिकानुज:, कार्तिकावरज:, पौषपूर्वज:, मार्ग:, मार्गशिर:, मार्गशीर्ष:, वत्सरादि:, वर्षमुख:, वर्षाद्य:, सह: (अस्) (न०), सहा: (अस्) (पुं०), हैमन: ।

पौषप०—तिष्य:, तैष:, पुष्य:, पौष:, माघपूर्वज:, मार्गशीर्षानुज:, मार्गशीर्षावरज:, सहस्य:, सिद्ध:, सैद्ध: ।

माघप०—तप: (अस्) (न०), तपा: (अस्) (पुं०), तपस:, पौषानुज: पौषावरज:, फाल्गुनपूर्वज:, माघ:, शातर:, शानक:, ।

फाल्गुनप०—चैत्रपूर्व :, तपस्य:, फल्गुन:, फल्गुनाड:, फल्गुनाल:, फाल्गुनिक:, माघानुज:, माघावरज:, वत्सरान्तक: ।

अधिमासप०—अधिकमास:, अधिमास:, असक्रान्तिमास:, मलमास:, मलिनमास:, मलिम्लुच:, ।

अधिमासभेदौ—(१) संसर्पसञ्ज्ञक:, (२) अंहस्पतिसञ्ज्ञकश्चेत्येतावधिमासस्य द्वौ भेदौ स्याताम् ।

अत्रविशेष:—

यस्मिन्नब्दे क्षयमासो भवेत्तत्र द्वावधिमासौ

स्याताम् । क्षयमासाद्योऽधिमासः पूर्वः स 'संसर्पसञ्ज्ञकः' सर्वशुभकर्मार्हः, अर्थात्तस्मिन् सर्वशुभकर्म कर्त्तव्यम् । क्षयमासादुत्तरो भाव्यधिमासस्तु 'अंहस्पतिसञ्ज्ञकः, तस्मिन् सर्वशुभकर्म न कर्त्तव्यम् ।

क्षयमासपर्यायाः—ऊनमासः, क्षयमासः, द्विसंक्रान्तिमासः, न्यूनमासः, ।

संक्रान्तिप०—संक्रमः, (पुं.) संक्रमणम् (न०), संक्रान्तिः (स्त्री०), ।

संक्रान्तिभेदाः—(१) विषुवती (मेष-तुला)—संक्रान्ती, (२) अयन—(कर्क-मकर) सक्रान्ती, (३) षडशीत्यानन—(मिथुन-कन्या-धनुर्मीन) संक्रान्तयः, (४) विष्णुपदाह्वयाः, (वृष-सिंह-वृश्चिककुम्भ) संक्रान्तयश्चैते संक्रान्तीनां चत्वारो भेदाः स्युः । तथा चोक्तं रामेण—'षडशीत्याननं चापनृयुक्कन्याभषे भवेत् । तुलाजौ विषुवं विष्णुपदं सिंहालिगोघटे ।' इति ।

विषुवत्प०—विषुणः, विषुवम्, विषुवान् (मतु०), विषुवत् (त्), विषुवती ।

सम्पातप०—सम्पातः (पुं०) मिलनस्थानम् सङ्गमः, द्वयोः विषुवत्योः अयनयोः संक्रान्त्योर्वा मिलनस्थानं सम्पातो ज्ञेयः ।

ऋतुप०—ऋतुः, कालः, बीजम्, सतेरकम्, समयः, मासद्वयात्मकः कालः ।

ऋतुभेदाः—(१) शिशिरः, (२) वसन्तः, (३) ग्रीष्मः, (४) प्रावृड् (ष्) (स्त्री०), वर्षा (स्त्री.), (५) शरत् (द्), (स्त्री०), (६) हेमन्त,-श्चैते षडृतवः स्युः ।

शिशिरप०—कम्पनः, कोटनः, कोडनः, तपः (अस्), तुहिनर्त्तुः, शिशिरः, शीतः, शैखः ? शैशिरः, शैषः, सैषः, हिमकूटः ।

१–३१

वसन्तपर्यायाः—इष्मः, इष्यः, ऋतुराजः, कान्तः, कामसखः, कुसुमाकरः, पिकबान्धवः, पिकानन्दः, पुष्पकालः, पुष्पमासः, पुष्पसमयः, पुष्पसारणः, बलाङ्कः, बलाङ्ककः, बलाङ्गः, वसन्तः, सुरभिः ।

ग्रीष्मप०—ग्राखोरः, उष्णः, उष्णकः, उष्णकालः, उष्णागमः, उष्णोपगमः, ऊष्मकः, ऊष्मा (अन्), उष्मागमः, ऊष्मायणः, ग्रीष्मः, घर्मः, तपः, तपर्तुः, तपसमयः, तापनः, निदाघः, पद्मः, शुचिः ।

वर्षर्तुप०—अब्दकालः, कालाक्षी (इन्), क्षरी (इन्), घनागमः, जलधरमालाकालः, जलार्णवः, तपात्ययः, प्रावृट् (ष्), प्रावृषा, मेघकालः, मेघकालागमः, वरिषाः (स्त्री. ब.), वर्षर्तुः, वर्षा, वर्षाकालः वर्षाः (स्त्री. ब.), वार्षी ।

शरदृप०—कालप्रभातः, घनान्तः, घनात्ययः, प्रावृडत्ययः, मेघान्तः, वर्षावसानम्, शरत् (द्), शरदा ।

हेमन्तर्तुप०—ऊष्मसहः, प्रशलः (प्रसवः), प्रालेयः रौद्रः, लोध्रः, शरदन्तः, शरदत्ययः, हिमागमः, हेमन्तः, हैमनः, हैमन्तः, ।

गोलप०—गोलः । सायनार्कस्य मेषादिषड्राशिभ्रमणात्मकः कालः, तुलादिषड्राशिभ्रमणात्मकः कालश्चेति ।

गोलभेदौ—(१) उत्तरगोलः, (२) दक्षिणगोल,-श्चैतौ गोलस्य द्वौ भेदौ स्याताम् । उक्तं च—गोलौ स्तः सौम्ययाम्यौ क्रिपघटरसभे खेचरे' इ. ग्र, ला. ।

उत्तरगोलप०—उत्तरगोलः, उदग्गोलः, दक्षिणेतरगोलः, याम्यान्यगोलः, सौम्यगोलः, ।

दक्षिणगोलप०—अनुदग्गोलः, उत्तरेतरगोलः, उदगन्यगोलः, दक्षिणगोलः, याम्यगोलः, सौम्येतरगोलः, ।

३२–६२

अयनपर्यायाः—अयनम् पथः, मार्गः, वर्त्म (अन्), सायनार्कस्य मकरादिषड्राशिभ्रमणात्मकः कालः, कर्कादिषड्राशिभ्रमणात्मकः कालश्चेति ।

अयनभेदौ—(१) उत्तरायणम्, (२) दक्षिणायनम्, चैतावयनस्य द्वौ भेदौ स्याताम् । उक्तं च—
'अथायने ते नक्रात्कीटाच्च षड्भे' इति ग्र. ला. ।

उत्तरायणप०—आग्नेयम्, उत्तरवर्त्म (अन्), उत्तरायणम्, उदगयनम्, सौम्यायनम् ।

अत्रोदाहरणानि—

'उत्तरपथावलम्बी' (इन्), 'उत्तरमार्गगामी' (इन्), 'उत्तरवर्त्मचारी (इन्), रविरिति शेषः ।

दक्षिणायनप०—अनुदगयनम्, अपागयनम्, अवागयनम्, दक्षिणवर्त्म (अन्), दक्षिणायनम्, याम्यायनम्, विसर्गः ।

अत्रोदाहरणानि—

'दक्षिणपथावलम्बी' (इन्), 'दक्षिणमार्गगामी (इन्), 'दक्षिणवर्त्मचारी' (इन्), रविरिति-शेषः ।

संवत्सरप०—अब्दः, अहर्जरः, आग्नेयः, उर्वटः, ऋतुवृत्तिः, कालग्रन्थिः, परवाणिः, मासमानः, मासमालः, युगांशः, युगांशकः, वत्सः, वत्सरः, वरिषम्, वर्षः (पुं० न०), वायव्यः, शरत् (द्), (स्त्री०), शारदः, श्रामः, सम्पत् (अ०) संवत् (अ०) संव्त्सरः, समा (स्त्री), समाः (स्त्री० ब०), सर्वर्तुः, हायनः (पुं० न०) ।

शालिवाहनीयशकवर्षप०—शकः, शाकः, शाकेन्द्रकालः, शालिवाहनीयशकः, शालिवाहनीयशकाब्दः ।

कलौ संव्वत्सरारम्भकर्तृनृपनामानि—(१) युधिष्ठिरः, अस्य ३०४४ वर्षप्रमाणम् (२) विक्रमः, अस्य १३५ वषप्रमाणम्, (३) शालिवाहनः, अस्य १८००० वर्षप्रमाणम् । (४) विजयाभिनन्दनः, अस्य १०००० वर्षप्रमाणम् । (५) नागार्जुनः, अस्य ४००००० वर्षप्रमाणम् । (६) कल्किः,अस्य ८२१ वर्षप्रमाणम् । कलावेते षट् संव्वत्सरारम्भकारका नृपाः स्युः ।

वर्षभेदाः—(१) सावनवर्षः, (२) सौरवर्षः, (३) चान्द्रवर्षः, (४) आर्क्षवर्षः, (५) गौरववर्षः-इत्येते वर्षस्य पञ्च भेदाः स्युः ।

सावनवर्षप०—सावनवर्षः, सावनाब्दः, सावनवत्सरः, षष्ट्युत्तरशतत्रयदिनात्मकः कालः ।

सौरवर्षप०—आर्कवर्षः, ऐनवर्षः, सौरवर्षः, हैलेयवर्षः । पञ्चषष्ट्युत्तरशतत्रयदिनात्मकः कालः ।

चान्द्रवर्षप०—आब्जवर्षः, ऐन्दववर्षः, चान्द्रवर्षः, वैधववर्षः, चतुः पञ्चाशदुत्तरशतत्रयदिनात्मकः कालः ।

आर्क्षवर्षप०—आर्क्षवर्षः, औडववर्षः, धैष्ण्यवर्षः, नाक्षत्रवर्षः । चतुर्विंशत्युत्तरशतत्रयदिनात्मकः कालः ।

गौरववर्षप०—गौरववर्षः, जैववर्षः, बार्हस्पत्यवर्षः, एकषष्ट्युत्तरशतत्रयदिनात्मकः कालः ।

प्रभवादिसंव्वत्सरभेदाः— (१) प्रभवः, (२) विभवः, (३) शुक्लः, (४) प्रमोदः, (५) प्रजापतिः, (६) अङ्गिराः (अस्), (७) श्रीमुखः, (८) भावः, (९) युवा (अन्), (१०) धाता (तृ), (११) ईश्वरः, (१२) बहुधान्यः, (१३) प्रमाथी (इन्), (१४) विक्रमः, (१५) वृषः, (१६) चित्रभानुः, (१७) सुभानुः, (१८) तारणः, (१९) पार्थिवः, (२०) व्ययः, (२१) सर्वजित् (त्), (२२) सर्वधारी (इन्), (२३) विरोधी (इन्), (२४) विकृतिः, (२५) खरः,

(२६) नन्दनः, (२७) विजयः, (२८) जयः, (२९) मन्मथः, (३०) दुर्मुखः, (३१) हेमलम्बः (म्बी), (३२) विलम्बः (म्बी), (३३) विकारी (इन्), (३४) शार्वरी (इन्), (३५), प्लवः, (३६) शुभकृत् (त्), (३७) शोभनः, (३८) क्रोधी (इन्), (३९) विश्वावसुः, (४०) पराभवः, (४१) प्लवङ्गः, (४२) कीलकः, (४३) सौम्यः, (४४) साधारणः, (४५) विरोधकृत् (त्), (४६) परिधावी (इन्), (४७) प्रमादी (इन्), (४८) आनन्दः, (४९) राक्षस, (५०) अनलः, (५१) पिङ्गलः, (५२) कालयुक्तः, (५३) सिद्धार्थी (इन्), (५४) रौद्रः, (५५) दुर्मतिः, (५६) दुन्दुभिः, (५७) रुधिरोद्गारी (इन्), (५८) रक्ताक्षी (इन्), (५९) क्रोधनः, (६०) क्षयः,—श्चैते प्रभवादयः षष्टिसंवत्सराः स्युः ।

पञ्चवर्षीययुगभेदाः—— (१) संवत्सरः, (२) परिवत्सरः, (३) इडावत्सरः, (४) अनुवत्सरः, (५) उद्वत्सरश्चैते पञ्चवर्षीययुगभेदाः स्युः ।

द्वादशयुगस्वामिनामानि—— (१) विष्णुः, (२) जीवः, (३) शक्रः, (४) अग्निः, (५) त्वष्टा (ष्टृ), (६) अहिर्बुध्न्यः, (७) पितरः (तृ), (८) विश्वेदेवाः, (९) सोमः, (१०) इन्द्राग्नी, (११) नासत्यौ, (१२) भगश्चैते द्वादशयुगस्वामिनः स्युः ।

पैत्रपर्याय—पैत्रः (पुं०), मानुषेण मासेनैकः पितॄणामहोरात्रात्मकः कालः ।

दैवतप०—दैवतः (पुं०), मानुषेण वर्षेणैको देवानामहोरात्रात्मकः कालः ।

दिव्यवर्षप०— दिव्यवर्षम् (न०), देवतानां षष्ट्यधिकशतत्रयाहोरात्रात्मकः कालः ।

दिव्ययुगपर्यायः—दिव्ययुगम्, (न०), दिव्यैर्द्वादशसहस्रवर्षैर्मानुषचतुर्युगंस्यात् ।

दैवयुगप०—दैवयुगम् (न०) मानुषाणां कृतादियुगचतुष्टयात्मकः कालः ।

युगभेदाः—(१) सत्यम्, (२) त्रेता, (३) द्वापरः, (४) कलिश्चैते युगस्य चत्वारो भेदाः स्युः ।

सत्यपर्यायाः—कृतम्, सत्यम्, सत्ययुगम्, सौम्यम् चैतानि क्लीबलिङ्गानि स्युः ।

त्रेताप०—अग्नायी, त्रेता, विसर्जिका चैताः स्त्रीलिङ्गाः स्युः ।

द्वापरप०— आग्नेयः, द्वापरः, यज्ञियश्चैते पुँल्लिङ्गाः स्युः ।

कलिप०–कर्मयुगम् (न०), कलिः, (पुं०), कलियुगम् (न०) झर्झरकः, पुष्यः (उभौ पुंसि) ।

कल्पप०–कल्पौ (पुं० द्वि०), ये द्वे दैवे युगसहस्रे तौ नृणां कल्पौ स्थितिप्रलयकालावित्यर्थः ।

ब्राह्मप०—ब्राह्मः, (पुं०), दैवे द्वे युगसहस्रे एको ब्रह्मणोऽहोरात्रात्मकः कालः ।

मन्वतरप०—मन्वन्तरम् (न०), दिव्यानां युगानां या एकसप्ततिरेकाधिका सप्ततिः तन्मन्वन्तरम् ।

तदुक्तममरेण—

'मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।' इति अ० ४।२२

मयेनापि—

'युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते ।' इति सू० सि० १।१८

मनुभेदाः—(१) स्वायम्भुवः, (२) स्वारोचिषः, (३) उत्तमः (औत्तमिः), (४) तामसः (तामसिः), (५) रैवतः, (६) चाक्षुषः,

(७) वैवस्वतः, (८) सार्वणिः, (९) दक्षसार्वणिः, (१०) ब्रह्मसार्वणिः, (११) धर्मसार्वणिः, (१२) रुद्रसार्वणिः, (१३) रौच्यः (देवसार्वणिः), (१४) भौत्यः (इन्द्रसार्वणिः), इत्येते चतुर्दश मनवः स्युः ।

प्रलयपर्यायाः—कल्पः, कल्पान्तः (कल्पसंहारः), क्षयः, जगत्क्षयः, जिहानकः, दैनन्दिनः, परान्तः, परिवर्तः, परीवर्तः, भूतप्लवः, महाप्रलयः, महासुप्तिः, युगान्तः (युगसंहारः), लोकशेषः, संवर्तः, संहारः, समसुप्तिः, सर्वनाशनः ।

प्रतिसर्गप०—प्रतिसञ्चारः, प्रतिसर्गः, प्रलयः, संहारः ।

कालान्यभेदाः—(१) पूर्वाह्णः, (२) मध्याह्नः, (३) सायाह्नः, (४) पूर्वरात्रः, (५) मध्यरात्रः, (६) अन्त्यरात्रः । एते कालस्य षड्भेदाः स्युः ।

कालान्यभेदाः—(१) भूतम्, (२) वर्त्तमानम्, (३) भविष्यत्, इत्येते कालस्य त्रयः प्रभेदाः स्युः ।

भूतकालपर्यायाः—अतीतकालः, गतकालः, भूतकालः, यातकालः, वृत्तकालः, व्यतीतकालः ।

वर्त्तमानकालप० — अतीतानागतभिन्नकालः, अद्यतनम्, अधुनातनम्, इदानीन्तनम्, वर्त्तमानः, वर्त्तमानकालः । (आरब्धात्परिसमाप्तिर्वर्तमानः कालः) ।

भविष्यत्कालप०– अनागतम्, उदर्कः, भविष्यम्, भविष्यत्, भावी (इन्), श्वस्तनम् ।

सद्यः फलप०— सांदृष्टिकम्, सांसृष्टिकम्, यत्सद्यः फलं तत् ।

वर्त्तमानकालफलप०— तत्कालः, तदात्वम्, तात्कालिकम्, वर्तमानकालफलम् ।

आगामिकालफलपर्यायाः— आगामिकालफलम्, आयतिः (शुभोत्तरः कालः), उदर्कः (उत्तरं भाविफलं सः), एष्यत्कालीनफलम्, भाविकर्मफलम्, भाविफलम् ।

उषःकालप०—अहर्मुखम्, उषः (अस्) (न०), प्रत्यूषः (पुं०), शेषपर्यायास्तु प्रभाते द्रष्टव्याः ।

अस्य निर्णयो यथा—

'पञ्चपञ्च उषःकालः' इति देवीभागवतम् । पञ्चपञ्चाशद्घटिकोत्तरमुषः कालः । अथवा-- होराद्वयात्मकरात्रिशेषकालः ।

ब्राह्ममुहूर्त्तप०—ब्राह्ममुहूर्त्तः, स यथा—अरुणोदयकालस्य प्रथमदण्डद्वयात्मकः कालः ।

मदनपारिजाते तु–

'शेषार्द्धप्रहरो ब्राह्मो मुहूर्त्तः ।' इति ।

तत्रापि—

'सूर्योदयात्प्रागर्द्धप्रहरे यौ द्वौ मुहूर्त्तौ । तत्राद्यो ब्राह्मः, द्वितीयो रौद्रः ।

यल्लक्ष्यम्—

'ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्तिष्ठेत्' इति वाग्भटः । 'ब्राह्मे मुहूर्त्ते किल तस्य देवी' इति रघुः–५।३६ ।

अरुणोदयकालपर्यायाः—अरुणोदयकालः, ब्राह्ममुहूर्त्तः । सूर्योदयात्पूर्वं मुहूर्त्तद्वयात्मकः कालः ।

स यथा—

'रजनीशेषयामस्य शेषार्द्धमरुणोदयः ।' इति ।

अपि च—

'चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते' इति ।

देवीभागवते तु—

'सप्तपञ्चारुणोदयः' इति । इह सप्तपञ्चाशद् घटिकोत्तरमरुणोदयः, अथवा—सद्वादशनिमेषहोरात्मकराशिविशेषकाल इत्यर्थः ।

गोधूलिकालप०—गोधूलिः (पुं०) गोधूलिकालः (पुं०), गोधूली (स्त्री०), गोपांशुः (पुं०), गोरजः (अस्) (न०), गोरेणुः (पुं० स्त्री०) ।

अयं कालविशेषः, स तु ऋतुवशेन ज्ञेयः ।

स यथा-

'हेमन्तशिशिरयोर्मृदुतां प्राप्तपिण्डीभूतार्ककालः । ग्रीष्मेऽर्द्धास्तार्ककालः । वर्षाशरद्वसन्तेष्वस्तगतार्ककालो गोधूली, एषा तु विवाहे शस्ता ।

ह्योऽव्ययप०[1]—ह्यः (अस्) (अ०), गतेऽहनीत्यर्थः ।

श्वोऽव्ययप०[2]--श्वः (अस्) (अ०), आगामिन्यहनीत्यर्थः ।

अद्यश्वोऽव्ययप०[3]— अद्यश्वः (अस्) (अ०), कालविशेषः ।

अद्यतनप०[4]—अद्यतनः (पुं०), कालविशेषः ।

स यथा—

'अतीतरात्रेरन्त्ययामद्वयेन आगामिरात्रेराद्ययामद्वयेन च सहितो दिवसः ।

अनद्यतनप०[5]—अनद्यतनः (पुं०), कालविशेषः, वर्त्तमानदिवसरहितसमयः, अद्यतनभिन्नः काल·

१–२४

ऐषमप०[6]—ऐषमः (अस्) (अ०), वर्तमान वत्सरः ।

परुत्प०[7] परुत् (त्) (अ०), पूर्ववत्सरः ।

परारिप०[8]—परारि (अ०), पूर्वतरवत्सरः, गततृतीयवर्षः ।

इतरेद्युप०[9]–इतरेद्युः (स्) (अ०), अन्यदिनम् ।

अद्याव्ययप०[10]– अद्य, अद्यत्वे, अधुना, इदानीम्, एतर्हि, सम्प्रति, साम्प्रतम् । एतेऽव्ययाः सन्ति ।

सद्योऽव्ययप०[11]– अकस्मात्, एकपदे, सद्यः (स्), सपदि, सहसा । एतेऽव्ययाः सन्ति ।

सदाऽव्ययप०[12]—अजस्रम्, अनिशम्, शश्वत् (त्), सदा, सततं, सना, सनात् (त्), सर्वदा । एतेऽव्ययाः सन्ति ।

मुहुरव्ययप०[13]–अभीक्ष्णम्, असकृत्, पुनः (र्), पुनः पुनः (र्), भूयः (स्), मुहुः (स्), मुहुर्मुहुः (स्) एतेऽव्ययाः सन्ति ।

एकदाऽव्ययप०[14]—एकदा, युगपद् (द्), उभावव्ययौ स्तः ।

तदाऽव्ययप०[15]–तदा, तदानीम्, तर्हि, । एतेऽव्ययाः सन्ति ।

यदाऽव्ययप[16]०–यदा, यर्हि । (उभावव्ययौस्तः) ।

कदाऽव्ययप[17]०–कदा, कर्हि । (उभावव्ययौस्तः) ।

कदाचनाव्ययप०[18]–कदाचन, कदाचित्, कर्हिचित्, जातु । (एतेऽव्ययाः सन्ति) ।

२५–४८

---

(१) गतदिन, (२) आने वाला दिन, (३) आजकल, (४) आज का, आज की वस्तुएं आधुनिक, (५) आज का दिन नहीं, जो आज का नहीं, (६) ऐसौ, ऐंसू, (७) गतवर्ष, (८) गत तृतीयवर्ष, परार, (९) अन्यदिन, दूसरे दिन, (१०) वर्तमानदिन, इस समय, (११) तत्काल, तत्क्षण, उसी समय । (१२) नित्य, हमेशा, (१३) बारं बार, (१४) एक ही समय में, (१५) तब, उसी समय, (१६) जब, जिस समय, (१७) कब, किस समय, (१८) किसी समय में ।

इह प्रसङ्गात्केचिदव्ययाः कथ्यन्ते—

कुत्राव्ययप०[1]—कुत्र, क्व, (उभावव्ययौ स्तः)।

कुत्रचित्प०[2]—कुत्रचित् (अ०)।

क्वचनप०[3]—क्वचन, क्वचित्, (उभावव्ययौ स्तः)।

क्वापिप०[4]—कुत्रापि (अ०)।

क्वापिप०[5]—क्वापि (अ०)।

किञ्चनप०[6]—किञ्चन, किञ्चित् । (उभावव्ययौ स्तः)।

अत्रप०[7]—अत्र, इह, (उभावव्ययौ स्तः)।

इत्थम्प०[8]—इत्थम्, एवम्, (उभावव्ययौ स्तः)।

मिथःप०[9]—अन्योन्यम् (त्रि०), इतरेतरम् (त्रि.), परस्परम् (अ०), मिथः (स्) (अ०)।

वाप०[10]—अथवा, अन्यतरस्याम्, आहो, उत, उताहो, किम्, किमु, किमुत्, किमुत, किमूत, किंवा, यदि वा, यद्वा, वा, विभाषा। एते सर्वेऽव्ययाः सन्तिः।

पृथक्प०[11]—पृथक् (अ०), भिन्नः, अन्यत्रसंगतः, असंकीर्णः।

इति ज्यौतिषशब्दकोषे द्वितीयः कालवर्गः समाप्तः

—:o:—:o:—

पर्ववर्गः।

पर्वपर्यायाः—उत्सवः, उद्धर्षः, उद्धवः, क्षणः, (एते पुंसि), पर्व (अन्) (न०), महः (पुं०)।
१–२५

वार्षिकपर्वभेदाः। तत्राऽऽदौ चैत्रशुक्लपक्षीयपर्वनामानि—

(१) शुक्लप्रतिपदि—कल्पादिः, नवरात्रारम्भः, वसन्तारम्भः, आरोग्यप्रतिपद्व्रतम्, विद्याव्रतम्, तिलकव्रतम्, रोटकव्रतम्।

(३) तत्र तृतीयायाम्—मन्वादिः, मत्स्यजयन्ती, गौरीव्रतम्, सौभाग्यशयनव्रतम्, मनोरथव्रतम्, अरुन्धतीव्रतम्।

(५) तत्र पञ्चम्याम्—कल्पादिः।

(८) तत्र अष्टम्याम्—भवान्युत्पत्तिः। शीतलाऽष्टमी। बुधाष्टमी।

(९) तत्र नवम्याम्—रामनवमी (रामजयन्ती), सा मध्याह्नव्यापिनीग्राह्या; तत्र रामनामलेखनव्रतम्।

(११) तत्र एकादश्याम्—लक्ष्मीकान्तदोलोत्सवः, कामदैकादशी।

(१२) तत्र द्वादश्याम्—वामनद्वादशी; एषा वाराहपुराणोक्ता।

(१३) तत्र त्रयोदश्याम्—अशोकत्रिरात्रव्रतम्, मल्लिकादन्तधावनम्।

(१५) पूर्णिमायाम्—मन्वादिः, हनुमज्जयन्ती, वैशाखस्नानारम्भः, तस्याः पर्याया यथा—कर्दनी, काममहः कामिमहः, कूर्दना, कूर्दनी, चैत्रपूर्णिमा, चैत्री, मदनध्वजा, मदनोत्सवः, मधूत्सवः, वासन्ती, सुवसन्तः, सुवसन्तकः स्मरोत्सवः।

वैशाखासितपक्षीयपर्वनाम—

(११) तत्र वरुथिन्येकादशी।
२६–५२

---

(१) कहाँ (२) किसी स्थान में, (३) किसी समय में, (४) कहीं भी, (५) कभी, (६) अल्प, (७) यहाँ (८) इस प्रकार से (९) परस्पर, (१०) अथवा या, विकल्प, (११) अलग-अलग, जुदा।

वैशाखशुक्लपक्षीयपर्वनामानि—

(३) तत्र तृतीयायाम्—कल्पादिः, अक्षय्यतृतीया, परशुरामजयन्ती ।

(७) तत्र सप्तम्याम्—गङ्गासप्तमी ।

(११) तत्र मोहिन्येकादशी ।

(१२) तत्र जामदग्न्यद्वादशी ।

(१३) तत्र त्रयोदश्याम्, गुर्जरदेशे कालीव्रतम्, अपामार्गदन्तधावनम् ।

(१४) तत्र चतुर्दश्याम्—नृसिंहजयन्ती ।

(१५) तत्र पूर्णिमायाम्—कूर्मजयन्ती, जलकुम्भदानम् । तस्याः पर्यायौ—विश्वविस्ता, वैशाखी ।

ज्येष्ठासितपक्षीयपर्वनामनी—

(११) तत्र अपरैकादशी ।

(३०) तत्र भावुकाऽमावास्या ।

ज्येष्ठसितपक्षीयपर्वनामानि—

(३) तत्र तृतीयायाम्—रमाव्रतम् ।

(१०) तत्र दशम्याम्—गङ्गोत्पत्तिः, दशहरा ।

(११) तत्र निर्जलैकादशी ।

(१२) तत्र रामद्वादशी ।

(१३) तत्र त्रयोदश्यां निर्गुण्डीदन्तधावनम् ।

(१५) तत्र पूर्णिमायाम् — मन्वादिः, तस्याः पर्यायाः—
उपनिवेशिनी, ज्येष्ठी, ज्यैष्ठी, वटसावित्री ।

आषाढासितपक्षीयपर्वनाम—

(११) तत्र योगिन्येकादशी ।

आषाढसितपक्षीयपर्वनामानि—

(१०) तत्र दशम्याम्—मन्वादिः, आशादशमीव्रतम् ।

(११) तत्र एकादश्यां चातुर्मास्यारम्भः, गोपद्मव्रतम् । कोकिलाव्रतम्, हरिशयिन्येकादशी ।

१–३०

(१२) तत्र कृष्णद्वादशी ।

(१३) तत्र त्रयोदश्यां नारङ्गदन्तधावनम् ।

(१५) तत्र गुरुपूजा, तस्याः पर्यायाः—आषाढी, कृत्रिमाचारी, गुरुपूर्णिमा ।

श्रावणासितपक्षीयपर्वनामानि—

(२) तत्र द्वितीयायाम् अशून्यव्रतम् ।

(४) तत्र चतुर्थ्याम् सङ्कष्टचतुर्थीव्रतम् ।

(७) तत्र सप्तम्याम्—शीतलाव्रतम् ।

(११) तत्र कामिकैकादशी ।

श्रावणसितपक्षीयपर्वनामानि—

(१) तत्र प्रतिपदि—नक्तव्रतारम्भः, रोटकव्रतम्, सुकृतव्रतम्, स्वर्णगौरीव्रतम् ।

(३) तत्र मधुश्रवातृतीया ।

(४) तत्र चतुर्थ्याम्—कपर्दिविनायकव्रतम्, दूर्वागणपतिव्रतम्. इदं कार्तिके वा ।

(५) तत्र नागपञ्चमी ।

(६) तत्र वर्णषष्ठी ।

(७) तत्र सप्तम्याम्—शीतलापूजनम् ।

(८) तत्र दुर्गाष्टमी ।

(१०) तत्र दशम्याम्—कल्किजयन्ती ।

(११) तत्र पुत्रदैकादशी ।

(१२) तत्र द्वादश्याम्—पवित्रार्पणम्, दधिव्रतम्, बुद्धद्वादशी ।

(१३) तत्र त्रयोदश्याम्—कारञ्जदन्तधावनम् ।

(१५) तत्र पूर्णिमायाम्—रक्षाबन्धनम्, अस्याः पर्यायाः श्रावणी, द्विवेदिनी, ऋषितर्पणी ।

भाद्रपदासितपक्षीयपर्वनामानि—

(३) तत्र तृतीयायाम्—बृहद्गौरीव्रतम्, दशाफलव्रतम् ।

(६) तत्र चन्द्रषष्ठी, कपिलाषष्ठी ।

(८) तत्र अष्टम्याम्—मन्वादिः, कृष्णजयन्ती, कृष्णजन्माष्टमी, सा निशीथव्यापिनी ग्राह्या ।

३१–६२

(११) तत्र अजैकादशी ।

(३०) तत्र अमावास्यायाम् — पिठोरीव्रतम्, अस्याः पर्यायः—कुशग्रहणी ।

भाद्रपदसितपक्षीयपर्वनामानि—

(१) तत्र प्रतिपदि—नक्षत्रव्रतशान्तिः ।

(३) तत्र तृतीयायाम्—मन्वादिः, हरितालिका तद्व्रतञ्च ।

(४) तत्र चतुर्थ्याम्—स्यमन्तकः, सिद्धिविनायकव्रतम् ।

(५) तत्र ऋषिपञ्चमी, नागपञ्चमी, नागदष्टपञ्चमी ।

(६) तत्र षष्ठ्याम्—ललिताव्रतम्, महाचम्पाव्रतम् ।

(७) तत्र सप्तम्याम्—मुक्ताभरणव्रतम्, महालक्ष्मीसप्तमी ।

(८) तत्र अष्टम्याम्—महालक्ष्मीव्रतम्, दूर्वाष्टमीव्रतम्, ज्येष्ठाव्रतम् ।

(९) तत्र नवम्याम्—दुःखनवमीव्रतम् ।

(११) तत्र पद्मैकादशी ।

(१२) तत्र द्वादश्याम्—दुग्धव्रतम्, कल्किद्वादशी, जयाद्वादशी, विष्णुशृङ्खलः, अस्यां श्रवणभे—श्रवणद्वादशी, वामनजयन्ती, वामनजयन्तीव्रतम्, अस्याः पर्यायाः—इन्द्रध्वजः, इन्द्रमहोत्सवः, इन्द्रस्योत्सवः, ध्वजोत्थानम्, शक्रध्वजः, शक्रध्वजोत्सवः, शक्रोत्सवः, शक्रोत्थानम् ।

(१३) तत्र त्रयोदश्याम्—कङ्कोलदन्तधावनम् ।

(१४) तत्र अनन्तचतुर्दशी, उमामहेश्वरव्रतम्, नष्टदोरकम् ।

(१५) तत्र पूर्णिमायां श्राद्धारम्भः, अस्याः पर्यायौ प्रौष्ठपदी, गाङ्गी ।

आश्विनासितपक्षीयपर्वनामानि—

(४) तत्र चतुर्थ्यां दशरथललिताव्रतम् ।

(६) तत्र षष्ठ्याम्—कपिलाषष्ठी ।

(११) तत्र इन्दिरैकादशी ।

(१३) तत्र त्रयोदश्याम्—कलियुगादिः ।

(३०) तत्र पित्रमावास्या, अस्यां गजच्छायापर्व (अन्) ।

आश्विनसितपक्षीयपर्वनामानि—

(१) तत्र प्रतिपदि—नवरात्रारम्भः, नवरात्रव्रतम्, मातामहश्राद्धम् ।

(५) तत्र उपाङ्गललितापञ्चमी ।

(७) तत्र सप्तम्यां सरस्वतीपूजनम्, बिल्वशाखापूजनम्, कालरात्रिसप्तमी ।

(८) तत्र अष्टम्याम्—महारात्रिः, महाष्टमी, अशोकाष्टमी ।

(९) तत्र नवम्याम्—मन्वादिः, भद्रकालीव्रतम् ।

(१०) तत्र दशम्याम्—बौद्धजयन्ती, विजयादशमी ।

(११) तत्र पाशाङ्कुशैकादशी ।

(१२) तत्र पद्मनाभद्वादशी ।

(१३) तत्र त्रयोदश्याम्—कङ्कोलीदन्तधावनम्, गुर्जरे तु गोत्रिरात्रव्रतम् ।

(१५) तत्र पूर्णिमायाम्—नवान्नभक्षणम्, आश्वरीव्रतम्, अस्याः पर्यायाः—आश्विनी, अश्विनी, शारदी, सरस्वती, द्यूतपूर्णिमा, कोजागरः, शरत्पर्व (अन्), कौमुदीचारम् ।

कार्तिकासितपक्षीयपर्वनामानि—

(४) तत्र करकचतुर्थी, एषा तु दक्षिणदेशे आश्विने ।

(६) तत्र स्कन्दषष्ठी ।
(११) तत्र रमैकादशी ।
(१२) तत्र द्वादश्याम्—गोवत्सपूजा ।
(१३) तत्र यमत्रयोदशी ।
(१४) तत्र नरकचतुर्दशी ।
(३०) तत्र अमायाम्—दीपमाला, लक्ष्मीपूजा, लक्ष्मीव्रतम्, बलिराज्योत्सवश्च, अस्याः पर्यायाः—दीपमाला, दीपमालिका, दीपाली, दीपावली, बलिपर्व (अन्), यक्षनिट् (श्), यक्षरात्रिः ।

कार्तिकसितपक्षीयपर्वनामानि—

(१) तत्र प्रतिपदि — बलिराजः, अन्नकूटः, पुष्करयोगः ।
(२) तत्र यमद्वितीया, भ्रातृद्वितीया ।
(७) तत्र सप्तम्याम्—कल्पादिः ।
(८) तत्र गोपाष्टमी ।
(९) तत्र नवम्याम्—कृतयुगादिः, अक्षयनवमी, कूष्माण्डनवमी । तत्र नवमीत एकादश्याम्—तुलसीविवाहः ।
(११) तत्र प्रबोधिन्येकादशी, भीष्मपञ्चकव्रतम् ।
(१२) तत्र द्वादश्याम्—मन्वादिः, नारायणद्वादशी ।
(१३) तत्र त्रयोदश्याम्—शनिप्रदोषव्रतम्, पक्षव्रतम्, गुर्जरदेशे तु कालीव्रतम्, कादम्बदन्तधावनम् ।
(१४) तत्र वैकुण्ठचतुर्दशी ।
(१५) तत्र पूर्णिमायाम्—त्रिपुरोत्सवः, मन्वादिः । अस्याः पर्यायाः—अरिश्रणी, कार्तिकी, धेनुकी, वत्सरान्तः ।
१–२९

मार्गशीर्षासितपक्षीयपर्वनामानि—

(३) तत्र तृतीयायाम्—सौभाग्यसुन्दरीव्रतम्, तपसि वा ।
(८) तत्र कालभैरवाष्टमी, कृष्णाष्टमी ।
(११) तत्र उत्पत्त्येकादशी, अस्यां वैतरणीव्रतम् ।
(३०) तत्र अमायाम्—गौरीतपोव्रतम्, महाव्रतम् ।

मार्गशीर्षसितपक्षीयपर्वनामानि—

(५) तत्र नागपञ्चमी ।
(६) तत्र चम्पाषष्ठी ।
(९) तत्र नवम्याम्—कल्पादिः ।
(११) तत्र मोक्षदैकादशी ।
(१२) तत्र मत्स्यद्वादशी ।
(१३) तत्र त्रयोदश्याम्—पिप्पलदन्तधावनम् ।
(१४) तत्र चतुर्दश्याम्—पिशाचमोचनश्राद्धम् ।
(१५) तत्र पूर्णिमायाम्—दत्तजयन्ती, द्वात्रिंशीपौर्णिमाव्रतम् । अस्याः पर्यायाः—आग्रहायणी, आग्रायणी, मार्गशीर्षी, मार्गी शङ्कुमूली ।

इह केशवे—

'मृगशीर्षयुतामार्गशीर्षे स्यादाग्रहायणी । इति ।

वैजयन्त्यां तु विशेषः—

'मासाख्या कूर्चनक्षत्रयोगश्च गुरुणा यदा । महाग्रहायणीत्याद्यास्त एव तिथयः क्रमात् ।' इति ।

पौषसितपक्षीयपर्वनामानि—

(११) तत्र सफलैकादशी ।
(१२) तत्र सुरूपाद्वादशी ।
(३०) तत्र अमायाम्—अर्द्धोदयव्रतम् ।

पौषसितपक्षीयपर्वनामानि—

(११) तत्रैकादश्याम्—मन्वादिः, पुत्रदैकादशी ।
(१२) तत्र कूर्मद्वादशी ।
(१३) तत्र त्रयोदश्याम्—औदुम्बरदन्तधावनम् ।
३०–६०

(१५) तत्र पूर्णिमा—अस्याः पर्यायाः—पौषी, महिषी, माता (तृ)। केशवे तु—'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी मासे पौषी च सा पुनः।' इति।

माघासितपक्षीयपर्वनामानि—

(४) तत्र सङ्कष्टहरचतुर्थी, अङ्गारकचतुर्थी।
(११) तत्र षट्तिलैकादशी।
(३०) तत्र अमायाम्—द्वापरादिः।

माघसितपक्षीयपर्वनामानि।

(१) तत्र प्रतिपदि—वल्लभजयन्ती।

(४) तत्र तिलचतुर्थी। तस्याम्—गौरीव्रतम्, वरदव्रतम्।

(५) तत्र पञ्चम्याम्—वसन्तपञ्चमी।
(६) तत्र सूर्यषष्ठी।
(७) तत्र सप्तम्याम्—मन्वादिः, अचलासप्तमी, पुत्रसप्तमी, रथसप्तमी।
(८) तत्र भीष्माष्टमी।
(९) तत्र द्रोणनवमी।
(११) तत्र जयैकादशी।
(१२) तत्र वराहद्वादशी, भीष्मद्वादशी।
(१३) त्रयोदश्याम्—कल्पादिः। गुर्जरे तु कालीव्रतम्। न्यग्रोधदन्तधावनम्।
(१५) तत्र पूर्णिमा, अस्याः पर्यायौ–अग्निपूर्णिमा, माघी।

फाल्गुनासितपक्षीय पर्वनामनी—

(११) तत्र विजयैकादशी।

(१४) तत्र चतुर्दश्याम्—शिवरात्रिव्रतम्, सा तु निशीथव्यापिनी ग्राह्या।

फाल्गुनसितपक्षीयपर्वनामानि—

(१) तत्र प्रतिपदि—होलिकारम्भः।

(८) तत्र होलाष्टमी।
(११) तत्र आमलकी (आमर्दी) एकादशी।
(१२) तत्र गोविन्दद्वादशी, वाराहे तु नृसिंहद्वादशी।

(१३) तत्र त्रयोदश्याम्—बादरदन्तधावनम्।
(१५) तत्र पूर्णिमायाम्—मन्वादिः। होलिकोत्सवः।
अस्याः पर्यायाः—दाण्डपाता, फाल्गुनी, वसन्तोत्सवः, हुताशनी, होला, होलाका, होलिका, होली।
एतया पूर्णिमया संलग्ना या प्रतिपत्तस्याः पर्यायाः—धूलिमहः, पांसुमहः, रजोमहः, रेणुमहः ('धुलेण्डी इति भाषा)।

चैत्रासितपक्षीयपर्वनामानि—

(११) तत्र पापमोचन्येकादशी।
(१३) तत्र त्रयोदश्याम्—महावारुणीव्रतम्, महामहावारुणीव्रतम, शनिप्रदोषव्रतम्, पक्षप्रदोषव्रतम्।

(३०) तत्र अमायाम्–मन्वादिः।
यस्मिन्नब्देऽधिमासस्तस्य पक्षद्वयोः कमलैकादश्यौ। मतान्तरेतु-अधिके सिते 'पद्मिनी'। असिते 'परमा' इति।

प्रतिमासे पञ्चपर्वभेदाः—

(१) कृष्णचतुर्दशी, (२) कृष्णाष्टमी, (३) अमावास्या, (४) पूर्णिमा, (५) रविसंक्रान्तिदिनं, चैतानि पञ्च पर्वाणि स्युः।
यदुक्तं मदीयज्योतिस्तत्त्वे—१६-७-३१४।
'भूतकृष्णाष्टमीदर्शराकाः संक्रान्तिवासरः। भानोरेतानि पर्वाणि पञ्च सत्सु विवर्जयेत्।

इति ।

पञ्चाङ्गे ये वार्षिकफलाधिकारिणस्तेषां नामानि— यथा—(१) संव्वत्सरः, (२) राजा (अन्), (३) मन्त्री (इन्), (४) सस्याधिपः, (५) पश्चिमधान्येश, (६) मेघेशः, (७) रसाधिपः, (८) नीरसेशः, (९) फलेशः, (१०) धनेशः, (११) दुर्गेशः, (१२) महावर्षा, (१३) युवराजः, (१४) धनेशः, (१५) अन्नेशः, (१६) करणाधिपः, (१७) ग्रहेशः, (१८) मेघराजः, (१९), नागराजः, (२०) वायुराजः, (२१) वर्षाधान्यादयः, (२२) आर्द्राप्रवेशः, (२३) गुरुचारः, (२४) शनिचारः, (२५) शनजिह्वा, (२६) रोहिणीवासः, (२७) जगल्लग्नम्, (२८) वर्षलग्नम् (विंशोत्तरीमतेन, अष्टोत्तरीमतेन वा (२९) आयः (लाभः), (३०) व्ययः, 'एषामानयनविधिस्तु 'मकरन्दकल्पलतादिषु, द्रष्टव्यः । इति ।

इति श्रीमुकुन्दवल्लभविरचिते ज्योतिषशब्दकोषे तृतीयः पर्ववर्गः समाप्तः ।

—:o:—:o:—

राशिवर्गः—

राशिपर्यायाः—ऋक्षम्, क्षेत्रम्, गृहम्, भम्, भवनम्, एते क्लीबलिङ्गाः स्युः, राशिः (पुं०), (अपममण्डलार्कांशो राशिर्बोध्यः ।

राशिभेदाः—(१) मेषः, (२) वृषः, (३) मिथुनः, (४) कर्कः, (५) सिंहः, (एते पुंल्लिङ्गाः), (६) कन्या, (७) तुला, (उभौ स्त्रीलिङ्गौ), (८) वृश्चिकः (पुं०), (९)

१–२९

धनुः (ष्) (न०), (१०) मकरः, (११) कुम्भः, (१२) मीनः, (एते पुंल्लिङ्गाः) इत्येते द्वादशराशयः सन्ति ।

मेषपर्यायाः—(२)[1] अजः, अविः, आद्यः, क्रियः, छागः, पशुः, बस्तः, मेढ़ः, मेढ्रः, विश्वः, वृष्णिः, शुभः, (३) आदिमः, उरणः, उरभः, ऊर्णायुः, एडकः, छगलः, तुबुरः, तुम्बुरः, प्रथमः, (४) छगलकः, मुख्यतमः ।

वृषप०—(१) गौः (गो), भः, (२) उक्षा (अन्), उस्रः, गोपः, भद्रः, वृष, वह्नी (इन्). (३) अनड्वान् (अनुडुह्), ऋषभः, उक्षकः, ककुद्मान् (मतु०), गोकुलः, गोपतिः, ताबुरिः, ताबुरुः, द्वितीयः, पुङ्गवः, वृषभः, गोरमणः, बलीवर्दः, सौरभेयः, (५) बलीवर्दकः ।

मिथुनप०—(१) युक् (ज्), (२) कामः, जित्मः, द्वन्द्वः, नृयुक् (ज्), यमम्, युगम्, युग्मम्, वीणा, (३) जतुमः, जितुमः, जुतुमः, तृतीयः नृयुग्मः, मन्मथः, मिथुनः, युगलम्, वल्लकी, विपञ्ची, वैणिकम्, स्त्रीपुंसः, (४) नृमिथुनम्, वीणाधरः, वीणावादः, (५) नरमिथुनम्, वीणा, वैणिकम् ।

कर्कप०—(२) कर्कः, कर्की (इन्), कीटः, कूर्मः, चान्द्रम्, (३) कटकः, कर्कटः, कुलिरः, कुलीरः, चतुर्थः, चन्द्रभम्, विधुभम्, (४) कटकभम्, कर्कटकः, कर्काटकः, शशाङ्कभम्, षोडशांघ्रिः, (५) अपत्यशत्रुः, चतुर्थराशिः, चन्द्रभवनम्, जम्बालनीडः, षोडशपादः, सलिलचरः, (६) अपत्यशात्रवः, अपत्यसपत्नः, षोडशचरणः ।

३१–३०

[1] राशिग्रहपर्यायारम्भे स्थिताङ्काः, पर्यायस्थैकाक्षराङ्कनज्ञेया । एवमन्यत्रापि ।

सिंहपर्यायाः—(२) लेयः, सिंहः, हरिः, (३) इनभम्, केसरी (इन्), द्विपारिः, पञ्चमः, पञ्चास्यः, मृगद्विट् (ष्), मृगराट् (ज्), मृगारिः, मृगेन्द्रः, मृगेशः, रविभम्, वनपः, हर्य्यक्षः, (४) इभरिपुः, कण्ठीरवः, करिरिपुः, करिवैरी (इन्), काननेशः, चित्रकायः, द्विपारिभम्, नखायुधः, पञ्चनखः, पञ्चमभम्, पञ्चाननः, पुण्डरीकः, मृगदृष्टिः, मृगराजः, मृगरिपुः, मृगाधिपः, मृगारातिः, मृगाशनः, (५) इभजिघांसुः, पाणिजायुधः, वनजवनः, वारणवैरी (इन्), (६) करिकुलरिपुः, (७) सिन्धुरवैरिराशिः।

कन्याप०—(१) स्त्री. (२) कन्या, कान्ता, तन्वी, नारी, बाला, भीरुः, योषा, योषित् (त्), रामा, वधूः, वशा, वामा, षष्ठः, षष्ठी, सुता, (३) अङ्गना, अबला, एणाक्षी, कन्यका, कन्यात्मः, कलदृक् (श्), कामिनी, कुमारी, तरुणी, दयिता, दारिका, पाथेयः, पाथोनः, प्रमदा, बालिका, भामिनी, महिला, महेला, मानिनी, मृगाक्षी, मृगीदृक् (श्), युवतिः, योषिता, रमणी, ललना, वधुटी, वधूटी, वनिता, वर्णिनी, सुन्दरी, सुमुखी (४) अभिरामा, कन्यात्मकः, कुमारिका, कुरङ्गीदृक् (श्), जलजाक्षी, नितम्बिनी, पाथोनकः, सीमन्तिनी, सुलोचना, सुवासिनी, हरिणदृक् (श्), (५) एणनयना, पद्मदलाक्षी, मृगनयना, मृगलोचना, वामलोचना, हरिणेक्षणा, (६) कुरङ्गनयना, कुरङ्गलोचना, प्रतीपदर्शिनी, वामविलोचना।

तुलाप०—(२) जूकः, तुलः, तुला, तुली, तूलः,? (१) तौलिः, तौली (इन्), धटः, पिचुः यूकम्, वणिक् (ज्), (३) तुलकः, तुलभृत्, तुलाभृत्, तूलभृत्, तौलिकः, नैगमः, वणिजः, वाणिजः, सप्तमः, (४) आपणिकः, तुलाधरः, धटगतिः, पण्याजीवः, वैदेहकः, सार्थवाहः, (६) क्रयविक्रयकः, वणिगधिपतिः।

वृश्चिकप०—(२) अलिः, अली (इन्), आलिः, कीटः, कौर्पिः, कौर्पी (इन्), कौर्प्यः, द्रौणः, भृङ्गः, (३) अष्टमः, कौर्पिकः, द्विरेफः, भ्रमरः, वृश्चिकः, षंडघ्रिः, सविषः, (४) चञ्चरीकः, पुष्पन्धयः, मधुकरः, वृश्चिककिः, सरीसृपः।

धनुःप०—(२) अश्वः, अश्वी (इन्), अस्त्री (इन्), चापः, चापी (इन्), तौक्षः, तौक्षी (इन्), धनम्, ? धनुः, धनुः (ष्), धन्वा (अन्), धन्वी (इन्), शस्त्री (इन्), शार्ङ्गम्, हयः, (३) अस्त्रिभम्, इष्वासः, कार्मुकम्, कोदण्डम्, चापभृत् (त्), तौक्षिकः, धनुर्भृत् (त्), धनुष्कः, धनुष्मान् (मनु०), धानुष्कः, नवमः, निषङ्गी (इन्), शरगः, शारङ्गम्, सारङ्गम्, हयाङ्गम्, (४) अश्वकायः, अश्वतनुः, इष्वासनम्, कार्मुकभृत्, कोदण्डभृत्, चापधरः, तुरङ्गाङ्गम्, धनुर्धरः, बाणासनम्, रोपासनम्, शरधरः, शरासनम्, हयतनुः, (५) कार्मुकधरः, कोदण्डधरः, तुरगतनुः, तुरगजंघः, विशिखासनम् (६) तुरङ्गजघनः, (७) हयनरविदेहः।

मकरप०—(२) एणः, ग्राहः, नक्रः, मृगः, कुरङ्गः, कुम्भीरः, दशमः, मकरः, मृगास्यः, वातायुः, हरिणः, (४) आकोकेरः, एणाननः, करिकरः, कुरङ्गास्यः, मृगमुखः, मृगवक्त्रः, मृगाननः, शार्ङ्गरवः, शिशुमारः, हरिणास्यः,

१–२९ ३०–५८

(५) अजितयोनिः, कुरङ्गवक्त्रः, कुरङ्गास्यकः, मृगवदनः, हरिणाननः, (६) झषविशेषभुक् (ज्), हरिणवदनः ।

कुम्भपर्यायाः—(१) बः, (२) कुटः, कुम्भः, घटः, निपः, (३) कलशः, कुम्भेभृत्, (त्) घटभृत्, तोयभृत्, हृद्रोगः, (४) कलशभृत्, कुम्भधरः, घटधरः, घटरूपः, चित्तामयः, चेतोगदः, तोयधरः, पयोधरः, (५) कलशधरः हृदयरोगः ।

मीनप०–(२) अन्त्यम्, कन्दः, झषः, तिमिः, प्रोष्ठी (इन्), मत्स्यः, मीनः, शक्ली (इन्), (३) अण्डजः, अन्तिमः, अन्त्यभम्, इत्थसिः, तुरष्कः, पाठीनः, पाठीरः, मीनालिः, विसारः, शकली (इन्), शकुली (इन्), शफरः, शफरी (इन्), अन्त्यगमः, अन्त्यराशिः, अनिमिषः, अनिमेषः, अवसानम्, जलचरः, तिमिद्वयः, तिमियुगः, पृथुरोमा (अन्), मीनद्वयः, मीनयुगः, मीनयुग्मः, वैसारिणः, (५) अभ्ररसौकाः (अस्), तिमियुगलः, नीरनिकेतः, मीनयुगलः, शफरिद्वयः, शफरियुग्मः, (६) अनिमेषाह्वयः, घनरसचरः, पानीयनिकेतः, शफरियुगलः, (७) पुष्करागारराशिः, (८) वलाहकरसागारः ।

एकयोक्त्या राशिद्वयपर्यायाः—

मेषवृश्चिकपर्यायाः—कौजम्, भौमम्, भौमिजम्, लौहिताङ्गम् ।

वृषतुलाप०– काव्यम्, भार्गवम् शौक्रम्, सैतम् ।

मिथुनकन्याप०– बौधम्, वौधनम्, रोधनम्, चान्द्रिभम् ।

धनुर्मीनप० गौरवम्, जैवम्, बार्हस्पत्यम्, वाचस्पत्यम् ।

मकरकुम्भप०—मान्दम्, मार्दवम्, छायाजम्, भानुजम् ।

मेषराशिनक्षत्रभेदाः—अश्विनी, भरणी, कृत्तिकाद्यपादश्च 'मेषराशिः' ।

वृष,,—कृत्तिकाद्व्याद्यपादाः, रोहिणी, मृगशिरोऽर्द्धम्, च 'वृषराशिः' ।

मिथुन,,– मृगशीर्षोत्तरार्द्धम्, आर्द्रा, पुनर्वसोराद्यत्रयः पादाश्च 'मिथुनराशिः' ।

कर्क,,—पुनर्वस्वन्त्यपादः, तिष्यः, आश्लेषान्तं च 'कर्कराशिः' ।

सिंह,, मघा, पूर्वाफाल्गुनी, उत्तराफाल्गुन्याद्यपादश्च 'सिंहराशिः' ।

कन्या,,—उत्तराफाल्गुनीद्व्याद्यपादाः, हस्तः, चित्रार्द्धञ्च 'कन्याराशिः' ।

तुला,,—चित्रोत्तरार्द्धम्, स्वाती, विशाखाद्यत्रयः पादाश्च, 'तुलाराशिः' ।

वृश्चिक,,—विशाखान्त्यपादः, अनुराधा, ज्येष्ठान्तं च 'वृश्चिकराशिः' ।

धनुः,,—मूलम्, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढाद्यपादश्च 'धनूराशिः' ।

मकर,,—उत्तराषाढाद्व्याद्यपादाः, श्रवणम्, धनिष्ठार्द्धञ्च 'मकरराशिः' ।

कुम्भ,,—धनिष्ठोत्तरार्द्धम्, शतभिषा, पूर्वाभाद्रपदाद्यपादश्च 'कुम्भराशिः' ।

मीन,,– पूर्वाभाद्रपदाद्व्याद्यपादाः, उत्तराभाद्रपदा, रेवत्यन्तञ्च 'मीनराशिः' ।

कालपुरुषाङ्गे राशिविभागः–(१) मूर्धा (शिरः), (२) मुखम्, (३) वक्षःस्थलम्, (४) हृदयम्,

(५) क्रोडम् (उदरम्), (६) अम्बरभृत् (कटी), (७) बस्तिः, (८) मेहनम्, (९) ऊरू, (१०) जानू, (११) जंघे, पादद्वयमेव कालपुरुषस्याङ्गं क्रमशो मेषादिराशीनां विभागो ज्ञेयः।

राशीनां चरादिभेदाः (१) चरः, (२) स्थिरः, (३) द्विस्वभावश्चैते राशीनां त्रयोभेदाः स्युः।

चरराशिनामानि मेषः, कर्कः, तुला, मकरः।

स्थिरराशिनामानि–वृषः, सिंहः, वृश्चिकः, कुम्भः।

द्विस्वभावराशिनामानि – मिथुनः, कन्या, धनुः, मीनः ।

चरराशिपर्याया—चपलः, चपलोदयः, चरः, चरोदयः, चलः, चलोदयः, तरलः।

स्थिरराशिप०—अगः, अगोदयः, अचपलः, अचपलोदयः, अचरः, अचरोदयः, अचलः, अचलोदयः, अतरलः, स्थास्नुः, स्थिरः।

द्विस्वभावराशिप०—द्वन्द्वम्, द्वितनुः, द्विदेहः, द्विप्रकृतिः, द्विमूर्तिः, द्विस्वभावः, द्वयङ्गम्।

राशीनां मनुष्यादिभेदाः— (१) मनुष्यः, (२) पशुः, (३) कीटः, (४), जलज-श्चैते राशीनां मनुष्यादिचत्वारो भेदाः स्युः।

मनुष्यराशिनामानि–मिथुनः, कन्या, तुला, धनुःपूर्वार्द्धम्, कुम्भश्चैते मनुष्यराशयो लग्नस्थाः, पूर्वस्यां बलिनः, स्युः ।

पशुराशिनामानि—मेषः, वृषः, सिहः । धनुःपरार्द्धः, मकरपूर्वार्द्धश्चैते पशुराशयः खस्था अवाच्यां बलिनः स्वामिनः स्युः।

जलजराशिनामानि—कर्कः, मकरपरार्द्धः, मीनश्चैते जलजराशयः, सुखस्थाः कौबेर्य्यां बलिनः स्युः।

कीटराशिनाम—वृश्चिकः, अयमस्ते प्रतीच्यां बली ।

मनुष्यराशिपर्यायाः—द्विपदः, नरः, मनुजः, मनुष्यः, मर्त्यः, मानवः, मानुषः, इति ।

चतुष्पदप०—चतुष्पदः, चतुष्पाद् (द्), चतुष्पादः, चतुश्चरणः, चतुरंघ्रिः, चरिः, तुर्यपादः, तिर्यङ् (च्), तूर्यपादः, पशुः ।

कीटप०—कीटः।

जलचरप०—अब्जः अम्बुजः, आप्यः, जलचरः, जलजः, जलराशिः, वारिजोदयः, वारिप्रसूतोदयः ।

शीर्षोदयराशिनामानि०—मिथुनः, सिंहः, कन्या, तुला, वृश्चिकः, कुम्भश्च ।

पृष्ठोदयप०—मेषः, वृषः, कर्कः, धनुः, मकरश्च।

उभयोदयप०—मीनः।

दिवाबलिप०—मिथुनः, सिंहः, कन्या, तुला, वृश्चिकः, कुम्भः, मीनश्च ।

निशाबलिप०—मेषः, वृषः, कर्कः, धनुः, मकरश्च ।

पूर्वदिङ्निवासिराशिनामानि – मेषः, सिंहः, धनुश्च ।

दक्षिणदिङ्निवासि,, –वृषः कन्या, मकरश्च ।

पश्चिमदिङ्,,—मिथुनः, तुला, कुम्भश्च ।

उत्तरदिङ्,,—कर्कः, वृश्चिकः, मीनश्च ।

राशिस्वामिनामानि—(१) मङ्गलः, (२) शुक्रः, (३) बुधः, (४) चन्द्रः, (५) रविः, (६) बुधः, (७) शुक्रः, (८) मङ्गलः, (९) बृहस्पतिः, (१०) शनिः, (११) शनिः, (१२) बृहस्पतिश्चेत्येते मेषात् क्रमात् द्वादशराशीनां स्वामिनः सन्ति ।

१–२९ १०–५८

आत्मीयपर्यायाः—अन्तरङ्गम्, आत्मीयम्, निजम्, नैजम्, स्वम्, स्वकम्, स्वकीयम्, स्वीयम् ।

स्वराशिप०—आत्मीयभम्, आत्मीयराशिः, निजगृहम्, निजभम्, निजराशिः, निजर्क्षम्, स्वगृहम्, स्वभम्, स्वराशिः, स्वर्क्षम्, स्वकीयगृहम्, स्वकीयभम्, स्वकीयराशिः, स्वकीयर्क्षम्, स्वीयगृहम्, स्वीयभम्, स्वीयराशिः, स्वीयर्क्षम् ।

स्वांशप०—स्वनवांशः, स्वभागः, स्वलवः, स्वांशः, स्वांशकः ।

वर्गोत्तमांशप०—उत्तमभागः, ऊत्तमलवः, उत्तमांशः, उत्तमांशकः, वर्गोत्तमः, वर्गोत्तमभागः, वर्गोत्तमलवः, वर्गोत्तमांशः, वर्गोत्तमांशकः ।

वर्गोत्तमांशभेदाः—(१) प्रथमां-(आद्यां-)शक, (२) पञ्चमांशकः, (३) नवमांशकश्चैते वर्गोत्तमांशस्य त्रयो भेदाः स्युः । ते च यथा—चरराशिषु प्रथमनवांशः, स्थिरराशिषु पञ्चमनवांशः, (३) द्विस्वभावराशिषु नवमनवांशो वर्गोत्तमसंज्ञको बोध्यः ।

इति श्रीमुकुन्ददैवज्ञविरचिते ज्यौतिषशब्दकोषे चतुर्थो राशिवर्गः समाप्तः ।

ग्रहवर्गः—

ग्रहपर्यायाः—(२) खगः, खसत् (द्), खेटः, खौकाः (अस्), ग्रहः, द्युगः, द्युसत् (द्), (३) अभ्रगः, खगामी (इन्), खगेन्द्रः, खचरः, खचारः, खचारी (इन्), खपान्थः, खवर्त्मा (अन्), खेगामी (इन्), खेचरः, गोगतिः, ग्रहेन्द्रः, दिविषत् (द्), दिवौकाः (अस्), द्युगतिः, द्युगामी (इन्), द्युचरः, द्युचारी (इन्), नभःसत् (द्), नभोगः, विबुधः, वियद्गः, विहगः, विहङ्गः, व्योमगः, (४)अभ्रगतिः, अभ्रगामी (इन्), अभ्रचरः, अम्बरगः, आकाशगः, गगनगः, गगनसत् (द्), दिविचरः, नभश्चरः, पुष्करगः, वियच्चरः, विहङ्गमः, व्योमगतिः, व्योमगामी (इन्), व्योमगृहः, व्योमगेहः, व्योमचरः, व्योमचारी (इन्), व्योमाटनः, व्योम्निगतिः, (५) अम्बरगतिः, अम्बरगामी (इन्), अम्बरचरः, अम्बरचारी (इन्), अम्बरपान्थः, अम्बरवासः, अम्बरायणः, आकाशगतिः, आकाशगामी (इन्), आकाशगेहः, आकाशचरः, आकाशचारी (इन्), आकाशवासः, आकाशाटनः, गगनगतिः, गगनगामी (इन्), गगनगेहः, गगनचरः, गगनचारी (इन्), गगनवासः, गगनवासी (इन्), गगनाटनः, गगनेचरः, पुष्करचरः, पुष्करालयः, व्योमनिवासः, (६) अनिलाध्ववेगः, अम्बरनिवासः, आकाशनिलयः, आकाशसदनः, गगननिवासः, गगनभ्रमणः, गगनविचारी (इन्), गगनाधिवासी (इन्), विष्णुपदायनः, हरिवर्त्मचर, हरिवर्त्मचारी (इन्), (७) पुष्करालयशाली (इन्), महाबलवर्त्मगः, विबुधमार्गचरः, व्योमतलाधिवासः, समीरायणचारी (इन्), (८) गगनगृहनिवासः, पत्त्ररथायनायनः ।

आकाशप०—अनन्तम्, अन्तरिक्षम्, अन्तरीक्षम्, अभ्रम्, अभ्रपथः, अम्बरम्, अर्कमार्गः, अवटी (इन्), आकाशः, उडुपथः, खम्, गगनम्, ग्रहनेमिः, घनाश्रयः, चन्द्रमार्गः, छायापथः, तारापथः,

तारावर्त्म (अन्), दिगवस्थानम्, द्यौः (दिव्), दिव्यम्, देवमार्गः, देववर्त्म (अन्), द्युः (अ०), द्यौः (द्यो), नक्षत्रमार्गः, नक्षत्रवर्त्म (अन्), नभः (अस्), नभसः, नाकः, पक्षिमार्गः, पुष्करम्, बाणमार्गः, भुवः (अस्) (अ०), मरुत्-पथः, मरुद्वर्त्म (अन्), महाबिलम्, मेघवर्त्म (अन्), मेघाध्वा (अन्), वायुः, वायुमार्गः, वायु-वर्त्म (अन्), वार्वाहाश्रयः, वियत् (त्), विष्णु-पदम्, विहायः (अस्), विहायसः, विहयसा (अ०), व्योम (अन्), सुरपथः, सुरवर्त्म (अन्), स्वर्गवासी (इन्) ।

शुभग्रहपर्यायाः—(१) सन् (त्), (२) इष्टः, चारुः, पुण्यः, भव्यः, रम्यः, शस्तः, शुभः, साधुः, सौम्यः, (३) अनघः, अनुग्रः, अमलः, उत्तमः, निर्मलः, प्रशस्तः, विमलः, शस्तकृत् (त्), शस्तदः, शुभकृत्, (त्), शुभदः, शोभनः, सत्खसत् (द्), सत्खौकाः (अस्), सद्ग्रहः, सुकृतः, सुखगः, सुखेटः, सुग्रहः, (४) अनशुभः, गतमलः, भव्य-ग्रहः, विनिर्मलः, वीतमलः, शुभकरः, सत्खचरः, सद्द्युगतिः, सन्नभोगः, (५)कल्याणग्रहः, भव्यन-भोगः, शुभग्रहेन्द्रः, सद्व्योमवासः, सुकृतग्रहः, सुवियच्चरः, (६) कल्याणखचरः, भव्यविय-त्पान्थः, शुभगगनगः, शुभवियच्चरः, (७) कल्याण-खगमनः, भव्यवियच्चरेन्द्रः, शुभनभोगमनः, सुकृतवियच्चरः, (८) सुकृतगगनचारी (इन्), सुकृतगगनवासः ।

पापग्रहपर्यायाः—(२) अंहाः (अस्), अघः, असन् (त्), उग्रः, एनाः (अस्), खरः, खलः, तीव्रः, दुष्टः, पङ्कः, पापः, पाप्मा (अन्), (३) अचारुः, अपुण्यः, अभव्यः, अशस्तः, अशुभः, असाधुः, असौम्यः, आग्नेयः, कण्टकः, कलुषः, कल्मषः, किल्बिषः, गर्हितः, दहनः, दुरितः, दुर्ग्रहः, दुष्कृतः, पापकः, पावकः, मलिनः, वृजिनः, (४) अनुत्तमः, अशुभकृत् (त्), अशुभदः, अशोभनः, असत्करः, असुकृतः, शुभेतरः, सौम्येतरः, (५) अशुभकरः, अशोभनकृत् (त्), अशोभनदः, सुकृतेतरः, (६) अशोभनखगः, असुकृतखेटः, (७) अशुभनामधरः, अशुभनामधेयः ।

बलपर्यायाः—ऊर्जम्, ओजः (अस्), तरः (अस्), बलम्, वीर्यम्, शक्तिः, शुष्मम्, शौर्य्यम्, सत्त्वम्, सहः (अस्), सरम्, स्थाम (अन्), शेषस्त्वायुर्दा-यादिवर्गे ।

बलिग्रहपर्यायाः—(२) पुष्टः, प्राणी (इन्), बली (इन्), सारी (इन्), (३) अंसलः, ओजस्वी (इन्), ओजिष्ठः, पीवरः, प्राणभाक् (ज्), प्राणवान् (मतु०), बलभाक् (ज्), बलवान् (मतु०), बलस्थः, मांसलः, विक्रान्तः, वीर्यभाक् (ज्), वीर्यवान् (मतु०), शक्तिभाक् (ज्), शक्तिभृत् (त्), शक्तिमान् (मतु०), सप्राणः, सबलः, सवीर्य्यः, सशौर्यः, ससारः, सहस्वान् (मतु०), सारभाक् (ज्), सारभृत् (त्), सार-मान् (मतु०) (४) उपचितः, प्राप्तवीर्यः, बल-दीप्तः, बलशाली (इन्), बलोदारः, वीर्यवाही (इन्), शक्तियुक्तः, शक्तिशाली (इन्), शौर्य-वाही (इन्), (५) प्राणोपपन्नः, बलोपपन्नः, वीर्यवन्मुखी (इन्), वीर्योपपन्नः, सम्प्राप्तबलः, (६) प्रकटितबलः, विरचितबलः ।

अतिबलिग्रहपर्यायाः—(३) प्राबल्यः, बलिष्ठः,

बलीयान् (ईयसुन्), विक्रमः, (४) अतिप्राणी (इन्), अतिबली (इन्), अतिवीर्यः, अतिशौर्यः, अधिप्राणी (इन्), अधिबली (इन्), प्राणाधिक्यः, बलाधिक्यः, बलोत्कटः, बलोत्कर्षः, वीर्यवत्ता (स्त्री०), श्रेष्ठबल, श्रेष्ठवीर्यः, (५) अतिशक्तिता (स्त्री०) अत्यन्तप्राणी (इन्), अत्यन्तबली (इन्), अत्यन्तसत्त्वः, प्राणप्रधानः, बलप्रधानः, महोग्रवीर्यः, महोग्रसारः, वीर्यप्रधानः, शौर्यप्रधानः, (६) अतिपराक्रमः, स्फुरदंशुजालः, (७) उत्कटकान्तियुक्तः, श्रेष्ठबलाधिशाली (इन्) ।

हीनबलग्रहपर्यायाः—(२) रिक्तः, (३)अप्राणः, अबलः, अवीर्यः, अशौर्यः, असारः, दुर्बलः, निःप्राणः, निःशौर्यः, निःसत्त्वः, निःसारः, निर्बलः, निर्वीर्यः, विप्राणः, विबलः, विवीर्यः, विशौर्यः, विसारः, (४) हतबलः, कृशबलः, क्षीणबलः, क्षीणवीर्यः, क्षीणसारः, गतप्राणः, गतबलः, बलमुक्तः, बलोज्झितः, बलोद्रिक्तः, वीतबलः, वीर्योज्झितः, सारमुक्तः, हीनबलः, (५) ओजोरहितः, प्राणवर्जितः, बलवर्जितः, विधूतवीर्यः, (६)क्षीणपराक्रमः, हीनपराक्रमः, (७) पराक्रमवर्जितः ।

कल्याणमात्रपर्यायाः—कल्याणम् (न०), स्त्रियां कल्याणी, अन्ये टाबन्ताः । काम्यम्, कुशलम्, क्षेमम्, प्रशस्तम्, भन्दम्, भद्रम्, भविकम्, भव्यम् भावुकम्, भासुरम्, मङ्गलम्, भद्रम्, शम्, शस्तम्, शिवम्, शुभम्, श्रेयः (अस्), श्वः श्रेयसम्, श्वोवसीयसम्, सुकृतम्, सूनृतम्, प्रशस्तम्, शुभम्, शोभनम्, सत् (त्) (न०), क्वचित्तु—वरम्, श्रेष्ठम्, वरिष्ठम्, वरीयः (ईयसुन्) (न०) ।

१-२६

अन्यत्रापि—

इष्टम्, उत्तमम्, हितम्, अतिशोभनम्, पुष्कलम्, श्रेयः (अस्), श्रेष्ठम्, सत्तमम् । अतिशोभनाद्याः शब्दाः शोभनस्य इत्यन्ये । क्वचित्तु—वरीयः (ईयसुन्), वरिष्ठम्, अप्यतिशोभनस्य ।

सुखपर्यायाः—कम्, निर्वृतिः, शर्मम्, शर्म (अन्), शातम्, सातम्, सुखम्, सौख्यम् ।

आनन्दप०—आनन्दः, आनन्दथुः, आमोदः आह्लादः, चित्तप्रसन्नता, तृप्तिः, नन्दथुः, नन्दिः, प्रमदः, प्रमोदः, प्रीतिः, मदः, मुत् (द्), शम्भरः, सम्मदः, हर्षः, हृष्टिः, ह्लादः ।

क्लेशप०—आदीनवः, आश्रवः, आस्रवः, क्लेशः, 'आदीनवः, दोषे कष्टे चेत्यन्ये ।' क्लेशः, परिश्रमे इत्यन्ये ।

दुःखप०—अकम्, अर्तिः, असुखम्, आभीलम्, आमनस्यम्, आर्तिः, कष्टम्, कृच्छ्रम्, दुखम् पीडा, प्रगाढः, प्रसूतिजम्, बाधा, विराधनम्, वेदना, व्यथा ।

अशुभप०—अनिष्टम्, अप्रशस्तम्, अरिष्टम्, अशस्तम्, अशुभम्, अशोभनम्, असत् (त्), नेष्टम्, रिष्टम् ।

ग्रहभेदाः—(१) सूर्यः, (२) चन्द्रः, (३) मङ्गलः, (४) बुधः, (५) बृहस्पतिः, (६) शुक्रः,(७) शनिः, (८) राहुः, (९) केतुश्चेत्येते नवग्रहाः सन्ति (१) गुलिकः (२) मान्दिश्चेति द्वावुपग्रहौ । ताजिकशास्त्रे तु 'मुन्था' इत्युपग्रह उक्तः । आधुनिकैस्तु (१) हर्शलः, (२) न्येप्च्यूनश्चेति (इन्द्रवरुणौ) द्वौ उपग्रहावुक्तौ । केनचित्तु 'प्लोटो' इत्यपि एकोग्रह उक्तः ।

३०-५८

रविपर्यायाः—(१) कः, खः, गौः (गो), द्यौः (द्यो), (२) अंशुः, अगः, अद्रिः, अरुः (ष्), अर्कः, अर्चिः, (ष्), अविः, अहिः, आत्मा (अन्), इनः, कपिः, खगः, खाङ्कः, ज्योतिः (ष्), तपुः (ष्), तपुः, त्वष्टा (ष्टृ), द्युकृत् (त्), द्युमान् (मतु.), पपीः, पाथः, पाथिः, पासिः, पीतः, पीतुः, पीथः, पीयुः, पुष्टः, पृष्णिः, पेरुः, ब्रध्नः, ब्रह्मा (अन्), भगः, भातुः, भानुः, भान्तः, भास्वान् (मतु०), मन्थः, मित्रः, वाजी (इन्), विष्णुः, शुचिः, सुरः, सूनुः, सूरः, सूर्यः, हंसः, हरिः, हस्ती (इन्), हेलिः, (३) अंशुमान् (मतु.), अध्वगः, अरुणः, अर्चिष्मान् (मतु.), अर्यमा (अन्), अव्यथः, असुरः, आदित्यः, उष्णकृत् (त्), उष्णगुः, उष्णभाः (स्), उष्णभृत् (त्), उष्णरुक् (च्), उष्णांशुः, उष्णोस्रः, कर्णसूः, कालकृत् (त्), कालभृत् (त्), काश्यपः, काश्यपिः, किरणः, किशोरः, कुञ्जारः, कुतपः, क्षपारिः, खद्योतः, खमणिः, खररुक् (च्), खरांशुः, गभस्तिः, गोपतिः, ग्रहमुट् (ष्), ग्रहेशः, घर्मांशुः, चण्डांशु, चित्रार्चिः(ष्),छायेशः, जगत्सूः, ज्योतिष्मान् (मतु.), ज्यौतिषः, तपनः, तरणि, तरलः, तापनः, तिग्मगुः, तिग्मभाः (स्), तिग्मांशुः, तीक्ष्णभाः (स्), तीक्ष्णांशुः, तीव्रांशुः, त्रितनुः, त्रिमूर्तिः, दिनकृत् (त्), दिनपः, दिनेशः, दिवसेट् (श्), दीप्तिमान् (मतु.), दृशानः, द्युनाथः, द्युनेता (तृ), द्युपतिः, द्युप्रणीः, द्युभर्ता (तृ), द्युमणिः, द्युरश्मिः, धरुणः, ध्वान्तारिः, पतङ्गः, पद्माक्षः, पिङ्गलः, पुष्करः, प्लवगः, भाकोषः, भानुमान् (मतु.), भानेमिः, भारविः, भास्करः, महिरः, मिहिरः, मार्तण्डः, मार्ताण्डः, मुण्डीरः, यमसूः, रात्रिद्विट् (ष्), रुचिपः, वारुणः, वारकृत् (त्), वासन्तः, विवस्वान् (मतु.), विश्वप्साः, (आकारान्तः), सप्ताश्वः, सविता (तृ०), (४) अंशुधरः, अंशुपाणिः, अंशुभर्ता (तृ), अंशुमाली (इन्), अंशुहस्तः, अब्जपाणिः, अब्जबन्धुः, अब्जहस्तः, अभीशुमान् (मतु०), अभीषुमान् (मतु०), अम्बरीषः, अम्बुजिनीट् (श्), अम्बुजेशः, अव्यथिषः, अशीतरुक् (च्), अशीतांशुः, अहरीशः, अहर्नटः, अहर्पतिः, अहर्मणिः, अहस्करः, अहिमत्विट् (ष्), अहिमांशुः, अह्नोभर्ता (तृ), उदरथिः, उष्णकरः, उष्णघृणिः, उष्णतेजाः (अस्), उष्णद्युतिः, उष्णधामा (अन्), उष्णभानुः, उष्णरश्मिः, उष्णरुचिः, उष्णवपुः (ष्), उष्णवृष्णिः, कमलिनीट् (श्), कर्णपिता (तृ), कर्मसाक्षी (इन्), कान्तिपतिः, कालकृतः, कालिन्दीसूः, काश्यपेयः, कोकबन्धुः, खगवरः, खतिलकः, खरकरः, खरघृणिः, खरतेजाः (अस्), खरदीप्तिः, खरमहाः (अस्), खररश्मिः, खररुचिः, खाध्वनीन, गभस्तिमान् (मतु०), गवांविभुः, ग्रहपतिः, ग्रहपुषः, ग्रहराजः, घर्मकरः, घर्मघृणिः, घर्मद्युतिः, घर्मभानुः, घर्मरोचिः (ष्), घस्राधीशः, चण्डकरः, चण्डच्छविः, चण्डभानुः, चण्डमहाः (अस्), चण्डरश्मिः, चित्रभानुः चित्ररथः, छायाजानिः, छायानाथः, छायापतिः, छायाभर्ता (तृ), जगच्चक्षुः (ष्), जगद्दीपः, जगन्नेत्रः, जगत्साक्षी (इन्), जलचौरः, ज्योतिः पीथः, तमिस्रहा (अन्), तमोनुदः, तमोपहा (अन्), तमोरिपुः, तमोहन्ता (न्तृ),

१—२९ ३०—५८

तिग्मकरः, तिग्मतेजाः (अस्), तिग्मद्युतिः, तिग्मभानुः, तिग्ममहाः (अस्), तिग्मरश्मिः, तिग्मरोचिः (ष्), तिमिरारिः, तीक्ष्णकरः, तीक्ष्णद्युतिः, तीक्ष्णभानुः, तीक्ष्णमहाः (अस्), तीव्रकरः, तीव्रभानुः, तेजःपतिः, तेजोनिधिः, तेजोराशिः, त्रयीतनुः, त्रयीतपः, त्रयीमूर्तिः, त्विषान्निधिः, त्विषांपतिः, त्विषांप्रभुः, त्विषामीशः, दहनांशुः, दिनकरः, दिनकर्त्ता (तृ), दिनदयः, दिनपतिः, दिनप्रणीः, दिनबन्धुः, दिनभर्ता (तृ), दिनमणिः, दिनरत्नम्, दिनवसुः, दिनविभुः, दिनेश्वरः, दिवसकृत् (त्), दिवसेशः, दिवाकरः, दिवाधीशः, दिवानाथः, दिवानेता (तृ), दिवाभर्ता (तृ), दिवामणिः, दीधितिमान् (मतु०), दीप्तमूर्तिः, दीप्तरश्मिः, दीप्तिपतिः, दृगध्यक्षः, देवसैन्यः, द्युमयीशः, द्वादशाङ्गः, द्वादशात्मा (अन्), धामधामा (अन्), धामनिधिः, धामपतिः, धाम्नान्निधिः, ध्वान्तारातिः, नभःपान्थः, नभश्चक्षुः, नभोमणिः, निदाघरुक् (च्), पद्मपाणिः, पद्मबन्धुः, पद्मिनीशः, प्रचण्डांशुः, प्रजापतिः, प्रतिदिवा (अन्), प्रत्यूषाण्डम्, प्रद्योतनः, प्रभाकरः, प्रभापतिः, प्रभाप्रभुः, प्रभाभर्ता (तृ), बहुरूपः, भानुकोशः (ष्), मनुपिता (तृ), मन्दपिता (तृ), मयूखवान् (मतु०), मरीचिमान् (मतु०), महोनिधिः, महोराशिः, यमपिता (तृ०), यमीपिता (तृ०), रश्मिमाली (इन्), रसाधारः, रुचिधामा (अन्), रुचिभर्ता (तृ), रुचिविभुः, लोकबन्धुः, वासरकृत् (त्), वासरपः, वासरेशः, विकर्त्तनः, विभाकरः, विभावसुः, वियन्मणिः, विरोचनः, विश्वकर्मा (अन्), वीतिहोत्रः, वेदोदयः, व्योमरत्नम्, शनिपिता (तृ), सञ्ज्ञाजानिः, सदागतिः, सप्तवाहः, सप्तसप्तिः, सहस्रगुः, सहस्राङ्कः, सहस्रार्चिः (ष्), सहस्रांशुः, सुरावृतः, हंसकरः, हरिदश्वः, हरिद्वयः, हरिद्वाजी (इन्), हिमारातिः, (५) अब्जिनीपतिः, अब्जिनीबन्धुः, अमरव्रतः, अम्बरध्वजः, अम्बरमणिः, अम्बुतस्करः, अम्भोजिनीशः, अयुगसप्तिः, अरुणसूतः, अमरव्रतः, अशिशिरगुः, अशीनकरः, अशीतद्युतिः, अशीतवृष्णिः, अहिमकरः, अहिमरश्मिः, अहिमरुचिः, अहिमरोचिः (ष्), अह्नांनायकः, उष्णकिरणः, उष्णदीधितिः उष्णमरीचिः, कठोरज्योतिः (ष्), कपिलद्युतिः, कमलिनीशः, किरणमाली (इन्), कौसुम्भवासाः (अस्), खरगभस्तिः, खरदीधितिः, खरमरीचिः, खेचरपतिः, गगनमणिः, गभस्तिपाणिः, गभस्तिमाली (इन्), गभस्तिहस्तः, घर्मकिरणः, घर्मदीधितिः, घर्ममयूखः, चण्डकिरणः, छायाधिनाथः, छायाधिपालः, छायानायकः, जगत्प्रदीपः, जलजिनीशः, जलतस्करः, तिग्मकिरणः, तिग्मदीधितिः, तिग्ममरीचिः, तिमिरदीप्तिः, तिमिररिपुः, तीक्ष्णदीधितिः, तीक्ष्णमयूखः, तीव्रदीधितिः, तेजसांपतिः, तेजसांराशिः, त्विषांनायकः, दशशतांशुः, दिननायकः, दिनाधिनाथः, दिनाधिराजः, दिवसकरः, दिवसपतिः, दिवसमणिः, दिवसविभुः, दिवसेश्वरः, दिवानायकः, द्युतीनांपतिः, नभःकेतनम्, नलिनीकान्तः, नलिनीनाथः, नलिनीप्रियः, नलिनीविभुः, निदाघकरः निदाघभानुः, पङ्कजिनीशः, पङ्केरुहेशः, पद्मलाञ्छनः, पद्मिनीकान्तः, पद्मिनीनाथः, पद्मिनीपालः, पद्मिनीश्वरः, प्रतापनिधिः, प्रभाणां-

पतिः, भानुकेसरः, मयूखमाली (इन्), मरीचिमाली (इन्), महसांपतिः, महसामीशः, मृणालिनीशः, यमजनकः, रात्रिनाशनः, लोकबान्धवः, लोकलोचनः, वासरकरः, वासरनाथः, वासरमणिः, वासरेश्वरः, सरण्यूजानिः, सरण्यूभर्ता (तृ), सरोजबन्धुः, सरोजिनीशः, सहस्रकरः, सहस्रपादः, सहस्ररश्मिः, सुग्रीवपिता (तृ), हरिद्गन्धर्वः, हरिद्वाहनः, हिरण्यरेताः (अस्), अतुषारकरः, अतुहिनधामा (अन्), अतुहिनरश्मिः, अतुहिनरुचिः, अदितितनयः, अदितिनन्दनः, अनूरुसारथिः, अम्बरमार्गगः, अम्बुजबान्धवः, अम्बुजिनीपतिः, अम्भोजिनीप्रेयाः (अस्), अम्भोजिनीस्वामी (इन्), अरुणकिरणः, अरुणसारथिः, अशिशिरकरः, अशिशिररश्मिः, अशीतकिरणः, अशीतदीधितिः, अशीतमरीचिः, अशीतलकेतुः, अहिममयूखः, कमलबान्धवः, कमलिनीनाथः, कमलिनीभर्त्ता (तृ), कुमुद्वतीशत्रुः, कृतान्तजनकः, खररश्मिमाली (इन्), चक्रवाकबन्धुः, चक्रवाकसुहृत् (द्), जलजिनीबन्धुः, तमिस्राभियाती (इन्), तिमिरविनाशः, तिमिरविनाशी (इन्), त्रिजगन्नमस्यः, दहनकिरणः, दशशतकरः, दशशतरश्मिः, दिवसाधिनाथः, द्युचरनायकः, ध्वान्तध्वंसविधिः, नलिनीदयितः, नलिनीवनेशः, नलिनीवल्लभः, नलिनीविलासी (इन्), निदाघदीधितिः, निदाघांशुमाली, पङ्कजबान्धवः, पङ्कजबोधनः, पङ्कजिनीपतिः, पङ्केरुहबन्धुः, पद्मिनीदयितः, पद्मिनीनायकः, पद्मिनीपालकः, पद्मिनीरमणः, पद्मिनीवल्लभः, प्रत्यूषडम्बरः, महसामधिपः, यमुनाजनकः, लोकप्रकाशनः, वासरनायकः, शीतेतररश्मिः, संवत्सरपथः, सप्ततुरङ्गमः, सरोजबान्धवः, सरोजिनीपतिः, सरोजिनीराजः, सरोरुहसुहृत् (द्), सहस्रकिरणः, सहस्रदीधितिः, सहस्रमयूखः, सांवत्सररथः, (७) अम्बुजिनीवनेशः, अशिशिरकिरणः, अशिशिरदीधितिः, तिग्ममरीचिमाली (इन्), तीक्ष्णमयूखमाली (इन्), दशशतकिरणः, दशशतमयूखः, धर्मराजजनकः, पद्मिनीप्राणपालः, वनजवनपतिः, वासराणांविधाता (तृ), सप्तलोकैकचक्षुः (ष्), (८) अम्भोजवनप्रकाशी (इन्), कमलिनीकाननेशः, दशशतकरमूर्तिः, राजीवजीवितेश्वरः, सहस्रमरीचिमाली (इन्), हरिततुरगनाथः, हारितहरितवाजी (इन्), (९) कमलिनीपरिणायकः, पङ्केरुहनिकरबन्धुः, भुवनत्रयचूडामणिः, सरोजिनीजीवितेश्वरः, सरोजिनीप्राणाधिनाथः, सहस्रपत्रवनबन्धुः, (१०) अरविन्दकाननतनायकः, हृषीकेशपदौकसांपतिः, (११) सरसीरुहकानननायकः (१३) सकललोकचक्रवालचक्रवर्ती (इन्)।

ग्रहणपर्यायाः—उपप्लवः, उपरागः, ग्रहः, ग्रहणम्, राहुग्रासः, राहुस्पर्शः ।

ग्रस्तपुष्पवत्प०—उपरक्तौ, परिग्रहौ ।

बिम्बप०—बिम्बः, मण्डलम्, शेषपर्यायास्त्वन्यत्र।

परिधिप०—उपसूर्यकम्, उपार्कम्, परिधिः, परिवेशः, परिवेशनम्, परिवेषः, परिवेषकः, परीवेशः, परीवेशनम्, परीवेषः, मण्डलम् ।

भर्तृप०—अनुगः, अभिकः, अभीकः, असुपः अर्य्यः, उपयन्ता (न्तृ), कमिता (तृ), कान्तः,

गृही (इन्), जानिः, जामाता, (तृ॰), धवः, नर्मकीलः, पतिः, परिणेता (तृ), पाणिग्रही (इन्), पाणिग्राहः, प्रणयी (इन्), प्राणनाथः, प्राणपः, प्राणपालः, प्राणपालकः, प्राणसमः, प्राणाधिनाथः, प्राणेशः, प्राणेश्वरः, प्रियः, प्रेयान् (ईयसुन्), प्रेष्ठः, भरुः, भर्त्ता (तृ), भासुः, भोक्ता (क्तृ), यामाता (तृ), रतगुरुः, रमः, रमणः, रुच्यः, वरः, वरयिता (तृ), विवोढा (ढृ), वोढा (ढृ), सुखोत्सवः, सेक्ता (क्तृ), हृदयेशः ।

क्वचित्तु—

धनिकः, धनी (इन्) इति च दृश्यते ।

स्वामिप॰—अधिनाथः, अधिनायकः, अधिपः, अधिपतिः, अधिभूः, अभिराजः, अधीशः, अधीश्वरः, अर्यः, इनः, इन्द्रः, ईट् (श्), ईशः, ईशानः, ईशिता (तृ), ईश्वरः, नाथः, नायकः, नेता (तृ), पतिः, परिवृढः, पालः, पालकः, प्रभुः, भर्त्ता (त्तृ), राट् (ज्), राजा (अन्), विभुः, सम्पालः, सम्पालकः, स्वामी (इन्) ।

एकयोक्त्या भर्तृस्वामिनोः पर्यायाः—तिलकः, दयः, दयितः, पतिः, प्रियः, भर्त्ता, वल्लभः, स्वामी (इन्),

मणिप॰—मणिः (पुं॰ स्त्री॰) रत्नम् (न॰), (अजहल्लिङ्गम्), वसु (न॰) ।

रविपत्नीभेदाः—(१) सञ्ज्ञा, (२) छाया, (३) राज्ञी, (४) पृश्निः, (५) वडवा चेत्येते रविपत्नीभेदाः स्युः ।

सञ्ज्ञापर्यायाः—कालिन्दीप्रसूः, त्रसरेणुः, त्वाष्ट्री, द्युमयी, प्रभा, प्रभावप्रसूः, मनुप्रसूः महावीर्या, यमजननी, यमप्रसूः, यमीमाता (तृ), योग्या, वैवस्वतजननी, सञ्ज्ञा, सरण्युः, सरण्यूः, सुवर्चला, सूर्या, स्वरेणुः, (सुरेणुः), स्वातिः ।

छायाप॰—छाया, तपती, तपतीप्रसूः, प्रतिरूपिणी, भूमयी, भूमिमयी, मन्दजननी, मन्दप्रसूः, वरी, विश्रुभा, विष्टिप्रसूः, सञ्ज्ञाप्रतिकृतिः, सवर्णा, सावर्णिप्रसूः ।

राज्ञीप॰—राज्ञी, रेवन्तजननी, रेवन्तप्रसूः, रेवन्तमाता (तृ), रेवन्ताम्बा ।

पृश्निप॰—पृश्निः, सावित्रीजननी, सावित्रीप्रसूः, सावित्रीमाता (तृ) ।

वडवापर्यायाः—अर्वती, अश्वा, दस्रजननी, नासत्यप्रसूः, दस्रप्रसूः, वडवा, वामी ।

रविपुत्रनामानि—(१) कर्णः, (२) नासत्यौ, (३) यमः, (४) रेवन्तः, (५) वरुणः (६) वैवस्वतः (सप्तमो मनुः), (७) शनिः, (८) सावर्णिः (अष्टमो मनुः), (९) सुग्रीवः (वानरेन्द्रः), चैते रविपुत्राः सन्ति ।

कर्णपर्यायाः—अङ्गराट् (ज्), अर्कतनयः, चम्पाधिपः, राधातनयः, सूततनयः ।

रेवन्तप॰—अर्करेतोजः, प्लवगः, राज्ञीतनयः, रेवन्तः, हयवाहनः ।

सुग्रीवप॰—आदित्यसूनुः, तारापतिः, रामसखः, रुमाप्रियः, वानरेन्द्रः, सुग्रीवः, हनुमन्मित्रम्, ।

रविपुत्रीनामानि—(१) कालिन्दी, (२) विद्युत् (त्), (३) सावित्री, चैता रविकन्याः सन्ति ।

कालिन्दीपर्यायाः—अर्कात्मजा, कलिन्दकन्या, कलिन्दतनया, कलिन्दपुत्री, कालिन्दी, तपती, तपनतनूजा, तापी, यमभगिनी, यमस्वसा (सृ), यमानुजा, यमी, यमुना, शमनस्वसा (सृ),

सूर्यजा, सूर्यतनया।

सावित्रीप०—पृश्निपुत्री, विधातृपत्नी, सावित्री।

रविसारथिप०—अनूरुः, अरुणः, आश्मनः, काश्यपिः, गरुडाग्रजः, जटायुसूः, तार्क्ष्यः, महासारथिः, विनतासूनुः, विपुलस्कन्धः, वैनतेयः, सूरसूतः।

सारथिप०—क्षत्ता (त्तृ), दक्षिण (णे) स्थः, नियन्ता (न्तृ), प्राजिता (तृ), यन्ता (न्तृ), रथकुटुम्बिकः, रथकुटुम्बी (इन्), प्रवे (चे) ता (तृ), सव्येष्ठः, सव्येष्ठा (ष्ठृ), सारथिः, सूतः,।

दिनप०—अहः (न्), घस्रः, दिनम्, दिवसः, वासरः, शेषपर्यायास्तु कालवर्गे द्रष्टव्याः।

सूर्यलोकः—भास्करभुवनम, लोकबन्धुलोकः, सूर्यलोकः, सौरभुवनम्।

किरणः—अंशुः, अभीशुः अभीषुः, अर्चिः (ष्), उभधृतिः, उस्रः, करः, किरणः, गभस्तिः—स्ती, गौः(गो), घृणिः, त्विषिः–षी, दीधितिः (स्त्री०), द्युत् (त्), धाम (अन्), धृष्णिः, नेमिनिधिः, पद्मपादः, पृश्निः, प्रग्रहः, भानुः, भाः (स्), मयूखः, मरीचिः—ची (स्त्री० पुं०), रश्मिः, विरोकः, वृष्णिः, सान्ध्यः, हेतिः।

प्रभा (दीप्ति)प०—आभा, ओजः (अस्), केतुः, छविः, त्विट् (ष्), त्विषा, दीप्तिः, द्युतिः—ती, प्रभा, भा, भामः, भासः, रुक् (च्), रुचिः, रोचिः (ष्) (न०), वसु, विभा, शोचिः (ष्) (न०)।

प्रकाशपर्यायाः—आतपः, आलोकः, इद्धम्, उद्योतः, उद्द्योतः, घर्मः, ज्योतिः (ष्), तेजः (स्), द्योतः, प्रकाशः, महः (अस्), वर्चः (अस्), शुष्मम्, सहः (अस्)।

उष्णप०—उष्णम्, घर्मः, निदाघः।

अत्युष्णप०—खरम्, चण्डः, तिग्मम्, तीक्ष्णम्, तीव्रम्, पटुः, रौद्रम्।

कमलप०—अप्पुष्पम्, अब्जम्, अम्बुजन्म (अन्), अम्बुपद्मम्, अम्बुरुट् (ह्), अम्बुरुहम्, अम्भोजम्, अम्भोरुहम्, अरविन्दम्, कंजम्, कञ्जम्, कमलम्, कुटपम्, कुशेशयम्, जलजम्, जलजन्म (अन्), जलरुट् (ह्), जलरुहम्, तामरसम्, दारम्, दोलकम्, नलम्, नलिनम्, नालीकम्, निर्लेपम्, पङ्कजम्, पङ्कजन्म, (अन्), पङ्करुट् (ह्), पङ्करुहम्, पङ्केरुहम्, पद्मम्, पाथोजम् पाथोरुहम्, पुष्करम्, बिसकुसुमम्, बिसनाभिजम्, बिसप्रसूनम्, महोत्पलम्, राजीवम्, वारिजम्, वारिरुहम्, वार्जम्, विसकुसुमम्, विसनाभिजम्, विसप्रसूनम्, शतपत्रम्, श्रीः, सरसिजम्, सरसीजम्, सरसीरुहम्, सरोजम्, सरोजन्म (अन्), सरोरुट् (ह्), सरोरुहम्, सलिलजम्, सहस्रपत्रम्, सारसम्, सुजलम्।

कमलिनीपर्यायाः—अब्जिनी, अम्बुजिनी, अम्भोजिनी, कमलिनी, जलजिनी, नलिनिनी, नलिनी, नालीकिनी, पङ्कजिनी, पद्मिनी, पुटकिनी, मृणालिनी, विसिनी, सरोजिनी।

प्रियपर्यायाः—अभीप्सितम्, अभीष्टम्, दयः, दयितः, प्रियः, वल्लभः, हृद्यम्।

रवेः पारिपार्श्विकनामानि—माठरः, पिङ्गलः, दण्डः, राजश्रोथौ, खरद्वारिकौ, कल्माषपक्षिणौ, जातृकारः, कुतापकौ, पिङ्गजौ, दण्डिपुरुषौ, किशोरकौ।

सौरतंत्रे तु—

'तत्र शक्रो वामपार्श्वे दण्डाख्यो दण्डनायकः।
वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामनश्च सः॥
यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसंज्ञया।' इति।

रवेर्मातृपर्यायाः—अदितिः—ती, अमरमाता (तृ), ऋः, ऋनामा, कश्यपपत्नी, कश्यपभीरुः, काश्यपी, त्रिदशेन्द्रप्रसूः, दक्षप्रजापतिकन्या, देवजननी, देवप्रसूः, देवमाता (तृ), देवाम्बिका, मित्रजननी, सुरजननी, सुरप्रसूः, सुरसवित्री, सुराम्बा ।

रवेः पितृपर्यायाः—कर्दमकन्याकुमारः, कलाङ्गजः, कलागर्भजः, कलापुत्रः, कलाभवः, कलाभूः, कश्यपः, काश्यपः, मरीचिजः, मरीचिपुत्रः, मारीचः, सुरजनकः, सुरतातः, सूर्यपिता ।

कश्यपपत्नीभेदाः—(१) अदितिः, (२) दितिः, (३) दनुः, (४) काला, (५) दनायुषा, (६) सिंहिका, (७) मुनिः, (८) क्रोधा, (९) वरिष्ठा, (१०) सुरभिः, (११) वशा, (१२) कद्रूः, (१३) विनता, चेत्येतास्त्रयोदश कश्यपस्य पत्न्यः सन्ति ।

सूर्यद्वादशभेदाः—(१) विष्णुः, (२) यमः, (३) विवस्वान् (मतु०), (४) अंशुमान् (मतु०), (५) पर्जन्यः, (६) वरुणः, (७) इन्द्रः, (८) धाता (तृ), (९) मित्रः, (१०) पूषा (अन्), (११) त्वष्टा (ष्टृ), (१२) भगश्चैते चैत्रादितो रवेर्द्वादशभेदाः स्युः ।

चक्रवाकपर्यायाः—कान्तः, कामी (इन्), कामुकः, कोकः, गोनर्दः ?चक्रः, चक्रवाकः, चक्राह्वयाह्वयः, द्वन्द्वचरः, द्वन्द्वचारी (इन्), भूरिप्रेमा (अन्), रथाङ्गः, रथाङ्गाह्वः, रथाङ्गाह्वयनायकः, रात्रिवियोगी (इन्), रात्रिविश्लेषगामी (इन्), राविषः, सहायः ।

बन्धुपर्यायाः—ज्ञातिः, बन्धुः, बान्धवः, सगोत्रः, स्वः, स्वजनः ।

१—२९

मित्रपर्यायाः—मित्रम् (न०) (अजहल्लिङ्गम्), वयस्यः, सखा (खि), सवयाः (अस्), सहचरः, सहाय,: साप्तपदीनः, सुहृत् (द्), स्निग्धः ।

आकाशप०—आकाशः, खम्, गगनम्, नभः (अस्), शेषस्त्वन्यत्र ।

नेत्रप०—अक्षि (इन्), चक्षुः (ष्), नयनम्, नेत्रम्, लोचनम्, शेषस्त्वन्यत्र ।

चोरप०—एकागारिकः, चोरः, चोरकः चौरः, तस्करः, दस्युः, पटचोरः, परास्कन्दी (इन्), परिमोषी (इन्), पाटच्चरः, पारिपन्थिकः, प्रतिरोधकः, मलिम्लुचः, रात्रिचरः ।

वनप०—काननम्, गहनम्, वनम्, विपिनम्, शेषस्त्वन्यत्र ।

अस्तप०—अस्तः, अस्तमनम्, लुप्तः, लोपः, शेषस्त्वन्यत्र ।

उदयप०—असूर्यंगः, उदयः, दृश्यमानः, शेषस्त्वन्यत्र ।

अत्र विशेषः । 'मदीयहोडाचक्रे'—

'वैशाखादिषु मासेषु लग्नेष्वव्यादिषु क्रमात् ।
उदेत्यर्कः स्वोदयाङ्गात्सप्तमेऽङ्केऽस्तमेति सः ॥

इति हो० च० १।३४।

अस्य व्याख्या—

वैशाखादिषु द्वादशमासेषु क्रमात् मेषादिषु द्वादशलग्नेषु सूर्य उदेति । तथा स्वोदयलग्नात्सप्तमे लग्ने सः (सूर्यः) अस्तमेति अस्तं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

वस्त्रप०—अंशुकम्, अम्बरम्, आच्छादः, आच्छादनम्, कर्पटः, कशिपुः, चीरम्, चीवरम्, चेलम्, छादनम्, द्विचयम्, निवसनम्, पटम्, प्रोतम्, लक्तकः, वसनम्, वसितम्, वस्त्रम्, वासम्,

३०—५८

वासः (अस्) (न०), शाटकः, सिक् (च्), सिचयः ।

कुसुम्भप०—कमलोत्तरम्, कुसुम्भम्, पद्मोत्तरम्, महारजतम्, महारजनम्, लट्वा (स्त्री०), वह्निशिखम् ।

हरित्प०—पालाशः, हरित्, शेषस्तु बुधे ।

अश्वप०—अमृतसोदरः, अरुट् (ष्), अर्वा (अन्), अव्यथः, अश्वः, आशुः, उच्चैःश्रवाः (अस्), एकशफ, एतम्बः, एतशः, किण्वी (इन्), किन्धी (इन्), कुण्डी (इन्), कुटरः, कुदरः, कुरटः, केसरी (इन्), क्रमणः, क्रान्तः, गन्धर्वः, गूढभोजनः, ग्रहभोजनः, घोटः, घोटकः, चामरी (इन्), जवनः, जवी (इन्), जितवः, तार्क्ष्यः, तुरगः, तुरङ्गः, तुरङ्गमः, दधिक्रा (अन्), दधिक्रावा (अन्), दीर्गेहः, द्वीपः, धाराटः, नरः, पतङ्ग, परुलः, पाकलः, पालकः, पीतिः, पीती (इन्), पीथिः, पैद्वः (ट्वः), प्रकीर्णः, प्रकीर्णकः, प्रोथी (इन्), ब्रघ्नः, मरुद्रथः, मांश्चत्वः, माषाशनः, माषाशी (इन्), मुद्गभुक् (ज्), मुद्गभोजी (इन्), मुद्गाशनः, युयुः, राजस्कन्धः, लक्ष्मीपुत्रः, ललामः, वह्निः, वाजी (इन्), वातस्कन्धः, वातायनः, वारुः, वासुदेवः, वाट् (ह्), वाहः, वाहनश्रेष्ठः, विमानकः, वीतिः, वीती (इन्), व्रती (इन्), शालिहोत्रः, शालिहोत्री (इन्), श्येनः, श्येनासः, श्रीपुत्रः, श्रीभ्राता (तृ), सप्तिः, सविक्रमः, सिंहविक्रमः, सुपर्णः, सैन्धवः, स्थौर्य्यः, हंसः, हंसास्यः, हयः, हरिः, हरिक्रान्तः, हेषी (इन्), ह्वर्य्यः ।

चन्द्रपर्यायाः—(१) ऊः, ग्लौः, चः, द्रुः, भेट् (श्), मः, माः (स्), (२) अंशुः, अजः, अब्जः, इन्दुः, ऋक्षेट् (श्), कलेट् (श्), कान्तः, कुष्टः, क्लेदुः, गौरः, चन्दः, चन्द्रः, चूडा?, जर्णः, तपः, तपाः (अस्), तुङ्गी (इन्) ? तृपत् (त्), तृपद् (द्), तृपिः, नेमिः, पीतुः, पैद्वः, बुधः, भगः, भपः, भार्य्यः, भेनः, भेशः, मासः, राजा (अन्), रात्रीट् (श्), विधुः, व्याप्वः, शशी (इन्), सिप्र, सृप्रः, सोमः, स्नेहूः, स्पन्दः ?, स्यन्दः, हरिः, (३) अत्रिजः, अब्जारिः, अमितिः, अमृतः, अम्बुजः, उडुपः, उषार्य्यः, उषेशः, ऋक्षपः, ऋक्षेशः, एकभूः, एणभृत् (त्), एणाङ्कः, कलापः, कलाभृत् (त्), कलावान् (मतु०), कलेशः, क्षपाकृत् (त्), क्षपेशः, रवसिन्धुः, गौरगुः, गौरभाः (अस्), गौरांशुः, चन्दिरः, चन्द्रमाः (अस्), चिक्लिदः, छायाङ्कः, छायाभृत् (त्), जडांशुः, जडोस्रः, जयन्तः, जरणः, ज्योत्स्नेशः, तपसः, तमीशः, तमोनुत् (द्), तापसः, तारेशः, तुङ्गीशः, त्रियामेट् (श्), दशाश्वः, द्विजेन्द्रः, द्विजेशः, धिष्ण्यपः, धिष्ण्येशः, ध्वान्तारिः, निट्पतिः, निशाकृत् (त्), निशेशः, पक्षजः, परिच्छः, परिज्मा (अन्), परिज्वा (अन्), परिज्ञः, पर्वधिः, पर्वरिः, भधवः, भनाथः, भपतिः, भभर्त्ता (तृ), भविभुः, भुवन्युः, भूपतिः, मृगाङ्कः, यजतः, यज्ञराट् (ज्), यामिनीट् (श्), युवनः, रजनीट् (श्), रात्रिपः, रात्रीशः, लक्ष्मणः, विकुस्रः, विक्लिदः, विश्वप्साः (आकारान्तः), शपितः, शयतः, शशभृत् (त्), शशाङ्कः, शीतगुः, शीतभा ?, शीतभाः (अस्), शीतलः, शीतांशुः, शुभांशुः, शुभ्रगुः, शुभ्रभाः (अस्), शुभ्रांशुः, श्वेतगुः, श्वेतवाट् (ह्),

श्वेतांशुः, श्वेताश्वः, षोडशी (इन्), सितगुः, सितभाः (अस्), सितरुक् (च्), सितांशुः, सिन्धुजः, सिन्धूत्थः, सुधाङ्गः, सुधांशुः, सुधासूः, सुधास्रुत् (त्), स्तृपतिः ?, हिमगुः, हिमत्विट् (ष्), हिमभाः (अस्), हिमस्रुत् (त्), हिमांशुः, हृद्यांशुः, (४) अत्रिजनिः, अत्रिजनुः (ष्), अत्रिजन्मा (अन्), अत्रिदृग्जः, अत्रिभवः, अत्रिसुतः, अनुष्णगुः, अनुष्णभाः (अस्), अमृतसूः, अमृताङ्गः, इन्द्वभिधः, उडुनाथः, उडुपतिः, उडुप्रभुः, उडुराजः, उषाधिपः, उषापतिः, उषाविभुः, उषेश्वरः, ऋक्षनेमिः, ऋक्षभर्ता (तृ), ऋक्षाधिपः, एणलक्ष्मा (अन्), ओषधीशः, कर्केश्वरः, कलाधिभूः, कलानाथः, कलानिधिः, कुमुदेशः, क्षणदेशः, क्षपाकरः, क्षपानाथः, क्षपापतिः, क्षपाप्रभुः, क्षपाभर्ता (तृ), खचमसः, गौग्द्युतिः, गौररश्मिः, ग्रहनेमिः, ग्रहपतिः, चित्राटीरः, छायापिद्मुः, (प्लुः), जडच्छविः, जडद्युतिः, जडरश्मिः, जडरोचिः, (ष्), जडाभीशुः, जडोद्भवः, जुहुराणः, जुहुवाणः, ज्योत्स्नाकरः, तपोराजः, तमीपतिः, तमीभर्ता (तृ), तमोनुदः, तमोहरः, तारकेशः, ताराजानिः, ताराधिपः, ताराधीशः, तारानाथः, तारानेता (तृ), तारापतिः, तारापीडः, तारास्वामी (इन्), तिथिप्रणीः, तिमिरारि, तुङ्गीपतिः, तुषारगुः, तुषारत्विट् (ष्), तुषारभाः, (अस्), तुषारांशुः, तुहिनगुः, तुहिनरुक् (च्), तुहिनांशुः, दर्शविपत्(द्), दशवाजी (इन्), दशहयः, दोषाकरः, दोषाधीशः, दोषानाथः, द्विजपतिः, द्विजराजः, द्विजविभुः, धवलगुः,

१–२९

धवलभाः(अस्), धवलरुक् (च्), धवलांशुः, नक्षत्रपः, नक्षत्रेशः, नभोदीपः, निशाकरः, निशाकेतुः, निशाचरः, निशानाथः, निशानेताः (तृ), निशापतिः, निशामणिः, निशारत्नम्, नीहारगुः, नीहारांशुः, पक्षजन्मा (अन्), पक्षधरः, पर्वविपत् (द्), पाण्डरांशुः, पीयूषगुः, पीयूषत्विट् (ष्), पीयूषसूः, पीयूषांशुः, पीयूषोस्रः, पुनर्युवा (अन्), प्रालेयभाः, (अस्), प्रालेयांशुः, भदयितः, भनायकः, भरमणः, भाधिनाथः, मासहोत्थः, मिहिकांशुः, मृगधरः, मृगपिप्लुः (द्मुः), मृगलक्ष्मा (अन्), यजतनुः, यज्वपतिः, यथासुखः, यामिनीशः, रजनिपः, रजनीशः, राकानाथः, राकापतिः, राकेश्वरः, राजराजः, रात्रिनाथः, रात्रिनेता (तृ), रात्रिपतिः, रात्रिमणिः, रात्रीनाथः, रोहिणीशः, लोकम्पृणः, वलक्षगुः, वार्मण्डलः, विभावसुः, विरोचनः, शताक्षीशः, शर्वरीशः, शशधरः, शशलक्ष्मा (अन्), शशाङ्कभृत्, (त), शिशिरगुः, शिशिरांशुः, शीतकरः, शीतकेतुः, शीतच्छविः, शीतज्योतिः (ष्), शीतदीप्तिः, शीतद्युतिः, शीतपादः, शीतभानुः, शीतमहाः (अस्), शीतरश्मिः, शीतरुचिः, शीतरोचिः, (ष्), शीतलगुः, शीतलभाः, (अस्), शीतलांशुः, शुचिरोचिः (ष्), शुभ्रकरः, शुभ्रभानुः, शुभ्राम्बरः, श्यामाकरः, श्यामानाथः, श्वेतकेतुः, श्वेतद्युतिः, श्वेतधामा (अन्), श्वेतभानुः, श्वेतरुचिः, श्वेतरोचिः (ष्), श्वेतवाजी (इन्), श्वेतांशुकः, समुद्रजः, सागरभूः, सितकरः, सितदीप्तिः, सितद्युतिः, सितरश्मिः,

३०–५८

सितरुचिः, सितवृष्णिः, सितहयः, सिन्धुजनिः, सिन्धुजन्मा (अन्), सिन्धुमित्रम्, सिन्धुसुतः, सिन्धोर्मित्रम्, सिप्रग्रहः, सुधाकरः, सुधाघृणिः, सुधादीप्तिः, सुधाधारः, सुधानिधिः, सुधापिम्बुः, सुधाभानुः, सुधारश्मिः, सुधावासः, सुधांशुकः, सुधासिन्धुः, सुधासूतिः, हरिणभृत् (त्), हरिणाङ्कः, हिमकरः, हिमदीप्तिः, हिमद्युतिः, हिमधामा (अन्), हिमभानुः, हिममहाः (अस्), हिमरश्मिः, हिमरुचिः, हिमरोचिः (ष्), (५) अखरकरः, अग्रजाधिपः, अघर्मधामा (अन्), अत्रिनेत्रजः, अत्रिनेत्रभूः, अशीतजनिः, अनिदाघांशुः, अनुष्णकरः, अनुष्णरश्मिः, अमृतकरः, अमृततेजाः (अस्), अमृतदीप्तिः, अमृतद्युतिः, अमृतधामा (अन्), अमृतपिण्डः, अमृतमूर्तिः, अमृतरश्मिः, अमृतरोचिः (ष्), अमृताभीषुः, अरौद्रकेतुः, अवश्यायगुः, उडुनायकः, उषाधिपतिः, ऋक्षरमणः, ऋक्षाधिपतिः, एणकलङ्कः, एणतिलकः, ओषधीगर्भः, ओषधीपतिः, ओषधीश्वरः, कमलरिपुः, कलाधिनाथः, कलानायकः, कलानान्निधिः, कुमुदबन्धुः, कुमुदिनीशः, कुमुद्वतीशः, कुरुङ्गलक्ष्मा (अन्), कृत्तिकाभवः, कैरवबन्धुः, कौमुदीपतिः, क्षणदाकरः, क्षणदाधवः, क्षणदाधिपः, क्षणदाधिभूः, क्षणदापतिः, क्षपाधिपतिः, क्षपानायकः, चकोरबन्धुः, चकोरसुहृत् (द्), छायालक्षणः, छायालाञ्छनः जडमयूखः, जलनिधिभूः, जलमण्डलः, तमिस्राकरः, तमिस्राधिपः, तमीनायकः, तारकराजः, तारकानाथः, ताराधिराजः, तारानायकः, तारारमणः, तिथिप्रणेता (तृ), तुषारदीप्तिः,
१–२६

तुषारमूर्तिः, तुषाररश्मिः, तुषारशोचिः, (ष्), तुहिनकरः, तुहिनद्युतिः, तुहिनरश्मिः, तुहिनरोचिः, (ष्), तुहिनाकरः, तुहिनांशुकः, त्रियामेश्वरः, दक्षजाजानिः, दक्षजापतिः, दक्षसुतेशः, दाक्षायणीशः, द्विजन्मपतिः, द्विजाधिराजः, धवलकरः, धवलच्छविः, धवलद्युतिः, धवलवृष्णिः, धिष्ण्यरमणः, नक्षत्रनाथः, नक्षत्रनेमिः, नक्षत्रपतिः, नक्षत्रेश्वरः, नभश्चमसः, नलिनीरिपुः, नलिनीशत्रुः, नलिन्याःशत्रुः, निशाधिपतिः, निशानायकः, निशावल्लभः, निशीथिनीशः, नीहारकरः, नीहारदीप्तिः, नीहाररश्मिः, पद्मासहोत्थः, पद्मिनीशत्रुः, पीयूषकरः, पीयूषघनः, पीयूषद्युतिः, पीयूषपिण्डः, पीयूषभानुः, पीयूषमहाः (अस्), पीयूषमूर्तिः, पीयूषरश्मिः, पीयूषरुचिः, पीयूषवपुः (ष्), पीयूषाभीशुः, प्रालेयभानुः, प्रालेयरश्मिः, भगणनाथः, मिहिकाशोचिः (ष्), मृगलाञ्छनः, मृणालिनीद्विट् (ष्), यज्वानांपतिः, यामवतीशः, यामिनीपतिः, यामिनीश्वरः, रजनिकरः, रजनीकरः, रजनीकान्तः, रजनीनाथः, रजनीपतिः, रजनीप्रेयाः (अस्), राकाधीश्वरः, रोहिणिमित्रम्, रोहिणीकान्तः, रोहिणीजानिः, रोहिणीनाथः, रोहिणीपतिः, रोहिणीप्रियः, रोहिणीप्रेयाः (अस्), रोहिणीविभुः, लक्ष्मीसहजः, लक्ष्मीसहोत्थः, लोकाप्यायकः, वलक्षकरः, वलक्षभानुः, वलक्षरश्मिः, विभावरीशः, शशकलङ्कः, शशलक्षणः, शशलाञ्छनः, शिशिरकरः, शिशिरतनुः, शीतकिरणः, शीतदीधितिः, शीतमयूखः, शीतमरीचिः, शीतलकरः,
३०–५८

शीतलभानुः, शीतलाभीषुः, शीतांशुमाली (इन्), श्वेतकिरणः, श्वेतवाहनः, समुद्राङ्गजः, सरोरुहारिः, सर्वौषधीशः, सागरात्मजः, सितकिरणः सितदीधितिः, सिन्धुतनयः, सिन्धुनन्दनः, सुधाकिरणः, सुधादीधितिः, सुधामयूखः, सुधामरीचिः, स्नेहरेकभूः, हरिणलक्ष्मा (अन्), हिमकिरणः, हिमगभस्तिः, हिमततिस्रुत् (त), हिमदीधितिः, हिमांशुमाली (इन्). (६) अचण्डमरीचिः, अनिदाघधामा (अन्), अनुष्णदीधितिः, अब्धिनवनीतम्, अमृतकिरणः, अमृतदीधितिः, अमृतनिधानः, अमृतशरीरः, अवश्यायकरः, आकाशचमसः, इलादेवराजः, उषाधिनायकः, ऋक्षाणामधिपः, ओषधीनांनाथः, ओषधीनायकः, कमलशात्रवः, कलापरिवृढः, कुमुदबान्धवः, कुमुदात्मबन्धुः, कुमुदानन्दनः, कुमुदिनीपतिः, कुमुदैकबन्धुः, कुमुद्वतीबन्धुः, कुमुद्वतीसुहृद् (द्), कुरङ्गलाञ्छनः, कुवलयनाथः, कृत्तिकासम्भवः, कैरववनेशः, कैरवविकासी (इन्), कैरविणीपतिः, कैरविणीश्वरः, क्षणदाधिनाथः, क्षणदानायकः, क्षपापरिवृढः, क्षीरोदनन्दनः, छायामृगधरः, जलगोलमूर्तिः, तारकानायकः, तिथिप्रवर्त्तकः, तुषारकिरणः, तुषारदीधितिः, तुहिनकिरणः, तुहिनमयूखः, तुहिनमरीचिः, त्रियामारमणः, दाक्षायणीकान्तः, दाक्षायणीजानिः, दाक्षायणीपतिः, धवलकिरणः, धवलदीधितिः, नयनाभिरामः, निशापरिवृढः, निशीथिनीनाथः, निशीथिनीपतिः, पीयूषकिरणः, पीयूषमयूखः, प्राचीनतिलकः, प्रालेयकिरणः प्रालेयमरीचिः, मिहिकामयूखः, मिहिकामरीचिः, यामवतीपतिः,

यामिनीनायकः, रजनीनायकः, रजनीरमणः, रोहिणीरमणः, रोहिणीवल्लभः, विभावरीभर्ता (तृ), विभावरीविभुः, शम्भुशिरोमणिः, शम्भुशिरोमणिः, शर्वरीनायकः, शिशिरकिरणः, शिशिरमयूखः, शीतलदीधितिः, श्रविष्ठारमणः, श्वेतपद्मबन्धुः, सितकरवपुः (ष), हरचूडामणिः, हरिणलक्षणः, हरिणलाञ्छनः, हिमरश्मिमाली (इन्), (७) अत्रिनेत्रप्रसूतः, अनिदाघदीधितिः, अब्धिनवनीतकम्, ओषधीनामधीशः, कुमुदवनबन्धुः, कुमुदाकरबन्धुः, कुमुदानन्दकरः, कुमुदिनीदयितः, कुमुदिनीरमणः, कैरववनबन्धुः, कैरवाणां विकासी (इन्), कैरविणीवनेशः, क्षणदाधिनायकः, चण्डघृणेतरांशुः, चण्डीशचूडामणिः, चण्डीशचूडारत्नम्, जलनिधितनयः, तारकाविनोदकः, त्रिनेत्रचूडामणिः, दाक्षायणीरमणः, द्विजराजखेचरः, नक्षत्रसम्पालकः, नभोमण्डलदीपः, प्रौढपाथोधिपुत्रः, यामवतीनायकः, शीतमयूखमाली (इन्), समुद्रनवनीतम्, सारङ्गकलङ्कभृत् (८) अत्रिनयनप्रभवः, कुमुदकाननबन्धुः, कुमुदगहनबन्धुः, कुमुदवनसुबन्धुः, कुमुदाकरबान्धवः, कुमुदिनीप्राणेश्वरः, कुमुदिनीवधूवरः, कुमुदिनीवनभर्त्ता (तृ), कैरववनबान्धवः, त्रिनयनचूडारत्नम्, दाक्षायणीपरिवृढः, द्रुहिणपादजातकः, (९) कुमुदकाननबान्धवः, कुमुदषण्डबोधप्रदः, कुमुदिन्यमुनायकः, (१०) कुमुदिनीकाननायकः, कैरवकाननाधिनायकः, अत्रिनयनसमुत्थज्योतिः (ष्), (११) कामिनीवदनसौरभचौरः, विभावरीविलासदन्तपत्रः, कैरविणीवनिताजनभर्ता (तृ),

पीतचकोरमरीचिचयः, (१२) धूर्जटिजटामण्डल-चूडामणिः ।

रात्रिपर्यायाः—क्षणदा, क्षपा, तमी, त्रियामा, दोषा, निशा, निशीथिनी, यामवती, यामिनी, रजनी, रात्रिः, विभावरी, शर्वरी । शेषपर्यायास्तु कालवर्गे द्रष्टव्याः ।

दर्शरात्रिप०—तमसी, तमिस्रा, दर्शरात्रिः ।

पूर्णिमारात्रिप०—ज्योतिष्मती, ज्योत्स्नी, पूर्णिमारात्रिः ।

चन्द्रप्रभाप०—कौमुदी, चन्द्रगोलिका, चन्द्रप्रभा, चन्द्रातपः, चन्द्रिका, चन्द्रिमा, चान्द्री, चार्वी, ज्योत्स्ना ।

नक्षत्रप०—उडु, ऋक्षम्, तारका, तारा, धिष्ण्यम्, नक्षत्रम्, भम् । शेषस्तु पञ्चाङ्गवर्गे ।

चिह्नप०—अङ्कः, अभिज्ञानम्, कलङ्कः, चिह्नम्, लक्षणम्, लक्ष्म (अन्), लच्छनम्, लाञ्च्छनम् लिङ्गम् ।

मृगप०—अजिनयोनिः, एणः, कुरङ्गः, मृगः, वातायुः, शशः, सारङ्गः, हरिणः, शेषस्त्वन्यत्र ।

हिमपर्यायाः—अवश्यायः, आकाशबाष्पः, इन्द्राग्निधूमः, खबाष्पः, तुषारः, तुहिनम्, नीहारः, प्रालेयम्, महिका, मिहिका, रजनीजलम्, हिमम् ।

हिमसंहतिप०—हिमसंहतिः, हिमानी ।

शीतप०—जडः, तुषारः, शिशिरः, शीतः, शीतलः, सुशीमः, सुषिमः, सुषीमः, हिमः ।

शुक्लवर्णप०—अच्छः, अमलः, अर्जुनः, अवदातः, अवलक्षः, उज्ज्वलः, गौरः, धवलः, पाण्डरः, पाण्डुः, पाण्डुरः, पुण्ड्र (ण्ड्र)कः, वदातः, वलक्षः, विशदः, शुक्रः, शुक्लः, शुचिः, शुभ्रः, शुभ्रम् (अ०), श्येतः, श्वेतः, सितः, हरिणः ।

कमलकुमुदादीनां सामान्यप०—उत्पलम् कुवम्, कुवलम्, कुवलयम्, कुवेलम् । 'कुवलयं' चन्द्रविकासि, 'पद्मम्' सूर्यविकासि इत्यनयोर्भेदो ज्ञेयः ।

सितोत्पलप०—कुमुत् (द्), कुमुद्वती, कैरवम्, गर्दभाह्वयम् ।

कुमुदलताप०—कुमुदिनी, कुमुद्वती, कैरविणी ।

अमृतप०—अमृतम्, पीयूषम्, पेयूषम्, सुधा, शेषस्तु देववर्गे ।

चकोरप०—अङ्गारभक्षः, उत्पिबः कौमुदीजीवनः, कौमुदीजीवी (इन्), चकोरः, चकोरकः, चन्द्रिकापायी (इन्), चन्द्रिकाप्रियः, चन्द्रिकाशनः, चलच्चञ्चुः, जीवजीवः, जीवजीवकः, जीवंजीवः, ज्योत्स्नाप्रियः, रक्ताक्षः, विषदर्शनमृत्युकः, विषमृत्युः, विषमृत्युसूचकः ।

चन्द्रपितृप०—अब्धिः, समुद्रः, सागरः, सिन्धुः, शेषस्त्वन्यत्र (देववर्गे) ।

चन्द्रपितृप०—अत्रिः (सप्तर्षिविशेषः), अत्री (इन्), अनसूयापतिः, कदमकन्यापतिः, अत्रिदृग्, अत्रिनेत्रः, अत्रिलोचनः ।

चन्द्रभगिनीप०—इन्दिरा, रमा, लक्ष्मीः, शेषस्तु देवे ।

चन्द्रपुत्रप०—चान्द्रिः, ज्ञः बुधः, विद्, वैधवः, सौम्यः, शेषस्तु बुधपर्याये ।

चन्द्रपुरीप०—चन्द्रपुरी, विभा, सोमपुरी, एषोदिच्यां वर्तते ।

चन्द्रकलाप०—(१) अमृता, (२) मानदा,

(३) विश्वा, (४) तुष्टिः, (५) पुष्टिः, (६) रतिः, (७) धृतिः, (८) शशिनी, (९) चन्द्रिका, (१०) कान्तिः (११) ज्योत्स्ना, (१२) श्रीः, (१३) प्रीतिः, (१४) अङ्गदा, (१५) पूर्णा, (१६) पूर्णामृता, चैताश्चन्द्रस्य षोडशकलाः सन्ति।

क्षीणचन्द्रपर्यायाः--अपचिततनुः, उपचयपरिच्युतः, कलुषितः, कुज्योतिः (ष्), कृशः, क्षयकायः, क्षयरोचिः (ष्), क्षयी (इन्), क्षीणः, क्षीणकरः, क्षीणकलः, क्षीणकान्तिः, क्षीणतनुः गलितः, दीप्तिरहितः, दुर्बलः, नष्टः, प्रक्षीणः, मूढः, विकलः, विगलितः, विनष्टः, वृद्धिकलाविहीनः।

दुर्विधुप०—दुश्चन्द्रः, दुर्विधुः, (नीचादिक्षीणमारकादिभागगः)।

पूर्णचन्द्रप०—अखण्डमण्डलः, अखण्डितवपुः (ष्), अधिकलः, अन्यूनकलः, आपूर्णमण्डलकलाकलितः, कलाकलापाधिकृताधिशाली, कलाभिभूषितः, कलाभिरभिभूषितः गोक्षीरशंखधवलः, 'दिनम्मन्या,' 'पूर्णेन्दुस्तु दिनम्मन्या' इति वैजयन्ती। परिपूरिताङ्गः, पर्य्याप्तचन्द्रः, पूतद्युतिः, पूर्णः, पूर्णकलः, बिभ्रद्रश्मिकरालपूर्णपरिधिः, वर्धमानतनुः, वर्द्धिष्णुः, विपुलरश्मिशिखाकलापः, विवर्द्धमानः, शंखधवलः, संवर्द्धमानः, सकलाभिराममूर्तिः, सुधामृणालोपमबिम्बशोभितः।

मङ्गलपर्यायाः—(१) हः, (२) असृक् (ज्), अस्रः, आरः, कुजः, कुभूः, क्रूरः, क्ष्माजः, क्ष्मोत्थः, चरः, जिह्मः, नतः, पापी (इन्), भुग्नः, भूजः, भूभूः, भौमः, रक्तः, वक्रः, (३) अङ्गारः, अरालः, अरुणः, आविद्धः, इराजः, इलाजः इलाभूः, इलोत्थः, उर्वीजः, उर्वीभूः, ऊर्मिमान् (मतु०), ऐरेयः, ऐलेयः, और्वेयः कर्षकः, कुञ्चितः, कुजनिः, कुजन्मा (अन्), कुटिलः, कुपुत्रः, कुभवः, कुसुतः कुसूनुः, क्रूरकृत् (त्), क्रूरदृक् (श्), क्रूराक्षः, क्षमाजः, क्षमाभूः, क्षितिजः, क्षितिभूः, क्षैतेयः, क्षोणिजः, क्षोणीभूः, क्ष्माजनिः, क्ष्माजन्मा (अन्), क्ष्मापत्यम्, क्ष्मापुत्रः, खोल्मुकः, गोत्राजः, गोत्राभूः, गौत्रेयः, घातुकः, धराजः, धराभूः, नवार्चिः (ष्), नृशंसः, पृथ्वीजः, पृथ्वीभूः, प्रव्यालः, बलाजः, भूजनिः, भूपुत्रः, भूभवः, भूमिजः, भूमिभूः, भूसुतः, भूसूनुः, मङ्गलः, महिजः, महीजः, महीभूः, माहेयः, रक्ताङ्गः, रसाजः, रसाभूः रुधिरः, रोहितः, लोहितः, वृजिनः, वेल्लितः, शोणित, अङ्गारकः, अचलाजः, अनन्ताभूः, अवनिजः, अवनीजः, अवनीभूः, आषाढाभूः, असृक्तनुः अस्रकरः, अस्रवासाः (अस्), आवनेयः, आषाढाभूः, इलाजन्मा (अन्), इलाभवः, इलासुतः, उर्वीपुत्र, उर्वीभवः, उर्वीसूनुः, ऋणान्तकः, काश्यपीजः, काश्यप्युत्थः, काश्यपेयः, कुकुमारः, कुतनयः, कुदायादः, कुदारकः, कुनन्दनः, क्ररनेत्रः, क्षमापुत्रः, क्षमासुतः, क्षमासूनुः, क्षितिजनिः, क्षितिपुत्रः क्षितिभवः, क्षितिसुतः, क्षितिसूनुः, क्षोणिजन्मा (अन्), क्षोणीपुत्रः, गोत्रापत्यम्, गोत्रापुत्रः, धराङ्गजः, धरात्मजः, धरापुत्रः, धरासुतः, धरित्रीजः, धात्रीपुत्रः, पृथिवीजः, पृथ्वीपुत्रः, पृथ्वीसूनुः, बलासवः, भूकुमारः, भूतनयः, भूदारकः, भूनन्दनः, भूमि-

जातः, भूमिपुत्रः भूमिसुतः, भूमीभवः महिपुत्रः, महीसुतः, मदिनीजः, मेदिनीभूः, रक्तकरः, रक्तद्युतिः, रक्तरश्मिः, रसात्मजः, रसाभवः, रुधिराङ्गः, रोहिताङ्गः, लोहिताङ्गः, लोहितांशुः, वक्रचारः, वसुधाजः वाचनजः ?, वाचनभूः ?, वासुधेयः, व्योमोल्मुकः, (५) अचलासुतः, अनन्ताजनिः, अरुणतनुः, अरुणावासाः (अस्), अरुणाम्बरः, अवनीजनिः, अवनेर्जनिः, अषाढाभवः, आषाढाभवः, इलाकुमारः, इलातनूजः, इलात्मजातः, उर्वीतनयः, ऋणस्य हर्ता (तृ), कुतनुभवः, क्रूरलोचनः, क्षमातनयः, क्षितिकुमारः, क्षितितनयः, क्षितिनन्दनः, क्षोणिकुमारः, क्षोणीतनूजः, क्षोणीनन्दनः, गगनोल्मुकः, धरणिसुतः, धरणीपुत्रः, धरणीभवः, धरण्याःपुत्रः, धराकुमारः, धरातनयः, धरित्र्यात्मजः, धरित्र्याः पुत्रः, धात्रीतनयः, धात्रीनन्दनः, पृथिवीसुतः, पृथ्वीतनयः, पृथ्वीतनूजः, बलाकुमारः, भूमिदायादः, भूमीतनयः, महितनयः, महितनूजः, महीकुमारः, महीनन्दनः, मेदिनीजनिः, रोहितच्छविः, रोहितदेहः, रोहितद्युतिः, लोहितदेहः, वक्रचारगः, वसुन्धराजः, वसुन्धराभूः, वसुधाभवः, वाचनसूनुः ?, वासुन्धरेयः, विपुलात्मजः, विश्वम्भराजः, वृश्चिकनाथः, शिववीर्यजः, शोणविग्रहः, सर्वसहाजः, (६) अचलातनयः, अनन्तातनूजः, अवनितनयः, अवनिनन्दनः, अवनीतजन्मा (अन्), इरमानन्दनः, इरमासम्भवः, इलादेहोद्भवः, काश्यपीकुमारः, कोकनदच्छविः, क्रूरविलोचनः, क्षितितनुजनिः, जगतीनन्दनः, तीव्रविलोचनः, धरणिकुमारः, धरणितनयः, धरणीतनूजः, धरादेहभवः, धरित्रीतनयः, धात्रीतनुजनिः, पृथिवीतनूजः, पृथिवीसम्भवः, मेदिनीनन्दनः, रुधिरकिरणः, लोहितदीधितिः, लोहितविग्रहः, वसुन्धरात्मजः, वसुन्धरापुत्रः, वसुन्धराभवः, वसुन्धरासुतः, वसुधातनूजः, वसुधात्मजातः, वसुमतीपुत्रः, वसुमतीसुतः, विश्वम्भराजनिः, सर्वंसहात्मजः, सर्वंसहायोनिः, सर्वंसहासूनुः । (७) महिमूर्तिसम्भवः, मेदिनीगर्भभूतः, मेदिनीतनुजन्मा (अन्), वसुन्धरानन्दनः, वसुमतीतनयः, विपुलातनुजातः, विश्वम्भरानन्दनः, शोणितसंहननः, सर्वंसहातनूजः, सागराम्बरासुतः, (८) अचलाविग्रहोद्भवः, वसुन्धराङ्गसम्भवः, सर्वंसहाशरीरजः । (९) काश्यपीकलेवरोद्भवः, (१०) विश्वम्भराविग्रहसम्भवः ।

रक्तपर्यायाः—असृक् (ज्), अस्रम्, आग्नेयम्, आसुरम्, कीलालम्, क्षतजम्, प्राणदम्, मांसकरम्, मांसकारि, रक्तम्, रसतेजः (अस्), रसभवम्, रसोद्भवम्, रुधिरम्, रोक्यम्, लोहितम्, वाशिष्ठम्, विस्रम्, शोणितम्, शोध्यम् ।

रक्तवर्णप०—अरुणः, अव्यक्तरागः, कोकनदच्छविः, बालसन्ध्याभः, माञ्जिष्ठः, रक्तः, रोहितः, लोहितः, शोणः, सन्ध्याभः ।

ऋणप०—उद्धारः, ऋणम्, पर्युदञ्चनम्, प्रमात्यम् ?, प्रामार्ज्यम्, प्रामित्यम्, ? प्रामीत्यम् ।

अङ्गप०—अङ्गम्, कायः, तनुः, देहः, शेषस्त्वन्यत्र ।

भूमिप०—अचलकीला, अचला, अदितिः, अद्रिकीला, अनन्ता, अन्तरिक्षम्, अब्धिद्वीपा, अब्धिमेखला, अब्धिवस्त्रा, अम्बरस्थली, अवनिः—

नी, आदिमा, आद्या, इडा, इडिका, इरा इला, इलिका, ईला, उदधिवस्त्रा, उर्वरा, उर्वी, कान्ता, काश्यपी, कोलिनी, कुः, कुम्भिनी, कुह्वरी, केलिनी, क्रोडकान्ता, क्षमा, क्षरिः, क्षान्ता, क्षान्तिः, क्षितिः, क्षोणिः—णी, क्षौणिः—णी, क्ष्मा, खगवती, खण्डनी, गन्धमाता (तृ), गन्धवती, गह्वरी, गातुः, गिरिकर्णिका, गिरिस्तनी, गौः (गो), गोत्रकीला, गोत्रा, ग्मा, घनश्रेणी, जगती, जगद्वहा, ज्या, दक्षा, देहिनी, द्विरा, धरणिः—णी, धरणीधरा, धरा, धराधारा, धरित्री, धात्री, धारणी, धारयित्री, नगाधारा, निर्ऋतिः, निश्चला, पर्वतकीला, पर्वताधारा, पारा, पूपा, पृथवी, पृथिवी, पृथुः, पृथ्वी, पेरा, बला, बीजप्रसूः, बीजसूः, भुवनमाता (तृ), भूः, (स्) (अ०), भूतधात्री, भूतमाता (तृ), भूमिः-मी, मध्यमलोकः, मध्यमलोकवर्त्मा (अन्), मध्यलोकः, मर्त्यः, महाकाण्डा, महास्थाली, महिः-ही, माधवी, मेदिनी, मेर्वद्रिकीला, रत्नगर्भा, रत्नवती, रत्नसूः रत्नावती, रसा, वरा, वसुन्धरा, वसुधा, वसुधारिणी, वसुमती, विपुला, विश्वम्भरा, विश्वा, शैलाधारा, श्यामा, समुद्रकाञ्ची, समुद्रमेखलना, समुद्ररसना, समुद्रवसना, समुद्राम्बरा, सर्पभृता, सर्वंसहा, सलिलेशाम्बरा, सहा, सागरनेमी, सागरमेखला, सागराम्बरा, सुभ्रा, स्थगणा, स्थिरा, स्वसूः, स्वस्थली, हेमा ।

एकयोक्त्या द्यावापृथिवीपर्यायाः—अपारे, घृतवती, घृतवत्यौ, दिवः पृथिव्यौ, दिवस्पृथिव्यौ, द्यावाक्षमे, द्यावापृथिवी, द्यावापृथिव्यौ, द्यावाभूमी, बृहती, बृहत्यौ, भूद्यावौ, रोदसी, रोदसौ, रोदस्यौ, रोधसी, रोधस्यौ ।

पुत्रपर्यायाः—अङ्गजः, अङ्गभूः, आत्मजः, आत्मजन्मा (अन्), आत्मजातः, आत्मनीनः, उद्वहः, कुलधारकः, तनयः, तनुजः, तनूजः, दायादः, दारकः, द्वितीयः, नन्दनः, पिण्डदः, पुत्रः, सुतः, सूनुः, स्वजः ।

एकयोक्त्या पुत्रपुत्रीपर्यायाः—अपत्यम् (न०) (अजहल्लिङ्गम्), तुक् (ज्) (पुं०), तोकम् (न०), प्रजा (स्त्री०), प्रसूतिः, (स्त्री०), बीजम् (न०), सन्तातिः (स्त्री०), सन्तानः (पुं०)

बुधपर्यायाः (१) ज्ञः, विद् (द्), सत् (त्), (२) आब्जिः, ग्लौजः, ग्लौभूः, चान्द्रिः, बुधः, मजः, राज्यः, वर्चाः (अस्) शान्तः, सौम्यः, हेमा (अन्) ?, हेम्नः, (३) अब्जभूः, आत्रेयः, इन्दुजः, इन्दुभूः, इन्दूत्थः, इलेशः, एकाङ्गः, ऐन्दवः, कुमारः, कोविदः, चन्द्रजः, ताराजः, तारेयः, नेमिजः, पञ्चार्चिः (ष्), पण्डितः, बोधनः, मार्गाङ्किः, रोधनः, विधुजः, विधुभूः, विधूत्थः, विबुधः, वैधवः, वैबुध, शशिजः, शशिभूः शाशाङ्किः, श्यामाङ्गः, हर्षुलः, (४) अतिदीर्घः, अत्रिपौत्रः, दृक्पथः, अब्जजन्मा (अन्), अब्जसुतः, अब्जसूनुः, अब्जापत्यम्, इन्दुजनिः, इन्दुपुत्रः, इन्दुभवः, इन्दुसुतः, इन्दुसूनुः, इलाजानिः, इलानाथः, इलेश्वरः, एकदेहः, चन्द्रजनिः, चन्द्रजन्मा (अन्), चन्द्रपुत्रः, चन्द्रसुतः, चन्द्राङ्गजः, चन्द्रात्मजः, चान्द्रमसः, जैवातृकिः, तारकेयः, तारासुतः, द्विजराजिः, धनिष्ठाभूः, प्रहर्षणः प्रहर्षुलः, भेशजातः, मृगाङ्कजः, राजपुत्रः, राजसुतः, रोहिणीजः, रौहिणेयः,

१—२९ ३०—५८

विधुजनिः, विधुसुतः, शशाङ्कजः, शार्वरीशिः, शाशधरिः, शीतांशुजः, शीतांशुभूः, श्यामगात्रः, श्रविष्ठाजः, श्रविष्ठाभूः, सोमजनिः, सोमसुतः, सोमसूनुः, हिमांशुजः, हैमांशवः, (५) अब्जनन्दनः, इन्दुतनयः, इन्दुनन्दनः, इलारमणः, इलावल्लभः, उषेशजातः, ऋक्षपजनिः, कलापजनिः, कलेशजनिः, कलेशपुत्रः, चन्द्रतनयः, जडांशुजन्मा (अन्), जडांशुभवः, जडांशुसूनुः, जैवातृकजः, तारकासूनुः, ताराङ्गजातः, तारातनयः, तारानन्दनः, तौहिनांशुजः, तौहिनांशवः, द्विजराजजः, धनिष्ठाभवः, परिज्वपुत्रः, पर्वरिपुत्रः, पालाशवासाः (अस्), पालाशाम्बरः, मृगाङ्कसूनुः, यामिनीशजः, रजनीशभूः, राकेशात्मजः, रोहिणीभवः, रोहिणीसुतः, विधुतनयः, विधुदारकः, शशाङ्कसूनुः, शशिकुमारः, शशितनुजः, शशिनन्दनः, शिशिरांशुजः, शीतगुसूनुः, शीतभानुजः, शीतलांशुजः, शीतांशुजातः, शीतांशुपुत्रः, शीतांशुसूनुः, शैतलांशवः, शैशिरांशवः, श्रविष्ठाभवः, सोमनन्दनः, हरिणाङ्कजः, हिमकरजः, हिमांशुजन्मा (अन्), हिमांशुसूनुः, हिमांशोः सुतः, (६) अत्रिजनुः सुतः, अमृतरश्मिजः, अमृतांशुजन्मा (अन्), अमृतांशुसूनुः, इन्दुदेहभवः, उडुनाथपुत्रः, उषाधिताथजः, अक्षेश्वरजन्मा (अन्), एणाङ्कतनूजः, ओषधीशसुतः, कलाधरपुत्रः, कलानिधिसुतः, चन्द्रमसः सुतः, चान्द्रमसायनः, चान्द्रमसायनिः, छायाङ्कतनयः, जैवातृकजनिः, तमिस्राकरजः, तमीनाथजातः, तमीभर्तृपुत्रः, तमीशतनयः, तुषारांशुजनिः, तुषारांशुसुतः, तुहिनोस्रसुतः, द्विजराजपुत्रः, द्विजराजसूनुः, धनिष्ठासम्भवः, नक्षत्रेशसुतः, निशानाथसुतः, पीयूषरश्मिजः, प्रालेयभानवः, प्रालेयभानुजः, भनाथनन्दनः, मृगधरजनिः, मृगाङ्कदेहजः, यामिनीशसूनुः, यामवतीशजः, रजनीश्वरभूः, रात्रिनाथात्मजः, रोहिणीनन्दनः, लोकम्पृणात्मजः, वलक्षगुपुत्रः, वार्मण्डलभवः, विधुतनुभवः, विधुदेहजातः, शशाङ्कतनयः, शशिशरीरजः, शिशिरांशुसूनुः, शीतकरात्मजः, सितकेतुसूनुः, सितांशुतनुभूः, सुधाकराङ्गजः, सूर्यसहचरः, हरिणाङ्कजन्मा (अन्), हिमकरजनिः, हिमकिरणभूः, हिमरश्मिपुत्रः, (७) अत्रिदृग्जातसूनुः, अत्रीतजन्माङ्गजः, अमृतभानुसूनुः, गौरमरीचिपुत्रः, जडमयूखसुतः, जैवातृकतनयः, तुषारकरपुत्रः, तुहिनदीधितिजः, द्विजराजदेहजः, धवलभानुभवः, पर्वरिदेहजातः, पीयूषांशुतनयः, प्रालेयरश्मिसुतः, मिहिकाकरजनिः, मृगधरदेहभूः, यामवतीशसुतः, रजनीकरपुत्रः, राकाधिराजजन्मा (अन्), वलक्षवृष्णिभवः, शर्वरीशप्रसूतः, शिशिरगुतनयः, शीतदीधितिसुतः, शीतलभानुभवः, हिममरीचिजनिः, (८) अमृतकिरणजन्मा (अन्), कलावतीदेहभवः, कुमुदिनीपतिपुत्रः, कुरङ्गलक्ष्मप्रभवः, तारकराजतनूजः, द्विजराजाङ्गसम्भवः, धवलदीधितिपुत्रः, नक्षत्रनाथनन्दनः, निशीथिनीनाथसुतः, निशीथिनीवल्लभजः, नीहारकरप्रसूतिः, रोहिणीरमणात्मजः, हिमकिरणतनूजः, (९) क्षणदाधिनाथनन्दनः, (१०) दक्षजारमणात्मसम्भवः, (११) दाक्षायणीनायकदेहजन्मा (अन्), (१२) दाक्षायणीपरिवृढाङ्गसमुद्भवः ।

१–२९ ३०–५८

बुधपितृपर्यायाः—अब्जः, इन्दुः, चन्द्रः, चन्द्रमाः (अस्), विधुः, सोमः, शेषस्तु चन्द्रे ।

बुधमातृप०—तारा, रोहिणी, शेषस्तु चन्द्रे ।

बुधपत्नीप०—इला, वेला ।

बुधपुत्रप०—उर्वशीरमणः, ऐलेयः, पुरूरवाः (अन्), बोधः ।

पण्डितप०—कोविदः, पण्डितः, बुधः, विद् शेषस्तु प्रकीर्णे ।

हरितवर्णप०—पलाशः, पालाशः, पीतनीलः, हरित् (त्), हरितः ।

बृहस्पतिपर्यायाः—(१) ज्योग्, भः, (२) अर्च्यः, आर्यः, इज्यः, ईड्यः, गुरुः, गौरः, चक्षाः (अस्), जीवः, तपाः, (अस्), धीमान् (मतु०), धीसः, पूज्यः, प्रख्याः (अस्), मंत्री (इन्), वाग्मी (इन्), सूरिः, (३) अङ्गिराः (अस्), अमात्यः, अर्चितः, आचार्यः, इन्द्राच्र्यः, इन्द्रेज्यः, गिरीशः, गीः पतिः, गीष्पतिः, गीरथः, गोपतिः गोविन्दः, द्यौदिविः, देवार्च्यः, देवेज्यः, देवेड्यः, धिषण, पारुष्यः, पुरोधाः (अस्), पूजितः, प्रख्यावाक् (च्), प्रचक्षाः (अस्), प्रशान्तः, मतिमान् (मतु०), लेखार्च्यः, लेखेज्यः, वाक्पतिः, वागीशः, वाग्वाग्मी (इन्), सचिवः, सिन्धुजः, सुरार्च्यः, सुरार्यः, सुरेज्यः, सुरेड्यः, सुरेयः, हरीज्यः, हरीड्यः, हर्यर्च्यः, (४) अङ्गिरोजः, अङ्गिरोभूः, अनिर्वापः, अमरार्च्यः, अमरेज्यः, अमर्त्येज्यः, आङ्गिरसः, आदित्यार्च्यः, आदित्येज्यः, इन्द्रमंत्री (इन्), इन्द्रवन्द्यः, इन्द्राचार्यः, इन्द्रार्चितः, गिरांपतिः गिरांस्वामी (इन्), गीर्वाणेज्यः, गीर्वाणेड्यः, ताराजानिः, त्रिदशार्च्यः, त्रिदशेज्यः, त्रिदशेड्यः, दिविजेज्यः, देवगुरुः, देवनुनः, देवपूज्यः, देवमंत्री (इन्), देववन्द्यः, देवाचार्य्यः, देवामात्यः, देवार्चितः, देवोपनीः, दैवतेज्यः, द्वादशार्चिः (ष्), निर्जरेज्यः, पीतवासाः (अस्), बृहस्पतिः, मतिसखा, मरुत्पूज्यः, मरुदार्य्यः, मरुदीड्यः, मरुद्गुरुः, मरुद्वन्द्यः, मरुन्नुतः, मरुन्मंत्री (इन्), महामति, यूपध्वजः, लेखगुरुः, लेखवन्द्यः, वागधीशः, वागीश्वरः, वाचांपतिः, वाचांप्रभुः, वाचामीशः, वाचांविभुः, वासवेज्यः, वासवेड्यः, शक्रगुरुः, शक्रपूज्यः, शक्रमंत्री (इन्), शेमुषीशः, सुरगुरुः, सुरनुतः, सुरपूज्यः, सुरपेज्यः, सुरमंत्री (इन्), सुरवन्द्यः, सूरसूरिः, सुराचार्य्यः, सुरार्चितः, सुरेशार्य्यः, सुरेशेड्यः, हरिप्रियः, (५) अङ्गिरः पुत्रः, अङ्गिरः सुतः, अङ्गिरोभवः, अद्रिभिन्मंत्री (इन्), अमरगुरुः, अमरनुतः, अमरपूज्यः, अमरमंत्री (इन्), अमराचार्य्यः, अमरार्चितः, अमर्त्यगुरुः, अमर्त्यामात्यः, आखण्डलेज्यः, इन्द्रपूजितः, इन्द्रमहितः, इन्द्रयाजकः, इन्द्रवन्दितः, इन्द्रसचिवः, उतथ्यसोत्थः, उतथ्यानुजः, गिरोरमणः, गीर्वाणगुरुः, गीर्वाणवन्द्यः, गोपतिवन्द्यः, जम्भारिगुरुः, त्रिदशगुरुः, त्रिदशवन्द्यः, त्रिदशाचार्य्यः, त्रिदशार्चितः, दिविजगुरुः, देवतापूज्यः, देवनमस्यः, देवयाजकः, देवोपाध्यायः, दैवताचार्य्यः, द्वादशकरः, निर्जरगुरुः, निलिम्पमंत्री (इन्), निलिम्पाचार्य्यः, पर्ज्यन्यपूज्यः, पाखण्डकर्त्ता (तृ), पीतवसनः, पीताम्बरभृत्, पुरन्दरेज्यः, पुरुहूतार्च्यः, प्राक्फाल्गुनेयः, फाल्गुनीभवः, बृहतांपतिः, मघवद्गुरुः, मरुदर्चितः, मरुदा-

चार्य्यः, मरुन्नमस्यः, मरुद्याजकः, महेन्द्रगुरुः, वचसांपतिः, वाचामधीशः, वासवगुरुः, वासवपूज्यः, वासवार्च्चितः, विबुधपूज्यः, विबुधाचार्य्यः, विबुधामात्यः, वृत्रारिपूज्यः, वृत्रारिवन्द्यः, वृषवन्दितः, शक्रस्य मंत्री (इन्), शासितदेवः, सरस्वतीशः, सुरनमस्यः, सुरपूजितः, सुरमहेज्यः, सुरयाजकः, सुराणांगुरुः, सुराधिदेवः, सुरेन्द्रगुरुः, सुरेन्द्रवन्द्यः, सुरेशगुरुः, सुरेशनुतः, सुरेशपूज्यः, सुरेशमंत्री (इन्), सुरेशाचार्य्यः, सुरेशार्च्चितः, सुरोपाध्यायः, स्वरर्चितांघ्रिः, (६) अनिमिषाचार्यः, अनिमिषार्चितः, अमरपुरोधाः (अस्), अमरार्चितांघ्रिः, अमरेशमंत्री (इन्), आदितेयगुरुः, आदित्यार्चितांघ्रिः, इन्द्रपुरोहितः, इन्द्रसुवस्तिकः, उतथ्यसोदरः, उतथ्यावरजः, गीर्वाणेशवन्द्यः, चित्रशिखण्डिजः, त्रिदशपगुरुः, त्रिदशपतीज्यः, त्रिदशसचिवः, दम्भोलिभृदिज्यः, दम्भोलिभृन्मंत्री (इन्), दिविचराचार्य्यः, देवपतिपूज्यः, देवपतिमंत्री (इन्), देवपुरोहितः, देवराजार्च्चितः, देवसमर्चितः, निर्जरसचिवः, पर्जन्यार्चितपत् (द्), पविपाणिपूज्यः, पविपाणिमंत्री (इन्), पुरन्दरगुरुः, पुरन्दराचार्य्यः, पुरन्दरामात्यः, पुरुहूतपूज्यः, पुरुहूतवन्द्यः, प्राक्फाल्गुनीसुतः, बलारातिगुरुः, मघोनः सचिवः, मरुतां पुरोधाः, (अस्), मरुताममात्यः, मरुत्पुरोहितः, मरुदधिदेवः, मरुदुपाध्यायः, महेन्द्रसचिवः, लेखपुरोहितः, वचसामधीशः, विबुधवन्दितः, विबुधसचिवः, विबुधेन्द्रमंत्री (इन्), शक्रपुरोहितः, शक्रसुवस्तिकः, शच्याः प्रभोर्मंत्री

(इन्), शतक्रतुगुरुः, संवर्तपूर्वजः, सुमनोनमस्यः, सुरनाथगुरुः, सुरपतिगुरुः, सुरपपुरोधाः (अस्), सुरपुरोहितः, सुरराजगुरुः, सुरराजपूज्यः, सुरराजवन्द्यः, सुरवन्द्यमानः, सुरार्च्यचरणः, सुरेन्द्रयाजकः, सुरेशनमस्यः, सुरेशपूजितः, सुरेशयाजकः, सुरेशसचिवः, सुरेशाधिदेवः, सुरेशोपाध्यायः, (७) अदितिजनिगुरुः, अदितिसुतामात्यः, अमरनाथपूज्यः, अमरपार्चितांघ्रिः, अमरपूजितांघ्रिः, अमरपूज्यपादः, अमरराजपूज्यः, अमरराजमंत्री (इन्), अमरवन्द्यमानः, अमरधीसहायः, अमरेन्द्रोपाध्यायः, इन्द्रस्यपुरोहितः, कुलिशधरनुतः, कुलिशभृत्सचिवः, गणपतिगणकः, गीर्वाणराजार्चितः, चित्रशिखण्डिसूनुः, त्रिदशपतिगुरुः, त्रिदशराजगुरुः, त्रिदिवेशवन्दितः, दानवारिसचिवः, देवताराजपूज्यः, देवदेवसचिवः, देवदेवाधिदेवः, देवनायकगुरुः, देवेशपुरोहितः, निर्जरराजपूज्यः, पविपाणिपूजितः, मरुत्पतिपूजितः, मरुद्वन्दितपदः, मेघयानार्च्चितांघ्रिः, वचसांपरिवृढः, विबुधपतिगुरुः, शचीपतेः पुरोधाः (अस्), संक्रन्दनसचिवः, सुनासीरपुरोधाः (अस्), सुरनाथपूजितः, सुरनाथयाजकः, सुरपतिवन्दितः, सुरराजपुरोधाः, (अस्), सुरराजवन्दितः, सुरवन्दितपदः, सुरेशपुरोहितः, (८) अदितिनन्दनपूज्यः, अमरनाथवन्दितः, अमर्त्यपूज्यचरणः, अमृतान्धसांपूजितः, अस्वप्नदेवसचिवः, ऋभुविभुवन्दितांघ्रिः, क्रतुभुजांपतिपूज्यः, गीर्वाणनाथसचिवः, चित्रशिखण्डिप्रसूतः, दिविषन्नुतचरणः, दिवौकसांदेवगुरुः, निर्जरराजवन्दितः, निलिम्पराजपूजितः, बहिर्मुख-

वन्दितांघ्रिः, यज्ञभुजां सौवस्तिकः, वृन्दारकार्चितपदः, सुपर्वनाथमहितः, सुरकुलपतिपूज्यः, सुरेशवन्दितपदः, सुरेश्वरपूजितांघ्रिः, स्वर्लोकराजसचिवः, (९) अमृतादनार्चितपदः, नाकनायकयाजकः, निलिम्पेश्वरपूजितांघ्रिः, शचीपतिबुद्धिसहायः, सुरराजवन्दितपदः, सुरवृन्दवन्दितपदः, (१०) अनिमिषेशपूजितपादः, निलिम्पनायकपुरोहितः, (११) अदितिनन्दननाथपुरोधाः, (अस्), निर्जरनायकपूजितपादः, वृन्दारकवृन्दवन्दितपदः, (१२) अदितिदारकदेवन्दितपादः, (१३) अदितिदारकदेववन्दितचरणः ।

गुरुपर्यायाः—उपनीः, क्षाणी (इन्), गुरुः, तीर्थः, दिशातः, देशिकः, देशिकोत्तमः, धर्मोपदेशकः, निषेकादिकृत् (त्), बोधानः, आह्निकः ।

आचार्य्यप०—अनुयोगकृत् (त्), आचार्य्यः, गुरुः, मंत्रव्याख्याकारः, मंत्रव्याख्याकृत् (त्) ।

उपाध्यायप०—अध्यापकः, उपाध्यायः, पाठकः ।

पूज्यप०—अञ्चितम्, अर्चितम्, अर्च्यः, इज्यः । ईड्यः नमस्यः, नुतः, पूजितम्, पूज्यः, महितम्, वन्दितम्, वन्द्यः, वन्द्यमानः, समर्चितम्, सम्पूजितम् ।

मंत्रिप०—अमात्यः, धीकर्मसहायः, धीसखः, धीसचिवः, बुद्धिसहायः, मंत्री (इन्), सचिवः, सामवयिकः ।

पुरोहितप०—ऋत्विक् (ज्), पुरोधाः (अस्), पुरोहितः, याजकः, सौवस्तिकः (सुवस्तिकः?) ।

सदस्यप०—देशिकः, देशिकोत्तमः, सदस्यः, सभासद् (द्), सभास्तारः, सभ्यः, सामाजिकः, स्थेयः ।

१–२९

याजकनामानि—(१) अध्वर्युः, (२) प्रस्थाता (तृ), (३) नेष्टा (ष्टृ), (४) उन्नेता (तृ), (५) ब्रह्मा (अन्), (६) ब्राह्मणाच्छंसी (इन्), (७) अग्नीध्रः, (८) पोता (तृ), (९) उद्गाता (तृ), (१०) प्रस्तोता (तृ) (११) प्रतिहर्ता (तृ), (१२) अस्तुब्राह्मणः, (१३) होता (तृ), (१४) मैत्रावरुणः, (१५) अच्छवाकः, (१६) ग्रावस्तुत् (त्) ।

वैजयन्त्यां तु –

याजकाः, भरताः, यज्ञलिहः, कुरवः, ऋत्विजः, यतस्रुचः, देवयवः, वाग्यतः, वृक्तबर्हिषः, अध्वर्यवः, उद्गातारः, होतारः, ब्रह्मा चेति महर्त्विजः ।

वाक्पर्यायाः—गिर्, गिरा, गोः, (गो), ब्राह्मी, भारती, भाषा, वचः (अस्), वाक् (च्), वाणी, श्रुतदेवी, सरस्वती ।

पादप०—अंह्रिः, अंघ्रिः, क्रमः, क्रमणः, चरणः, चलनः, पत् (द्), पदम्, पात् (द्), पादः ।

पीतवर्णप०—गौरः, तालकाभः, पीतः, पीतलः, सितरञ्जनः, सितरूपः, हरिद्राभः, हरिद्रासदृशः, हारिद्रः ।

गुरुपितृप०—अङ्गिराः (अस्), (सप्तर्षिविशेषः), चित्रशिखण्डी (इन्) ।

गुरुज्येष्ठभ्रातृप०—उतथ्यः, जीवाग्रजः ।

गुरुपत्नीप०—तारा ।

गुरुपुत्रप०—कचः ।

गुरुरथप०—नीतिघोषः ।

शुक्रपर्यायाः—(१) ञाः, भः, (२) अच्छः, इनः, कविः, काणः, कामः ?, काव्यः, दूतः, धिष्ण्यः, भगः, भृगुः, शुक्रः, शुक्लः, श्वेतः, सितः,

३०–५८

(३) आस्फुजिः, आस्फुजित् (त्), उशना (अस्), एकदृग् (श्), एकाक्षः, दैत्यर्त्विक्, (ज्), दैत्यार्च्यः, दैत्येज्यः, दैत्येड्यः, दैत्येशः, बलीज्यः, भमञ्ज्ञः, भागवान् (मतु०), भार्गवः, भृगुजः, भृगुभूः, भृगूत्थः, मघाजः, मघाभूः, मघोत्थः, सुकविः, (४) असुरार्च्यः, असुरेज्यः, असुरेड्यः, आसुरेज्यः, एकचक्षुः (स्), एकनेत्रः, कविसूनुः, काव्यसुतः, चित्रवासाः (अस्), चित्राम्बरः, तिर्यग्गामी (इन्), दनुजार्च्यः, दानवेज्यः, दानवेड्यः, दिनदृश्यः, दिवाचरः, दैतेयार्च्यः, दैतेयेज्यः, दैतेयेड्यः, दैत्यगुरुः, दैत्यनुतः, दैत्यपूज्यः, दैत्यप्रियः, दैत्यभर्त्ता (तृ), दैत्यमंत्री (इन्), दैत्यवन्द्यः, दैत्यसुहृत् (द्), दैत्याचार्य्यः, दैत्यामात्यः, दैत्यार्चितः, दैत्येन्द्रेड्यः, दैत्येशेज्यः, दैत्येशेड्यः, दैत्योपनीः, प्राक्सुरेज्यः, प्राग्देवेज्यः, बलिगुरु, बलिपूज्यः, बलिमंत्री (इन्), बलिवन्द्यः, बल्यमात्यः, भृगुजनिः, भृगुजन्मा (अन्), भृगुपुत्रः, भृगुभवः, भृगुसुतः, भृगुसूनुः, भृग्वपत्यम्, मघाजनिः, मघाजन्मा (अन्), मघाभवः, मदग्रहः, श्वेतरथः, षोडशार्चिः (ष्), षोडशांशुः, सितरथः, (५) असुरगुरुः, असुरप्रियः, असुरसूरिः, असुराचार्य्यः, असुरार्चितः, एकनयनः, एकलोचनः, चित्रवसन, दनुजगुरुः, दनुजनुतः, दनुजपूज्यः, दनुजमंत्री (इन्), दनुजवन्द्यः, दनुजसूरिः, दनुजाचार्य्यः, दनुजामात्यः, दनुजार्च्चितः, दानवगुरुः, दानवपूज्यः, दानवप्रियः, दानवमंत्री (इन्), दानववन्द्यः, दानवसुहृत् (द्), दानवाचार्य्यः, दानवामात्यः, दानवार्चितः, दितिजगुरुः, दितिजपूज्यः, दितिजमंत्री (इन्), दितिजाचार्य्यः, दितिजामात्यः, दैतेयपूज्यः, दैतेयवन्द्यः, दैतेयार्च्चितः, दैत्यनमस्यः, दैत्यपुरोधाः (अस्), दैत्यपूजितः, दैत्यमहितः, दैत्यवन्दितः, दैत्यसचिवः, दैत्येन्द्रमंत्री (इन्), दैत्येन्द्रवन्द्यः, पूर्वदेवेज्यः, पूर्वसुरेज्यः, प्राक्सुरवन्द्यः, प्राग्देवतेज्यः, प्राग्देवपूज्यः, प्राग्देवाचार्यः, प्राग्दैवतार्च्यः, प्राग्दैवतेज्यः, बलिपूजितः, बलिवन्दितः, बलिसचिवः, बलेःपुरोधाः (अस्), भार्गवदेवः, भृगुतनयः, भृगुनन्दनः, भृगुप्रसूतिः, भृगुवंशजः, भृगोरपत्यम्, भृगोर्नन्दनः, शतपर्वेशः, सुरारिवन्द्यः, (६) अमरारिगुरुः, अमरारिपूज्यः, अमर्त्यारिमंत्री (इन्), अमर्त्यारिवन्द्यः, असुरदयितः, असुरनमस्यः, असुरपूजितः, असुरमहेज्यः, असुरवन्दितः, असुरेन्द्रगुरुः, आसुरपूजितः, इन्द्ररिपुमंत्री (इन्), इन्द्रारिवन्दितः, त्रिदशारातीज्यः, त्रिदिवेशारीड्यः, दनुजनाथार्च्यः, दनुजसचिवः, दनुजाधिपेज्यः, दनुजेन्द्रमंत्री (इन्), दानवपूजितः, दानवयाजकः, दानववन्दितः, दानवोपाध्यायः, दितितनयेज्यः, दितिसुताचार्य्यः, देवरिपूपनीः, दैतेयनमस्यः, दैतेयमहितः, दैत्यपुरोहितः, पूर्वदेवतेज्यः पूर्वदेवपूज्यः, पूर्वदैवतेड्यः, प्रथमदेवार्च्यः, प्रथमसुरेज्यः, प्राग्देवतावन्द्यः, प्राग्देववन्दितः, प्राग्दैवतार्चितः, बलिपूज्यपादः, भार्गवनन्दनः, भृगुनन्दकरः, विबुधारातीज्यः, विबुधारिपूज्यः, विबुधारिवन्द्यः, शतपर्वाजानिः, शतपर्वानाथः, शतपर्वापतिः, शासितदानवः, सुरारिदयितः, सुरारिसचिवः, (७) अनिमिषारातीज्यः, अनिमेषारिपूज्यः, अमरवैरिवन्द्यः,

अमर्त्यसपत्नेज्यः, असुरकुलगुरुः, असुराणां दयितः, असुरेन्द्रपुरोधाः (अस्), असुरेन्द्रमहितः, असुरेन्द्रसचिवः, दनुजराजगुरुः, दनुतनयार्चितः, दनुनन्दनमंत्री (इन्), दानवराजपूज्यः, दानवाधीशवन्द्यः, दानववृन्ददेवः, दानवार्च्यचरणः, दानवेन्द्रार्चितांघ्रिः, दितिनन्दनवन्द्यः, दितिसुतसचिवः, दितिसूनुपूजितः, दैतेयराजार्चितः, दैत्यपतिपुरोधाः (अस्), दैत्यराजवन्दितः, पूर्वदेवसचिवः, पूर्वदेवार्चितांघ्रिः, प्रथमदेवगुरुः, प्रथमसुरनुतः प्रथमसुरपूज्यः, प्राग्देवतार्चितांघ्रिः, प्राग्देवतावन्दितः, (८) अनिमिषरिपुपूज्यः, असुरपूज्यचरणः, असुरराजपूजितः, असुरवन्दितपादः, असुराधिपपूजितः, दनुजनुः सौवस्तिकः, दानवनाथनमस्यः, दानवराजवन्दितः, दितिसूनुपुरोहितः, देवेन्द्रसपत्नगुरुः, दैत्यपतेः पुरोहितः, दैत्येन्द्रपूजितपादः, पूर्वदेवार्चितपादः, प्रथमदेवपुरोधाः (अस्), प्राग्दैवतपुरोहितः, सुरेन्द्रशत्रुमहितः, सुरेशसपत्नसचिवः, (९) अनिमिषद्विषदर्चितः, अमरराजरिपुमंत्री, अमरवैरिपुरोहितः, दनुजराजपुरोहितः, (१०) अनिमिषेश्वरवैरिवन्द्यः, अमरशात्रवपूजितांघ्रिः, असुरवृन्दवन्दितपदः, दानवराजपूजितपादः, (११) अदितिसूनुसपत्नसचिवः, असुरनायकपूजितपादः, प्रथमदैवतवन्दितपादः, प्राग्देवतापूजितपादपद्मः (कः), प्राग्देवताराजसुपूजितांघ्रिः, दितिजवुद्धिसहायनभश्चरः, वृन्दारकवैरिवृन्दवन्दितपादः, वृन्दारकवैरिवृन्दवन्दितपदः ।

शुक्रपितृपर्यायाः—भृगुः, महर्षिविशेषः, भगवद्विभूतिः ।

शुक्रपत्नीप०—शतपर्वा, शतपर्विका, शतपर्वी ।

शुक्रपुत्रप०—असुरपुरोहितः, शण्डः ।

शुक्रपुत्रीप०—देवयानी, ययातिपत्नी, शुक्राचार्य्यपुत्री ।

चित्रवर्णप०—एतः, कर्बुरः, कल्माषः, किर्मीरः, चित्रम्, चित्रलः, शबलः ।

शिष्यप०—अन्तेवासी (इन्), अन्तेषत् (द्), छात्रः, मोकः, विनेयः, शिष्यः ।

दैत्यप०—असुरः, इन्द्रारिः, कश्यपापत्यम्, क्षारः ?, दितिजः, दितिसुतः, दित्यपत्यम्, दृष्टिमुट् (ष्), देवशत्रुः, दैतेयः, दैत्यः, पातालौकाः (अस्), पूर्वदेवः, पूर्वदेवता, पूर्वसुरः, प्रथमदेवः, प्रथमदेवता, प्रथमसुरः, प्राग्देवः, प्राग्देवता, प्राक्सुरः, यज्ञशत्रुः, रसागेहः, वेदविद्विट् (ष्), शुक्रशिष्यः, सुरद्विट् (ष्), सुरारिः, हरिद्विट् (ष्) ।

दानवप०—असुरः, इन्द्रारिः, दनुजः, दनुतनुजन्मा (अन्), दनुपुत्रः, दनुभवः, दनुभूः, दनुसूनुः, दानवः, शुक्रशिष्यः ।

कालेयपर्यायाः—असुरः, इन्द्रारिः, कालीजः, कालीतनयः, कालीपुत्रः, कालीभवः, कालीभूः, कालीसूनुः, कालेयः, महिषासुरः, महिषीजः, महिषीभवः, महिषीभूः, महिषीसुतः, माहिषेयः, सुरद्विट् (ष्) ।

दैत्यवर्द्धकिप०—असुरशिल्पी, दैत्यवर्द्धकिः, मयः, सूर्यसिद्धान्तकर्ता (तृ) ।

शनिपर्यायाः—(२) अर्किः, आरः, आर्किः, ऐनिः, कालः, कृष्णः, कोणः, कोलः, क्रूरः, क्रोडः, छोडः, दीर्घः, नीलः, पङ्गुः, पौष्णः,

आर्क्नि:, भागि:, भाग्य:, मन्द:, मृदु:, मैत्र:, मैत्रि:, यम:, वक्र:, शनि:, शनै: (स्) (अ०), शौर:, शौरि:, श्याम:, सौर:, सौरि:, स्थिर:, ह्रांसि:, (३) अंशुज:, अंशुभू:, अन्तक:, अर्कज:, अर्कभू:, अशुक्लज:, अश्वेत:, असित:, आंशव:, आरुणि:, इनज:, इनभू:, इनोत्थ:, कृशाङ्ग:, क्रूरात्मा (अन्), घटप:, घटेश:, छायाज:, छायाभू:, छायेय:, तापनि:, नीलरुक् (च्), पपीभू:, पातङ्गि:, पैङ्गल:, प्रभाज:, प्रभाभू:, प्राभेय:, ब्रध्नज:, ब्रह्मण्य:, भगज:, भगभू:, भगोत्थ:, भानव:, भानुज:, भानुभू:, भास्करि:, भास्वज्ज:, भास्वद्भू:, मन्दग:, मन्देति:, मार्तण्डि:, मार्ताण्डि:, मित्रज:, मृदुग:, मेचक:, मैहिरि:, रविज:, रविभू:, रावेय:, सप्तार्चि: (ष्), सप्तांशु:, सप्तोस्र:, हंसज:, हेलिज:, हैलेय:, (४) अरुणज:, अरुणोत्थ:, अर्कजनि:, अर्कजन्मा (अन्), अर्कपुत्र:, अर्कभूत:, अर्कसुत:, अर्कात्मज:, असितगु:, असितभा: (अस्), असितरुक् (च्), आदित्यज:, आदित्योत्थ:, इनजनि:, इनजनु: (ष्), इनसुत:, इनात्मज:, उष्णांशुज:, औष्णांशव:, कपिलाक्ष:, कृष्णप्रभ:, कृष्णरुचि:, कृष्णवासा: (अस्), कृष्णाम्बर:, खरांशुज:, खरोस्रभू:, खारांशव:, गभस्तिज:, गाभस्तेय:, घटनाथ:, घटविभु:, घटाधिप:, चण्डांशुज:, चाण्डकरि:, चाण्डांशव:, छायाजनि:, छायात्मज:, छायापुत्र:, छायाभव:, छायासुत:, छायासूनु:, तपनज:, तारणेय:, त्रिमूर्तिभू:, त्रैमूर्तेय:, दैनकरि:, दैवाकरि:, ध्वान्तद्विड्भू:, नीलद्युति:, नीलरुचि:, नीलरोचि: (ष्), नीलवस्त्र:, नीलवासा: (अस्), नीलाम्बर:, नीलांशुक:, पतङ्गज:, पतङ्गभू:, पपीजनि:, पय्य:पुत्र:, पीथपुत्र:, पूषजात:, प्रभासुत:, प्राभाकरि:, ब्रध्नजनि:, ब्रध्नभव:, भगभव:, भगात्मज:, भानुजन्मा (अन्), भानुपुत्र:, भास्करज:, भास्वद्भव:, मन्दगति:, मन्दगामी (इन्), मन्दचर:, मन्दभुक्ति:, मन्दमार्ग:, मन्दरय:, महाग्रह:, मृदुगति:, मृदुगामी (इन्), मार्तण्डज:, मार्ताण्डभू:, मित्रपुत्र:, मिहिरज:, यमानुज:, रविजन्मा (अन्), रविभव:, रवे: सुत:, रेवतीज:, रेवतीभू:, वैकर्त्तनि:, वैरोचनि:, वैवस्वत:, शनैश्चर:, शनैश्चारी (इन्), शितिदीप्ति:, शितिरुचि:, शितिवासा: (अस्), श्यामतनु:, श्यामलाङ्ग:, श्यामवासा: (अस्), श्रुतकर्मा (अन्), सूनुपुत्र:, सूनुसूनु:, सूरसुत:, सूर्यपुत्र:, सूर्यात्मज:, हंसजनि:, हेलिसुत:, (५) अर्कतनय:, अशुभ्ररोचि: (ष्), असितशोचि: (ष्), असिताम्बर: अहेरङ्गभू:, आदित्यसुत:, इनप्रसूत:, उष्णांशुपुत्र:, क्रूरदृक्पथ:, खरांशुपुत्र:, ग्रहनायक:, चण्डांशुसूनु:, छायाकुमार:, जगज्जन्मज:, तपनात्मज:, तरणिपुत्र:, तरणिबन्धु:, तिग्ममहोभू:, त्रिमूर्तिपुत्र:, दिनमणिज:, दिनेशसूनु:, दिवानाथज:, दैनमणेय:, द्युमणिसुत:, नलिनीशज:, नीलवसन:, नीलाम्बरभृत् (त्), पतङ्गपुत्र:, पिङ्गलात्मज:, प्रेतपुरीश:, भगसम्भव:, भानुतनय:, मार्तण्डाङ्गज:, मिहिरात्मज:, मेचकरुचि:, यमावरज:, युगवर्त्तक:, रेवतीभव:, लोकबन्धुभू:, विकर्त्तनज:, विरोचनभू:, वैभावसव:, श्यामलशोचि:, (ष्), सप्ताश्वसूनु:, सवितृसुत:, सह-

स्रांशुजः, साहस्रांशवः हंससन्ततिः, हेलिनन्दनः, (६) अरुणतनयः, अर्कतनुजन्मा (अन्), असितवसनः, आदित्यतनूजः, इनदेहजन्मा (अन्), उष्णांशुतनयः, कपिलनयनः, कपिललोचनः, कमलिनीशजः, खररश्मिसूनुः, गभस्तिसम्भवः, घटरूपभर्त्ता (तृ), तपननन्दनः, तमोहृत्सुतः, तरणितनूजः, तीक्ष्णोस्रतनुभूः, तीव्रकरजातः, दिनकरात्मजः, दिननायकोत्थः, दिनपतिपुत्रः, दिनेशतनयः, दिवसेशसूनुः, दिवाकरसुतः, द्युमणिनन्दनः, नलिनीशजनिः, पतङ्गतनयः, पिङ्गलात्मभवः, ब्रध्नतनुजन्मा (अन्), भास्करात्मभवः, भास्वत्तनुजनिः, मिहिराङ्गजातः, यमसहोदरः, लोकबन्धुपुत्रः, विभावसुसुतः, विवस्वत्तनूजः, श्रुतश्रवोऽनुजः, सप्तांशुपुंगवः, सवितुःकुमारः, सहस्रांशुसुतः, हंसशरीरजः, हेलिविग्रहभूः, (७) अर्कसंहननजः, अहस्करनन्दनः, आदित्यसमुद्भवः, उष्णदीधितिसूनुः, कमलिनीशजन्मा (अन्), जगत्साक्षिसन्तन्तिः, तपनतनुभवः, तरणिदेहजातः, पद्मिनीपालपुत्रः, प्रखरकरजन्मा (अन्), मार्तण्डकायभवः, मिहिराङ्गसम्भवः, वासरनाथपुत्रः, वासरमणिसूनुः, सप्तगन्धर्वजातः, सप्तसप्त्यङ्गजन्मा (अन्), सुवर्चलाजानिभूः, (८) अम्बुजहितप्रभवः, अम्भोजमित्रतनयः, अम्भोजिनीपतिसुतः, दशशतकरपुत्रः, (६) अम्भोभवमित्रनन्दनः, घर्मघृण्यात्मसमुद्भवः, नलिनीश्वरशरीरजः, पद्मिनीप्राणपतिपुत्रः, (११) सरोजिनीनाथशरीरजन्मा (अन्), पुटकिनीशकलेवरजातः, (१२) मृणालिनीनाथकलेवरोद्भवः, नालीकिनीनायकदेहसम्भवः, (१४) पङ्केरुहाधिपतिसंहननप्रसूतिः ।

शनिपितृपर्यायाः—अर्कः, इनः, पपीः, रविः, सूर्यः, शेषस्तु रवौ ।

शनिमातृप०—छाया, प्रभा, विभा, शेषस्तु रवौ ।

शनिभ्रातृप०—अन्तकः, कालः, यमः, शेषस्तु यमे ।

शनिपत्नीप०—चित्ररथकन्या, चित्ररथपुत्री, शनिपत्नी ।

कृष्णवर्णप०—अशुक्लः, अशुभ्रः, अश्वेतः, असितः, कालः, कृष्णः, नीलः, मेचकः, रामः, शितिः, श्यामः, श्यामलः ।

राहुपर्यायाः—(१) वः, (२) अगुः, अहिः, चक्री (इन्), तम. तमः, (अस्) (न०), दैत्यः, धाता (तृ), ध्वान्तः, नागः, पङ्कः, पातः, फणी (इन्), भोगी (इन्), राहुः, वक्रः, विदुः. व्यालः, सर्पः, (३) अनंशुः, अब्जारिः, अरश्मिः, अहिराट् (ज्), उरगः, कुण्डली (इन्), ग्रहारिः, गूढपात् (द्), जिह्मगः, तिमिरः, दनुजः, दानवः, नागराट् (ज्), पन्नगः, पृदाकुः, फणिपः, फणीन्द्रः, फणीशः, भानुभुक् (ज्), भुजगः, भुजङ्गः, भुजङ्गेट्, भोगिपः, भोगीन्द्रः, भोगीशः, व्यालेशः, शश्यरिः, शीर्षकः, सर्पेन्द्रः, सुरद्विट् (ष्), सैंहेयः, स्वर्भाणुः, स्वर्भानुः, (४) अन्धकारः, अमयूखः, असुरेशः, अहिनाथः, अहिपतिः, अहिविभुः, अहेः प्रभुः, आशीविषः. इन्दुतपः (अस्), इन्दुन्तुदः, इन्दुदुहृत् (द्), इन्दुरिपुः, उपप्लवः, उपरागः, उरगपः, उरगेशः. काकोदरः, कृष्णवर्णः, चक्षुः श्रवाः (अस्), चन्द्रन्तुदः, चन्द्रन्दुनः, चन्द्रपातः, चन्द्रमर्दी,

१—२६ १०—५८

चन्द्ररिपुः, तमः खेटः, तमोगुणः, दन्दशूकः, दनुजेशः, दर्वीकरः, दानवपः, दानवेन्द्रः, देवरिपुः, देवशत्रुः, दैत्यग्रहः, दैत्यच्छाया, दैत्याधिभूः, नागराजः, फणिपतिः, फणीश्वरः, ब्रध्नवैरी (इन्), भरणीभूः, भुजङ्गमः, । भुजगराट् (ज्), भुजगेन्द्रः, भोगिनाथः, भोगिपतिः, मलयजः, रविरिपुः, विधुन्तुदः, विधुमर्दी, विधुवैरी (इन्), बिलेशयः, विषधरः, व्यालपतिः, व्यालपालः, शशिमर्दी (इन्), शिरोग्रहः, शिरोवक्त्रम्, शीर्षदेहः, सिंहिकाभूः, सिंहीसूनुः, सैंहिकेयः, सोमशत्रुः, (५) अभ्रपिशाचम्ः, अमृतचौरः, असुरनाथः, असुराधीशः, इन्दुप्रत्यर्थी (इन्), उरगाधिपः, उरगाधिभूः, ग्रहकल्लोलः, तिमिर-दीप्तिः, दनुजनाथः, दानवेश्वरः, नागाधिराजः, निशाकरारिः, पवनाशनः, फणिनायकः, भुज-गपतिः, भुजगविभुः, भुजङ्गनाथः, भुजङ्गमेशः, भुजङ्गविभुः, भुजङ्गाधिभूः, विधुबाधकः, शिरो-द्युचरः, सिंहिकापुत्रः, सिंहिकासुतः, सिंहिकासूनुः, सिंहीतनूजः, सिंहीनन्दनः, सोमसपत्नः, (६) अभ्रपिशाचकम्, इन्दुविमर्दनः, उरगाधि-नाथः, उषाविभुशत्रुः, तुहिनांशुन्तुदः, दानवा-धिपतिः, पवनभुक्पतिः, फणिनामधिपः, भरणी-सम्भवः, भुजगनायकः, रविचन्द्ररिपुः, विहङ्ग-कल्लोलः, सिंहिकानन्दनः, सिंहीतनुजन्मा (अन्), स्वर्गदिवामणिः, हिमकररिपुः, (७) कुमुदपतिरिपुः, तमीनाथसपत्नः, दानव-वृन्दनाथः, दिवसकररिपुः, फणिनामधीश्वरः, सिंहिकाकायजातः, सिंहिकागर्भभूतः, सिंहिका-देहभवः, सिंहीसंहननभूः, (८) कुमुदिनीपतिपातः, त्रिदशसद्मदिवाकृत् (त्), धवलकरसपत्नः, रविचन्द्रविमर्दनः, सूर्याचन्द्रमसोररिः, (६) देव-निकेतनभास्करः, रजनीश्वररश्मिहरः, (११) विभावरीनाथमरीचिहर्ता (तृ), दाक्षा-यणीनायकरश्मिहर्त्ता (तृ), (१२) निशीथिनी-नायकदीधितेर्हरः ।

सर्पपर्यायाः—अहिः, नागः, सर्पः, शेषस्त्वन्यत्र ।

अन्धकारप०—अन्धकारम्, अन्धतमसम्, अन्धा-तमसम्, अवतमसम्, आततिः, आसक्तम्, तमः, तमः (अस्) (न०), तमिस्रम्, तामिस्रम्, तिमिरम्, दिगम्बरः, दिनकेसरः, दिनाण्डम्, ध्वान्तम्, निशावर्म (अन्), नीलपङ्कम्, भूच्छा-यम्, भूच्छाया, रजोवलम्, रात्रिरागः, वियद्भूतिः, वृत्रः, शार्वरम्, सन्तमसम् ।

केतुपर्यायाः—(२) अहिः, कृशः, केतुः, गुदम्, गुह्यम्, चूडी (इन्), तटम्, ध्वजः, पुच्छम्, वक्रः, शिखी (इन्), श्रीमान् (मतु०), सर्पः, (३) अकचः, अनिलः, आहिकः, उत्पातः, कबन्धः, केतनः, केतवः, धूमजः, पताकः, मृत्युभूः, वारुणः, विकचः, विकेशः, शिखाभृत् (त्), शिखावान् (मतु०), (४) अचिकुरः, आश्लेषाभूः, ऊर्ध्वकचः, केशपाशी (इन्), ग्रहा-न्तिमः, चन्द्रारातिः, तमः पुच्छः, धूम्रकायः, बिलेशयः, ब्रह्मपुत्रः, मृत्युपुत्रः, मृत्युसुतः, राहु-पुच्छः, विषगर्भः, वैजयन्तः, (५) अश्लेषाभवः, आर्द्रालुब्धकः, कबन्धखगः, कबन्धग्रहः, वैज-यन्तकः, शिखिविकासी (इन्), (६) उपप्ल-वाकचः, विभावसुसुतः, (७) अकचनाकवासः, कबन्धनभश्चरः, कमलजतनयः, केशपाशिखचरः,

हिमकरदमनः, (८) विधुवर्गविमोचनः ।

प्रकाशकग्रहनामनी—सूर्यः, चन्द्रश्चेति द्वौ प्रकाशकौ ग्रहौ स्तः ।

ताराग्रहनामानि—भौमः, बुधः, बृहस्पतिः, शुक्रः, शनिश्चैते पञ्च ताराग्रहाः सन्ति ।

तमःस्वरूपग्रहनामनी—राहुः, केतुश्चैतौ द्वौ तमःस्वरूपग्रहौ स्तः ।

शुभग्रहनामानि—अर्द्धबिम्बाधिकेन्दुः, निष्पापबुधः, गुरुः, शुक्रश्चैते शुभग्रहाः सन्ति ।

अतिशुभग्रहनामानि--बृहस्पतिः, शुक्रः, यमक-(घ) ण्टकश्चैतेऽतिशुभग्रहाः सन्ति ।

पापग्रहनामानि—अर्द्धबिम्बोनेन्दुः, भौमः, रविः. सपापबुधः. शनिः, राहुः, केतुश्चैते पापग्रहाः सन्ति ।

क्रूरग्रहनामनी--भौमः, शनिश्चैतौ द्वौ क्रूरग्रहौ स्तः ।

अतिपापग्रहनामानि—केतुः, गुलिकः, मान्दिः. राहुश्चैतेऽतिपापग्रहाः सन्ति ।

गुलिकपर्यायाः—अतिपापी (इन्), गुलिकः, प्राणहरः ।

मान्दिप०—आर्किजः, आर्किपुत्रः, आर्किसूनुः, आर्कजनिः, कालसुतः, कृष्णात्मजः, दिनकरसुतपुत्रः, पङ्गुजः, प्रेतपुरीशजः, प्रेतपुरीशसूनुः, भास्वज्जभूः, मन्दजः, मन्दपुत्रः, मन्दसुतः, मन्दोत्थः, मान्दिः, यमात्मजः, शनिसुतः शनेः सूनुः, शनेस्तनूजः ।

प्राणपर्यायाः—असुः, प्राणः, प्राणपदः ।

ताजिकशास्त्रीयमुन्थाग्रहप०—अन्थिहा, इन्था, इन्थहा, मुथा, मुन्था, मुथिहा ।

१–२६

उपग्रहनामानि—(१) कालः, (२) परिवेषः (परिधिः), (३) धूमः, (४) अर्द्धयामः, (अर्द्धप्रहरः), (५) यमघण्टकः (यमकण्टकः), (६) इन्द्रधनुः, (शक्रचापः), (७) गुलिकः (मान्दिः), (८) व्यतिपातकः (व्यतीपातः), (९) ध्वजः (उपकेतुः). इत्येते नवोपग्रहाः सन्ति ।

रव्याद्यंशानां नामानि—रव्यंशः (कालः), । भौमांशः (मृत्युः), बुधांशः (अर्द्धप्रहरः), गुर्वंशः (यमघण्टकः), शन्यंशः (गुलिको मान्दिर्वा), चैते रव्याद्यंशनामानि सन्ति ।

नूतनग्रहनामानि—(१) हर्शलः (इन्द्रः), (२) नेप्च्यूनः (वरुणः), प्लोटोः (?), चैतेनव्यग्रहाः सन्ति ।

एकयोक्त्याग्रहाणां पर्यायाः –

रवीन्द्वोः पर्यायाः—गावौ, ग्रहराजौ, तिमिरारी, दर्शतौ, ध्वान्तारी, पचतौ, पीतू, पुष्पदन्तौ, पुष्पवन्तौ, भगौ, भासन्तौ, भेनौ, हरी, उष्णहिमकरौ ।

चन्द्रगुर्वोःप०—गौरौ, सिन्धुजौ, सिन्धुभवौ ।

ज्ञार्क्योःप०—हरिजौ ।

ज्ञेन्द्वोःप०=बुधौ ।

रवीज्ययोःप०—गोपती ।

रव्यारयोःप०—अरुणौ, काश्यपेयौ ।

तमोऽर्कयोःप०—असुरौ, अही ।

राहुकेत्वोःप०—अर्केन्दुवैरिणौ, उपखगौ, उपग्रहौ, तमोग्रहौ, रवीन्दुरश्मिहरौ, रवीन्दुविमर्दनौ ।

भेन्द्वोःप०—भमौ ।

३०–५८

चन्द्रेज्ययोः प०—मेज्यौ ।

चन्द्रार्कयोः प०—मार्च्छी ।

गुरुभयोः प०—— अनिमिषानिमिषद्विषदर्चितौ, अमात्यौ, अर्चितौ, अर्च्यौं, आचार्य्यौ, उपनियौ, उपाध्यायौ, गुरू, पूजितौ, पूज्यौ, मन्त्रिणौ, महितौ, वन्दितौ, वन्द्यौ वाडवखगौ, विप्रौ, शासितदेवदैत्यौ ।

शुक्रगुर्वोः प०—भेज्यौ ।

शुक्रशन्योः प०—शुक्लाशुक्लौ, सितासितौ, सितसौरी ।

गुरुशुक्ररविभौमप०—द्विजराजखेचराः ।

सूर्यारमन्दप०—विषमग्रहाः ।

रविभौमप०—राजग्रहौ ।

भौमार्कप०—भूमीसूर्यपुत्रौ ।

भौमबुधप०—कुचन्द्रसूनू ।

उच्चराशिपर्यायाः—उच्चम्, (पुं०, न०) उच्चगृहम्, उच्चभम्, उच्चभवनम्, उच्चराशिः, उच्चर्क्षम्, तुङ्गम्, तुङ्गगृहम्, तुङ्गभम्, तुङ्गभवनम्, तुङ्गराशिः, तुङ्गर्क्षम् ।

ग्रहोच्चराशिनामानि—(१) मेषः, (२) वृषः, (३) मकरः, (४) कन्या, (५) कर्कः, (६) मीनः, (७) तुला, एतेऽर्कात्क्रमत उच्चराशयः सन्ति ।

ग्रहोच्चांशसंख्याः—दश, त्रयः, । अष्टाविंशतिः, पञ्चदश, पञ्च, सप्तविंशतिः, विंशतिश्चैते रवेः क्रमादुक्तोच्चराशिषूच्चांशाः सन्ति ।

नीचराशिपर्यायाः—अधरम्, अधरगृहम्, अधरभम्, अधरभवनम्, अधरराशिः, अधरर्क्षम्, निम्नम्, निम्नगृहम्, निम्नभम्, निम्नभवनम्, निम्नराशिः, निम्नर्क्षम्, नीचः, नीचगृहम्, नीचभम्, नीचभवनम्, नीचराशिः, नीचर्क्षम् ।

ग्रहनीचराशिनामानि—(१) तुला, (२) वृश्चिकः, (३) कर्कः, (४) मीनः, (५) मकरः, (६) कन्या, (७) मेषः, एतेऽर्कात् क्रमतो नीचराशयः, सन्ति, नीचांशास्तूच्चांशवद् बोध्याः ।

मूलत्रिकोणराशिपर्यायाः—त्रिकोणम्, त्रिकोणगृहम्, त्रिकोणभम्, त्रिकोणभवनम्, त्रिकोणराशिः, त्रिकोणर्क्षम्, मूलत्रिकोणम्, मूलत्रिकोणगृहम्, मूलत्रिकोणभम्, मूलत्रिकोणभवनम्, मूलत्रिकोणराशिः, मूलत्रिकोणर्क्षम् ।

ग्रहमूलत्रिकोणराशिनामानि——(१) सिंहः, (२) वृषः, (३) मेषः, (४) कन्या, (५) धनुः, (६) तुला, (७) कुम्भः, इत्येतेऽर्कात् क्रमतो ग्रहाणां मूलत्रिकोणराशयः सन्ति ।

ग्रहमूलत्रिकोणांशसंख्याः—विंशतिः, सप्तविंशतिः, द्वादश, पञ्च, दश, पञ्चदश, विंशतिश्चैते रवेः क्रमान्मूलत्रिकोणांशाः सन्ति ।

कालपुरुषाङ्गे ग्रहविभागो यथा—(१) शीर्षं, मुखं च, (२) गलः, (३) पृष्ठं उदरं च, (४) करः अंघ्रिश्च, (५) कटी जघने च, (६) गुह्यं मुष्कं च, (७)जानू, इत्येतेषु कालपुरुषशरीरावयवेषु एकादिसंख्याक्रमतो रव्यादिग्रहाणां विभागो बोध्यः ।

ग्रहधातुनामानि—(१) अस्थि, (२) रुधिरम्, (३) मज्जा, (४) त्वचा, (५) वसा, (६) वीर्यम्, (७) स्नायुश्चैते धातवोऽर्कात् क्रमात्सन्ति ।

ग्रहवर्णनामानि—(१) रक्तः, (२) श्वेतः, (३) लोहितः, (४) हरितः, (५) पीतः,

(६) सितः, (७) श्यामलः, चैते वर्णा रवेः क्रमात्सन्ति ।

दिगीशनामानि—(१) रविः (२) शुक्रः, (३) मङ्गलः, (४) राहुः, (५) शनिः, (६) चन्द्रः, (७) बुधः, (८) गुरुश्चैते पूर्वादीनां दिशांप्रदक्षिणक्रमेण रव्यादयोऽधिपाः सन्ति ।

पुरुषग्रहनामानि—रविः, कुजः, गुरुश्चैते पुरुषग्रहाः सन्ति ।

स्त्रीग्रहनामनी—चन्द्रः, शुक्रश्चैतौ स्त्रीग्रहौ स्तः ।

नपुंसकग्रहनामनी—बुधः, शनिश्चैतौ क्लीबग्रहौ स्तः ।

सजल (आर्द्र) **ग्रहनामनी**—चन्द्रः, शुक्रश्चतौ सजलावार्द्रग्रहौ स्तः ।

निर्जल (शुष्क) **ग्रहनामानि**—रविः, मङ्गलः शनिश्चैते निर्जल (शुष्क) ग्रहाः सन्ति ।

सजलनिर्जलग्रहनामनी—बुधः, गुरुश्चैतौ सजलनिर्जलग्रहावर्थात्सजलराशिगौ सजलौ निर्जलराशिगौ निर्जलावित्याशयः ।

ग्रहावस्थानामानि—(१) वृद्धः, (२) स्तनपानम्, (३) बाल्यम्, (४) कौमारम् (व्रतस्थितम्), (५) यौवनम्, (६) मध्यः, (७) अतिवृद्धश्चैतानि ग्रहाणां वयांसीनात् क्रमाज्ज्ञेयानि ।

ग्रहरसनामानि—(१) कटुकः, (२) क्षारम्, (३) कटुकः, (४) कषायः, (५) मधुरः, (६) अम्लः (७) तीक्ष्णम्, चैतेऽर्कात् क्रमात् रसाः सन्ति ।

ग्रहद्रव्यनामानि—(१) ताम्रम्, (२) मणिः, (३) सुवर्णम्, (४) शुक्तिः, (५) रौप्यम्, (६) मुक्ताफलम्, (७) लौहंचैतानीनात् क्रमाद् द्रव्याणि सन्ति ।

ग्रहरत्ननामानि—(१) माणिक्यम्, (२) मुक्ता, (३) प्रवालम्, (४) पुष्पराग: (५) गारुत्मतम्, (६) वज्रम्, (७) नीलञ्चैतानीनात् क्रमाद् रत्नानि सन्ति ।

ग्रहवस्त्रनामानि—(१) स्थूलम्, (२) रम्यनवम् (३) अग्निहतम्, (दग्धं), (४) जलहतम् (आर्द्रं), (५) मध्यमम् (६) दृढम्, (७) जीर्णम्, चैतानीनात् क्रमाद् वस्त्राणि सन्ति ।

ग्रहक्रीडास्थाननामानि—(१) देवालयः, (२) जलतटम्, (३) अग्निस्थानम्, (४) विहारस्थानम्, (५) कोशस्थानम्, (६) शयनस्थानम्, (७) उत्करप्रदेशश्चैतानीनात्, क्रमात् क्रीडास्थानानि सन्ति ।

ग्रहाधिदेवनामानि—(१) अग्निः, (२) जलम्, (३) स्कन्दः, (४) विष्णुः, (५) शक्रः, (६) शची, (७) ब्रह्मा, चेोऽर्कात् क्रमादधिदेवाः सन्ति ।

सुखप्रदग्रहनामानि—चन्द्रः, बुधः, गुरुः, शुक्रश्चैते ग्रहाः प्रकृत्या नृणां सुखप्रदाः स्युः ।

दुःखप्रदग्रहनामानि—रविः, मङ्गलः, शनिः, राहुः, केतुश्चैतेग्रहाः प्रकृत्या नृणां दुःखप्रदाः स्युः ।

सत्त्वगुणप्रधानग्रहनामानि—रविः, चन्द्रः, गुरुश्चैते सत्त्वगुणप्रधानग्रहाः सन्ति ।

रजोगुणप्रधानग्रहनामनी—बुधः, शुक्रश्चतौ रजोगुणप्रधानग्रहौ स्तः ।

तमोगुणप्रधानग्रहनामानी—भौमः, शनिः, राहुः, केतुश्चैते तमोगुणप्रधानग्रहाः सन्ति ।

ग्रहवर्णनामानि—(१) क्षत्रियः, (२) वैश्यः,

(३) क्षत्रियः, (४) शूद्रः, (५) ब्राह्मणः, (६) ब्राह्मणः, (७) अन्त्यजश्चैतेऽर्कात् क्रमाद् वर्णाधिपाः सन्ति ।

ग्रहजातिनामानि—(१) क्षत्रियः, (२) तपस्वी, (३) सुवर्णकारः, (४) ब्राह्मणः, (५) वणिक्, (ज्). (६) वैश्यः, (७) शूद्रश्चैता अर्कात् क्रमाद् ग्रहजातयः सन्ति ।

द्विपदग्रहनामनी—गुरु शुक्रश्चैतौ द्विपदौ स्तः ।

चतुष्पदग्रहनामनी—भौमः शनिश्चैतौ चतुष्पदौ स्तः ।

पक्षिग्रहनामनी—रविः, बुधश्चैतौ विहङ्गमौ स्तः ।

सरीसृपाकारग्रहनाम —चन्द्रोऽयंसरीसृपाकारोऽस्ति ।

इति श्रीमुकुन्ददैवज्ञविरचिते ज्योतिषशब्दकोषे पञ्चमो ग्रहवर्गः समाप्तः ।

—:०:—

मानवर्गः ।

मानपर्यायाः—इयत्ता, परिमाणम्, परिमितिः, प्रमाणम्, (अजहल्लिङ्गम्) प्रमितिः, मानम् ।

मानार्थवाचकशब्दाः—(१) यौतवम् (पौतवम्), (२) द्रुवयम्, (३) पाय्यम्, चेति त्रयो मानार्थवाचकशब्दाः स्युः ।

तदुक्तममरेण—

'यौ (पौ) तवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम्' इति अम० २।९।८५

मानभेदाः—(१) तुलामानम्, (२) प्रस्थमानम्, (३) अङ्गुलिमानम्, चेति मानस्य त्रयो भेदाः स्युः ।

अत्राहामरसिंहः—

'मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैः' इति अम० २।९।८५

हेमचन्द्रेण तु स्पष्टमुक्तम्—

'तुलाद्यैः पौ (यौ) तवं मानं द्रुवयं कुडुवादिभिः । पाय्यं हस्तादिभिः' इति अभि० चि० ४।२००।८८३

मानप्रभेदाः—(१) उन्मानम्, (२) परिमाणम्, (३) प्रमाणं चेति मानस्य त्रयः प्रभेदाः स्युः ।

तदुक्तममरस्यामरविवेकविवृतौ—

'ऊर्ध्वमानं किलोन्मान, परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं, स्यात्संख्या भिन्नार्थसर्वतः ॥' इति । अमरस्यामरविवेकटीकायाम् ९।८५।२३१।

उन्मानपर्यायाः—उन्मानम्, ऊर्ध्वमानम्, तुलामानम्, 'वट्ट' 'वाट' इति च भाषा ।

परिमाणप०—परिमाणम्, प्रस्थमानम्, सर्वतोमानम ।

प्रमाणप०—अङ्गुलिमानम्, आयामः, प्रमाणम् ।

शास्त्रीयमाने तुलामानभेदाः[1] —(१) गुञ्जा, (२) माषः, (३) कर्षः, (४) पलम्, (५) सुव-

१–२२ २३–४७

(१) तदुक्तं - नामलिङ्गानुशासने—'गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः । ते षोडशाऽक्षकर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् । सुवर्णविस्तौ 'हेम्नोऽक्षे' कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुला । आचितो दश भाराः स्युः शाकटो भार आचितः ॥ कार्षापणः कार्षिकः स्यात्कार्षिके ताम्रिके पणः ।' इति नामलिङ्गानुशासने सुधाव्याख्यायाम् ९।८५, ८६,८७,८८। ३३० ।

(शेष पृष्ठ ५९ पर)—

र्णम्, (६) कुरुविस्तः, (७) तुला, (८) भारः, (९) आचितः, (१०) शाकटभारः, (११) राजतकर्षः, (१२) ताम्रकर्षश्चैत्येते तुलामानभेदाः स्युः ।

गुञ्जापर्यायाः—काकचिञ्चा, काकचिञ्चिः, काकचिञ्ची, कृष्णला, गुञ्जा, रक्तिका । 'घुंघुंची' इति भाषा ।

माषप०—माषः, माषकः, हेम, धान्यकः, 'मासा' इति भाषा' ।

तदुक्तम्—

'दशार्द्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषं माषाह्वयैः षोडशभिश्च कर्षम् ।' इति लीलावती ।

'गुञ्जाभिर्दशभिर्माषः शाणो माषचतुष्टयम् ।' इति वैद्यकपरिभाषा । श० चि० पृ ६०१ स्तं०१ ।

'षड्भिस्तु रक्तिकाभिः स्यान्माषको हेमधान्यका । माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्क्वचित् ।' इति भावप्रकाशे च ५।६।३०६

कर्षप०—अक्षः, उदुम्बरम्, करमध्यः, कर्षः, कवलग्रहः, किञ्चित्पाणिः, तिन्दुकम्, पाणितलम्, पाणिमानिका, पिचुः, बिडालपदकम्, षोडशिका, सुवर्णम्, हंसपदम् ।' इति ।

तदुक्तम्—

'ते षोडशाऽक्षः कर्षोऽस्त्री' इत्यमरसु० व्या० ६।८६।३३० 'भिषजां व्यवहारे तु 'कर्षः स्यात्तोलकद्वयम् ।' इति श० चि० २।५१८ अशीतिररक्तिकाः । 'राजनिघंटुमते—'कर्षः स्याद्दशमाषकः ।' इति श० चि० १।५१९

'कोलद्वयं तु कर्षः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका । अक्षः पिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ बिडालपदकं चैव तथा षोडशिका मता । करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ उदुम्बरं च पर्यायैः कर्षमेव निगद्यते ।' इति भावप्रकाशः ५।८,९,१०।३८६

पलप०—आम्रम्, कर्षचतुष्टयम्, चतुर्थिका, निकुञ्चकः, पलम्, प्रकुञ्चः, बिल्वम्, मुष्टिः, मुष्टी, षोडशी, सूपाटः ।

तदुक्तम्—

'शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रं चतुर्थिका । प्रकुञ्चः षोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥' इति भावप्रकाशः । ५।११।३८ ।

'तत्तुशास्त्र तोलकचतुष्टयम् । वैद्यके अष्टतोलकम् । लौकिके साष्टरक्तिद्विमाषकतोलकत्रितयम् ॥ यथा—'पलं तु लौकिकैर्मानैः साष्टरक्तिद्विमाषकम् । तोलकत्रितयं ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम् :' इति तिथितत्त्वे ।।' पलं सुवर्णाश्च-

---

१-२२ २३-४४

—(पृष्ठ ५८ से)

न्यासः—

५ गुञ्जाः=१ माषः ।	१६ माषाः= १ कर्षः ।	४ कर्षाः=१ पलम् ।
सुवर्णस्य कर्षे—	१६ माषाः= १ सुवर्णः ।	४ सुवर्णाः= १ कुरुबिस्तः ।
१०० पलानि= १ तुला ।	२० तुलाः= १ भारः ।	१० भाराः= १ आचितः ।
१ आचितः— १ शाकटभारः ।	१६ माषाः= १ राजतकर्षः ।	„ „ = १ ताम्रकर्षः ।

त्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तिताः ।' इति श-चि० स्तं १ पृ ६४ ।

सुवर्णप०—विस्तः, सुवर्णम् ।

अत्राह हेमचन्द्रः—

'विस्तः सुवर्णो हेम्नोऽक्षे' इत्यभि चि० ३।२०१। ८८४

कुरुविस्तप०– कुरुविस्तः, सुवर्णपलम् ।

तुलाप०—तुला, पलशतम् ।

भारप०—भरः, भारः ।

आचितप०—आचितः, आचितिः, शलाटः, शाकटः, भारः शाकटीनः ।

तदुक्तम्—

'कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ तुला पलशतं तासां विंशत्या भार आचितः । शाकटः शाकटीनश्च शलाटस्ते दशाचितः ।' इत्यभि० चि० ३।२०१। ८८५

'आचितो दशभाराः स्युः' इति हलायुधः ।

'भारैर्दशभिराचितिः ।' इति रत्नकोषः । 'आचितः शकटोन्मेये पलानामयुतद्वये ।' इति च मेदिनी । इत्यमरस्सु० व्या०६।३३१।८७

राजतकर्षप०—कार्षापणः, कार्षापणकः, कार्षिकः, राजतकर्षः ।

उक्तञ्च—

'कार्षापणः कार्षिकः स्यात्' इत्यमरसु० व्या० ६।३३१।८८।

ताम्रकर्षप०—ताम्रकर्षः, ताम्रिकः, पणः ("पैसा" इ० भा०) ।

उक्तञ्च—

'कार्षिके ताम्रिके पणः ।' इत्यम० सु० व्या० ६।३३१।८८।

मागधीयमाने 'तुलामानभेदाः'—(१) त्रसरेणुः, (२) मरीचिः, (३) राजिका, (४) सर्षपः, (५) यवः, (६) गुञ्जा, (७) माषकः, (८) शाणः, (९) कोलः, (१०) कर्षः ।

१–१७　　१८–३४

(१) मागधमानमाह भावमिश्रः—'त्रसरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः । त्रसुरेणुस्तु पर्यायनाम्ना वंशी निगद्यते ॥ जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी विलोक्यते । षड्वंशोभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च राजिका ॥ तिसृभी राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः । यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ षड्भिस्तु रक्तिकाभिः स्यान्माषको हेमधान्यको । माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः सः निगद्यते ॥ टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोल उच्यते । क्षुद्रको वटकश्चैव द्रंक्षणः स निगद्यते ॥' इति भावप्रकाशः ५।३८६। ३,४,५,६,७।

न्यासः—

३० परमाणवः=१ त्रसरेणुः ।	६ वंश्यः=१ मरीचिः ।
६ मरीचयः=१ राजिका ।	३ राजिकाः=१ सर्षपः ।
८ सर्षपाः=१ यवः ।	४ यवाः=१ गुञ्जा ।
६ गुञ्जाः=१ माषकः ।	४ माषाः=१ शाणः ।
२ शाणौ=१ कोलः ।	२ कोलौ=१ कर्षः ।

त्रसरेणुपर्यायाः—त्रसरेणु, वंशी ।

मरीचिप०—किरणः, भानुः, मरीचिः, शेषस्तु रवौ ।

राजिकाप०—असुरी, कृष्णिका, क्षवः, क्षताभिजननः, राजसर्षपः, राजिका।

तदुक्तम्—

'क्षवः क्षुताभिजननो राजिका राजसर्षपः । असुरी कृष्णिका चासौ' इत्यभि० चि० ३।१०१। ४१८-१९।

सर्षपप०—श्वेतसर्षपः, सर्षपः, सिद्धार्थः ।

तदुक्तम्—

'अथ सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः ॥' इत्यभि० चि० ४ २१० ११८०।

यवप०—तीक्ष्णशूकः, यवः, हयप्रियः ।

तदुक्तम्—

'यवो हयप्रियस्तीक्ष्णशूकः' इत्यभि० चि० ४। २६८।११७०

शाणपर्यायाः—टङ्कः, धरणः, निष्कः, शाणः, शाणकः ।

तदुक्तम्—

'तै (माषैः) श्चतुर्भिस्तु शाणकः । टङ्कोऽस्त्री धरणम्' इति कल्पद्रौ १६०।५१५-१६।

कोलप०—कोलः, क्षुद्रकः, द्रंक्षणः, वटकः ।

तदुक्तम्—

'शाणद्वयं कोलस्तु द्रंक्षणः । क्षुद्रको वटकः' इति कल्पद्रौ १६०।५१६

कालिङ्गीयमाने तुलामानभेदाः—(१) गौर (श्वेत) सर्षपः, (२) यवः, (३) गुञ्जा, (४) वल्लः (५) माषः, (६) शाणः, (७) गद्याणकः, (८) कर्षः, (९) पलम्, (१०) कुडवः ।

शास्त्रीयमाने प्रस्थमानभेदाः'—(१) मुष्टिः, (२) कुडवः, (३) प्रस्थः, (४) आढकः, (५) द्रोणः, (३) शूर्पः, (७) खारी, (८) प्रव-

---

१–१७ १८–३४

(१) प्रस्थमानमाहामरः—'अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः । कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।' इत्यमरामरविवेकटीकायाम् ।९। २३२।८८-९ कुडव इत्येकं पावशेर इति ख्यातस्य।' कुटपः' इति मुकुटः । कुडवो वा । कुडवप्रमाणन्तु 'मृद्वेणुकाष्ठलोहादेः पात्रं यच्चतुरङ्गुलम् । विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् । 'प्रस्थः' इत्येकं शेर इति ख्यातस्य ।' आद्यशब्दाच्छूर्पभारादिग्रहः । यदाहुः—'पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः, कुडवस्तच्चतुष्टम् । चत्वारः कुडवः प्रस्थश्चतुः प्रस्थं तथाढकम् ॥ अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः शूर्पं उच्यते । सार्द्धशूर्पो भवेत्खारी द्विशूर्पौ द्रोण्युदाहृता ॥ तमेव भारं जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयमिति ।" अन्यच्च । अष्टमुष्टिर्भवेत्किञ्चित्किञ्चिदष्टौ तु पुष्कलम् । पुष्कलानीति चत्वारि आढकः परिकीर्तितः । चतुराढको भवेद् द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम्' इत्युक्तम् ॥' इत्यमरस्यामरविवेकटीकायाम् ९।२३३।८९

न्यासः—

४ मुष्टयः=१ कुडवः (कुडपः)। ४ कुडवाः=१ प्रस्थः ।

४ प्रस्थाः=१ आढकः । ४ आढकाः=१ द्रोणः ।

४ द्रोणाः=१ खारी । ५ खार्य्यः=१ प्रवर्त्तः । (प्रवर्तिका) ।

२० खार्य्यः=१ वाहः (भणिका)

र्तिका, (६) वाहः।

मुष्टिपर्यायाः—१ मुष्टिः (पुं० स्त्री०) मुष्टी मुचुटिः, मुचुटी, मुस्तुः, संग्राहः।

तदुक्तम्—

'सम्पिण्डिताङ्गुलिः पाणिर्मुष्टिर्मुस्तुर्मुचुटचपि ।' इत्यभि० चि० ३।१३७।५६७।

मुष्टिवाचकशब्दाः—आम्रम्, चतुर्थिका, निकुञ्चकम्, पलम्, प्रकुञ्चकम्, बिल्वम्, मुष्टिः, षोडशी, सूपाटः।

उदमानप०—उदमानः, आढकस्य पञ्चाशत्तमो भागः ।

तदुक्तम्—

'कुल्या स्यादष्टभिर्द्रोणैर्द्रोणपादेन चाढकः। अतोऽर्द्धशतिको भाग उदमानउदाहृतः ॥' इति श० चि० २।३५७

कुडवपर्यायाः—अर्द्धशरावकः, अष्टमानम्, कुटपः, कुडपः, कुडवः, पादः, प्रस्थतुर्यांशः। "माणा" इति। "पौवा" इति च भाषा।

प्रस्थप०—कुडवचतुष्टयम्, प्रस्थः, शेटकः, शेरः, सेरः,। "पाथा" इति। 'सेर" इति च भाषा।

आढकप०—आढकः, कांस्यपात्रं, चतुःषष्टिपलः, द्रोणचतुर्थांशः, प्रस्थचतुष्टयम्, भाजनम्।

द्रोणप०—अर्मणः, आढकचतुष्टयम्, उन्मानम्, कलशः, खारीतुर्यभागः, घटः, द्रोणः, नल्वणः, राशिः।

खारीप०—खारः, खारिः, खारिका, खारी, द्रोणचतुष्टयम्, प्रवर्तिकपञ्चमांशः, वाहविंशत्यशः, षण्णवत्यधिका चतुःसहस्रपालिका।

प्रवर्त्तप०—खारिपञ्चकम्, प्रवर्त्तः, प्रवर्तिका।

वाहप०—खारिविंशम्, वाहः।

मागधीयमाने प्रस्थ'मानभेदाः—(१) कर्षः, (२)

१–१५

१. मागधीयमाने तुला (प्रस्थ) मानस्य न्यासः—

२ कर्षौ = १ शुक्तिः।
२ शुक्ती = १ पलम्।
२ पले = १ प्रसृतिः।
२ प्रसृती = १ अञ्जलिः।
२ अञ्जली = १ मानिका। (कुडवः)
२ मानिके = १ प्रस्थः।
४ प्रस्थाः = १ आढकः।
४ आढकाः = १ द्रोणः।
२ द्रोणौ = १ शूर्पः।
२ शूर्पौ = १ द्रोणी।
४ द्रोण्यः = १ खारी।
२००० पलानां द्विसहस्रं = १ भारः।
१०० पलानां शतं = १ तुला।

१६–३१

अथवा—

४ माषा = १ टङ्कः।
४ टङ्काः = १ अक्षः।
४ अक्षाः = १ बिल्वम्।
४ बिल्वानि = १ कुडवः।
४ कुडवाः = १ प्रस्थाः।
४ प्रस्थाः = १ आढकः।
४ आढकाः = १ राशिः।
४ राशयः = १ गोण्यः।
४ गोण्यः = १ खारि।

शुक्तिः, (३) पलम्, (४) प्रसृतिः, (५) अंजलिः, (६) कुडवः, (७) मानिका, (८) प्रस्थः, (९) आढकः, (१०) द्रोणः, (११) शूर्पः, (१२) द्रोणी, (१३) खारी, (१४) भारः, (१५) तुला, चेति मागधीयमाने प्रस्थमानभेदाः ।

कर्षपर्यायाः—कर्षः, कोलद्वयम् ।

शुक्तिप०—अर्द्धपलम्, अष्टमिका, शुक्तिः ।

प्रसृतिप०—अर्द्धाञ्जलिः, प्रसृतम्, प्रसृतिः ।

अञ्जलिप०—अञ्जलिः, अर्द्धशरावकः, अष्टमानम्, कुडवः ।

मानिकाप०—अष्टपलम्, शरावः ।

शूर्पप०—कुम्भः, गोणी, चतुःषष्टिशरावकः, भारः, शूर्पः ।

द्रोणीप०—गोणी, द्रोणी, वाहः ।

भारप०—पलद्विसहस्रम्, भरः, भारः ।

तुलाप०—तुला, पलशतम् ।

कालिङ्गीयमाने प्रस्थभेदाः—(१) कुडवः, (२) प्रस्थः, (३) आढकश्चेत्यादयः पूर्ववन्मताः ।

चतुष्पलैः कुडवः स्यात् ।

तदुक्तम्—

'चतुष्पलैश्च कुडवः प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः । इति भावप्रकाशे ५।३८७।२७ ।

१–११ १२–२२

उक्तं च—

१. 'स्यात्कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा ।। शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रं चतुर्थिका । प्रकुञ्चः षोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ।। पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते । प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्द्धशरावकः ।। अष्टमानं च सं ज्ञेयः कुडवाभ्यां च मानिका । शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः ।। शरावाभ्यां भवेत्प्रस्थश्चतुः प्रस्थैस्तथाढकः । भाजनं कांस्य पात्रं च चतु.षष्टिपलश्च सः ।। चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नल्वणोऽर्मणः । उन्मानं च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञितः ।। द्रोणाभ्यां शूर्पकुम्भौ च चतुः षष्टिशरावकः । शूर्पाभ्यां च भवेद् द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता ।: द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः । चतुःसहस्रपलिका षण्णावत्यधिका च सा ।। पलानां द्विसहस्रं च भार एकः प्रकीर्तितः । तुलापलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ।। माषटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् । राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणम् इति भा. प्र. ५।३८७।१० तः १९ या. ।

२. मतान्तरे तुलामानस्य

न्यासः—

४ मुष्टयः = १ कुडवः ।
४ कुडवाः = १ प्रस्थः ।
४ प्रस्थाः = १ आढकः ।
८ आढकाः = १ द्रोणः ।
२ द्रोणौ = १ शूर्पः ।
१।। सार्द्धशूर्पः = १ खारी ।
४ भाराः = १ वाहः ।

३. पुनर्मतान्तरे तुलामानस्य

न्यासः—

८ मुष्टयः = १ किञ्चित् ।
८ किञ्चित् = १ पुष्कलम् ।
४ पुष्कलानि = १ आढकः ।
४ आढकाः = १ द्रोणः ।

वराटकादीनां¹ नामानि—(१) वराटक:, (२) काकिणी, (३) पण:, (४) द्रम्म:, (५) निष्क:, चेत्येतानि वराटकादीनां नामानि स्यु: ।

वराटकपर्याया:—कपर्द:, कपर्दक:, पणास्थिक:, वराट:, वराटक:, श्वेतकपर्दक:, हिरण्य: । "कौडी" इति भाषा ।

काकिणीप०—काकणि:, काकणी, काकनि:, काकनी, काकिणि:, काकिणी, काकिनि:, काकिनी, एकवराटी, "एक कौडी" इति भाषा । पणतुर्यांश:, पणपाद:, पञ्चगण्डक:, वराटकानां दशकद्वयम्, उदमानचतुर्थभाग:, उदमानतुर्यांश: ।

उक्तञ्च—

'पणगण्डकयोस्तुर्य उदमानस्य काकिणी ।' इति रुद्र: । रभसस्तु नान्तेष्वप्याह—'पणोदमानगण्डानां तुर्यांशोऽपि च काकिनी ।' इति सु० व्या० ६।४५२ ।

पणप०—कार्षापण:, पण:, वराटकानां विंशतिगण्डक: ।

द्रम्मप०—द्रम्म:, पणानां षोडषक: ।

निष्कप०—चतु: सौवर्णिक:, दीनार:, व्यावहारिकरूपकम्, षोडशद्रम्म: ।

तदुक्तम्—

'चतु: सौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणत: ।' इति श० चि० २।१४३६ ।

१-१३ १४-२४

(१) वराटकादीनां मानान्याह भास्कर:—'वराटकानां दशकं द्वयं यत्सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्र: । ते षोडश द्रम्म इहावगम्यो द्रम्मैस्तथा षोडषभिश्च निष्क: ।।' इति लीलावत्यम् ।

अपिच—'ताम्रिक: कार्षिक: पण: ।' इति याज्ञवल्क्यवचनेन' गुञ्जा: पञ्चाद्यमाषक:, ते षोडशाक्ष: कर्षोऽस्त्री' त्यमरसिंहोक्तेन च अशीतिरक्तिकापरिमितताम्रे पणशब्द: सङ्केतित: । स च तावत्संख्यकैर्वराटकैर्लभ्यते इति वराटकेष्वपि तथा व्यवहार: । एतन्मूलकं भविष्यमत्स्यसूक्तयोवचनं यथा—'अशीतिभिर्वराटकै: पण इत्यभिधीयते । तै: षोडशै: पुराणं स्याद्रजतं सप्तभिस्तु तै. ।' इति प्रायश्चित्ततत्वे ।' इति श० चि० स्तं० पृ० २०६ (२) अंगुलादीनांमानान्यप्याह भास्कर:—'यवोदरैरंगुलमष्टसंख्यैर्हस्तोऽङ्गुलै: षड्गुणितैश्चतुर्भि: । हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्ड: क्रोश: सहस्रद्वितयेन तेषाम् ।। स्याद्योजनं क्रोशचतुष्टयेन तथा कराणां दशकेन वंश: ।' इति लीलावत्याम् ।

अनेन विधिना द्वात्रिंशत्सहस्रहस्तैर्योजनमानं ज्ञेयम् । मानशास्त्रे तु षोडशसहस्रहस्तैर्योजनमुक्तम् । तद्यथा—'द्वादशांगुलिक: शंकुस्तद्द्वयं तु शय: स्मृत: । तच्चतुष्कं धनु: प्रोक्तं क्रोशो धनु: सहस्रिक: । तच्चतुष्कं योजनं स्यात्' इति श० चि० १।४

न्यास.—

२० वराटका:=१ काकिणी । ४ काकिण्य:=१ पण: ।

१६ पणा: =१ द्रम्म: । १६ द्रम्मा: =१ निष्क: ।

अङ्गुलमानभेदाः'—(१) रजः (स्), (२) परमाणुः, (३) त्रसरेणुः, (४) ध्वंसी (वंशी), (५) बालाग्रम्, (६) लिक्षा, (७) यूका, (८) यवः, (९) अङ्गुलम्, (१०) वितस्तिः, (११) हस्तः, (१२) चापः, (दण्डः), (१३) क्रोशः, (१४) योजनम् ।

रजःपर्यायाः—धूलिः, धूली, पांशुः, पांसुः रजः (स्), रेणुः ।

ध्वंसीप'०—त्रसरेणुः, ध्वंसी, वंशी ।

बालाग्रप०—कचाग्रम् बालाग्रम्, त्रसरेणवष्टकम् ।

लिक्षाप०—यूकाण्डः, रिक्षा, लिख्या, लिक्षा, लिक्षिका ।

यूकाप०—केशकीटः, यूका, षट्पदी ।

१–७

८–१३

(१) उक्तञ्च—'जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ।' इति । वैद्यकपरिभाषया त्रिंशत्परमाणुपरिमाणं ध्वंसी । 'जालान्तरगते सूर्यकरे ध्वं (वं) सी (शी) विलोक्यते । त्रसरेणुस्तु विज्ञेयस्त्रिंशता परमाणुभिः ॥' इति श० चि० २।१२२०

मनुस्मृतौ तु—'त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः ।' इति मनुः । इति श० चि० १।१५६

अपि च—'जालान्तरगते भानौ यच्चाणुर्दृश्यते रजः । तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिक्षा लिक्षाषड्भिश्च सर्षपः ।' इति श० चि० १।१५६

अस्य न्यासः यथा—

६ षड्भि. परमाणुभिः=१ त्रसरेणुः ।

८ त्रसरेणुभिः=१ कचाग्रम् ।

८ कचाग्रैः =१ लिक्षा ।

८ लिक्षाभिः =१ यूका ।

८ यूकाभिः =१ यवः ।

८ यवोदरैः =१ अङ्गुलम् ।

१२ अंगुलैः =१ वितस्तिः । (शंकुः)

२ वितस्तिभ्यां वा २४ अंगुलैः=१ हस्तः । (किष्कुः),

२ हस्ताभ्यां =१ गजः । (हस्ताद्वयं)

४ हस्तैः =१ चापः (दण्डः),

१० हस्तैः =१ वंशः

४००० चतुःसहस्रैर्हस्तैः =१ नल्वः ।

२००० द्विसहस्रमितैर्धनुभिः=१ क्रोशः ।

२ द्वाभ्यां क्रोशाभ्यां=१ गव्यूतिः ।

४ चतुःक्रोश्या =१ योजनम् ।

मतान्तरे तु—

१ रजः=१ परमाणुः ।

३० परमाणुः=१ त्रसरेणुः ।

८ त्रसरेणवः=१ लिक्षा ।

पुनर्मतान्तरे—

१ परमाणुः=१ रजः ।

४ परमाणवः=१ लिक्षा ।

५ लिक्षाः =१ सर्षपः ।

यवप० अश्वप्रियः, तीक्ष्णशूकः, यवः।

इह षड्भिर्गौरसर्षपैः परिमितं यवपरिमाणमुक्तं मनुना—'सर्षपाः षड्यवो मध्यः' 'मध्यो न स्थूलो नापि सूक्ष्मो यवो भवतीत्यर्थः।

अपि च—

'जालान्तरगते भानौ यच्चाणुर्दृश्यते रजः।
तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिक्षा लिक्षाषड्भिश्च सर्षपः।
षट्सर्षपैर्यवस्त्वेको गुञ्जैका तु यवैस्त्रिभिः।'
इति श० चिं० १।१५

अङ्गुलप० अंगुलम्, शंकुद्वादशभागः, हस्तचतुर्विंशत्यंशः, अष्टसंख्ययवोदरमानम्।

तदुक्तम्—

'अष्टभिस्तैर्भवेज्ज्येष्ठं मध्यमं सप्तभिर्यवैः, कन्यस षड्भिरुद्दिष्टमङ्गुल मुनिसत्तम!।' इति। मानं तु पार्श्वेन—'षड्यवाः पार्श्वसम्मिताः।' इति कात्यायनदर्शनात्। इति श० चिं० १।२५।

वितस्तिप० कनिष्ठया सह विततोऽङ्गुष्ठः, द्वादशांगुलपरिमाणम्. वितस्तिः, हस्तार्द्धम्, शंकुतुल्यम्, 'वालिस्त' इति भाषा।

हस्तप०—करः, किष्कुः, पञ्चशाखः, पाणिः, शयः, हस्तः। 'हाथ'' इति भाषा।

तदुक्तम्—

'यवानां तण्डुलैरेकमंगुलं चाष्टभिर्भवेत्। अदीर्घयोजितैर्हस्तश्चतुर्विंशद्भिरंगुलैः। इति कालिकापुराणे:' इति श० चिं० २।१००२।

गजप०—गजः, हस्तद्वयम्, षट्त्रिंशदंगुलपरिमितम्।

चापप०—चापः, धनुः, मतान्तरे तु 'दण्डः'।

१–२८

तदुक्तम्—

'चतुर्विंशांगुलो हस्तस्तच्चतुष्कं धनुः स्मृतम्।'
इति श० चिं० १।१२८६

वंशप०—वंशः, हस्तदशकम्, 'बाँस' इति भाषा।

उक्तं च—

'तथा कराणां दशकेन वंशः।' इति लीलावत्याम्।

नल्वप०—किष्कुचतुःशतम्, नल्वः, हस्तचतुःशतम्।

उक्तं च—

नल्वः किष्कुचतुःशतम्।' इत्यमरः १८।११६ अम० सु० व्या० 'कात्यस्तु' 'नल्वं हस्तशतम्' इत्याह। भट्टक्षीरस्वामी तु 'नल्वं विंशहस्तशतम्' इति दर्शितवान्। मुकुटस्तु—'नल्वो विंशं हस्तशतम्' इति च दर्शितवान् इत्यमर सु० व्या० टिप्पण्याम् १८।११६

क्रोशप०—क्रोशः. क्रोशम्, क्रोशी, दण्डसहस्रद्वितयम्, सहस्रधनुः, 'कोस' इति भाषा।

उक्तं च—

धन्वन्तरं सहस्रं तु क्रोशः' इति वाचस्पतिः' इत्यमरसु० व्या० २।१।११५।१८ 'स्यादङ्गुलं तैर्द्वादशभिर्वितस्तिस्तद्युगेन च। हस्तो हस्तैश्चतुर्भिः स्याद्धनुर्दण्डश्च तैः पुनः। द्विसहस्रमितैः क्रोशः क्रोशाभ्यां गोरुतं पुनः। गव्यूतं च स्त्रियां गव्या द्वयोर्गव्यूतिरित्यपि।' इति कल्पद्रौ २०।१०३।

गव्यूतिःप०—क्रोशद्वयम्, क्रोशयुगम्, गव्या, गव्यूतम्, गव्यूतिः, गोमतम्, गोरुतम्, द्विसहस्रधनुः। 'दो कोस।' इति भाषा।

२६–५६

उक्तं च—

'गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्' इत्यमरः । सु० व्या० २।१।११५।१८ 'धन्वन्तरसहस्रं तु क्रोशः क्रोशद्वयं पुनः । गव्यूतं स्त्री तु गव्यूतिर्गोरुतं गोमतं च तत्।' इति वाचस्पतिः । 'धनुर्हस्तचतुष्टयम् । द्वाभ्यां धनुः सहस्राभ्यां गव्यूतिः पुंसि भाषितः ।' इति शब्दार्णवः ।' इत्यमरसु० व्या० २।१।११६। १८।

योजनप०—चतुः क्रोशी, क्रोशचतुष्टयम्, योजनम् ।

उक्तं च—

'योजनं परमात्मनि । चतुष्क्रोश्यां च योगे च' इति मेदिन्याम् ६१ ११-१२।

दिनमानपर्यायाः – अहर्मितिः, दिनप्रमाणम्, दिनमानम्, दिनमितिः, दिवसप्रमाणम्, दिवसमानम्, दिवसमितिः, द्युप्रमाणम्, द्युमानम्, द्युमितिः, वासरप्रमाणम्, वासरमानम्, वासरमितिः,

दिनार्द्धप०—अहर्दलम्, घस्रार्द्धम्, दिनखण्डम्, दिनदलम्, दिनशकलम्, दिनार्द्धम्, दिवसखण्डम्, दिवसदलम्, दिवसशकलम् दिवसार्द्धम्, वासरखण्डम्, वासरदलम्, वासरशकलम्, वासरार्द्धम् ।

रात्रिमानप०—रजनीप्रमाणम्, रजनीमानम्, रजनीमितिः रात्रिप्रमाणम्, रात्रिमानम्, रात्रिमितिः, निशाप्रमाणम्, निशामानम्, निशामितिः, शर्वरीमानम्, तमीमानम् ।

अर्द्धरात्रिमानप०—अर्द्धरात्रः, निशीथः, निशीथमानम् ।

राज्यर्द्धप०—निशाखण्डम्, निशादलम्, निशार्द्धम्, निशाशकलम्, रात्रिखण्डम्, रात्रिदलम्, रात्रिशकलम्, राज्यर्द्धम्, शर्वरीखण्डम्, शर्वरीदलम्, शर्वरीशकलम्, शर्वर्यर्द्धम् ।

कालप०--अनेहा, कालः, दिष्टः, शेषस्तु कालवर्गे।

कालमानप०—अनेहोमानम्, कालमानम्, दिष्टमितिः, समयप्रमाणम् ।

कालभेदौ—(१) मूर्त्तः, (२) अमूर्त्तश्चेत्येतौ कालस्य द्वौ भेदौ स्याताम् ।

तदुक्तम्—

'प्राणादिः कथितो मूर्त्तस्त्र्युट्याद्योऽमूर्तसंज्ञकः ।' इति सूर्यसिद्धान्ते १।११।।

कालप्रभेदाः—(१) ब्राह्मम्, (२) दैवम्, (३) मानवं चैते कालस्य त्रयः प्रभेदाः स्युः ।

मूर्त्तकालभेदाः—(१) निमेषः, (२) काष्ठा,

१–२१ २२–४२

(१) **मूर्त्तकालभेदानां**

न्यासः—

१८ निमेषैः = १ काष्ठा ।

३० काष्ठाभिः = १ कला ।

३० कलाभिः = १ घटिका ।

२ घटिकाभ्यां = १ मुहूर्त्तः ।

३० मुहूर्त्तैः = १ दिनम् । (नाक्षत्रम्)

मूर्त्तकालान्यभेदानां

न्यासः—

१० गुर्वक्षरैः = १ असुः (प्राणः),

६ असुभिः = १ पलम् ।

६० पलैः = १ घटी ।

६० घटीभिः = १ दिनम् (नाक्षत्रम्),

३० दिनैः = १ मासः ।

१२ मासैः = १ वर्षम् ।

(३) कला, (४) घटिका, (५) मुहूर्त्तः, (६) दिनम् (नाक्षत्रम्), चैते मूर्तकालस्य षड्-भेदाः स्युः।

मूर्त्तकालस्यान्यभेदाः —— (१) गुर्वक्षरम्, (२) असुः, (३) पलम्, (४) घटी, (५) क्षणः, (६) दिनम् (नाक्षत्रम्), (७) मासः, (८) वर्षम्, चैते मूर्त्तकालस्यान्यभेदाः स्युः।

तदुक्तम्—

'योऽक्ष्णोर्निमेषस्य खरामभागः स तत्परस्तच्छत-भाग उक्ता। त्रुटिर्निमेषैर्धृतिभिश्च काष्ठा तत्त्रि-शता सद्गणकैः कलोक्ता। त्रिंशत्कलाऽऽर्क्षी घटिका क्षणः स्यान्नाडीद्वयं तैः खगुणैर्दिनं च। गुर्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुस्तैः षड्भिः पलं तैर्घटिका-खषड्भिः। स्याद्वा घटीषष्टिरहः खरामैर्मासो दिनैस्तैर्द्विकुभिश्चवर्षम्। इति सिद्धान्तशिरो-मणौ।

अपि च—

'षड्भिः प्राणैर्विनाडी स्यात्तत्षष्ट्या नाडिका स्मृता। नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकी-र्तितम्। तत्त्रिंशता भवेन्मासः, इति।' मासैर्द्वा-दशभिर्वर्षं दिव्यं तदह उच्यते। इति च- सू. सि. १।११, १२, १३।

मासभेदाः—(१) चान्द्रः, (२) सौरः, (३) सावनः (४) नाक्षत्रः (आर्क्षः), चैते मासस्य चत्वारो भेदाः स्युः।

तदुक्तम्—

'दर्शावधि मासमुशन्ति चान्द्रं सौरं तथा भास्कर-राशिचारात्। त्रिंशद्दिनं सावनसंज्ञमार्या नाक्षत्र-मिन्दोर्भगणाश्रयाच्च।' इति ग्रन्थान्तरे।

'तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा। ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत्संक्रान्त्या सौर उच्यते। मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदह उच्यते।' इति च सू. सि. १।१२, १३।

चान्द्रमासभेदौ—(१) दर्शान्तः, (२) पूर्णिमान्त-श्चैतौ चान्द्रमासस्य द्वौ भेदौ स्याताम्।

तदुक्तम्—

'चान्द्रस्तु द्विविधो मासो दर्शान्तः पूर्णिमान्तिमः। देवार्थे पौर्णमास्यन्तो दर्शान्तः पितृकर्मणि।' इति ग्रन्थान्तरे।

वर्षभेदाः—(१) ब्राह्मम्, (२) दिव्यम् (दैवम्), (३) पित्र्यम्, (पैत्रम्), (४) प्राजापत्यम् (मानवम्), (५) गौरवम् (बार्हस्पत्यं, जैवम्), (६) सौरम्, (७) सावनम्, (८) चान्द्रम् ऐन्दवम्), (९) आर्क्षम् (नाक्षत्रम्), चैतानि वर्षाणां नवमानानि स्युः।

तदुक्तम्—

'ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं (मानवं) गुरोस्तथा (जैवम्)। सौरं च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नव।' इति सू. सि.।

अपि च—

एवं पृथङ्मानव-दैव-जैव-पैत्रा-ऽऽर्क्ष-सौरै-न्दव-सावनानि। ब्राह्मं च काले नवमं प्रमाणं ग्रहास्तु साध्या मनुजैः स्वमानात्। ज्ञेयं विमिश्रं तु मनु-ष्यमानं मानैश्चतुर्भिर्व्यवहारवृत्तेः। एवं सौर-चान्द्र–सावन–नाक्षत्रमानैश्चतुर्भिरेभिर्मिश्रितैर्मनु-ष्यमानं ज्ञेयम्। इति सि. शि.।

तत्रैव सौरादिमासप्रयोजनमुक्तम्—

'वर्षायनर्तुयुगपूर्वकमत्र सौरान्मासास्तथा च तिथयस्तुहिनांशुमानात् । यत्कृच्छ्रसूतकचिकित्सितवासराद्यं तत्सावनाच्च घटिकादिकमार्क्षमानात् ।' इति सि. शि. ।

प्राजापत्यब्राह्ममानयोर्ज्ञानमित्थम् -

'मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् । न तत्र द्युनिशोर्भेदो ब्राह्मं कल्पस्ततो नृणाम् ।' इति सू. सि. ।

इह ग्रहगणिते 'विकलाविसंज्ञाः—(१) विकला, (२) कला, (३) अंशः (भागः), 'त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते ।' इति श. चिं. ८।४२० । (४) राशिः, (५) भगण—श्चैता विकलादिसंज्ञाः स्युः ।

अत्र कलौ शककारकनृपनामानि—(१) युधि-

१–७ ८–१५

(१) विकलाविसंज्ञाक्रममाह भास्करः—'क्षेत्रे समाद्येन समाविभागाः स्युश्चक्रराश्यंशकलाविलिप्ताः ।' इति सिद्धान्तशिरोमणौ ।

(१) विकलादिसंज्ञामान—

न्यासः—

६० विकलाः = १ कला ।	६० कलाः = १ अंशः ।
३० अंशाः = १ राशिः ।	१२ राशयः = १ चक्रम् ।

उक्तं च—

'विकलानां कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते । तत्त्रिंशता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते' इति सू० सि० १।२८ ।

(२) शककारकनृपाणां मानानां

न्यासः—

नृपतयः—	तद्वर्षाणि—
(१) युधिष्ठिरः—	३०४४
(२) विक्रमः—	१३५
(३) शालिवाहनः—	१८०००
(४) विजयाभिनन्दनः—	१००००
(५) नागार्जुनः—	४०००००
(६) कल्किः—	८२१
योगः	४३२०००

(शेष पृष्ठ ७० पर)—

ष्ठिरः, (२) विक्रमः, (३) शालिवाहनः, (४) विजयाभिनन्दनः, (५) नागार्जुनः, (६) कल्कि–श्चैते कलौ षट्शक (संवत्सर) कर्तारो नृपतयः स्युः।

युगनामानि—(१) सत्यम्, (२) त्रेता, (३) द्वापरः, (४) कलि–श्चैतानि चत्वारि युगानि स्युः।

इति श्रीमुकुन्दवंशजविरचिते ज्यौतिषशब्दकोषे षष्ठो मानवर्गः समाप्तः।

—:०:—

गणनादिवर्गः—

अङ्कवाचकशब्दाः—अङ्कः, एकद्व्यादिः, संख्या।
अङ्कभेदाः—(१) एकः, एका, एकम्। (२) द्वौ, द्वे, द्वे। (३) त्रयः, तिस्रः, त्रीणि। (४) चत्वारः, चतस्रः, चतुर। (५) पञ्च (अन्) (त्रि. ब.)।

१–६ ७–१२

—(पृष्ठ ६९ से)

उक्तं च—

'युधिष्ठिरो विक्रमशालिवाहनौ, ततस्तु राजा विजयाभिनन्दनः। ततस्तु नागार्जुनकल्किभूपतिः, कलौ षडेते शककारका नृपाः। क्रमादमीषां कृतवेदखाग्नयः, शरत्रिचन्द्राः खखखाष्टभूमयः। ततोऽयुतं लक्षचतुष्टयं च कुखखनागाः शकमानवत्सराः।' इति ज्योतिर्विदाभरणे।

(१) **युगमानानां न्यासः—**

४३२००० **वर्षं=कलियुगम्।**
८६४००० ,, **=द्वापरयुगम्।**
१२९६००० ,, **=त्रेतायुगम्।**
१७२८००० ,, **=सत्ययुगम्।**
४३२०००० ,, **=चतुर्युगम्।**
७१ **महायुगैः=१ मन्वन्तरम्।**
३०६७२०००० **सौरवर्षैः=१ मन्वन्तरम्।**

उक्तं च—

'युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते।' इति सू० सि० १।१८

(२) **जैमिनीये जातकशास्त्रे संख्याद्योतनार्थं सङ्केतमाह यथा—**

'क, ट, प, य,—वर्गभवैरिह, पिण्डान्त्यैरक्षरैरङ्काः।
निञ्यपि शून्यं ज्ञेयं, तथा स्वरे केवले कथितम॥' इति जै. टी.।

अस्यार्थः—

कादाः ९, टादाः ९, पादाः ५, यादाः ८, यथा—१ क, २ ख, ३ ग, ४ घ, ५ ङ, ६ च, ७ छ, ८

(शेष पृष्ट ७१ पर)

(६) षट् (ष्) (त्रि. ब.) । (७) सप्त (अन्) (त्रि. ब.) । (८) अष्ट (अन्) (त्रि. ब.) । (९) नव (अन्) (त्रि. ब,) । इत्येतेऽङ्कानां नवभेदाः सन्ति ।

संख्याप०—संख्या (स्त्री), संख्यातम् (न.), संख्यानम् (न.) ।

संख्याभेदौ—(१) गणना, (२) अङ्कश्चैतौ संख्याया द्वौ भेदौ स्याताम् ।

गणनापर्यायाः—अङ्कगणितम् (न.), गणनम् (न.), गणना (स्त्री.), गणितम् (न.), परिग-

१–५ ६–१०

(७० पृष्ठ से)

ञ, ८ झ ।। १ ट, २ ठ, ३ ड, ४ ढ, ५ ण, ६ त, ७ थ, ८ द, ९ ध ।। १ प, २ फ, ३ ब, ४ भ, ५ म ।। १ य, २ र, ३ ल, ४ व, ५ श, ६ ष, ७ स, ८ ह ।। इत्यक्षरसंख्याविन्यासः । इहास्मिन् शास्त्रे वर्गभवं कादिवर्गोत्पन्नैः पिण्डानां यौगिकशब्दानां यानि अन्त्यानि अक्षराणि तैरङ्काः बोध्याः । नि=नकारः, ञि=ञकारः, अपि अकारादिस्वरे च शून्यं ज्ञेयम् । यत्र केवले स्वरे वर्णयोगरहिते स्वरे तत्रैव तथा (शून्यं) कथितमुक्तमित्यर्थः ।

उदाहरणं प्रदर्शयति —

'देवा ४८, धवो ४९, धीग ३९, वश ५४, स्तमौ ५६, रमा ५२, धूलिः ३९ क्रमादुष्णकरादिबिम्बवः । सालोलसंख्या ३३७ समुदायबिम्बवः' इति जातकपारिजाते १०१२ यथा—दकारोऽष्टौ, वकारश्चत्वारः अत्रापि अङ्कानां वामतो गतिः' इतिः परिभाषया जाता अष्टचत्वारिंशन्मिता रविबिम्बवः, एवमन्येऽपि ज्ञेयाः ।

महासिद्धान्ते तु संख्याद्योतनार्थं सङ्केतमाह--

'रूपात् क, ट, प, य, पूर्वा, वर्णा वर्णक्रमाद् भवन्त्यङ्काः ।
ञनौ शून्यं प्रथमार्थे, आ छेदे, ऐ तृतीयार्थे ।।१।। इति ।

अस्यार्थः —

'क, ट, प, य पूर्वा वर्णा वर्णक्रमादक्षरक्रमादेकत अङ्का भवन्ति : क, का, कि······क् इत्यादिभिरेकः । ख, खा, खि ······ख् इत्यादिभिर्द्वौ इत्यादि । अत्र व्यञ्जनेषु स्वराणां योगेन संख्यायां न भेदो भवतीति ज्ञेयम् । यथा—क=का=कि=···,=१ । अत्रेतदुक्तं भवति ।

अत्र प्रथमो वर्गः—क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ।
द्वितीयो वर्गः—ट ठ ड ढ ण त थ द ध न ।
तृतीतो वर्गः—प फ ब भ म ।
चतुर्थो वर्गः—य र ल व श ष स ह ।

एवमत्र वर्णक्रमतोऽङ्काः वर्गाक्षरैः क्रमेण च शतस्थानीय-दशस्थानीय-कस्थानीयेत्यादि-दक्षिणक्रमेण संख्या भवन्ति । 'अङ्कानां वामतो गतिः' इहैषा परिभाषा नादरणीया । ञ नौ वर्णौ शून्यद्योतकौ स्तः । पदविग्रहे आ प्रथमाबहुवचनविभक्त्यर्थे । ऐ च तृतीयाबहुवचनविभक्त्यर्थे बोध्या न 'आः' 'ऐः' इति ।

(१) गिननी ।

णनम् (न.), परिगणना (स्त्री.), परिगणितम् (न.), संख्या (स्त्री), संख्यानम् (न.)।

अङ्कगणितभेदौ—(१) व्यक्तगणितम् (पाटीगणितम्), (२) अव्यक्तगणितम् (बीजगणितं रेखागणितं च), इत्येतौ अङ्कगणितस्य द्वौ भेदौ, स्याताम्।

गणितपर्यायाः—कृतसंख्यकम्, गणितः, परिगणितः, संख्यानः, संख्यावत् (मतु.) एते त्रिलिङ्गाः स्युः।

संख्येय (गण्य) प०—गणनीयः, गणितव्यः, गणेयः गण्यः, परिगणनीयः, परिगणितव्यः, परिगण्यः, संख्यातुमर्हः, संख्यातुं योग्यः, संख्यायोग्यः, संख्येयः। एते त्रिलिङ्गाः स्युः।

संख्येयम्=द्रव्यम्, 'अत्राहामरसिंहः—

'..............संख्याः, संख्येये ह्यादश त्रिषु। विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः १।२, ६, ८३। संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्त—स्तास्तु चानवतेः स्त्रियः। पंक्तेः शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम्। २, ६, ८४ इति।

अस्यार्थः—

आदश दशशब्दमभिवाप्य। आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावः। 'नपुंसकादन्यत्रस्याम्' इति पक्षे टच् न। एकादिका नवदशपर्य्यन्ताः संख्याः संख्येये त्रिलिङ्गा च। तेन संख्यासंख्येययोः समानाधिकरण्येन वृत्तिः। यथा—एकः पटः। एका शाटी। एकं वस्त्रम्। हि शब्दोऽवधारणे, संख्येय एव, न तु संख्यायामित्यर्थः। तेन एको विप्र इत्यादि भवति न तु विप्रस्यैक इत्यादि।' १—२८

'किन्तु' 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचन' इति सूत्रे द्व्येकयोरितिनिर्देशात् संख्यामात्रेऽपि सम्भवः। तेन घटानां पञ्चेत्यपि स्यादिति सुभूतिः। 'वार्ताकुरेषा गुणसप्तयुक्ते'ति वैद्यकं च सङ्गच्छते। विंशतिराद्या या शतान्ताः संख्याः, संख्येयसंख्ययोर्वर्त्तन्ते, एकवचनान्ताश्च, यथा—विंशतिर्गावः, गवां विंशतिः। विंशत्यादीनां यदा संख्यार्थस्तदा द्विवचनबहुवचनेऽपि स्तः। यथा—द्वे विंशती गावः, गवां वा तिस्रो विंशतयः इति। तासु विंशत्या नवतिमभिव्याप्य स्त्रीलिङ्गाः। भिन्नलिङ्गेनापि समानाधिकरण्ये स्त्रीलिङ्गाः। यथा—विंशत्या पुरुषैः कृतम्। विंशतिः कुण्डानीति। इति सुखानन्दनाथः। श. चिं. २—६८५। १—६८६।

भाष्येऽपि—

'आदशभ्यः संख्या संख्येये वर्तते। ऊर्ध्वं संख्याने संख्येये च' इति। विंशतिः पटाः। विंशतिः पटानाम्। शतं गावः। शतं गवाम्—इति क्षीरस्वामी। विंशत्याद्यास्तु संख्याशब्दा एकत्वे वर्त्तमानाः संख्येये संख्याने च वर्त्तन्ते। यथा—विंशतिर्घटां, विंशतिर्घटानाम्। शतं गावः, शतं गवाम्' इति। यदाह वाचस्पतिः—'ऊनविंशत्यादिकास्तु सर्वाः संख्येयसख्ययोः' इति—इति हेमचन्द्राचार्य्यः। 'पंक्तेर्दशगुणोत्तरं क्रमात् शतसहस्रादि विज्ञेयम्। यथा—एकं दशगुणितं पंक्तिरुच्यते, दशपंक्तयः शतम्, दशशतानि सहस्रम्, दशसहस्राण्ययुतमित्यादि ज्ञेयम्। अ. सु. व्या. टि. ८३—३२९।

यथा हि लीलावत्याम्—

२९—५६

एक-दश-शत-सहस्रा-युत-लक्ष-प्रयुत-कोटयः क्रमशः। अर्बुद-मब्जं खर्व-निखर्व=महापद्म-शङ्कवस्तस्मात् ॥ जलधि-श्चान्त्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः। संख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थं कृता पूर्वैः ॥' इति ली० व०।

संख्यास्थानभेदाः—(१) एकम्, (२) दश, (३) शतम् (दशदशकम्), (४) सहस्रम् (दशशतानि), (५) अयुतम् (दशसहस्राणि), (६) लक्षम् (शतसहस्राणि), (७) प्रयुतम् (दशलक्षाणि), (८) कोटिः (शतलक्षाणि), (९) अर्बुदम् (दशकोटयः), (१०) अब्जम् (शतकोटयः), (११) खर्वम् (दशाब्जानि), (१२) निखर्वम् (शताब्जानि), (१३) महापद्मम् (दशनिखर्वाणि), (१४) शङ्कुः (शतनिखर्वाणि), (१५) जलधिः, (दशशङ्कवः), (१६) अन्त्यकम् (शतशङ्कवः), (१७) मध्यम् (दशान्त्यकानि), (१८) परार्द्धम् (शतान्त्यकानि), इति ।

संख्याभेदाः—(१) एकः, एका, एकम्, (२) द्वौ, द्वे, द्वे, (३) त्रयः, तिस्रः, त्रीणि (४) चत्वारः, चतस्रः, चत्वारि, (५) पञ्च, (६) षट् (ष्), (७) सप्त, (८) अष्ट, (९) नव, (१०) दश, (११) एकादश, (१२) द्वादश, (१३) त्रयोदश, (१४) चतुर्दश, (१५) पञ्चदश, (१६) षोडश, (१७) सप्तदश, (१८) अष्टादश, (१९) नवदश (ऊनविंशतिः), इह पञ्चतो नवदशान्ताः संख्याः अन्नन्ताः त्रिलिङ्गाः स्युः। अत ऊर्ध्वः सर्वा नवनवत्यन्ताः संख्याः स्त्रीषु वर्त्तन्ते। यथा—(२०) विंशतिः, (२१) एकविंशतिः,

(२२) द्वाविंशतिः, (२३) त्रयोविंशतिः, (२४) चतुर्विंशतिः, (२५) पञ्चविंशतिः, (२६) षड्विंशतिः, (२७) सप्तविंशतिः, (२८) अष्टाविंशतिः, (२९) नवविंशतिः (ऊनत्रिंशत्), (३०) त्रिंशत्, (३१) एकत्रिंशत्, (३२) द्वात्रिंशत्, (३३) त्रयस्त्रिंशत्, (३४) चतुस्त्रिंशत्, (३५) पञ्चत्रिंशत्, (३६) षट्त्रिंशत्, (३७) सप्तत्रिंशत्, (३८) अष्टत्रिंशत्, (३९) नवत्रिंशत् (ऊनचत्वारिंशत्), (४०) चत्वारिंशत्, (४१) एकचत्वारिंशत्, (४२) द्वि (द्वा) चत्वारिंशत्, (४३) त्रयश्चत्वारिंशत्, (४४) चतुश्चत्वारिंशत्, (४५) पञ्चचत्वारिंशत्, (४६) षट्चत्वारिंशत्, (४७) सप्तचत्वारिंशत्, (४८) अष्टचत्वारिंशत्, (४९) नवचत्वारिंशत् (ऊनपञ्चाशत्), (५०) पञ्चाशत्, (५१) एकपञ्चाशत्, (५२) द्वि (द्वा) पञ्चाशत्, (५३) त्रयःपञ्चाशत्, (५४) चतुःपञ्चाशत्, (५५) पञ्चपञ्चाशत्, (५६) षट्पञ्चाशत्, (५७) सप्तपञ्चाशत, (५८) अष्टपञ्चाशत्, (५९) नवपञ्चाशत् (ऊनषष्टिः), (६०) षष्टिः, (६१) एकषष्टिः, (६२) द्वि (द्वा) षष्टिः, (६३) त्रयः षष्टिः, (६४) चतुःषष्टिः, (६५) पञ्चषष्टिः, (६६) षट्षष्टिः, (६७) सप्तषष्टिः, (६८) अष्टषष्टिः, (६९) नवषष्टिः (ऊनसप्ततिः), (७०) सप्ततिः, (७१) एकसप्ततिः, (७२) द्वि (द्वा) सप्ततिः, (७३) त्रयःसप्ततिः, (७४) चतुःसप्ततिः, (७५) पञ्चसप्ततिः, (७६) षट्-

सप्ततिः, (७७) सप्तसप्ततिः, (७८) अष्टसप्ततिः, (७९) नवसप्ततिः (ऊनाशीतिः), (८०) अशीतिः, (८१) एकाशीतिः, (८२) द्वय (द्वा) शीतिः, (८३) त्रयोऽशीतीः, (४८) चतुरशीतिः, (८५) पञ्चाशीति·, (८६) षडशीतिः, (८७) सप्ताशीतिः, (८८) अष्टाशीतिः, (८९) नवाशीतिः (ऊननवतिः), (९०) नवतिः, (९१) एकनवतिः (९२) द्वि (द्वा) नवतिः, (९३) त्रयोनवतिः, (९४) चतुर्णवतिः, (९५) पञ्चनवतिः, (९६) षण्णवतिः, (९७) सप्तनवतिः, (९८) अष्टनवतिः, (९९) नवनवतिः (ऊनशतम्), (१००) शतम्, इति ।

शून्यपर्यायाः—पूर्णम्, बिन्दुः, शून्यम् ।

शून्यवाचकशब्दः—आकाशनाम[१] ।

एकपर्यायः—एकः (पुं०) एका (स्त्री), एकम् (न०) ।

एकवाचकशब्दाः—इन्द्रहस्तिनाम, इन्द्राश्वनाम, उक्ता (स्त्री०) (छन्दोजातिविशेषः), **गणेशदन्तनाम, चन्द्रकः, चन्द्रनाम, पृथ्वीनाम, ब्रह्म (अन्) (न०), रूपम् (न०), शाली (इन्) (त्रि०), शुक्राक्षिनाम, चैते शब्दा एकवाचका विज्ञेयाः ।**

द्विपर्यायाः—द्वौ (पुं०), द्वे (स्त्री०), द्वे (न०), द्वयम्, द्विकम्, द्वितयम्, एते त्रिलिङ्गाः ।

द्विवाचकशब्दाः—ओष्ठौ, कर्णौ चरणौ, दस्रौ, नयने, बाहू, स्तनौ, हस्तौ चेत्येषां नामानि । अत्युक्ता (स्त्री०) (छन्दोजातिविशेषः), अंसधारे, इन्द्राग्नी, उभौ, जकुटे, द्वन्द्वे, द्वैते, द्वयात्मकम्, नदीकूले, नारदपर्वतौ, पक्षौ, भार्यापत्नी, यमले, यमे, यमौ, यामले, युग्मे, रामनन्दनौ, सहचरौ, चेत्येते द्विवाचकशब्दा बोध्याः ।

त्रिपर्यायाः—त्रयः (पुं०ब०), तिस्रः (स्त्री०ब०) त्रीणि (न० ब०), त्रयम्, त्रिकम्, त्रितयम्, एते क्लीबर्लिङ्गाः ।

त्रिवाचकशब्दाः—अनलाख्या, कालाख्या, क्रमाः, गङ्गामार्गाः, गुणाः, ग्रामाः, त्रिपुष्कराः, पुरः, पुराणि, भुवनानि, मध्या (स्त्री०) छन्दोजातिविशेषः, रामाः, लोकाख्या, विष्णुक्रमाः, शिवनयनाख्या, चेत्येते त्रिवाचका शब्दाः ।

त्रिपुष्करभेदाः—(१) भद्रातिथयः, क्रूरवाराः, (३) त्रिपादनक्षत्राणि, चैते त्रिपुस्कराः स्युः ।

चतुः पर्यायाः—चत्वारः (पुं० ब०), चतस्रः (स्त्री०), चत्वारि (न० ब०), द्विकृतिः (स्त्री०), द्विद्विकम् (न०), द्विवर्गः, (पुं०), चतुष्कम् (त्रि०) ।

१–२३ २४–४५

(१) आख्या, नाम, संज्ञा इत्यादयो नामपर्याया येषां शब्दानामन्ते स्युस्तेषां सर्वे पर्यायास्तत्संख्यानामानि ज्ञेयानि । येषां शब्दानामन्ते नामपर्याया न स्युस्ते केवलं तत्संख्यावाचका बोध्याः ।' इति ।

चतुर्वाचकशब्दाः —अब्धिसंज्ञा[1] (नाम), आश्रमाः[2], उपायाः[3], ऐरावतदन्तनाम, कृताः, कृतायाः (उभौ द्यूतक्रीडासाधनीभूताऽक्षशब्दितस्य चतुरङ्कभागः' इति श० चि०)। जातयः[4] (वर्णाः), प्रतिष्ठा (स्त्री०) (छन्दोजातिविशेषः), ब्रह्ममुखनाम, यामनाम, युगानि, वेदाख्या, सुखभावः, सेनाङ्गानि, हरिवाहवश्चेत्येते चतुर्वाचकाः, शब्दाः स्युः।

पञ्चपर्यायौ—पञ्च (अन्) अस्य त्रिषु लिङ्गेषु त्रिषु वचनेषु च समानरूपाणि । पञ्चकम् (त्रि०)।

अत्राह यादवः—

'षट्सञ्ज्ञा युष्म-दस्म-च्च त्रिषु लिङ्गेष्वभेदवत्।' इति वैजयन्ती। 'ष्णान्ता षट् १।१।२४ षान्ता नान्ता च संख्या षट् संज्ञा स्यात्। इति पाणिनीयेऽपि षान्ता (षष्), नान्ता (पञ्चन्नादयः) संख्या त्रिषु लिङ्गेषु वचनेषु च समानरूपाणि भवन्तीत्यर्थः।

पञ्चवाचकशब्दाः—अग्नयः, अर्थाः, असुसंज्ञा, इन्द्रियाख्या, एताः,[5] पाण्डवाः[6], भूताः (पञ्चमहाभूताः), रुद्रमुखनाम, वाताख्या, विषयाः, शरनाम, सुप्रतिष्ठा (स्त्री०) (छन्दोजातिविशेषः), स्मरबाणाः, स्वर्गतरवश्चेत्येते पञ्चवाचकशब्दाः।

षट्पर्यायौ—षट् (ष्) त्रिषु लिङ्गवचनेषु समानरूपाणि। षट्कम् (त्रि०)।

षड्वाचकशब्दाः—अङ्गानि, अरिसञ्ज्ञा, ऋतुनाम, कार्तिकेयमुखनाम, गायत्री (स्त्री०) (छन्दोजातिविशेषः), गुणाः[7], चक्रवर्तिनः[8], चक्रार्द्धम्, ज्वरबाहुनाम, तर्काः[9], त्रिशिरोनेत्रनाम, दर्शनानि, भदलम्, भार्द्धम्, भ्रमरपादनाम,

१–१५ १६–३१

(१) समुद्रस्य सर्वे पर्यायाश्चतुः संख्यावाचका बोध्याः। चतुः समुद्रभेदाः—

(२) ब्रह्मचर्याश्रमः, गार्हस्थाश्रमः, वानप्रस्थाश्रमः, सन्यासा (भैक्षुका) श्रमः—श्चेति चत्वार आश्रमाः स्युः।

(३) भेदः, दण्डः, साम (अन्), दानम् चेति चत्वार उपायाः स्युः।

(४) ब्राह्मणः, क्षत्रियः, वैश्यः, शूद्रश्चेति चतस्रो जातयः (वर्णाः), स्युः।

(५) अर्थाः=विषयाः,

(६) युधिष्ठरः, भीमः, अर्जुनः, नकुलः, सहदेव,—श्चैतेपञ्चपाण्डवाः स्युः।

(७) ऊक्तं च (१) सन्धि-(२) विग्रह-(३) यानानि—(४) संस्थाप्या-(५) ऽऽसनमेव च। (६) द्वैधीभावश्च विज्ञेयाः षड्गुणा नीतिवेदिनाम्॥' इ० श० चि० १।६१६।

(८) उक्तं च—(१) मान्धाता (२) धुन्धुमारश्च (३) हरिश्चन्द्रः (४) पुरूरवाः। (५) भरतः (६) कार्तवीर्यश्च षडेते चक्रवर्तिनः॥, इति ग्रन्थान्तरे।

(९) षट्तर्कभेदाः—

रसाः[१], रागाः, वज्रकोणानि, शास्त्राणि, समयाख्या, चेत्येते षड्वाचकाः शब्दाः ।

सप्तपर्यायौ—सप्त (अन्) (त्रि० ब०), सप्तकम् त्रि०) ।

सप्तवाचकशब्दाः—अश्वनाम, उष्णिक् (ह्) (छन्दोजातिविशेषः), ऋषिसंज्ञा, द्वीपाः[२], धान्यानि, नृपाः[३], पर्वताख्या, पातालाख्या, भारतीयकुलाचलाः, राज्याङ्गानि[४], लोकाः, वह्निशिखाः (जिह्वाः), वायवः, वाराः, समुद्राः, सूर्याश्वाः, स्वराश्चेत्येते सप्तवाचकशब्दाः ।

अष्टपर्यायाः—अष्ट (अन्) (त्रि० ब०), अष्टकम् (त्रि०), चतुर्द्विकम् त्रि०), द्विघनः (पुं०), द्विचतुष्कम् (त्रि०) ।

अष्टवाचकशब्दाः—अनुष्टुब् (भ्) (स्त्री०) (छन्दोजातिविशेषः), कुलाचलाः, दिक्पालाः (लोकपालाः), दिग्गजाः, मङ्गलानि[५], योगाङ्गानि[६], वसवः, शिवमूर्त्तयः, सर्पाख्या, सिद्धयः हस्त्याख्या,—चैतेऽष्टवाचकशब्दाः ।

नवपर्यायाः—नव (अन्) (त्रि० ब०), त्रिकृत्तिः (स्त्री०), त्रित्रिकम् (त्रि०), त्रिवर्गः (पुं०), नवकम् (त्रि०) ।

नववाचकशब्दाः—अङ्काः, गावः[७] (गो), ग्रहाख्या,

१–११ १२–२२

(१) मधुरः, अम्लः, लवणः, कटुकः, कषाय,—श्चैते षड्रसाः स्युः ।

(२) जम्बूद्वीपः,—प्लक्षद्वीपः,—शाल्मलिद्वीपः,—कुशद्वीपः,—क्रौञ्चद्वीपः, -पुष्करद्वीप,— इत्येते सप्त द्वीपाः स्युः ।

(३) तदुक्तं ग्रन्थान्तरे (१) भरता—(२) र्जुन—(३) मान्धातृ—(४) भगीरथ—(५) युधिष्ठीराः । (६) सगरो (७) नहुषश्चैवसप्तैते चक्रवर्तिनः ॥' इति ।

(४) उक्तञ्च कामन्दकीये—स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥' इति श० चिं० ११६६ ।

(५) मङ्गलभेदाः—(१) ब्राह्मणः, (२) गौः, (३) अग्निः (४) सुवर्णम् (५) घृतम् (६) सूर्यः, (७) जलानि, (८) राजा, चैतान्यष्टौ मंगलानि स्युः । उक्तं च—'मत्स्यसूक्त-महातंत्र ४३ पटले—'लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः । हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः । एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेततः । प्रदक्षिणंतु कुर्वीत तथा चायुर्न हीयते ॥' इति ।

(६) (१) यम—(२) नियमा—(३) सत—(४) प्राणायाम—(५) प्रत्याहार—(६) धारणा (७) ध्यान (८) समाधयः, इत्येतान्यष्टौ योगाङ्गानि स्युः ।

(७) गो भेदाः—

छिन्नरावणमस्तकनाम, नन्दाः[१], निधिसञ्ज्ञा, बृहती (स्त्री०) (छन्दोजातिर्विशेषः), भारतीयवर्षाणि[२] (भूखण्डानि), रन्ध्रनाम[३], रसाः[४], वर्षाणि[५], व्याघ्रीस्तना,-चेत्येते नववाचकशब्दाः ।

दशपर्यायाः—दश (अन्) (त्रि. ब.), दशकम् (त्रि.), दशत् (त्) (स्त्री०), दशतयः (त्रि०), द्विपञ्चकम् (त्रि०), ।

दशवाचकशब्दाः—अवस्थाः, आशाख्या, कराङ्गुलयः, कृष्णावताराः, चन्द्राश्वाः, पंक्तिः (स्त्री०) (छं० जा० वि०), रावणमौलिनाम, विश्वदेवाः, शम्भुवाहुनाम, सुशर्म्माणश्चेत्येते दशवाचकशब्दाः ।

एकादशपर्यायाः--एकादश (अन्) (त्रि० ब०), एकादशकम् (त्रि०), एकाधिकदश (त्रि०), ।

एकादशवाचकशब्दाः—कुरुराजसेनाः, त्रिष्टुब् (भ्) (स्त्री०) (छं० जा० वि०), शिवनाम, चेत्येते एकादशवाचकशब्दाः ।

द्वादशपर्यायाः--द्वादश (अन्) (त्रि० ब०), त्रिचतुष्कम् (त्रि०), द्विदश (अन्) (त्रि० ब०), द्विषट् (ष्) (त्रि० ब०), द्विषट्कम् (त्रि०), द्व्यधिकदश (अन्) (त्रि० ब०), ।

द्वादशवाचकशब्दाः ---कार्तिकेयनेत्रव ह्नोर्नाम, चक्रम् (न०), जगती (स्त्री०) (छं० जा० वि०), भगणना-, भावाः, मासाः, रविनाम, राजमण्डलानि, राशयः, राशिगणनाम, संक्रान्तयः, साध्याः, सारिकोष्ठानि चेत्येते, द्वादशवाचकशब्दाः ।

१—१३ १४—२७

(१) नन्दभेदोः—

(२) भारतीयभूखण्डभेदाः---(१) ऐन्द्रम्, (२) कशेरुशकलम्, (३) ताम्रपर्णम्, (४) गभस्तिमत्, (५) कुमरिकाख्या (भरतखण्डम्) (अत्रैव वर्णव्यवस्था), (६) नागम्, (७) सौम्यम्, (८) वारुणम्, (९) गान्धर्वम् चैते नव भारतीयवर्षभेदाः ।

(३) रन्ध्रपर्यायाः—छिद्रम्, द्वारम्, रन्ध्रम् ।

रन्ध्रभेदाः—(२)'नेत्र-(२) श्रवण-(२)नासानां द्वे द्वे रन्ध्रे प्रकीर्तिते' ।(१)मुख-(१) मेहन-(१) पायूनामेकैकं रन्ध्रमुच्यते ॥' इति भावप्रकाशे ।२।३१४।५७।

(४) उक्तं च-श्रृङ्गार-हास्य-करुणा, रौद्र-वीर-भयानकाः । बीभत्सा-द्भुत-शान्ताश्च रसा भावा पुनस्त्रिधा ॥ इत्यभिधानचिन्तामणौ पृ० ७४, श्लो० २९४-५ ।

(५) वर्षभेदाः—(१) भारतवर्षम् (नाभिवर्षम्) (अजनाभवर्षम्), (२) किम्नरवर्षम्, (३) हरिवर्षम्, (४) कुरुवर्षम्, (५) हिरण्मयवर्षम्, (६) रम्यकवर्षम्, (७) भद्राश्ववर्षम्, (८) केतुमालवर्षम्, (९) इलावृतवर्षम्, चैतानि नव वर्षाणि स्युः ।

त्रयोदशपर्यायाः—त्रयोदश, त्र्यधिकदश, सानलदश, एतेऽन्नन्ताः, त्रिलिङ्गाः।

त्रयोदशवाचकशब्दाः—गुणाः,[1] ताम्बुलानि, [2]विश्वेदेवाः, विश्वघस्रपक्ष,–श्चैते त्रयोदशवाचक-शब्दाः।

चतुर्दशपर्यायाः—चतुर्दश (अन्) (त्रि० ब०), चतुरधिकदश (अन्) (त्रि० ब०), द्विसप्त (अन्) (त्रि० ब०), द्विसप्तकम् (त्रि०),।

चतुर्दशवाचकशब्दाः—इन्द्रनाम, त्रिदिवाः, ध्रुवतारकाः, भुवनानि, मनवः, रत्नसञ्ज्ञा, राजानः, विद्याः, वैकुण्ठाः, शक्वरी (स्त्री०) (छं० जा० वि०), चेत्येते चतुर्दशवाचकाः शब्दाः।

पञ्चदशपर्यायाः—पञ्चदश (अन्) त्रि० ब०), पञ्चाधिकदश (अन्) (त्रि० ब०), त्रिपञ्च (अन्) (त्रि० ब०), त्रिपञ्चकम् (त्रि०) सेषुदश (अन्) (त्रि० ब०), :

पञ्चदशवाचकशब्दाः—अतिशक्वरी (स्त्री०) (छं० जा० वि०), तिथिसञ्ज्ञा, दिनाख्या, सामिधेनी, चेत्येते पञ्चदशवाचकशब्दाः।

षोडशपर्यायाः—षोडश (अन्) (त्रि० ब०), षोडश (पुं० ब०) नित्यबहुवचनान्तः, एकाधिक-पञ्चदशसंख्या, चतुश्चतुष्कम् (त्रि०), द्व्यष्ट (त्रि० ब०), षडधिकदश (अन्) त्रि० ब०),।

षोडशवाचकशब्दाः—अष्टिः (स्त्री०) (छं० जा० वि०) कर्कटपादाः (पुं०) कलाः (स्त्री०), चन्द्रकलाः, (स्त्री०), चतुष्कृतिः (स्त्री०), चतुर्वर्गः ((पुं०), नृपाश्चेत्येते षोडश-वाचकाःशब्दाः,।

सप्तदशपर्यायाः—सप्तदश, सप्ताधिकदश, सागदश एतेऽन्नन्ताः त्रिलिङ्गाः।

सप्तदशवाचकशब्दाः—अत्यष्टिः (स्त्री०) (छं०

१–१६ १७–३२

(१) उक्तं च—. (१) मानुष्यं, (२) वरवंशजन्म, (३) विभवो, (४) दीर्घायु, (५) रारोग्यता, (६) सन्मित्रं, (७) सुसुतः, (८) सती प्रियतमा, (९) भक्तिश्चनारायणे। (१०) विद्वत्त्वं, (११) सुजनत्व, (१२) मिन्द्रियजयं, सत्पात्रदाने रति–स्ते पुण्येन विना त्रयोदश गुणाः संसारिणां दुर्लभाः ॥' इति ग्रन्थान्तरे।

(२) विश्वेदेवभेदाः—(१) क्रतु, (२) दक्षः, (३) सत्यः, (४) वसुः, (५) कामः, (६) कालः, (७) धूरिः, (८) लोचनः, (९) पुरूरव., (१०) आर्द्रव, (११) धनुः, (१२) रुचिः, (१३) रुद्रश्चैते त्रयोदश विश्वेदेवाः सन्ति। तदुक्तं हेमाद्रौ शंखबृहस्पती—

वृद्धिश्राद्धे क्रतुदक्षौ सत्यौ नान्दीमुखे वसू। सापिण्ड्यके कामकालौ तीर्थे च धूरिलोचनौ ॥
पुरूरवार्द्रवौ चैतौ पार्वणे समुदाहृतौ। हेमश्राद्धे धनरुचौ कथ्येते विश्वदेवकौ ॥
एकोद्दिष्टे रुद्रसंज्ञो विश्वेदेवास्त्रयोदश इति ॥

जा० वि०), धान्यानि, मेघनाम,[1] चैते सप्तदश-वाचकशब्दाः।

अष्टादशपर्यायाः—'अष्टादश, अष्टाधिकदश, सेभदश चैतेऽन्नन्ताः त्रिलिङ्गाः। द्विनवकम् (त्रि०) त्रिषट्कम् (त्रि०),।

अष्टादशवाचकशब्दाः—खगयुक् (ज्), ग्रहद्वयम्, द्वीपाः,[२] धान्यानि,[३] धृतिः (स्त्री०) (छं० जा० वि०), पुराणानि[४], विद्याः,[५] स्मृतय[६]–श्चेत्येतेऽष्टा-दशवाचकशब्दाः।

एकोनविंशतिपर्यायाः—ऊनविंशतिः, एकादूनविं-शतिः, एकान्नविंशतिः, एकोनविंशतिश्चैते स्त्री लिङ्गाः, नवदश, नवाधिकदश, साङ्कदश चैते-ऽन्नन्तास्त्रिलिङ्गाः।

एकोनविंशतिवाचकशब्दः—अतिधृतिः (स्त्री०) (छं० जा० वि०),

विंशतिपर्यायाः—विंशकम् (त्रि०), विंशत्, विंशतिः, विंशतिका, विंशती चैते स्त्रीलिङ्गाः। चतुःपञ्चकम् (त्रि०), द्विदशकम् (त्रि०), द्विदशतः परिमाणमस्य।

विंशतिवाचकशब्दाः—अङ्गुलिनाम, आशाद्वयम्, काष्ठायुक् (ज्), कृतिः (स्त्री०) (छं० जा० वि०), नखाख्या, रावणहस्तनाम, चैते विंशति-वाचकशब्दाः।

एकविंशतिपर्यायाः—एकविंशत् एकविंशतिः, एकाधिकविंशतिश्चैते स्त्रीलिङ्गाः। त्रिसप्त ((अन्) (त्रि० ब०), त्रिसप्तकम् (त्रि०)।

एकविंशतिवाचकशब्दाः—प्रकृतिः (स्त्री०) (छं० जा० वि०), [७]मूर्छना: (स्त्री०), समिन्नाम[८], स्वर्गाख्या[९], चेत्येते एकविंशतिवाचक-शब्दाः।

द्वाविंशतिपर्यायाः—द्वाविंशत्, द्वाविंशतिः, द्व्यधिकविंशतिश्चैते स्त्रीलिङ्गाः।

द्वाविंशतिवाचकशब्दाः—आकृतिः (स्त्री०), (छं० जा० वि०) जातय[१०] (स्त्री०), रुद्रयुक् (ज्), शिवद्वयम्' चैते द्वाविंशतिवाचकशब्दाः।

त्रयोविंशतिपर्यायाः—त्रयोविंशत्' त्रयोविंशतिः, त्र्यधिकविंशतिः, साग्निविंशत्, चैते स्त्रीलिङ्गाः।

त्रयोविंशतिवाचकशब्दः—विकृतिः (स्त्री०) (छं० जा० वि०),

चतुर्विंशतिपर्यायाः चतुर्विंशत्, चतुर्विंशतिः, चतु-रधिकविंशतिश्चैते, स्त्रीलिङ्गाः, चतुःषट्कम् (त्रि०), त्र्यष्टकम् (त्रि०),।

१–२१ २२–४२

(१) मेघभेदाः—
(२) एषां भेदा अन्यत्र
(३) एषां भेदा अन्यत्र।
(४) एषां भेदा अन्यत्र
(५) एषां भेदा अन्यत्र।
(६) एषां भेदा अन्यत्र
(७) आसां भेदा अन्यत्र।
(८) समिद्भेदाः—
(९) स्वर्गभेदाः—
(१०) आसां भेदा अन्यत्र

चतुर्विंशतिवाचकशब्दाः—जिननाम, रवियुक् (ज्), सङ्कृतिः (स्त्री०) (छं० जा० वि०), सिद्धाः,[1] सूर्यद्वयम्, चैते चतुर्विंशतिवाचकशब्दाः।

पञ्चविंशतिपर्यायाः—पञ्चविंशत्, पञ्चविंशतिः,—पञ्चाधिकविंशतिश्चैते स्त्रीलिङ्गाः। पञ्चपञ्चकम् (त्रि०),

पञ्चविंशतिवाचकशब्दाः—अतिकृतिः, अभिकृति—श्चेमौ स्त्रीलिङ्गौ (छं० जा० वि०), तत्त्वानि[2], पञ्चकृतिः (स्त्री०), पञ्चवर्गः (पुं०), चैते पञ्चविंशतिवाचकशब्दाः।

षड्विंशतिपर्यायाः—षड्विंशत्, षड्विंशतिः, षडधिकविंशतिः, साङ्गविंशति,—श्चैते स्त्रीलिङ्गाः।

षड्विंशतिवाचकशब्दाः—अहोकृतिः, उत्कृतिश्च स्त्रीलिङ्गौ (छं० जा० वि०), विश्वद्वयम्, विश्वयुक् (ज्), विश्वयुगम् (त्रि०), चैते षड्विंशतिवाचकब्दाः।

सप्तविंशतिपर्यायाः—सप्तविंशत्, सप्तविंशतिः, सप्ताधिकविंशतिः, सागविंशति,—श्चैते स्त्रीलिङ्गाः, त्रिनवकम् (त्रि०),।

सप्तविंशतिवाचकशब्दौ—त्रिघनः, नक्षत्रनाम, चैतौ सप्तविंशतिवाचकशब्दौ।

अष्टाविंशतिपर्यायाः—अष्टाविंशत्, अष्टाविंशतिः, अष्टाधिकविंशतिः, सेभविंशति,—श्चैते स्त्रीलिङ्गाः।

अष्टाविंशतिवाचकशब्दाः—इन्द्रद्वयम्, इन्द्रयुक्, इन्द्रयुगम्, मनुद्वयम्, मनुद्वितयम्, मनुयुक्, मनुयुगम्, मोह,—श्चेत्येतेऽष्टाविंशतिवाचकशब्दाः।

ऊनत्रिंशत्पर्यायाः—ऊनत्रिंशत्, ऊनत्रिंशतिः, एकाद् नत्रिंशत्, एकान्नत्रिंशत, एकोनत्रिंशत् चैते (स्त्री०)।

त्रिंशत्पर्यायाः—त्रिंशत्, त्रिंशतिः, साशाविंशति—श्चैते स्त्रीलिङ्गाः। त्रिदशकम् (त्रि०), पञ्चषट्कम् (त्रि०), त्रिदशतः परिमाणमस्य।

त्रिंशद्वाचकशब्दाः—अहर्द्वयम्, तिथिद्वयम् तिथियुक्, दिनयुक्, द्युद्वितयम्, चैते त्रिंशद्वाचक शब्दाः।

एकत्रिंशत्पर्यायाः—एकत्रिंशत्, एकत्रिंशतिः, एकाधिकत्रिंशतिः, सेशविंशति,—श्चैते स्त्रीलिङ्गाः।

द्वात्रिंशत्पर्यायाः—द्वात्रिंशत्, द्वात्रिंशतिः, द्व्यधिकत्रिंशति—श्चैते स्त्रीलिङ्गाः, चतुरष्टकम् (त्रि०),।

द्वात्रिंशद्वाचकशब्दाः—अष्टिद्वयम्, दन्तनाम, नृपयुक्, चैते द्वात्रिंशद्वाचकशब्दाः।

त्रयस्त्रिंशत्पर्यायाः—त्रयस्त्रिंशत्, त्रयस्त्रिंशतिः, त्र्यधिकत्रिंशतिः, सविश्वविंशतिः चैते (स्त्री०)

त्रयस्त्रिंशद्वाचकशब्दाः—देवाख्या, रुद्रत्रिकम्, शिवत्रितयं,—चैते त्रयस्त्रिंशद्वाचकशब्दाः।

चतुस्त्रिंशत्पर्यायाः—चतुस्त्रिंशत्, चतुस्त्रिंशतिः, चतुरधिकत्रिंशत्, सेन्द्रविंशतिः चैते स्त्री०।

चतुस्त्रिंशद्वाचकशब्दाः—अत्यष्टिद्वयम्, घनयुक्,

१=२६ २७—५२

(१) सिद्धभेदाः— (२) तत्त्वभेदाः—

मेघयुगं, चैते चतुस्त्रिंशद्वाचकशब्दाः ।

पञ्चत्रिंशत्पर्यायाः—पञ्चत्रिंशत्, पञ्चत्रिंशतिः, पञ्चाधिकत्रिंशतिः, सतिथिविंशतिः, सतत्त्वपंक्तिश्चैते स्त्रीलिङ्गाः, पञ्चसप्तकम् (त्रि०) ।

षट्त्रिंशत्पर्यायाः—षट्त्रिंशत्, षट्त्रिंशतिः, षडधिकत्रिंशति,–श्चैते स्त्रीलिङ्गाः चतुर्णवकम् (त्रि०), नवचतुष्कम् (त्रि०), षट्षट्कम् (त्रि०) ।

षट्त्रिंशद्वाचकशब्दाः—तुषिताः, धृतिद्वयम्, पुराणयुक्, रागिण्यः, विद्यायुगम्, षट्कृतिः, षड्वर्गः, स्मृतिद्वयम् चैते षट्त्रिंशद्वाचकशब्दाः ।

सप्तत्रिंशत्पर्यायाः—सप्तत्रिंशत्, सप्तत्रिंशतिः, सप्ताधिकत्रिंशतिः, साम्बुदविंशति,–श्चैते स्त्रीलिङ्गाः ।

अष्टत्रिंशत्पर्यायाः—अष्टत्रिंशत्, अष्टात्रिंशत् अष्टत्रिंशतिः, अष्टात्रिंशतिः, अष्टाधिकत्रिंशति,–श्चैते स्त्रियाम् ।

अष्टत्रिंशद्वाचकशब्दाः—अतिधृतिद्वयम्, अतिधृतियुक्, अतिधृतियुगम् (त्रि०), चैतेऽष्टत्रिंशद्वाचकशब्दाः ।

ऊनचत्वारिंशत्पर्यायाः—ऊनचत्वारिंशत्, एकादूनचत्वारिंशत्, एकान्नचत्वारिंशत्, एकोनचत्वारिंशत्, नवत्रिंशतिश्चैते स्त्रियाम् ।

चत्वारिंशत्पर्यायाः—अष्टपञ्चकम् (त्रि०), चतुर्दशकम् (त्रि०), चत्वारिंशत् (स्त्री०), पञ्चाष्टकम् (त्रि०), चतुर्दशतः परिमाणमस्य ।

चत्वारिंशद्वाचकशब्दाः—कृतिद्वयम्, कृतियुक्, नखद्वयम् नखरयुगम्, चैते त्रिलिङ्गाः, चत्वारिंशद्वाचकशब्दाः ।

एकचत्वारिंशत्पर्यायाः—एकचत्वारिंशत्, एकाधिकचत्वारिंशत्, सेशत्रिंशत्, सस्वर्गविंशत्, स्त्रियाम् ।

द्विचत्वारिंशत्प०—द्वाचत्वारिंशत्, द्विचत्वारिंशत्, द्व्यधिकचत्वारिंशत्, सेनत्रिंशत्, स्त्रियाम् ।

द्वाचत्वारिंशद्वाचकशब्दाः—प्रकृतियुक्, मूर्च्छनाद्वयम्, स्वर्गयुगम्, चैते त्रिलिङ्गाः द्वाचत्वारिंशद्वाचकशब्दाः ।

त्रयश्चत्वारिंशत्पर्यायाः-त्रयश्चत्वारिंशत्, त्रिचत्वारिंशत्, त्र्यधिकचत्वारिंशत्, रुविश्वत्रिंशत्, स्त्रियाम् ।

चतुश्चत्वारिंशत्पर्याया:—चतुश्चत्वारिंशत् चतुरधिकचत्वारिंशत्, ससिद्धविंशतिः सेन्द्रत्रिंशत् स्त्रियाम् । रुद्रचतुष्कम् (त्रि०) ।

चतुश्चत्वारिंशद्वाचकशब्दाः—आकृतिद्वयम्, आकृतियुक्, जातिद्वितयम्, जातियुगं चैते त्रिलिङ्गाश्चतुश्चत्वारिंशद्वाचकशब्दाः ।

पञ्चचत्वारिंशत्पर्यायाः—पञ्चचत्वारिंशत्, पञ्चाधिकचत्वारिंशत्, स्त्रियाम्, नवपञ्चकम्, पञ्चनवकम्, तिथित्रिकम् चैते त्रिलिङ्गाः ।

षट्चत्वारिंशत्पर्यायाः—षट्चत्वारिंशत्, षडधिकचत्वारिंशत्, साष्टित्रिंशत्, स्त्रियाम् ।

षट्चत्वारिंशद्वाचकशब्दाः—विकृतिद्वयम्, विकृतियुक्, विकृतियुगम्, चैते त्रिलिङ्गाः ।

सप्तचत्वारिंशत्पर्यायाः—सप्तचत्वारिंशत्, सप्ताधिकचत्वारिंशत्, सर्क्षविंशतिः, स्त्रियाम् ।

अष्टचत्वारिंशत्पर्यायाः—अष्टचत्वारिंशत्, अष्टाचत्वारिंशत् अष्टाधिकचत्वारिंशत्

स्त्रियाम् ।

अष्टषट्कम्, षडष्टकम्, चैतौ त्रिलिङ्गौ ।

अष्टचत्वारिंशद्वाचकशब्दाः—जिनद्वयम्, जिनयुक्, सिद्धद्वितयम्, सिद्धयुगम्, चैते त्रिलिङ्गाः ।

एकोनपञ्चाशत्पर्यायाः—ऊनपञ्चाशत्, एकाद्नपञ्चाशत्, एकान्नपञ्चाशत्, एकोनपञ्चाशत्, नवचत्वारिंशत् स्त्रियाम् ।

ऊनपञ्चाशद्वाचकशब्दाः—तानाः (पुं० ब०), मरुद्गणः (पुं०), सप्तकृतिः (स्त्री०), सप्तवर्ग- (पुं०) इत्येते ऊनपञ्चाशद्वाचकशब्दाः ।

पञ्चाशत्पर्यायाः—पञ्चाशत्, दशाधिकचत्वारिंशत्, स्त्रियाम् । पञ्चदशकम् (त्रि०) पञ्चदशतः परिमाणमस्य ।

पञ्चाशद्वाचकशब्दाः—अतिकृतिद्वयम्, अभिकृतिद्वयम्, तत्त्वयुगम् चैते त्रिलिङ्गाः ।

एकपञ्चाशत्पर्यायाः—एकपञ्चाशत् (स्त्री०), एकाधिकपञ्चाशत् (स्त्री०), अत्यष्टित्रिकम (त्रि०), मेघत्रिकम् (त्रि०) ।

द्वापञ्चाशत्पर्याया—द्वापञ्चाशत्, द्विपञ्चाशत्, द्व्यधिकपञ्चाशत् स्त्रियाम् ।

त्रयःपञ्चाशत्पर्यायाः—त्रयःपञ्चाशत्, त्रिपञ्चाशत्, त्र्यधिकपञ्चाशत् स्त्रियाम् ।

चतुःपञ्चाशत्पर्यायाः—चतुःपञ्चाशत्, चतुरधिकपञ्चाशत्, स्त्रियाम् । नवषट्कम् (त्रि०) षण्णवकम् (त्रि०) ।

चतुःपञ्चाशद्वाचकशब्दाः—धिष्ण्ययुक्, नक्षत्रद्वयम्, भयुगम् (त्रिषु) ।

पञ्चपञ्चाशत्प०—पञ्चपञ्चाशत्, पञ्चाधिकपञ्चाशत्, सतिथिचत्वारिंशत् (स्त्रियाम्) ।

षट्पञ्चाशत्पर्यायाः—षट्पञ्चाशत्, षडधिकपञ्चाशत् स्त्रियाम् । अष्टसप्तकम् (त्रि०), सप्ताष्टकम् (त्रि०) ।

सप्तपञ्चाशत्प०—सप्तपञ्चाशत्, सप्ताधिकपञ्चाशत् स्त्रियाम् । अतिधृतित्रिकम् (त्रि०) ।

अष्टपञ्चाशत्प०—अष्टपञ्चाशत्, अष्टापञ्चाशत्, अष्टाधिकपञ्चाशत् स्त्रियाम् ।

एकोनषष्टिप०—ऊनषष्टिः, एकाद्नषष्टिः, एकान्नषष्टिः, एकोनषष्टिः, नवपञ्चाशत् स्त्रियाम् ।

षष्टिप०—षष्टिः (स्त्री०) एकाधिकोनषष्टिः (स्त्री०) षड्दशकम् (त्रि०), षड्दशतः परिमाणमस्य ।

एकषष्टिप०—एकषष्टिः, एकाधिकषष्टिः स्त्रियाम् ।

द्विषष्टिप०—द्वाषष्टिः, द्विषष्टिः, द्व्यधिकषष्टिः (स्त्री०) ।

त्रयःषष्टिप०—त्रयःषष्टिः, त्रिषष्टिः, त्र्यधिकषष्टिः स्त्रियाम् । नवसप्तकम् (त्रि०), सप्तनवकम् (त्रि०) ।

चतुःषष्टिप०—चतुःषष्टिः, चतुरधिकषष्टिः, स्त्रियाम् । अष्टाष्टकम्, (त्रि०), षोडशचतुष्कम् (त्रि०) ।

चतुःषष्टिवाचकशब्दाः—अष्टकृतिः (स्त्री०), अष्टवर्गः (पुं०), आभास्वराः (पुं० ब०), कलाः (स्त्री० ब०), चतुर्घनः (पुं०), दन्तद्वयम् (त्रि०) ।

पञ्चषष्टिपर्यायाः—पञ्चषष्टिः (स्त्री०),

पञ्चाधिकषष्टिः (स्त्री०), त्रयोदशपञ्चकम् (त्रि०)।

षट्षष्टिप०—षट्षष्टिः (स्त्री०), षडधिकषष्टिः (स्त्री०)। एकादशषट्कम् (त्रि०)।

सप्तषष्टिप०—सप्तषष्टिः (स्त्री०) सप्ताधिकषष्टिः (स्त्री०)।

अष्टषष्टिप०—अष्टषष्टिः, अष्टाषष्टिः, अष्टाधिकषष्टिः (स्त्री०)।

एकोनसप्ततिप०—ऊनसप्ततिः, एकाद्नसप्ततिः, एकान्नसप्ततिः, एकोनसप्ततिः, नवषष्टिः स्त्रियाम्।

सप्ततिप० सप्ततिः (स्त्री०), एकाधिकोनसप्ततिः (स्त्री), सप्तदशकम् (त्रि०), सप्तदशतः परिमाणमस्य।

एकसप्ततिप०—एकसप्ततिः, एकाधिकसप्ततिः (स्त्री०)।

एकसप्ततिवाचकशब्दाः—मन्वन्तरम् (न०)।

द्विसप्ततिप०—द्वासप्ततिः, द्विसप्ततिः द्व्यधिकसप्ततिः (स्त्री०), अष्टनवकम्, द्वादशषट्कम्, नवाष्टकम् (त्रि०)।

त्रिसप्ततिप०—त्रयःसप्ततिः, त्रिसप्ततिः, त्र्यधिकसप्ततिः (स्त्री०)।

चतुःसप्ततिप०—चतुःसप्ततिः, चतुरधिकसप्ततिः (स्त्री०)।

पञ्चसप्ततिप०—पञ्चसप्ततिः, पञ्चाधिकसप्ततिः (स्त्री०), पञ्चदशपञ्चकम् (त्रि०)।

षट्सप्ततिप०—षट्सप्ततिः, षडधिकसप्ततिः (स्त्री०)।

सप्तसप्ततिप०—सप्तसप्ततिः, सप्ताधिकसप्ततिः (स्त्री०), एकादशसप्तकम् (त्रि०)।

अष्टसप्ततिप०—अष्टसप्ततिः, अष्टासप्ततिः, अष्टाधिकसप्ततिः (स्त्री०)।

ऊनाशीतिप०—ऊनाशीतिः, एकाद्नाशीतिः, एकान्नाशीतिः, एकोनाशीतिः, नवसप्ततिः (स्त्री०)।

अशीतिप०—अशीतिः,एकाधिकोनाशीतिः (स्त्री.), अष्टदशकम्, दशाष्टकम्, विंशतिचतुष्कम्, षोडशपञ्चकम् (त्रि०)। अष्टदशतः परिमाणमस्य।

एकाशीतिप०—एकाशीतिः, एकाधिकाशीतिः (स्त्री०), नवनवकम् (त्रि०)।

एकाशीतिवा०—नवकृतिः (स्त्री०), नववर्गः (पुं०)।

द्व्यशीतिप०—द्व्यशीतिः, द्व्यधिकाशीतिः (स्त्री०)।

त्र्यशीतिप०—त्र्यशीतिः, त्र्यधिकाशीतिः (स्त्री)।

चतुरशीतिप०—चतुरधिकाशीतिः (स्त्री०), द्वादशसप्तकम् (त्रि०)।

पञ्चाशीतिप०—पञ्चाशीतिः, पञ्चाधिकाशीतिः (स्त्री), सप्तदशपञ्चकम् (त्रि०)।

षडशीतिप०—षडशीतिः, षडधिकाशीतिः (स्त्री)।

सप्ताशीतिप०—सप्ताशीतिः, सप्ताधिकाशीतिः (स्त्री)।

अष्टाशीतिप०—अष्टाशीतिः, अष्टाधिकाशीतिः (स्त्री०), एकादशाष्टकम् (त्रि०)।

ऊननवतिप०—नवनवतिः, एकाद् ऊनवतिः एकान्न

नवतिः, एकोननवतिः, नवनवतिः (स्त्री०)।

नवतिप०–एकाधिकोननवतिः, नवतिः, नवतिका, नवती (स्त्री०)। दश नवकम्, नवदशकम्, अष्टादशपञ्चकम् (त्रि०), नवदशात परिमाणमस्य।

एकनवतिप०—एकनवतिः, एकाधिकनवतिः (स्त्री)।

द्विनवतिप०–द्वानवतिः, द्विनवतिः द्व्यधिकनवतिः (स्त्री०)।

त्रिनवतिप०—त्रयोनवतिः, त्रिनवतिः, त्र्यधिकनवतिः (स्त्री०)।

चतुर्णवतिप०—चतुर्णवतिः, चतुरधिकनवतिः (स्त्री०)।

पञ्चनवतिप०—पञ्चनवतिः, पञ्चाधिकनवतिः (स्त्री०)। ऊनविंशतपञ्चकम् (त्रि०)।

षण्णवतिप०:—षण्णवतिः, षडधिकनवतिः (स्त्री०), दन्तत्रिकम्, द्वादशाष्टकम्, रदत्रितयम् (त्रि०)।

सप्तनवतिप०—सप्तनवतिः, सप्ताधिकनवतिः (स्त्री०)।

अष्टनवतिप०–अष्टनवतिः, अष्टानवतिः, अष्टाधिकनवतिः (स्त्री०)।

एकोनशतप०–ऊनशतम्, एकाद् नशतम्, एकन्नशतम्, एकोनशतम् एकादशनवकम् (त्रि०) नवनवतिप० (स्त्री०), देवत्रयम्, सुमनस्त्रितयम् (त्रि०)।

शतप०–शतम् (न०), दशतिः (स्त्री०), दशादशकम् (त्रि०), दशादशतः परिमाणमस्य।

शतवाचकशब्दाः—इन्द्रयज्ञाः, दशकृतिः, दशवर्गः, धृतराष्ट्रपुत्राः, पद्मदलानि, पुरुषायूंषि, रावणाङ्गुल्यः, शतभिषक्तारकाश्चैते शतवाचकाः शब्दाः।

विंशत्युत्तरशतद्वयस्य षट्त्रिंशदुत्तरशतद्वयस्य वा पर्यायः—महाराजिकाः (पुं० ब०)।

षष्ट्युत्तरशतत्रयपर्यायाः—भगणभागाः, भगणलवाः भगणांशकाः, भगणांशाः, भचक्रभागाः, भचक्रलवाः भचक्रांशकाः, भचक्रांशाः।

सहस्रप०—सहस्रम्, दशशतम्, दशघ्नशतम् (त्रि०)।

सहस्रवाचकशब्दाः—अनन्तशीर्षाः, अर्जुनहस्ताः, इन्द्रचक्षूंषि, जाह्नवीपथाः, पद्मदलानि, भागीरथीवक्त्राणि, रविकराः, रविबाणाः, वेदशाखाश्चैते सहस्रवाचकाः शब्दाः सन्ति।

द्विशतपर्यायाः—द्विशतम्, शतद्वयम्, शतयुगम्, (न०)।

त्रिशतप०—त्रिशतम्, शतत्रयम् (न०),।

द्विसहस्रप०—द्विसहस्रम् सहस्रद्वयम् (न०)।

अयुतप०—अयुतम् (न०), दशसहस्राणि (न० ब०)।

पूर्णार्थैकप०—आदिमः (पुं०), आदिमा (स्त्री०), आदिमम् (न०), आद्यः (पुं०), आद्या (स्त्री०), आद्यम् (न०) [1]प्रथमः (पुं०), प्रथमा (स्त्री), प्रथमम् (न०)। प्रथमा=प्रतिपदा तिथिविशेषः।

पूर्णार्थकद्विप०—[2]द्वितीयः (त्रि०), द्वितीया (स्त्री०) ति० वि०।

१–२७ २८–५४

(१) 'पहिला=पहिलो' इति भाषा। (२) दूसरा:=री इ. भा.।

पूर्णार्थकत्रिप०—[1]तृतीयः (त्रि०), तृतीया (स्त्री०) ति० वि० ।

पू० चतुप०—[2]चतुर्थः (त्रि०), चतुर्थी (स्त्री०) ति० वि० ।

पू० पञ्चप०—[3]पञ्चमः(त्रि०),पञ्चमी(स्त्री०)। ति० वी० ।

पू०षट्प०—[4]षष्ठः (त्रि०), षष्ठी (स्त्री०) । ति० वि० ।

पू०सप्तप०—[5]सप्तमः० (त्रि०) सप्तमी (स्त्री०), ति० वि० ।

पू० अष्टप०:—अष्टमः[6] (त्रि०), अष्टमी (स्त्री०) ति. वि. ।

पू० नवप०—नवमः[7] (त्रि०), नवमी (स्त्री.), ति. वि. ।

पू० दशप०--दशमः[8] (त्रि०), दशमी (स्त्री), ति. वि. ।

पू० एकादशप०—एकादशः,[9] एकादशकः, एकादशतमः (त्रि०), एकादशी (स्त्री०), तिथिविशेषः ।

पू० द्वादशप०--द्वादशः,[10] द्वादशकः, द्वादशतमः (त्रि०), द्वादशी (स्त्री.) ति. वि. ।

पू० त्रयोदशप०—त्रयोदशः,[11] त्रयोदशकः, त्रयोदशतमः(त्रि०), त्रयोदशी(स्त्री.) तिथिविशेषः ।

पू० चतुर्दशप०– चतुर्दशः,[12] चतुर्दशकः,चतुर्दशतमः (त्रि०) । चतुर्दशी (स्त्री०) ति. वि. ।

पू० पंचदशप० – पञ्चदशः,[13]पञ्चदशकः, पञ्चदशतमः (त्रि) । पञ्चदशी (स्त्री०) अमावास्या, पूर्णमासी ।

पू० षोडशप०—षोडशः,[14] षोडशकः, षोडशतमः (त्रि०) ।

पू० सप्तदशप०—सप्तदशः,[15] सप्तदशकः, सप्तदशतमः (त्रि०) ।

पू० अष्टादशप० – अष्टादशः,[16] अष्टादशकः, अष्टादशतमः (त्रि०) ।

पू० एकोनविंशति– ऊनविंशः,[17] ऊनविंशतितमः, एकोनविंशः, एकोनविंशत्तमः, एकोनविंशतितमः (त्रि०) ।

पू० विंशतिप०—विंशः,[18] विंशत्तमः, विंशतितमः (त्रि०) ।

१–२० २१–३९

(१) 'तीसरा=री' इ. भा. ।
(२) 'चौथा=थी' इ. भा. ।
(३) 'पांचवां=वीं' इ. भा. ।
(४) 'छठा=ठी' इ. भा. ।
(५) 'सातवां=वीं' इति भाषा ।
(६) आठवां=वीं (इ. भा.) ।
(७) नवां=वीं (इ. भा) ।
(८) दसवां=वीं (इ. भा.) ।
(९) ग्यारहवां=वीं (इ. भा.) ।
(१०) बारहवां=वीं (इ. भा.) ।
(११) तेरहवां=वीं (इ. भा.) ।
(१२) चौदहवां=वीं (इ: भा.) ।
(१३) पन्दरहवां=वीं (इ. भा.) ।
(१४) सोलहवां=वीं (इ. भा.) ।
(१५) सत्रहवां=वीं (इ. भा.) ।
(१६) अट्ठारहवां=वीं (इ. भा.) ।
(१७) उन्नीसवां=वीं (इ. भा.)
(१८) बीसवां=वीं (इ. भा.) ।

पू० एकविंशतिप०—एकविंश:, एकविंशत्तम:, एकविंशतितम: (त्रि०)।

पू० द्वाविंशतिप०—द्वाविंश:, द्वाविंशत्तम:, द्वाविंशतितम: (त्रि०)।

पू० त्रयोविंशतिप०—त्रयोविंश:, त्रयोविंशत्तम:, त्रयोविंशतितम: (त्रि०)।

पू० चतुर्विंशतिप०—चतुर्विंश:, चतुर्विंशत्तम:, चतुर्विंशतितम: (त्रि०)।

पू० पंचविंशतिप०—पञ्चविंश:, पञ्चविंशत्तम: पञ्चविंशतितम: (त्रि०)।

पू० षड्विंशतिप०—षड्विंश:, षड्विंशत्तम:, षड्विंशतितम: (त्रि०)।

पू० सप्तविंशतिप०—सप्तविंश:, सप्तविंशत्तम:, सप्तविंशतितम: (त्रि०)।

पू० अष्टाविंशतिप०—अष्टाविंश:, अष्टाविंशत्तम:, अष्टाविंशतितम: (त्रि०)।

पू० ऊनत्रिंशत्प०—ऊनत्रिंश:, ऊनत्रिंशत्तम:, एकोनत्रिंश:, एकोनत्रिंशत्तम: (त्रि०)।

पू० त्रिंशत्प०—त्रिंश:, त्रिंशत्तम: (त्रि०)।

पू० एकत्रिंशत्प०—एकत्रिंश:, एकत्रिंशत्तम: (त्रि०)।

पू० द्वात्रिंशत्प०—द्वात्रिंश:, द्वात्रिंशत्तम: (त्रि.)।

पू० त्रयस्त्रिंशत्प०—त्रयस्त्रिंश: त्रयस्त्रिंशत्तम: (त्रि.)।

पू० चतुस्त्रिंशत्प०—चतुस्त्रिंश:, चतुस्त्रिंशत्तम: (त्रि.)।

पू० पञ्चत्रिंशत्प०—पञ्चत्रिंश:, पञ्चत्रिंशत्तम: (त्रि.)।

पू० षट्त्रिंशत्प०—षट्त्रिंश:, षट्त्रिंशत्तम: (त्रि.)।

पू० सप्तत्रिंशत्प०—सप्तत्रिंश:, सप्तत्रिंशत्तम: त्रि.)।

पू० अष्टत्रिंशत्प०—अष्टत्रिंश:, अष्टात्रिंश:, अष्टत्रिंशत्तम:, अष्टात्रिंशत्तम: (त्रि.)।

पू० ऊनचत्वारिंशत्प०—ऊनचत्वारिंश:, ऊनचत्वारिंशत्तम:, एकोनचत्वारिंश:, एकोनचत्वारिंशत्तम: (त्रि.)।

पू० चत्वारिंशत्प०—चत्वारिंश:, चत्वारिंशत्तम: (त्रि.)।

पू० एकचत्वारिंशत्प०—एकचत्वारिंश:, एकचत्वारिंशत्तम: (त्रि)।

पू० द्विचत्वारिंशत्प०—द्वाचत्वारिंश:, द्वाचत्वारिंशत्तम:, द्विचत्वारिंशत्तम: (त्रि.)।

पू० त्रयश्चत्वारिंशत्प०—त्रयश्चत्वारिंश:, त्रयश्चत्वारिंशत्तम:, त्रिचत्वारिंश:, त्रिचत्वारिंशत्तम: (त्रि.)।

पू० चतुश्चत्वारिंशत्प०—चतुश्चत्वारिंश:, चतुश्चत्वारिंशत्तम: (त्रि.)।

पू० पञ्चचत्वारिंशत्प०—पञ्चचत्वारिंश:, पंचचत्वारिंशत्तम: (त्रि.)।

पू० षट्चत्वारिंशत्प०—षट्चत्वारिंश:, षट्चत्वारिंशत्तम: (त्रि.)।

पू० सप्तचत्वारिंशत्प०—सप्तचत्वारिंश:, सप्तचत्वारिंशत्तम: (त्रि)।

पू० अष्टचत्वारिंशत्प०—अष्टचत्वारिंश:, अष्टचत्वारिंशत्तम:। अष्टाचत्वारिंश:, अष्टाचत्वारिंशत्तम: (त्रि.)।

पू० ऊनपञ्चाशत्प०—ऊनपञ्चाश:, ऊनपञ्चाशत्तम:, एकोनपञ्चाश:, एकोनपञ्चाशत्तम:

(त्रि०) ।

पू० पञ्चाशत्प०--पञ्चाशः, पञ्चाशत्तमः (त्रि०) ।

पू० एकपञ्चाशत्प०--एकपञ्चाशः, एकपञ्चाशत्तमः (त्रि०) ।

पू० द्विपञ्चाशत्प०--द्वापञ्चाशः, द्वापञ्चाशत्तमः, द्विपञ्चाशः, द्विपञ्चाशत्तमः (त्रि०) ।

पू० त्रिपञ्चाशत्प०--त्रयःपञ्चाशः, त्रयःपञ्चाशत्तमः, त्रिपञ्चाशः, त्रिशपञ्चाशत्तमः (त्रि०) ।

पू० चतुःपञ्चाशत्प०--चतुःपञ्चाशः चतुःपंचाशत्तमः (त्रि०) ।

पू० पञ्चपञ्चाशत्प०--पञ्चपञ्चाशः, पञ्चपञ्चाशत्तमः (त्रि०) ।

पू० षट्पञ्चाशत्प०--षट्पञ्चाशः, षट्पञ्चाशत्तमः (त्रि०), षट्पञ्चाशिका (स्त्री०) ।

पू० सप्तपञ्चाशत्प०--सप्तपञ्चाशः, सप्तपञ्चाशत्तमः (त्रि०) ।

पू० अष्टपञ्चाशत्प०--अष्टपञ्चाशः, अष्टपञ्चाशत्तमः, अष्टापञ्चाशः, अष्टापञ्चाशत्तमः (त्रि०) ।

पू० ऊनषष्टिप०--ऊनषष्टः, ऊनषष्टितमः, एकोनषष्टिः, एकोनषष्टितमः त्रि०) ।

पू० षष्टिप०--षष्टः, षष्टितमः (त्रि०) ।

पू० एकषष्टिप०--एकषष्टः, एकषष्टितमः (त्रि०) ।

पू० द्विषष्टिपर्याया:—द्वाषष्टः, द्वाषष्टितमः, द्विषष्टः द्विषष्टितमः (त्रि०) ।

पू० त्रिषष्टिप०--त्रयः षष्टः, त्रयः षष्टितमः, त्रिषष्टः, त्रिषष्टितमः (त्रि०) ।

१-२९

पू० चतुःषष्टिप०--चतुःषष्टः, चतुःषष्टितमः, (त्रि०) ।

पू० पञ्चषष्टिप०--पञ्चषष्टः, पञ्चषष्टितमः, (त्रि०) ।

पू० षट्षष्टिप०--षट्षष्टः, षट्षष्टितमः, (त्रि०) ।

पू० सप्तषष्टिप०--सप्तषष्टः, सप्तषष्टितमः, (त्रि०) ।

पू० अष्टषष्टिप०--अष्टषष्टः, अष्टषष्टितमः, अष्टाषष्टः, अष्टाषष्टितमः (त्रि०) ।]

पू० ऊनसप्ततिप०--ऊनसप्ततः, ऊनसप्ततितमः, एकोनसप्तः, एकोनसप्ततितमः (त्रि०) ।

पू० सप्ततिप०—सप्ततः, सप्ततितमः (त्रि०) ।

पू० एकसप्ततिप०--एकसप्ततः, एकसप्ततितमः, (त्रि०) ।

पू० द्विसप्ततिप०--द्वासप्ततः, द्वासप्ततितमः, द्विसप्ततः, द्विसप्ततितमः (त्रि०) ।

पू० त्रिसप्ततिप०--त्रयःसप्ततः, त्रयःसप्ततितमः, त्रिसप्ततः, त्रिसप्ततितमः (त्रि०) ।

पू० चतुःसप्ततिप०—चतुःसप्ततः, चतुःसप्ततितमः (त्रि०) ।

पू० पञ्चसप्ततिप०—पञ्चसप्ततः, पञ्चसप्ततितमः (त्रि०) ।

पू० षट्सप्ततिप०—षट्सप्ततः, षट्सप्ततितमः (त्रि०) ।

पू० सप्तसप्ततिप०--सप्तसप्ततः, सप्तसप्ततितमः (त्रि०) ।

पू० अष्टसप्ततिप०—अष्टसप्ततः, अष्टसप्ततितमः, अष्टासप्ततः, अष्टासप्ततितमः (त्रि०) ।

३०-५८

पू० ऊनाशीतिप०—ऊनाशीतः, ऊनाशीतितमः, एकोनाशीतः एकोनाशीतितमः (त्रि०)।

पू० अशीतिप०—अशीतः, अशीतितमः (त्रि०)।

पू० एकाशीतिप०—एकाशीतः, एकाशीतितमः (त्रि०)।

पू० द्व्यशीतिप०—द्व्यशीतः, द्वशीतितमः (त्रि०)।

पू० त्र्यशीतिप०—त्र्यशीतः त्र्यशीतितमः (त्रि०)।

पू० चतुरशीतिप०—चतुरशीतः, चतुरशीतितमः (त्रि०)।

पू० पञ्चाशीतिप०—पञ्चाशीतः, पञ्चाशीतितमः (त्रि०)।

पू० षडशीतिप०—षडशीतिः, षडशीतितमः (त्रि०)।

पू० सप्ताशीतिप०—सप्ताशीतिः, सप्ताशीतितमः (त्रि०)।

पू० अष्टाशीतिप०—अष्टाशीतिः, अष्टाशीतितमः (त्रि०)।

पू० ऊननवतिप०—ऊननवतः, ऊननवतितमः, एकोननवतः, एकोननवतितमः (त्रि०)।

पू० नवतिप०—नवतः, नवतितमः (त्रि०)।

पू० एकनवतिप०—एकनवतः, एकनवतितमः (त्रि०)।

पू० द्विनवतिप०—द्वानवतः, द्वानवतितमः, द्विनवतिः, द्विनवतितमः (त्रि०)।

पू० त्रिनवतिप०ः—त्रयोनवतः, त्रयोनवतितमः, त्रिनवतिः, त्रिनवतितमः (त्रि०)।

पू० चतुर्णवतिप०—चतुर्णवतः, चतुर्णवतितमः (त्रि०)।}

पू० पञ्चनवतिप०—पञ्चनवतः, पञ्चनवतितमः (त्रि०)।

पू० षण्णवतिप०—षण्णवतः, षण्णवतितमः (त्रि०)।

पू० सप्तनवतिप०—सप्तनवतः, सप्तनवतितमः (त्रि०)।

पू० अष्टनवतिप०—अष्टनवतः, अष्ठनवतितमः, अष्टानवतः, अष्टानवनितमः (त्रि०)।

पू० नवनवतिप०—ऊनशततमः एकोनशततमः, नवनवतः, नवनवतितमः (त्रि०)।

पू० शतप०—शततमः (त्रि०)। शतस्य पूरणे।

प्रकारार्थवाचकसंख्याशब्दाः—द्विधा, द्वेधा, द्वैधा, चैतेऽव्ययाः। द्वैविध्यम् (न०), (द्विप्रकारम्)। त्रिधा, त्रेधा, त्रैधा, चैतेऽव्ययाः। त्रैविध्यम् (न०), (त्रिप्रकारम्)। चतुर्धा (अ०) (चतुःप्रकारम्)। पञ्चधा (अ०) (पञ्चप्रकारम्)। षट्धा,षोढा उभावव्ययौ (षट्प्रकारम्)। सप्तधा (अ०) (सप्तप्रकारम्), अष्टधा (अ०) (अष्टप्रकारम्), नवधा (अ०) नवप्रकारम् (एवमग्रे ऊहनीयाः)।

संख्यावाचकशब्दानां क्वचिद्विशेषरूपाणि—यथा। सप्ताहः (पुं०) (सप्तदिवसाः) (सप्तदिनात्मकः कालः)। नवाहः (पुं०) (नवदिवसाः) (नवदिनात्मकः कालः)।

एकद्वौ (त्रि०) (एको वा द्वौ वा)। द्वित्राः (त्रि०) (द्वौ वा त्रयो वा) परिमाणं येषां तेषु बहुवचनान्तोऽयम्। त्रिचतुराः (त्रि०) (त्रयो वा चत्वारो वा)। त्रिपञ्चाः (त्रि०) त्रयो वा पञ्च वा),।

चतुःपञ्चाः (त्रि०) (चत्वारो वा पञ्च वा)। पञ्चषाः (त्रि०) (पञ्च वा षड्वा) परिमाणं येषां तेषु बहुवचनान्तोऽयम् (पाँच या छः इति भाषा)। षट्सप्ताः (त्रि०) (षट्वा सप्त वा)।

सप्ताष्टाः (त्रि०) (सप्त वा अष्ट वा)। एवमग्रे। द्विकृत्वः (अ०) (द्विवारम्)। त्रिकृत्वः (अ०) (त्रिवारम्)। चतुःकृत्वः (अ०) (चतुर्वारम्), एवमग्रेऽपि।

[1]**सर्वपर्यायाः**—अखण्डः, अखिलः, अनूनः, अनूनकः, अन्यूनः, अशेषः, कृत्स्नः, निःशेषः, निखिलः, न्यक्षः, पूर्णः, विश्वः, सकलः, समः, समग्रः, समस्तः, सर्वश्चैते वाच्य-(त्रि०) लिङ्गाःस्युः।

[2]**पादोनप०**-त्र्यंघ्र्यूनः, चरणोनः, त्रिचरणः, त्रिपदः त्रिपादः, त्र्यंघ्रिः, पदोनः, पादोनः, विचरणः, विपदः, विपादः, व्यंघ्रिश्चैते त्रिलिङ्गाः स्युः।

[3]**अर्धप०**—अर्धः (त्रि०), खण्डः (पुं० न०), खण्डलम् (न०), दलम् (न०), नेमः (पुं०), भित्तम् (न०), शकलम् (पुं० न०), शल्कम् (न०)।

[4]**दलितप०**—अर्धितः, खण्डितः, दलितश्चैते त्रिलिङ्गाः।

[5]**सार्द्धप०**—सखण्डः, सखण्डलम्, सदलम्, सनेमः, सभित्तम्, सशकलम्, सार्द्धम्।

[6]**सपादप०**—सचरणः, सपदः, सपादः, सांघ्रिः।

[7]**चतुर्थांशप०**—अंघ्रिः, अर्धार्धः, चतुर्थभागः, चतुर्थांशः, चरणः, तुरीयः तुरीयकः, पदः, पादः।

[8]**अंशप०**—अंशः, भागः, वण्टः, वण्टकः।

संख्यानाम्नां विषये विशेषसूचना—

मदीयमत्समानधर्मेतरिकग्रन्थेषु गुणाः, अग्नयश्च त्रयः। समुद्राश्चत्वारः। वायवः पञ्च। कालाः, रसाश्चषट्। द्वीपाः सप्त। विश्वेदेवा-एकादश। भुवनानि चतुर्दश। कलाः, नृपाश्च षोडश। मेघाः सप्तदश। धान्यानि अष्टादश। शेषसंख्याः समानाः।

अङ्कन्यासवाचकशब्दाः—अङ्कनिवेशनम्, अङ्कन्यासः, अङ्कस्थापनम्।

अङ्कन्यासविधिवा०—अङ्कन्यासक्रमः, अङ्कन्यासनियमः, अङ्कन्यासविधिः।

अत्र गणितविदां सम्प्रदायागतपरिभाषा—

'अङ्कानां वामतो गतिः।' इति।

अङ्कानां स्थापनं सव्य-(वाम) क्रमेण कर्त्तव्यमित्यर्थः।

अत्रोदाहरणं प्रदर्शयति—

'आकाशपक्षक्षितिसम्मिताः समाः पूर्णायुरुक्तं मनुजस्य हस्तिनः।' इतिग्रं० का०। आकाशः शून्यम्, पक्षौ द्वौ, क्षितिः एका, चैतेषामङ्कानां सव्य-(वाम) क्रमेण स्थापनमित्थम्–१२० अर्थाद् विंशत्युत्तरशतं समानां मनुजस्य नरस्य हस्तिनश्च

१–२४ .... २५–४८ ....

(१) सब, सारा। (२) तीन पाव (पौन, पौणा)। (३) आधा, बोपाव। (४) आधा किया हुआ। (५) अर्धयुक्त (ड्योढ़ा) एक (६) चतुर्थांश युक्त (सवैया) एक (७) चौथा भाग (पौवा)। (८) बाँट (हिस्सा)।

पूर्णायुः परमायुरुक्तं कथितम्। एवं सर्वत्र बोध्यम्।

'सङ्कलनवाचकशब्दाः—संयोगः, संगूढः, मेलः, योगश्चैते पुंसि। युतिःस्त्रियाम्। ऐक्यम्, मिलनम्, मिलितम्, मेलनम्, मेलितम् योजनम्, योजितम्, सयोजनम्, संयोजितम्, सङ्कलनम्, सङ्कलितं चैते क्लीबे। अन्वितः, आढ्यः, उपाहितः, प्रयुक्तः, प्रयुतः, प्रयोज्यः, युक्तः, युक्, युज्यः, युतः, योज्यः, संयुक्तः, संयुक् संयुतः, सयोज्यः, समन्वितः, समाढ्यः, समेतः, सहितश्चैते त्रिषु।

'योगफलप०—योगफलम् (न.), सङ्कलितः(त्रि.)।

सङ्कलनप्रकारमाह भास्करः—

'कार्यः क्रमादुत्क्रमतोऽथवाङ्कयोगो यथास्थानकमन्तरं वा।' इ. ली. व.।

'व्यवकलनवाचकशब्दाः—वियोगः (पुं०), वियुतिः (स्त्री०), परिशोधनम्, परिशोधितम्, वर्जनम्, वर्जितम्, वियोजनम्, वियोजितम्, विवर्जनम्, विवर्जितम्, विश्लेषितम्, विश्लेष्यम्, व्यवकलनम्, व्यवकलितम्, संशोधनम्, संशोधितम् चैते क्लीबे। अपास्यः, ऊनः, ऊनितः, न्यूनः, पतितः, परिशोधितः, परिशोध्यः, रहितः, वियुक्तः, वियुक्, वियुतः, वियोज्यः, विरहितः, विवर्ज्यः, विशोधितः, विशोध्यः, विहीनः, शुद्धः, शोधितः, शोध्यः, संविहीनः, संशुद्धः, संशोध्य-श्चैते त्रिषु।

'वियोगफलप०—वियोगफलम् (न०), व्यवकलितः (त्रि.)।

अत्र व्यवकलनप्रकारमाह भास्करः—

'कार्यः क्रमादुत्क्रमतोऽथवाङ्कयोगो यथास्थानकमन्तरं वा।' इ. ली. व.।

'गुणनवाचकशब्दाः—घातः वधश्चैतौ पुंसि। निघ्नी, विनिघ्नी, हतिश्चैते स्त्रियाम्। गुणनम्, ताडनम्, ताडितम्, निहननम्, पिण्डनम्, विवर्द्धनम्, संगुणनम्, सन्ताडनम् संवर्द्धनम्, हननं चैते क्लीबे। अभिहतः, अभ्यस्तः, आहतः, उपाहतः, क्षुण्णः, गुणः, गुणितः, गुण्यः, निहतः, पिण्डितः, पूरितः, प्रणिघ्नः, विगुणितः, विनिघ्नः, विनिहतः, विवर्द्धितः, संवर्द्धितः, संगुणितः, संताडितः, सुताडितः, सम्पिण्डितः हत-श्चैते त्रिषु।

'गुणनफलप०—गुणनफलम् (न.) गुणितः (त्रि.)।

अत्र गुणनप्रकारमाह भास्करः—

'गुण्यान्त्यमङ्कं गुणकेन हन्यादुत्सारितेनैव पुनश्च राशिम्' इ. ली. व.।

'भजनवाचकशब्दाः—भागः, विभाग-श्चैतौ पुंसि। भजनम्, विभाजनम्, हरणं चैते क्लीबे। अपनीतः, अपहृतः, उद्धृतः, परिभाजितः, परिहृत्, परिहृतः, भक्तः, भाजितम्, विभक्तः, विभाजितः, विभाज्यः विहृत्, विहृतः, संविहृतः, समुद्धृतः, हार्य्यः, हृत्, हृतश्चैते त्रिषु।

'भजनफलप०—भजनफलम् (न०), विभाजितः (त्रि०)।

१—२५ २६—५०

(१) जोड़ना (२) जोड़, जोड़ किया हुआ, (३) घटाना (४) अन्तर, घटाया हुआ (५) गुणना (६) गुणितसंख्या, गुणा हुआ। (७) भाग देना (८) मिला, मिला हुआ।

इह भजनप्रकारमाह भास्करः—
'भाज्याद्धरः शुद्धयति यद्गुणः स्यादन्त्यात्फलं तत्खलु भागहारे ।' इ. ली. व. ।

लब्धिवाचकशब्दाः—लाभः (पुं०) । अवाप्तिः, प्राप्तिः, लब्धिः, समवाप्ति-श्चैते स्त्रियाम् । अवाप्तम्, प्रापणम्, फलम्, भजनफलम्, भागफलम्, लभनम्, चैते क्लीबे ।
आप्तः, प्राप्तः, लब्ध-श्चैते त्रिषु ।
क्वचिद्भजनवाचकशब्दाः—अवाप्तः, आप्तः, आप्तिः, फलम्, लब्धम्, लब्धिश्चेत्यादयः शब्दाः क्वचिद्भजनार्थेऽपि प्रयुज्यन्ते ।

उदाहरणानीह

'अमरफलाधिमासयुक्तमिति' । 'अब्धिषड्कलब्धं रूनाहैरिति ।
'क्विभाब्जैरवाप्तांशयोग इति च ग्रहलाघवे ।
शेषवाचकशब्दाः—अवशिष्टः, अवशेषः, अवशेषितः, उच्छिष्टः, उर्वरितः, परिशिष्टः, परिशेषः, परिशेषितः, शेषः शेषितश्चैते त्रिषु । एते क्वचिद् भजनार्थमपि प्रयुज्यन्ते ।
निःशेषपर्यायाः—निःशेषः, निरवशिष्टम्, निरवशेषः, निरवशेषितश्चैते त्रिषु ।

तष्टवाचकशब्दाः—कृशः, कृशारव्यकः, क्षयितः, तक्ष्यम्, तनु, तनूकृतम्, तष्टः, त्वष्टः, सूक्ष्मकृतश्चैते त्रिषु । सूक्ष्मीकरणम् (न०) ।

अन्तरवाचकशब्दाः—अन्तरम् (न०), अन्तरितः, (त्रि०), छिद्रम्, रन्ध्रम्, विलम्, विवरम्, चैते क्लीबे ।

***योज्यादीनां नामानि**—(१) योज्यः, (२) योजकः, (३) वियोज्यः (शोध्यः), (४) वियोजकः (शोधकः), (५) गुण्यः, (६) गुणकः, (७) भाज्यः, (८) भाजकश्चैते पुंलिङ्गाः ।
सङ्कलनीयवाचकशब्दाः[1]—परियोजनीयः, परियोजितव्यः, परियोज्यः, प्रयोजनीयः, प्रयोजितव्यः, प्रयोज्यः, योजनीयः, योजितव्यः, योज्यः, सङ्कलनीयः, सङ्कलितव्यः, सङ्कल्यः, संयोजनीयः, संयोजितव्यः, संयोज्यश्चैते त्रिषु ।

वियोजनीयवाचकशब्दाः[2]—पतनीयः, पतितव्यः, पात्यः, परिशोधनीयः, परिशोधितव्यः, परिशोध्यः, वियोजनीयः, वियोजितव्यः, वियोज्यः, विशोधनीय, विशोधितव्यः, बिशोध्यः, व्यवकलनीयः व्यवकलितव्यः, व्यवकल्यः, शोधनीयः, शोधितव्यः, शोध्यः, संशोधनीयः, संशोधितव्यः, संशोध्यश्चैते त्रिषु ।

१-२२

२३-४५

*(१) वह अंक जिसमें कोई अंक जोड़ा जावे (२) वह अंक जो किसी अंक में जोड़ा जावे (३) वह अंक जिसमें से कोई अंक घटाया जावे (४) वह अंक जो किसी अंक में घटाया जावे (५) वह अंक जो किसी अन्य अंक से गुणा किया जावे (६) वह अंक जिससे कोई अंक गुणा किया जावे (७) वह अंक जिसमें किसी अंक से भाग दिया जावे (८) वह अंक जिससे किसी अंक में भाग दिया जावे ।

(१) जोड़ने योग्य अंक (२) घटाने योग्य अंक ।

अन्तरितवाचकशब्दा[१]:—अन्तरितः, परिशोधितः, विशोधितः, शोधितः, संशोधिश्तचैते त्रिषु ।

गुणनीयवाचकशब्दा[२]:—गुणनीयः, गुणितव्यः, गुण्यः, ताडनीयः, ताडितव्यः, ताड्यः, संगुणनीयः, सगुणितव्यः, संगुण्यः, संताडनीयः, संताडितव्यः, संताड्यः, हननीयः, हन्तव्यः, हन्यश्चैते त्रिषु ।

भजनीयवाचकशब्दाः[३] - परिभजनीयः, परिभजितव्यः, परिभज्यः, परिभाजनीय , परिभाजितव्यः, परिभाज्यः, परिहरणीयः, परिहर्त्तव्यः, परिहार्यः, भजनीयः, भजितव्यः, भज्यः, भाजनीयः भाजितव्यः, भाज्यः, विभजनीयः, विभजितव्यः, विभज्य', विभाजनीयः, विभाजितव्यः, विभाज्यः, हरणीयः, हर्तव्यः, हार्यश्चैते (त्रिषु) ।

उत्सृष्ट[४]-**(परित्यक्त) वाचकशब्दाः**—उज्झितः, उत्सृष्टः, कृतत्यागः, त्यक्तः, धूतः, परित्यक्तः, परिवर्जितः, प्रोज्झितः, मुक्तः, वर्जितः, विधुतः, विधूतः, विवर्जितः, विहीनः, समुज्झितः, हीनश्चैते त्रिषु ।

त्यागप०:[५]—छोरणम् (न०), त्यजनम् (न०), त्यागः, (पुं०), परित्यजनम् (न०), परित्यागः (पुं०), परिवर्जनम् (न०), वर्जनम् (न०), विवर्जनम् (न०) ।

त्याज्यपर्यायाः[६]— अपनेयः, त्यक्तव्यः, त्यजनीयः, त्यागयोग्यः, त्यागार्हः, त्याज्यः, परिवर्जनीयः, परिवर्जितव्यः, परिवर्ज्यः, वर्जनीयः, वर्जितव्यः, वर्ज्यः, विवर्जनीयः, विवर्जितव्यः, विवर्ज्यः, हातव्यः, हातुंयोग्यः, हेयश्चैते त्रिषु ।

पृथक्प०[७]—पृथक् (अ०), पृथक् स्थापितम् (त्रि०), अनष्टम् (त्रि०), अविनष्टम् (त्रि०) ।

द्विष्ठप०[८]—द्विष्ठः (त्रि०), स्थानद्वये स्थापितम् ।

त्रिष्ठप०[९]—त्रिष्ठः, (त्रि०), स्थानत्रये स्थापितम् ।

आवृत्तिप[१०]०—आवृत्तिः (स्त्री०), गुणः (पुं०), यथा षड्गुणः ।

प्राप्त[११]**प०**—आप्तः, आसादितः, प्राप्तः, भावितः, भूतः, लब्धः, विन्नश्चैते त्रिषु ।

प्राप्तव्य[१२]**प०**—प्रापणीयः, प्राप्तव्यः, प्राप्यः, लब्धव्यः, लभनीयः, लभ्य-श्चैते त्रिषु ।

परिगण्याव्ययपर्यायाः[१]—गणयित्वा, परिगणय्य, सङ्गणय्य, परिगण्य, सङ्गण्य, चैतेऽव्ययाः ।

संयोज्याव्ययवाचकशब्दाः[२]—एकीकृत्य, नियोज्य, मिलित्वा, मेलयित्वा, संयोज्य, समेत्य, सम्मिल्य, सम्मेल्य, चैतेऽव्ययाः ।

१–२२ २३–४४

(१) घटाया हुआ (२) गुणन, गुणा करने योग्य (३) विभाग करने योग्य, बाँटने योग्य (४) छोड़ा, छोड़ा हुआ (५) छोड़ना (६) छोड़ने योग्य (७) अलग रखना, अलग रखा हुआ (८) दो स्थान में रखा हुआ (९) तीन स्थान में रखा हुआ (१०) गुना, छः गुना (११) पाया या मिला हुआ (१२) मिलने योग्य ।

(१) गिनकर (२) जोड़कर

वियोज्याऽव्ययवाचकशब्दाः[1]—अपनीय, अपास्य, परिशोध्य, शोधयित्वा, वियोज्य, विशोध्य, व्यवकल्य, संशोध्य, चैतेऽव्ययाः।

गुणयित्वाऽव्ययवाचकशब्दाः[2]—अभिहत्य, गुणयित्वा, गुणित्वा, ताडयित्वा, निहत्य, प्रणिहत्य, विनिहत्य, संहत्य, सङ्गुणय्य, सन्ताड्य, सम्पिण्ड्य, हत्वा, चैतेऽव्ययाः।

हृत्वाऽव्ययवाचकशब्दाः[3]—छित्त्वा, परिहृत्य, भंक्त्वा, भक्त्वा, भाजयित्वा, विभज्य, विभाज्य, विहृत्य, संविभज्य, संविभाज्य, संविहृत्य हृत्वा, चैतेऽव्ययाः।

त्यक्त्वाऽव्ययवाचकशब्दाः[4]—अपनीय, अपहाय, त्यक्त्वा, परित्यज्य, परिहृत्य, प्रोज्झ्य, वर्जयित्वा, विवर्ज्य, विहाय, सन्त्यज्य, हित्वा, चैतेऽव्ययाः।

सम्प्राप्याऽव्ययवाचकशब्दाः[5]—अधिगम्य, प्रापय्य, प्राप्य, सम्प्राप्य, संलभ्य, चैतेऽव्ययाः।

कृत्वाऽव्ययवाचकशब्दाः—कारयित्वा, कृत्वा, विधाय, संविधाय।

प्राप्तिप०[6]—आयः (पुं०), लाभः (पुं०), आप्तिः (स्त्री०), उपलब्धिः (स्त्री०), प्राप्तिः (स्त्री), लब्धिः (स्त्री), वित्तिः (स्त्री०), फलम् (नं०)।

व्ययप०[7]—अर्थवर्तनम् (न०), अर्थात्ययः, अर्थापगमः, अर्थापचयः, वित्तापगमः, वित्तात्ययः, वित्तापचयः, व्यय-श्चैते पुंलिङ्गाः।

धनप०—अक्षयम्, अनृणम्, धनम्, स्वम्।

ऋणप०—अधनम्, अस्वम्, ऋणम्, क्षयम्।

धनाधनपर्यायाः—धनक्षयम्, धनर्णम्, धनाधनम्, स्वर्णम्।

योगप०—ऋणर्णयुतिः, क्षयक्षययुतिः. धनधनयुतिः, धनर्णान्तरम्, स्वर्णान्तरम्, स्वस्वयुतिः।

तदुक्तं बीजगणिते—

'योगे युतिः स्यात्क्षययोः स्वयोर्वा धनर्णयोरन्तरमेव योगः।' इति।

खण्डगुणनप०—खण्डगुणनम् (न०), गुणनविशेषः।

अत्राहभास्करः—

'गुण्ययस्त्वधोऽधो गुणखण्डतुल्यस्तैः खण्डकैः संगुणितो युतो वा।' इति लीलावत्याम्।

अपवर्तकप०[8]—अपवर्त्तकः (त्रि०)।

अपवर्त्तनप०[9]—अपवर्तनम् (न०)।

अपवर्त्त्यप०[10]—अपवर्त्त्यः (त्रि०)।

१–२१ २२–४१

(१) घटा कर (२) गुन कर (३) भागदेकर (४) छोड़कर (५) पाकर (६) मिलना, लाभ, आमदनी (७) खरच, उठाव।

(८) वह संख्या जिससे अन्य दो या अधिक संख्याओं को भाग देने पर शेष कुछ न रहे (९) बड़ी संख्याओं को संक्षेप करना. लाघव, उलटफेर, पलटावा (१०) जिस संख्या को दूसरी किसी संख्या से भाग देने पर कुछ न बचे वह उस संख्या का 'अपवर्त्त्य' कहलाता है।

तदुक्तं भास्करेण—

'समेन केनाप्यपवर्त्य हारभाज्यौ भवेद्वा सति सम्भवे तु। इ० ली० व०।

अपवर्तितप०[४]—अपवर्तितः (त्रि०)।

तथा च भास्करः—

'मिथो हराभ्यामपवर्तिताभ्यां यद्वा हरांशौ सुधियात्र गुण्यौ। इ० ली० व०।

सवर्णनप०[५]—सवर्णनम् (न०)।

तदुक्तं भास्करेण—

'लवा लवघ्नाश्च हरा हरघ्ना भागप्रभागेषु सवर्णनं स्यात्।' इति ली० व०।

अंशप०[६]—अंशः (पुं०), लवः (पुं०), भाज्याङ्कः (पुं०)।

राशिप०[७]—राशिः (पुं०), पुञ्जः (पुं०), समूहः (पुं०)।

हरप०[८]—छिद्, छेदः (पुं०), छेदनम् (न०), भाजकः, विभाजकः, हरः, हारश्चैते पुंसि।

समच्छेदप०[९]—समच्छिद्, समच्छित्तिः (स्त्री०), समच्छेदः (पुं०), छेदसाम्यम् (न०)।

उक्तं च भास्करेण—

'अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशौ राश्योः समच्छेदविधानमेवम्। मिथो हराभ्यामपवर्तिताभ्यां यद्वा हरांशौ सुधियात्र गुण्यौ॥'

इति लीलावत्याम्।

शम्भुहोराप्रकाशेऽपि—

'निघ्नावन्योन्यश्च हारैर्हरांशावेवं राश्योश्छेदसाम्यं भवेद्वा। सच्छिष्याणां सम्यगेवं मयात्र बोधायैतत्प्रोक्तमन्तर्दशासु॥ इति पुञ्जिराजः।

वर्गपर्यायाः—कृतिः (स्त्री०), वर्गः (पुं०), समद्विघातः (पुं०), (सदृशद्विराशिघातः वा स्वगुणोऽङ्को वर्ग इत्यर्थः)।

वर्गानयनविधिं प्राह भास्करः—

'समद्विघातः कृतिरुच्यतेऽथ स्थाप्योऽन्त्यवर्गो द्विगुणान्त्यनिघ्नाः। स्वस्वोपरिष्टाच्च तथापरेऽङ्कास्त्यक्त्वाऽन्त्यमुत्सार्य पुनश्च राशिम्॥ इ० ली० व०।

वर्गसंख्यायामुपरि विषम (।) सम (–) रेखास्थापनप्रकार उक्तो ग्रन्थान्तरे—

'अन्त्यं यावदिहेच्छाङ्कादूर्ध्वं (।) तिर्यक्स्थ (–) रेखया। सज्ञ स्थानाङ्ककानां च विषमाख्यं समं क्रमात्॥' इति।

यथा न्यासः—२५७८ (–।–।)

वर्गमूलपर्यायाः—पदम्, मूलम्, वर्गमूलं चैते क्लीबे।

वर्गमूलानयनप्रकारं प्राह भास्करः—

'त्यक्त्वाऽन्त्याद्विषमात्कृतिं

द्विगुणयेन् मूलं समे तद्धृते,

(४) पलटी हुई या बदली हुई संख्या। (५) अंशों से अंशों को गुणना एवं हरों से हरों को गुणना उसे 'सवर्णन' कहते हैं। (६) भिन्न की लकीर के ऊपर की संख्या या राशि (७) भिन्न की लकीर के ऊपर तथा नीचे की संख्या, (८) भिन्न की लकीर के नीचे की संख्या। (९) भिन्न की लकीर के नीचे की गुणी हुई समान संख्या।

त्यक्त्वा लब्धकृतिं तदाद्यविषमात्
लब्धं द्विनिघ्नं न्यसेत् ।
पंक्त्यां पंक्तिहृते समेऽन्त्यविषमात्
त्यक्त्वाऽऽप्तवर्गं फलं,
पंक्त्यां तद्द्विगुणं न्यसेदिति मुहुः
पंक्तेर्दलं स्यात्पदम् ॥

इ. ली. व. ।

आर्य्यभट्टीयेऽपि—

भागं हरेदवर्गान्नित्यं द्विगुणेन वर्गमूलेन ।
वर्गाद्वर्गे शुद्धे लब्धं स्थानान्तरेमूलम् ॥'

इ. आ. भ. ।

घनपर्यायाः—घनः (पुं० न०), वृन्दम् (त्रि०), समत्रिघातः (पुं०), (समत्रिराशिहतिः, वर्गो वर्गमूलाहतो वा) ।

तदानयनप्रकारं प्राह भास्करः—

'समत्रिघातश्च घनः प्रदिष्टः
स्थाप्यो घनोऽन्त्यस्य ततोऽन्त्यवर्गः ।
आदित्रिनिघ्नस्तत आदिवर्ग-
स्त्र्यन्त्याहतोऽथादिघनश्च सर्वे ॥
स्थानान्तरत्वेन युता घनःस्यात्,
प्रकल्प्य तत्खण्डयुगं ततोऽन्त्यम् ।
एवं मुहुर्वर्गघनप्रसिद्धा-
-वाद्यङ्कतो वा विधिरेष कार्यः ॥

घनमूलप०—घनमूलम् (न०)

तदानयनप्रकारं प्राह भास्करः—

'आद्यं घनस्थानमथाघने द्वे
पुनस्तथान्त्याद् घनतो विशोध्य ।
घनं पृथक्स्थं पदमस्य कृत्या
त्रिघ्नया तदाऽऽद्यं विभजेत्फलं तु ॥
पङ्क्तयां न्यसेत्तत्कृतिमन्त्यनिघ्नीम्
त्रिघ्नीं त्यजेत्तत्प्रथमात्फलस्य ।
घनं तदाद्याद् घनमूलमेवं
पङ्क्तिर्भवेदेवमतः पुनश्च ॥

त्रैराशिकपर्यायाः—अनुपातः (पुं०), अनुपातकम् (न०), त्रैराशिकम् (न०) ।

त्रैराशिकगणितविधिमाह भास्करः—

'प्रमाणमिच्छा च समानजाती
आद्यन्तयोः स्तः फलमन्यजातिः ।
मध्ये तदिच्छाहतमाद्यहृत्स्यात्
इच्छाफलं व्यस्तविधिर्विलोमे ॥

इ. ली. व. ।

'प्रमाणम्' 'फलम्' 'इच्छा' चेत्येतत् त्रैराशिकम् ।

पराशरहोरायामपि—

प्रमाणमिच्छा तुल्यं च स्थाप्यमाद्यन्तयोर्द्वयोः ।
मध्ये फलेऽन्यजाती च सङ्गुणेदिच्छया द्विजः ॥
प्रमाणासंस्फुटफलं तदाख्यमनुपातकम् ।' इति

अनुपातं पुंस्याह वराहः—

'नीचेऽतोऽर्द्धं ह्रसति ततश्चान्तरस्थेऽनुपातः'

इ. बृ. जा. ।

(१) त्रैराशिकम्, (२) व्यस्तत्रैराशिकम्, चैतौ त्रैराशिकस्य द्वौ भेदौ स्याताम् ।

तल्लक्षणादिकं आह भास्करः—

'इच्छा वृद्धौ फले ह्रासौ ह्रासे वृद्धिः फलस्य तु ।
व्यस्तं त्रैराशिकं तत्र ज्ञेयं गणितकोविदैः ॥
जीवानां वयसो मौल्ये तौल्ये वर्णस्य हेमनि ।
भागहारे च राशीनां व्यस्तं त्रैराशिकं भवेत् ॥'

इ. ली. व. ।

(१) पञ्चराशिकम्, (२) सप्तराशिकम्, (३) नवराशिकम्। एवमग्रेऽपि। इह पञ्चराशिकादौ करणसूत्रमाह—भास्करः—

पञ्चसप्तनवराशिकादिके
अन्योन्यपक्षनयनं फलच्छिदाम्।
संविधाय बहुराशिजे वधे
स्वल्पराशिवधभाजिते फलम्॥'
इ. ली. व.।

गणितशुद्धिपर्यायः—गणितशुद्धिः (स्त्री०)।

तत्प्रकारमाह बीजदत्तः—

'गुण्ये गुणे नवहृते परिशेषघाते
नन्दैर्हृते भवति यः परिशेषराशिः।
घातेन गुण्यगुणयोर्नवशेषितेन
साम्येन तस्य निगदेद्गणितस्य शुद्धिम्॥'

इति ग्रन्थान्तरे।

पाटीगणितेऽपि—

'हाराप्त्या नवशेषस्तद्यत्तेनाढ्यशेषनवशेषः।
भाज्याङ्को नवशेषस्तुल्यः स्यात्तदा शुद्धः॥' इति।

इति श्रीमुकुन्ददैवज्ञविरचिते ज्योतिषशब्दकोषे सप्तमो गणनावर्गः समाप्तिमगमत्।

—:०:—

ग्रहगणितवर्गः—

ग्रहपर्यायाः—खगः, खचरः, ग्रहः, नभश्चरः शेषपर्यायास्तु ग्रहवर्गे द्रष्टव्यः।

ग्रहभेदाः—(१) प्रकाशकग्रहौ, (२) ताराग्रहाः, (३) तमः स्वरूपग्रहौ इति ग्रहाणां त्रयो भेदाः स्युः।

प्रकाशकग्रहनामनी—सूर्यः, चन्द्रः।

ताराग्रहनामानि—भौमः, बुधः, गुरुः, शुक्रः, शनिः।

तमः स्वरूपग्रहनामनी—राहुः, केतुः।

ग्रहगणितपर्यायाः[१]—खचरगणितम्, ग्रहगणितम्, द्युचरगणितम्।

१–१७ १८–३२

(१) भारते ग्रहगणितस्य त्रयोभेदाः।

(१) सिद्धान्तः, (२) तंत्रम्, (३) करणम्, चेति त्रयोभेदाः स्युः। सिद्धान्तस्यापि त्रयः पक्षाः।

(१) सूर्यसिद्धांतः, (२) आर्यसिद्धांतः, (३) ब्रह्मसिद्धांतश्चेति त्रयः पक्षाः। इह सिद्धांते सृष्टयादितोऽहर्गणानयनमुक्तम्। तंत्रे युगादितस्तत्। करणे तु शकादितस्तदानयनं ज्ञेयम्। सृष्टयाद्यहर्गणभवग्रह उदयान्तरसंस्कारेण संस्कृतः कार्यस्तदालङ्का (रेखास्थनगर) मध्यमार्कोदयकालिकमध्यमग्रहः स्यात्।

तदुक्तं भास्करेण—

'लङ्काशिरः पुरिमध्यमभास्करे क्षितिजसन्निधिगे सति मध्यमः।' इति सि० शि०। अस्मिन् ग्रहे चरसंस्कारो देयस्तदा रेखार्कोदयकालीनमध्यमग्रहः स्यात्। यद्यभीष्टो ग्रामो रेखाया (भूमध्यरेखायाः) बहिःस्थितस्तदा रेखान्तरसंस्कारः प्रोक्तः। स च यथाह—

'रेखा स्वदेशांतरयोजनघ्नी गतिर्ग्रहस्याभ्रगजैर्विभक्ताः। लब्धं विलिप्ताः खचरे विधेयाः प्राच्यामृणं पश्चिमतो धनं ताः।' इति करणकुतूहले। अनेन संस्कारेण स्वाभीष्टग्रामे मध्यमार्कोदयकालिको मध्यमग्रहः स्यात्। अथवा स्वदेशीयमध्यमग्रहः स्यात्। एवं तंत्रतोऽपि मध्यमग्रहानयनं ज्ञेयमिति।

स्पष्टग्रहसाधनाय विकलादिभेदाः–(१) विकला, (२) कला, (३) अंशः, (४) राशिः, (५) भगणार्द्धम्, (६) चक्रम्, (७) भगणांशः । इति विकलादयः सप्तभेदाः ।

विकलापर्यायाः—विकला, विकलिका, विलिप्ता, विलिप्तिका, कलाषष्टिभागैकभागः, विकलाचिन्हम् ,, ।

कलाप०—कला, कलिका, लिप्ता, लिप्तिका, षष्टिविकलोन्मिता, अंशषष्टिभागैकभागः, कलाचिन्हम् , ।

अंशप०—अंशः, अंशकः, भागः,-कः, लवः,-कः, षष्टिकलोन्मिताः, राशित्रिंशद्भागैकभागः । अंशचिन्हम्० ।

राशिप०—अपमण्डलाकांशः, भम्, राशिः, शेषपर्याया राशिपर्याये द्रष्टव्याः ।

भगणार्द्धप०—चक्रदलम्, चक्रार्द्धम्, भगणार्द्धम्, भदलम्, भार्द्धम्, भषट्कम्, राशिदलम्, राशिषट्कम्, राश्यर्द्धम् ।

भगणप०—चक्रम्, पर्ययगणः, भगणः, भचक्रम्, भसंघः, राशिगणः, राशिचयः, राशिसमूहः, षष्ट्युत्तरशतत्रयभागाः ।

भगणांशप०—भगणलवाः, भगणभागाः, भगणांशकाः, भगणांशाः, राशिगणभागाः, राशिगणलवाः, राशिगणांशकाः, राशिगणांशाः ।

भचक्रकलाप०—भचक्रकला, भचक्रकलिका, भचक्रलिप्ता, भचक्रलिप्तिका ।

विकलागणप० विकलागणः, विलिप्तागणः, धिमौरिकगणः ।

[1]समूहप०—आकरः, उत्करः, ओघः, कदम्बकम्, कलापः, काण्डम्, कूटम्, गणः, चक्रम्, चक्रवालः, चयः, जटा, जातम्, जालम्, जालकम्, निकरः, निकुरम्बम्, निचयः, निवहः, पटलम्, पटली, पिण्डः, पुञ्जः, पुञ्जकः, पुञ्जी, पूगः, पेटकम्, प्रकरः, प्रचयः, मण्डलम्, राशिः, राशी, वारः, विसरः, वृन्दम्, व्यूहः, व्रजः, व्रातः, संहतिः, संघः, संघातः, सञ्चयः, सन्दोहः, समवायः, समुदयः, समुदायः, समूहः, स्कन्धः, स्तोमः ।

[2]वर्षगणप०—अब्दगणः, वर्षगणः, शकगणः, शरद्गणः, संवत्सरगणः ।

चक्रप०—गणः, चक्रम्, व्रजः कतिवर्षावध्यात्मकः कालः ।

मासगणप०—मागणः, मासगणः, मासचयः, मासचयः, मासनिचयः, मासपिण्डः, मासव्रजः, माससंघः, माससञ्चयः, मासौघः ।

अवमदिनपर्यायाः—अवमः, अवमतिथिः, अवमदिनम्, ऊनदिनम्, ऊनाहः, क्षयाहः, तिथिक्षयः, तिथिप्रणाशः, तिथ्यन्तस्पृष्टैकदिनवारः न्यूनाहः, हीनः ।

अहर्गणप०—अहःसंघः, अन्हांचयः, अन्हांनि-

(१) इहास्य पर्याया यौगिकशब्दसिद्ध्यर्थं प्रोक्ताः ।
(२) करणारम्भकालीनशकवर्षेण रहितोऽभीष्टशकाब्दो जातो वर्षगण इति ।

चयः, अहर्गणः गणः, घस्रसंघः, घस्रौघः, दिनगणः, दिनचयः, दिननिचयः, दिनवृन्दम्, दिनव्रजः, दिनसंघः, दिनसञ्चयः, दिनौघः, दिवसगणः, दिवसनिकरः, दिवसव्रजः, दिवसव्रातः, दिवागणः, दिवाचयः, दिवाव्रजः, द्युगणः, द्युचयः, द्युपिण्डः, द्युराशिः, द्युवृन्दम्, द्युव्रजः, वासरनिवहः, वासरवृन्दम्, वासरसञ्चयः, वासरौघः ।

अहर्गणभेदौ–(१) औदयिकदिनगणः, (२) सावयवदिनगणः ।

औदयिकदिनगणपर्यायाः—औदयिकदिनगणः, निरवयवदिनगणः, प्रातःकालीनदिनगणः ।

सावयवदिनगणप०—साभीष्टकालिकदिनगणः, सावयवदिनगणः, सेष्टकालीनदिनगणः ।

अहर्गणजखगप०—अहर्गणजखगः, दिनगणभवखेटः, द्युगणोद्भवग्रहः, वासरौघभवखचरः ।

क्षेपकप०[1]—क्षेपः, क्षेपकः ।

ध्रुवकप०[2]—ध्रुवः, ध्रुवकः ।

चक्रघ्नध्रुवप०[3]—चक्रगुणितध्रुवः, चक्रघ्नध्रुवः, चक्रनिघ्नध्रुवः, चक्राहतध्रुवकः ।

संस्कारप०—भावना, वासना, संस्कारः ।

संस्कारभेदाः—(१) उदयान्तरम्, (२) रेखान्तरम्, (३) चरान्तरम्, (४) भुजान्तरम्, (५) बीजान्तरम्, (६) आकर्षणम् । चैते षट्-सस्काराः स्युः ।

देशान्तरसंस्कारभेदौ—(१) प्रागपरम् (रेखान्तरम्), (२) याम्योत्तरम् (चरान्तरम्), चैतौ द्वौ संस्कारौ स्याताम् ।

योजनपर्यायाः[4]– क्रोशचतुष्टयम्, चतुष्क्रोशम्, चतुष्क्रोशी, योजनम् ।

भूप०—भूः, भूमिः, शेषपर्यायास्तु भौमपर्यायेषु द्रष्टव्याः ।

परिधिप०—कक्षा, परिधिः, मण्डलम्, वृत्तम्, वृत्ताकारपथः।

१–१७ १८–३४

(१, २) करणग्रन्थेऽऽचार्यैर्मध्यमग्रहानयनार्थं द्वे संज्ञे कल्पिते 'क्षेपको' 'ध्रुवक' इत्येति । क्षेपको नाम करणारम्भकाले लङ्कामध्यमार्कोदये यो मध्यमग्रहः स ग्रहस्य क्षेपकः । एकचक्रदिनगणभवमध्यमग्रहः परमदिनगणभवमध्यमग्रहो वा 'ध्रुवक' इति ज्ञेयः ।

(३) सोऽभीष्टचक्रेण गुणितो जातश्चक्रनिघ्नध्रुवकः । स्वक्षेपकः, चक्रनिघ्नध्रुवकः, दिनगणभवग्रहश्चैषां त्रयाणां योगसमा उज्जयिनीरेखायां मध्यमार्कोदयसमये मध्यमभौमबुध-शुक्रा भवेयुः । गुरुशन्योरतिदूरस्थत्वात्तयोराकर्षणसंस्कारोऽपि विधेयः । रवौ तु देशांतरसंस्कारः कर्त्तव्यः ।

चन्द्रेविशेषः– पूर्वपरामृष्टग्रहगणवच्चन्द्रोऽप्युक्तप्रकारानीतो लङ्कायां मध्यमार्कोदयकालीनो मध्यम एव ज्ञेयः ।

सच – रेखान्तर – चरान्तर-बीजो-दयान्तर-भुजान्तराणि एभिः संस्कृतः प्रातःकाले औदयिको मध्यमचन्द्रः स्यात् । राहुचन्द्रोच्चयोरपि बीजसंस्कारो देयः । ग्रहलाघवे तु चक्रनिघ्नध्रुवक ऋणमस्ति । तेन तत्राप्यस्वं कार्यम् । शेषक्रिया प्राग्वज्ज्ञेया ।

(४) योजनज्ञानं मानवर्गे द्रष्टव्यम् ।

भूपरिधिप०[१]--कुपरिधिः, भूकक्षा, भूपरिधिः, भूभगोलः, भूमण्डलम्, भूमिकक्षा, भूमिगोलपरिधिः भूवृत्तम्, भूवेष्टनम्, महीमण्डलम्, महीवृत्तम् ।

भूव्यासप०---कुविस्तृतिः, भूकर्णः, भूविस्तृतिः, भूव्यासः महीव्यासः, मेदिनीविस्तृतिः ।

भूव्यासार्द्धप०---कुविस्तृतिदलम्, भूवेष्टनार्द्धम्, भूव्यासार्द्धम् ।

रेखाप०---रेखा, रेषा ।

रेखायोजनप०-रेखाचतुष्क्रोशम्, रेखाचतुष्क्रोशी, रेखायोजनम् ।

रेखांशप०---रेखाभागाः, रेखालवाः, रेखांशकाः, रेखाशाः ।

भूमध्यरेखाप०---कुमध्यरेखा, भूमध्यरेखा, भूमिमध्यरेखा, महीमध्यरेखा, मेदिनीमध्यरेखा ।

रेखाभूमिप०---रेखाकुः, रेखाभूः, रेखाभूमिः, भूमध्यरेखापुरम् भूमध्यरेखानगरम्, लंकासुमेर्वामंध्यसूत्रगतदेशः, वारप्रवृत्तिस्थलम् ।

भूमध्यस्थरेखापुरनामानि---लंका[२] । देवकन्या । काञ्ची । कलिकोटम्[३] । मङ्केरिपुरम्[४] । चिकमङ्गलूरम्[५], हरिहरम्[६], वागलकोटम्[७], माहिष्मती[८] च । [९]सह्यकुलाचलः । सोलापुरं[१०] च । [११]असायिपुरम्, बिडं[१२] च । [१३]भुसावलम् । [१४]उज्जयिनी । [१५]कोटपुरम् (कोटा) । [१६]टोंकम् । [१७]जयपुरम् । [१८]रोहितकम्, [१९]जालन्दरम् । [२०]स्थानेश्वरम् । [२१]कुरुक्षेत्रं च । [२२]हिमालयः । [२३]सुमेरुः ।

१–२८ २९–५६

(१) भूपरिधिव्यासावाह भास्करः—

'प्रोक्तो योजनसंख्यया कुपरिधिः सप्ताङ्गनन्दाब्धयः

४९६७ तद्व्यासः कुभुजाङ्गसायकभुवः १५८१ इति सि० शि० ।

(२) कुमध्ये वर्त्तते । (३) मलयालदेशे समुद्रतीरस्थम् । (४) कुर्गप्रान्ते (५, ६, ७, ८) घटप्रभा तीरवर्ति–मैसूरराज्ये कर्नाटदेशे । (९, १०) (महाराष्ट्रदेशे) विदर्भापरपर्यायबहाडदेशादपि निकट एव वरीवर्ति । गोदावर्य्यां नातिदूरप्रदेशे । (११, १२) निजामराज्यमध्ये । इमे भारतवर्षदक्षिणभागे । (१३) खानदेशे (१४) मालवप्रान्ते । मध्यभागे । (१५, १६, १७) राजपुतानाराज्ये । (१८, १९, २०, २१) पञ्चनद (पंजाब) प्रान्ते । (२२, २३) इमे भारतवर्षोत्तरदिग्भागे ।

इह तु सिद्धान्तशेखरे विशेषः—

'लङ्का कुमारी नगरी च काञ्ची पानाटमद्रिश्च सितः षडास्यः ।
श्रीवत्सगुल्मं च पुरी ततश्च माहिष्मती चोज्जयिनी प्रसिद्धा ॥
स्याद्वाश्रमोऽस्मान्नगरं सुरम्यं ततः पुरं पट्टशिवाभिधानम् ।
श्रीगर्गराटं च सरोहिताश्वंस्थानेश्वरं शीतगिरिः सुमेरुः ॥
इतीव याम्योत्तरगां धराया रेखामिमां गोलविदो वदन्ति ।
अन्यानि रेखास्थितिभानि लोके ज्ञेयानि तज्ज्ञैः पुटभेदनानि ॥' इति ।

लङ्कापर्यायाः—दशशिरःपुरी, रक्षसांपुरी, राक्षसालयः, रावणराजधानी, लंका ।

देवकन्यापर्यायाः—कन्या, कन्याकुमारी, कुमारी, देवकन्या, देवसुतापुरी ।

काञ्चीभेदौ—(१) शिवकाञ्ची, (२) विष्णुकाञ्ची ।

माहिष्मतीपर्यायाः—चैद्यपुरी, माहिष्मती, शिशुपालनगरी ।

सह्यकुलाचलप०—सह्यकुलपर्वतः, सह्यकुलाचलः, सह्यकुलाद्रिः ।

उज्जयिनीप०—अवन्तिका, अवन्ती, उज्जयनी, उज्जयिनी, विशाला ।

कुरुक्षेत्रप०—कुरुक्षेत्रम् ।

हिमालयःप०—पार्वतीगुरुः, शीतगिरिः, हिमाचलः, हिमाद्रिः, हिमालयः ।

मेरुप०—देवौकः, मेरुः, सुमेरुः, सुरालयः । शेषंतु-देववर्गे ।

मध्यमग्रहप०—अस्पष्टग्रहः, अस्फुटखगः मध्यनभश्चरः, मध्यमग्रहः, मध्यमद्युचरः ।

मध्यमग्रहभेदाः—(१) तात्कालिकमध्यमग्रहः, (२) स्वपुरोदयिकमध्यमग्रहः, (३) लंकामध्यमार्कोदयकालिकमध्यमग्रहः ।

गतिपर्यायाः—इतिः, गतिः जवः, भुक्तिः ।

मध्यमगतिप०[1]—मध्यगतिः, मध्यभुक्तिः, मध्यमगतिः, मध्यमजवः, मध्यमभुक्तिः, मध्यमेतिः ।

ग्रहतनुप०[2]—ग्रहतनुः, ग्रहदेहः, ग्रहवपुः, ग्रहशरीरम् ।

तात्कालिकमध्यमग्रहप०—इष्टकालीनमध्यमग्रहः, तात्कालिकमध्यमग्रहः, सावयवदिनगणभवमध्यमग्रहः ।

स्वपुरोदयिकमध्यमग्रहप०—औदयिकमध्यमग्रहः, प्रातःकालीनमध्यमग्रहः, स्वपुरोदयिकमध्यमग्रहः ।

लङ्कामध्यमार्कोदयकालिकमध्यमग्रहप०—रेखास्थनगरमध्यमार्कोदयकालीनमध्यमग्रहः, लङ्कामध्यमार्कोदयकालिकमध्यमग्रहः ।

। १–१७ १८–३५

(१) रव्यादीनां मध्यमगतयः कलाविकाः ।

सू०	चं०	मं०	बु०	शु०	गु०	श०	रा०	चं० उ०	ग्रहाः
५९	७९०	३१	५९	५	५९	२	३	६	कलाः
८	३५	२६	८	०	८	०	११	४१	विकलाः

ग्रहलाघवीयबुधकेन्द्रगतिः १८६।२४, शुक्रकेन्द्रगतिः ३७।०

केतकीयबुधकेन्द्रगतिः २४५।३२, शुक्रकेन्द्रगतिः ९६।८

(२) महाभास्करीये—ग्रहतनुसाधनं यथा—षट्युत्तरशतत्रयनिघ्नो वर्षगणो ग्रहतनुः (देहः) स्यात् ।

तेन समेता विहृता ध्रुवका उक्ताः ।

मन्दपर्यायाः--मन्दम्, मृदु ।

शीघ्रप०--अरम्, अविलम्बितम्, आशु, क्षिप्रम्, चञ्चलम्, चपलम् चलम्, तूर्णम्, त्वरितम्, द्रुतम्, लघु, शीघ्रम्, सत्वरम् ।

शीघ्रवाचकाव्ययशब्दाः--अञ्जसा, अरम्, अह्नाय, आशु, झटिति, द्राक्, मंक्षु, सपदि, स्राक् ।

वेगपर्यायाः--जवः, तरः (अस्) (न०), प्रसरः, रयः, रंहः, (अस्) (न०), वाजः, वेगः, स्यदः, ।। इति ।

उच्चपर्यायाः--उच्चम्, उच्छ्रितम्,उदग्रम्, उद्धुरम्, उन्नतम्, तुङ्गम्, प्रांशु ।

[1]**केन्द्रम्**:=--केन्द्रम्, ग्रहोच्चान्तरम्, वृत्तमध्यम् ।

तदुक्तम्:---

'वृत्तस्य मध्यं किल केन्द्रमुक्तं केन्द्रं ग्रहोच्चान्तरमुच्यतेऽतः । यतोऽन्तरे तावति तुङ्गदेशान्नीचोच्चवृत्तस्य सदैव केन्द्रम् ।।, इति सिद्धान्तशिरोमणौ ।

केन्द्रांशप०--**केन्द्रभागः केन्द्रलवः, केन्द्रांशाः, केन्द्रांशकः** ।

केन्द्रभेदौ:--(१) मन्दकेन्द्रम्, (२) शीघ्रकेन्द्रम्, चैतौ केन्द्रस्य द्वौ भेदौ स्याताम् ।

केन्द्रान्यभेदाः--(१) आकर्षणकेन्द्रम्, (२) च्युतिकेन्द्रम्, (३) तिथिकेन्द्रम्, चैते केन्द्रस्यान्ये भेदाः स्युः ।

[2]**मन्दकेन्द्रपर्यायौ**:--मन्दकेन्द्रम्, मृदुकेन्द्रम् ।

[3]**शीघ्रकेन्द्रपर्यायाः**--आशुकेन्द्रम्, ग्रहोनचलोच्चम्, चञ्चलकेन्द्रम् चलकेन्द्रम्, तूर्णकेन्द्रम्, द्रुतकेन्द्रम्, द्राक्केन्द्रम्, द्राक्केन्द्रकम्, शीघ्रकेन्द्रम् ।

उच्चभेदौ:--(१) मन्दोच्चम् (२) शीघ्रोच्चम्, चैतौ द्वौ उच्चभेदौ स्याताम् ।

[4-5]**मन्दोच्चपर्यायाः**--मन्दतुङ्गम्, मन्दोच्चम् मृदुतुङ्गम्, मृदूच्चम् ।

१–१७ १८–३४

(१) ग्रहोच्चान्तरम्, गोलमध्यस्थानम्, वृत्तमध्यम्, वृत्तक्षेत्रमध्यस्थलं वा । (२) सिद्धांतशिरोमणौ केतकीग्रहगणिते च मन्दोच्चोनग्रहो मन्दकेन्द्रं भवति । सूर्यसिद्धांते ग्रहलाघवे च ग्रहोनमन्दोच्चं मन्दकेन्द्रं भवति । (३) केतकीग्रहगणिते मन्दस्फुटार्कोनमन्दस्पष्टग्रहः शीघ्रकेन्द्रं भवति । सूर्यसिद्धांते सिद्धांतशिरोमणौ च ग्रहोनशीघ्रोच्चं शीघ्रकेन्द्रं भवति । ग्रहलाघवे तु मध्यमभौमार्कीज्यविहीनमध्यमार्कस्तेषां शीघ्रकेन्द्रं भवति ।

(४) केतकीयग्रहगणिते ग्रहाणां राश्यादयो मन्दोच्चाः ।

ग्र०	रविः	भौमः	बुधः	गुरुः	शुक्रः	शनिः
रा०	२	४	७	५	९	८
अं०	१८	११	२३	२०	१७	८
क०	४१	४१	२६	१३	४०	२७
वि०	०	०	०	०	०	०

शीघ्रोच्चप०—आशुतुङ्गम्, आशूच्चम्, चलतुङ्गम्, चलोच्चम्, द्राक्तुङ्गम्, द्रागुच्चम्, शीघ्रतुङ्गम्, शीघ्रोच्चम्।

पदप०—पदम्, स्थानम्, राशित्रयात्मकम्।

पदभेदौ—(१) विषमपदम्, समपदम्, चेतौ द्वौ पदभेदौ स्याताम्।

विषमपदवाचकशब्दाः—अयुक् (ज्), अयुग्मम्, असमम्, असमानम्, ओजः, विषमम्, विषमसंख्या।

तदुक्तम्

'ओजेनोजः समः पादे' इति भरतादयः, इति श० चि० १।४४२।

समपदवाचकशब्दाः—अनोजः, नोजः, युक् (ज्), युग्मम्, समानम्।

त्रिभपर्यायाः—त्रिभम्, भत्रयम् भत्रयसमुदायः, राशित्रयम्, राशित्रयसमुदायः।

भुजप०—दोः (स्) (पुं० न०), प्रविष्टः, बाहुः (पुं० स्त्री०), भुजः (पुं० स्त्री०) बाहा (स्त्री०)।

भुजभेदाः—(१) त्रिभाल्पकेन्द्रम्, (२) त्रिभाधिकषड्भोनकेन्द्रम्, (३) षड्भाधिकषड्भोनकेन्द्रम्, (४) नवभाधिकभचक्रच्युतकेन्द्रम् चेत्येते भुजस्य चत्वारो भेदाः स्युः।

भुजांशपर्यायाः—भुजभागः, भुजलवः, भुजांशः, भुजांशकः।

स्वभा=कर्णः (श्रुतिः, श्रवणम्)।

कर्णप०—ध्वनिग्रहः, पञ्जूषः (पुं० न०), महानादः, वचोग्रहः, शब्दग्रहः, शब्दाधिष्ठानम्, श्रवणम् श्रवः (स्) (न०), श्रुतिः (स्त्री०), श्रोत्रम् (पुं० न०)।

कर्णभेदौ—(१) मन्दकर्णः, (२) शीघ्रकर्ण—

१–१५ १६–३१

बुधशुक्रयोस्तु। मध्यमाधिकारोक्तविधिना तयोः शीघ्रकेन्द्रे साधनीये। भौमार्कीज्यानां मध्यमरविरेव शीघ्रोच्चम् स्यात्। ज्ञसितयोस्तु पूर्वागते शीघ्रकेन्द्रे मध्यमरविणा सहिते तयोः शीघ्रोच्चे स्याताम्। 'तदुक्तम्'—'मध्यमार्कसहितं चलकेन्द्रं स्याद्बुधस्य सितस्य चलोच्चम्। मेदिनीतनयजीवशनीनां मध्यमार्क उदितं तु चलोच्चम्॥' इति ग्रन्थांतरे।

(५) ग्रहलाघवीयग्रहगणिते ग्रहाणां मन्दोच्चराशयः।

ग्र०	रविः	भौमः	बुधः	गुरुः	शुक्रः	शनिः
रा०	२	४	७	६	३	८
अं०	१८	०	०	०	०	०

(१) अयुग्मे पदे यातं भुजः स्यात्। युग्मे तु एष्यं भुजः स्यात्। ग्रहलाघवेतु—दोस्त्रिभोनं त्रिभोर्ध्वं विशोध्यं रसेभ्यश्चक्रतो ऽङ्काधिकं स्यादिति।

इत्येतौ द्वौ कर्णस्यभेदौस्याताम् ।

मन्दकर्णप०[1]—मन्दकर्णः, मन्दश्रुतिः, मृदुकर्णः, मृदुश्रुतिः, मृदुश्रवः (श्रस्) (न०) ।

मध्यममन्दकर्णप०—मध्यममन्दकर्णः मध्यम-मृदुकर्णः ।

स्पष्टमन्दकर्णप०—स्पष्टमन्दकर्णः, स्पष्टमृदु-कर्णः, स्फुटमन्दकर्णः, स्फुटमृदुकर्णः ।

शीघ्रकर्णप०[2]—आशुकर्णः, चलकर्णः, द्राक्कर्णः, द्राक्श्रुतिः, शीघ्रकर्णः ।

स्पष्टशीघ्रकर्णप०—स्पष्टचलकर्णः, स्पष्टद्राक्-कर्णः, स्पष्टशीघ्रकर्णः, स्पष्टाशुकर्णः, स्फुटचल-कर्णः, स्फुटद्राक्श्रुतिः, स्फुटशीघ्रकर्णः, स्फुटा-शुकर्णः ।

कर्णान्यभेदाः—(१) अक्षकर्णः, (पलकर्णः), (२) अभिमतकर्णः, (इष्टकर्णः), (३) उद्वृत्तकर्णः, (४) उन्मण्डलकर्णः, (५) कलाकर्णः, (लिप्ता-श्रुतिः) (६) छायाकर्णः, (भाकर्णः), (७) द्युदल-कर्णः, (मध्याह्नकर्णः), (८) मध्यकर्णः, (९) योजनकर्णः, (१०) विषुवत्कर्णः, (११) सम-कर्णः, (१२) सममण्डलकर्णः (समवृत्तकर्णः) । चैते कर्णस्यान्ये भेदाः स्युः ।

परिधिभेदौ—(१) मन्दपरिधिः, (२) शीघ्रपरि-धिश्चैतौ द्वौ परिधिभेदौ स्तः ।

विभापर्यायाः—कोटिः, कोटी, विभा ।

कोटिप०[3]—कोटिः, कोटी, बाहुहीनत्रिभम्, भुजा-नत्रिभम् ।

तदुक्तम्—

'दिक्सूत्रसम्पातगतस्य शंको-
श्छायाग्रपूर्वापरसूत्रमध्यम् ।
दोर्दो: प्रभावर्गवियोगमूलं
'कोटि'-र्नरात्प्रागपरा ततः स्यात् ॥'

इति सिद्धान्तशिरोमणौ ।

कोट्यंशप०—कोटिभागः, कोटिलवः, कोट्यंशः, कोट्यंशकः ।

रविमन्दकर्णप०[4]—रविमन्दकर्णः, रविमृदुश्रवः, रविमृदुश्रुतिः ।

चन्द्रमन्दकर्णप०[5]—चन्द्रमन्दकर्णः, चन्द्रमृदुश्रवः, चन्द्रमृदुश्रुतिः ।

ज्यापर्यायाः—गव्या, गुणः, गुणा, जीवा, ज्यका, ज्या, द्रुणा, धनुर्गुणः, पतञ्चिका, पतञ्जिका, प्रतिकायः, प्रत्यञ्चा, बाणासनम्, मारवम्, मौर्विका, मौर्वी, व्यधः, शिञ्जा, शिञ्जिनी, शिञ्ज्या, सिञ्जा, सिञ्जिनी ।

ज्यार्द्धप०—जीवाखण्डम्, जीवादलम्, जीवार्द्धम्,

१-२२ २३-४४

(१) ग्रहसूर्ययोरन्तरं मन्दकर्णः ।
(२) भूमिग्रहयोरंतरं शीघ्रकर्णः । अथवा—भूमिमध्याद् ग्रहावधियंदन्तरं स एव शीघ्रकर्णो ज्ञेयः ।
(३) राशिचक्रतृतीयांशः कोटिः । अथवा—विमण्डलापममण्डलान्तरं कोटिः सा विक्षेपतुल्या भवति ।
(४) पृथिवीसूर्ययोरंतरम् 'सूर्यमन्दकर्णः' ।
(५) भूमीन्द्वोरंतरं चंद्रमन्दकर्णः ।

ज्याखण्डम्, ज्यादलम्, ज्यार्द्धम्, ज्याशकलम् मौर्वीदलम्।

ज्याभेदाः—(१) अक्षज्या, (२) अग्रज्या, (३) अर्द्धज्या, (४) इष्टत्रिज्या, (५) उत्क्रमज्या, (६) कुगुणा, (कुजीवा, कुज्या, क्षितिज्या) (७) कोटिगुणा, (कोटिजीवा, कोटिज्या, लम्बज्या), (८) क्रमज्या, (९) क्रान्तिज्या (अपमज्या), (१०) चरज्या (चरदलज्या), (११) जिनांशजीवा, (१२) त्रिगुणा (त्रिजीवा, त्रिज्या, त्रिभज्या), (१३) दिग्ज्या, (१४) दृग्ज्या, (१५) द्युजीवा (द्युज्या[1], द्युमौर्वी), (१६) नतज्या, (१७) परमक्रान्तिज्या (परमापमज्या), (१८) भुजज्या (दोर्ज्या, बाहुज्या), (१९) लम्बज्या[2] चैते ज्याया भेदाः स्युः।

धनुःपर्यायाः—अस्त्रम्, आयुधाग्र्यम्, आसः, इष्वासः, काण्डम्, कार्मुकम्, कोदण्डम्, गुणी, चापः, तारकम्, तृणता, त्रिणता, द्रुणम्, धनु (न.), धनुः (पुं० स्त्री०), धनुः (उस्) (अस्त्री), धनूः (स्त्री०), धन्वम्, धन्व (अन्), शरारोपः, शरावापः, शरासनम्, शेषः, सरासनम्, स्थावरम्।

करणग्रन्थेष्वङ्कभेदौ—(१) मन्दांकः, (२) चलांकश्चैतावकानां द्वौ भेदौ स्तः।

मन्दाङ्कपर्यायाः—मन्दांकः, मान्दः, मृद्वंकः।

शीघ्राङ्कप०[3]—चञ्चलांकः, चलः, चलांकः, शैघ्रः, शीघ्रांकः।

मन्दफलप०—मन्दफलम्, मन्दसंज्ञफलम्, मान्दम्, मृदुफलम्, मृदुसञ्ज्ञफलम्।

शीघ्रफलप०—प्राशुफलम्, चञ्चलफलम्, चलफलम्, द्राक्फलम्, शीघ्रफलम्, शैघ्रयम्।

स्पष्टपर्यायौ—स्पष्टम्, स्फुटम्।

मन्दस्पष्टरविप०—मन्दस्पष्टरविः, मन्दस्पष्टार्कः, मृदुस्फुटरविः, मृदुस्फुटार्कः।

तदुक्तम्—

'मृदुसञ्ज्ञफलेन मध्य-
मस्तरणिः संस्करणीय उक्तवत्।
स्फुटतामुपयाति मध्यमस्त-
रणिर्मन्दफलेन केवलम्॥' इति केतकीग्रहगणिते।

१–१९ २०–३७

(१) द्युज्यानाम क्रान्तिकोटिज्या।

(२) लम्बज्या नाम अक्षकोटिज्या। इति ज्योतिर्विदां परिभाषा सुप्रसिद्धा।

(३) भौमादीनां प्रथमद्वितीयशीघ्रफलयोः साधने यदा गताङ्कस्यापेक्षया भोग्याङ्कोऽधिकस्तदा तदंतरं चयः। यदा गताङ्कस्यापेक्षया भोग्याङ्कोऽल्पस्तदा तदंतरं क्षयः। चयक्षयाभ्यामन्तराभ्यां शेषांशादिकं गुणितं पञ्चदशविभक्तं तदा यत्फलं लभ्यते तदा चयेऽन्तरे तद्भोग्यांके योज्यं क्षयेऽन्तरे तु भोग्यांके वियोज्यं ततो यथाभक्तमंशादिकं शीघ्रफलं स्यात्। प्रथमशीघ्रफलार्द्धं द्वितीयशीघ्रफलम् सर्वं मध्यमग्रहे मेषादौ शीघ्रकेन्द्रे तद् धनं तुलादौ तु ऋणं कार्यम्।

मन्दस्पष्टग्रहप०[1]—मन्दस्पष्टग्रहः, मन्दस्फुटग्रहः, मृदुस्पष्टग्रहः, मृदुस्फुटग्रहः ।

अयनप०—अयनम्, चलम्, चलनम् ।

अयनांशप०[2]—अयनभागः, अयनलवः, अयनांशः, अयनांशकः, चलभागः, चललवः, चलांशः, अयनचलनभागः, अयनचलनः, अयनचलनलवः, अयनचलनांशः, अयनचलनांशकः ।

सम्पातार्कप०—सम्पातार्कः, सायनार्कः ।

छायाप०—आभा, छाया, दीप्तिः, द्युतिः, प्रभा, भा, विभा ।

पलभाप०[3]—अक्षः, अक्षच्छाया, अक्षप्रभा, अक्षभा, अक्षाभा, पलच्छाया, पलप्रभा, पलभा, पलविभा, पलाभा, विषुवच्छाया, विषुवत्प्रभा, विषुवद्भा, विषुवती, विषुवतीच्छाया, वैषुवती, शंकुतलगतच्छाया ।

चरप०[4]—चरम् ।

चरखण्डप०[5]—चरखण्डम्, चरखण्डकम्, चरदलम्, चरभित्तम्, चरशकलम्, चरार्द्धम् ।

स्पष्टरविप०—स्पष्टरविः, स्पष्टार्कः, स्फुटरविः, स्फुटार्कः ।

स्पष्टग्रहप०[6]—स्पष्टखगः, स्पष्टग्रहः, स्फुटखगः, स्फुटग्रहः ।

रविमन्दकेन्द्रपर्यायाः—रविमन्दकेन्द्रम्, रविमृदुकेन्द्रम्, सूर्यमन्दकेन्द्रम्, सूर्यमृदुकेन्द्रम् ।

रविमन्दफलप०—रविमन्दफलम्, रविमृदुफलम्, द्युमणिमन्दफलम् ।

स्वर्णताप०—धनर्णता, धनर्णत्वम्, धनाधनम्, स्वक्षयत्वम्, स्वर्णता, स्वास्वता ।

तदुक्तम्—

'केन्द्रे स्यात्स्वमृणं फल क्रियतुलाद्ये' इति ।

अपिच—

'गतो धनर्णं केन्द्रे कुलीरमृगषट्कगते' इति च ग्रहलाघवे २।२,

चन्द्रकेन्द्रभेदाः—(१) च्युतिकेन्द्रम् (२) तिथिकेन्द्रम् (३) मन्दकेन्द्रम्, (४) राहुकला, चैते चन्द्रकेन्द्रभेदाः स्युः ।

१–१८ १९–३६

(१) मंदस्पष्टग्रहोविक्षेपवृत्ते अर्थात् स्वकक्षायां तिष्ठति । (२) वेदाब्ध्यब्ध्यूनः खरसहृतः शकोऽयनांशाः ।' इति ग्रहलाघवे २ । (३) एवं विषुवतिच्छाया स्वदेशे या दिनार्द्धजा दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विषुवत्प्रभा । 'इति सूर्यसिद्धांते ३।१२।' 'ग्रंथांतरे तु' चन्द्राश्विनिघ्ना पलभार्द्धिता च लङ्कावधिः स्यादिह दक्षिणोऽक्षः ।' इति ।

(४) लङ्काकोंदयरेखार्कोदययोरंतरं चरं स्यात् । उन्मण्डलक्षितिजयोर्यदंतरं तच्चरं वा । स्वदेशनिरक्षदेशयोः सूर्योदयकालयोरंतरं चरसमानम् । स्वस्वदेशे क्षितिजे रव्युदयात्तद्देशीयार्केदियांतरं चरखण्डसमानम् इति । अथवा—'क्रान्त्यक्षभागाहतिपञ्चमांशश्चरं पलात्मं गगनेचराणाम् ।' इति ग्रंथांतरे ।

(५) 'त्रिष्ठा हता स्युर्दशभिर्भुजङ्गैर्दिग्भिश्चरार्द्धानि गुणोद्धृतांत्या ।' इति ग्र० ला० २।२१ ।

(६) स्पष्टग्रहः क्रांतिवृत्ते तिष्ठति तेन क्रांतिवृत्तीयो ग्रहो भवति ।

चन्द्रफलभेदाः—(१) च्युतिफलम्, (२) तिथिफलम्, (३) मन्दफलम्, (४) राहुकलाफलं, चैते चन्द्रफलभेदाः ।

गतिमन्दफलप०—गतिमन्दफलम्, गतिमृदुफलम्, भुक्तिमन्दफलम्, भुक्तिमृदुफलम् ।

मन्दस्पष्टगतिप०—मन्दस्पष्टगतिः, मन्दस्पष्टा, मृदुस्फुटा, मन्दस्पष्टभुक्तिः, मृदुस्फुटगतिः, मृदुस्फुटभुक्तिः ।

भौमादीनां केंद्रभेदाः—(१) प्रथमशीघ्रकेन्द्रम्, (२) मन्दकेन्द्रम्, (३) द्वितीयशीघ्रकेन्द्रम्, चैते भौमादीनां केन्द्रभेदाः स्युः ।

भौमादीनां फलभेदाः— (१) प्रथमशीघ्रफलार्द्धम्, (२) मन्दफलम् (३) द्वितीयशीघ्रफलाखिलम्, चैते भौमादीनां फलभेदाः स्युः ।

तदुक्तम्—

'प्राङ्मध्यमे चलफलस्य दलं विदध्यात्तस्माच्च मान्दमखिलं विदधीत मध्ये । द्राक्केन्द्रकेऽपि च विलोममतश्च शीघ्रं सर्वंच तत्र विदधीत भवेत्स्फुटोऽसौ ॥'

इति ग्रहलाघवे ३ ।

भौमादीनां गतिफलभेदाः—(१) मन्दगतिफलम्, (२) शीघ्रगतिधनफलम् (३) शीघ्रगत्यृणफलं चैते गतिफलभेदाः स्युः ।

भौमादीनां गतिभेदाः—(२) मध्यमगतिः (ग्रहमध्यभुक्तिः), (२) मन्दगतिः (मन्दपरिस्फुटा, मृदुस्फुटा), (३) शीघ्रगतिः (शीघ्रभुक्तिः, द्राक्केन्द्रभुक्तिः), (४) वक्रगतिः (कुटिलभुक्तिः), (५) स्पष्टगतिः (स्फुटभुक्तिः), (६) दैनिकीगतिः (द्युगतिः), (७) तात्कालिकीगतिश्चैते गतिभेदाः स्युः ।

भौमादीनां गतेरन्यप्रभेदौ—(१) ऋजुगतिः, वक्रगतिश्चैतौ द्वौ भेदौ स्तः ।

ऋजुगतिप्रभेदाः(१)—मन्दा, (२) मन्दतरा, (३) समा, (४) शीघ्रा, (५) शीघ्रतराश्चैते ऋजुगतेः पञ्चप्रभेदाः स्युः ।

वक्रगतिप्रभेदाः (१) वक्रा (वक्रगतिः), (२) अनुवक्रा, (३) कुटिला, चैते वक्रगतेस्त्रयः प्रभेदाः स्युः ।

तदुक्तम्—

'वक्रानुवक्रा कुटिला मन्दा मन्दतरा समा । तथा शीघ्रा शीघ्रतरा ग्रहाणां चाष्टधा गतिः ॥'

इति सूर्यसिद्धान्ते ।

मतान्तरे तु—

ग्रहाणांषोढागतिनामानि—पूर्वापरा । याम्योत्तरा । ऊर्ध्वाधरा चेति षोढा गतयः स्युः ।

उदयवाचकशब्दाः—उदयः, उदितः, उद्गमः, दर्शनम्, दृश्यः, समुदयः, समुद्गमः ।

उदयिवाचकशब्दाः—अनस्तगतः, असूर्यगः, उदयी (इन्), दिवाकरकरव्यासङ्गमुक्तिः, दृश्ययातः, स्फुरत्प्रभः ।

अस्तप०—अदर्शनम्, अदृश्यः, अस्तम्, अस्तमनम्, अस्तमयः, मुषितः, मूढः, मौढ्यः, लोपः ।

अस्तगतप०—अंशुमदंशुसङ्कुलः, अंशुलीनः, अर्ककराभितप्तः, अर्कोपगतः, आदित्यरश्मिपरिभूतः, क्षीणकरः, तिग्मांशुलुप्तद्युतिः, दिनकरलुप्तमयूखः, दिनकरकराभितप्तः, दिनकरोनकरः,

दिनेशकरलुप्तः, दिनेशकान्त्याभिहतः, दिनेशकिरणच्छन्नः, दिनेश्वरकरच्छन्नः, दिवाकरकरच्छन्नः, भास्वल्लुप्तज्योतिः, रविकरच्छन्नः, रविकराभिहतः, रविकिरणमुषितदीप्तिः, रविगः, रविमुषिततनुः, रविलुप्तकरः, रविलुप्तरोचिः, लुप्तः, लुप्तकरः, विकर्त्तनकरच्छन्नः, सूर्यकिरणलुप्तः, सूर्यप्रविष्टः, सूर्यांशुलुप्तः, सूर्यमयूखलुप्तः, सूर्यलुप्तकिरणः, सूर्योच्छिन्नद्युतिः ।

वक्रप०—अनृजुः, अरालम्, आविद्धम्, ऊर्मिमत् (मतुप्), कुञ्चितम्, कुटिलम्, नतम्, भङ्गुरम्, भुग्नम्, वक्रम्, वृजिनम्, वेल्लितम् ।

वक्रिप०—अनृजुगः, अनृजुगतिः, वक्रगः, वक्रगतिः, वक्रस्थः, वक्री (इन्) ।

मार्गप०—अजिह्मः, अनुलोमः, अवक्रः, ऋजुः, प्रगुणः, मार्गः ।

मार्गिप०—ऋजुगः, ऋजुगतिः, ऋजुभुक्तिः, मार्गगः, मार्गी (इन्) ।

[1]पूर्वोदयपर्यायाः—ऐन्द्र्युदयः, ऐन्द्र्युद्गमः, पूर्वदर्शनम्, पूर्वोदयः, पूर्वोद्गमः, प्रागुदयः, प्राग्दर्शनम्, प्राचीदर्शनम्, प्राच्युदयः, प्राच्युद्गमः ।

[2]पूर्वास्तप०—पूर्वलोपः, पूर्वादर्शनम्, पूर्वास्तम्, पूर्वास्तमनम्, प्रागदर्शनम्, प्रागस्तम्, प्रागस्तमनम्, प्राग्लोपः, प्राचीलोपः, प्राच्यदर्शनम्, प्राच्यस्तम्, प्राच्यस्तमनम् ।

[3]पश्चिमोदयप०—तोयदर्शनम्, तोयोदयः, तोयोद्गमः, पश्चिमदर्शनम्, पश्चिमोदयः, पश्चिमोद्गमः, प्रतीचीदर्शनम्, प्रतीच्युदयः, प्रतीच्युद्गमः, प्रत्यगुदयः, प्रत्यगुद्गमः, प्रत्यग्दर्शनम्, वारुणीदर्शनम्, वारुण्युदयः, वारुण्युद्गमः ।

[4]पश्चिमास्तप०—तोयलोपः, तोयादर्शनम्, तोयास्तम्, तोयास्तमनम्, पश्चिमलोपः, पश्चिमादर्शनम्, पश्चिमास्तम्, पश्चिमास्तमनम्, प्रतीचीलोपः, प्रतीच्यदर्शनम्, प्रतीच्यस्तम्, प्रतीच्यस्तमनम्, प्रत्यगदर्शनम्, प्रत्यगस्तम्, प्रत्यगस्तमनम्, प्रत्यग्लोपः, वारुणीलोपः, वारुण्यदर्शनम्, वारुण्यस्तम्, वारुण्यस्तमनम् ।

अल्पगतिप०—अल्पगः, अल्पगतिः, लघुगः, लघुगतिः ।

भूरिगतिप०—अधिकगः, अधिकगतिः, भूरिगः, भूरिगतिः, भूरिजवः, भूरिभुक्तिः ।

शीघ्रगतिप०—शीघ्रगः, शीघ्रगतिः, शीघ्रभुक्तिः, शैघ्र्यगः, शैघ्र्यगतिः, शैघ्र्यभुक्तिः ।

[5]कुजप०—कुजम्, क्षितिजम्, गर्भक्षितिजम् ।

[6]प्राक्कुजप०—उदयक्षितिजम्, प्राक्कुजम्, प्राक्क्षितिजम्, हरिजम्[7]

१–२२ २३–४५

(१, ४) भौमादीनां पञ्चताराग्रहाणां प्राच्यामुदयः, प्रतीच्यामस्तो ज्ञेयः ।

(२, ३) बुधभृग्वोस्तु पूर्वस्यामस्तः पश्चिमायामुदयोऽपि ज्ञेयः ।

(५) खगोले आकाशमध्यान्नवत्यंशांतरं तिर्य्यग्वृत्तम् । स्वे स्वे कुजेऽर्कस्य समुद्गमः (उदयः), स्यात् ।

(६) क्षितजवृत्तस्य पूर्वदिग्देशः ।

(७) तथा च प्रयोगः—यद्वद्राशिर्व्रजति हरिजं गर्भमोक्षस्तु तद्वत् इति वराहः ।

'प्रत्यक्कुजप०—अस्तक्षितिजम्, पश्चिमक्षितिजम्, प्रत्यक्क्षितिजम्. प्रत्यक्कुजम् ।

'निरक्षप०—निरक्षदेशः, पलभाशून्यदेशः, व्यक्षदेशः ।

साक्षप०—साक्षदेशः पलभासहितदेशः, सपलदेशः ।

अक्षप०—अक्षः, पलः ।

अक्षांशप०—अक्षभागः, अक्षलवः, अक्षांशः, अक्षांशकः, पलभागः, पललवः, पलांशः, पलांशकः, खमध्यार्कनतांशः (दक्षिणः) ।

अंशभेदाः—उन्नतांशः, क्षेत्रांशः (क्रान्तिवृत्तस्थांशः) दिगंशः, नतांशः (क्रान्त्यक्षजसंस्कृतिः), लम्बांशः (क्षितिजादुन्नतांशः सौम्यः), तूलांशः, यंत्रांशः, यंत्रजोन्नतांशः, अभिमतयंत्रांशः, भुजांशः, कालांशः (क्षणांशः) ।

लङ्कोदयपर्यायाः—लङ्कोदयाः, लङ्कोदयप्राणाः, लंकोदयासवः, निरक्षोदयाः, व्यक्षोदयाः ।

तदुक्तम्—

लंकोदया विघटिका गजभानि गोऽङ्कदस्रास्त्रिपक्षदहनाः' इति ग्रहलाघवे ४।१।

स्वोदयप०—स्वभोदयाः, स्वराश्युदयाः, स्वोदयाः स्वोदयप्राणाः, स्वोदयासवः, गृहोदयाः, उदयप्राणाः, उदयासवः, भोदयाः, राश्युदयाः ।

तदुक्तम्—

'क्रमगोत्क्रमस्थाः । हीनान्विताश्चरदलैः क्रमगोत्क्रमस्थैर्मेषादितो घटतउत्क्रमतस्त्विमे स्युः ॥' स्वोदयाः' इति शेषः । इति ग्रहलाघवे ४।१।

भुक्तांशप०—इतभागः, इतलवः, इतांशः, इतांशकः, गतभागः, गतलवः, गतांशः, गतांशकः, भुक्तभागः, भुक्तलवः, भुक्तांशः, भुक्तांशकः, यातभागः, यातलवः, यातांशः, यातांशकः ।

भोग्यांशप०—एष्यभागः, एष्यलवः, एष्यांशः, एष्यांशकः, गम्यभागः, गम्यलवः, गम्यांशः, गम्यांशकः, भोग्यभागः, भोग्यलवः, भोग्यांशः, भोग्यांशकः, येयभागः, येयलवः, येयांशः, येयांशकः ।

भुक्तकालप०—इतकालः, गतकालः, भुक्तकालः, यातकालः ।

भोग्यकालप०—एष्यकालः, गम्यकालः, भोग्यकालः, येयकालः ।

१–२० २१–४०

(१) क्षितजवृत्तस्य पश्चिमदिक् प्रदेशः ।

(२) चतस्रो नगर्योऽक्षरहितास्ताश्च यथा—कुमध्ये 'लङ्का' इयं भारतवर्षे दक्षिणे वर्त्तते । अस्याः प्राक् (पूर्वे) 'यमकोटिः' सा भद्राश्ववर्षे तिष्ठति । पश्चिमे केतुमालवर्षे रोमकः (रोमकपत्तनम) । ततोऽधः सिद्धपुरम् (सिद्धपुरी) । अस्याः सौम्ये (उत्तरे) कुरुवर्षे सुमेरुः, तत्र सुरसिद्धसंघा वसन्ति । तस्या याम्ये वडवानलः, तत्र घोर्वे सर्वेस्याः सर्वे नरकाः सन्ति । लङ्कापुरेऽर्कस्य यदोदयस्तदा यमकोटिपुर्य्यां दिनार्द्धम् । सिद्धपुरे ऽस्तकालोऽधः । तदा रोमके रात्रिदलम् । उक्ताश्चतस्रो नगर्य्यो भूवृत्तपादविवरा अन्योन्यं प्रतिष्ठिताः । तासामुपरितो विषुवस्थो दिवाकरो याति । तासु विषुवच्छाया ध्रुवस्योन्नतिश्च न दृश्यते । तत्र दिवामानं रात्रिमानं च त्रिंशन्नाडिकाः । इति सूर्यसिद्धान्तमतम् । इति राजाराधाकांतशब्दकल्पद्रुमे । इ० श० वि० ।

इष्टघटीप०—अभिमतघटिका, अभिमतघटी, अभिमतनाडिका अभिमतनाडी, इष्टघटिका, इष्टघटी, इष्टनाडिका, इष्टनाडी, अभीष्टघटी, अभीष्टनाडी ।

लग्नप०—उदयः, उद्गमः, लग्नम्, विलग्नम् ।

शेषपर्यायास्तु तनुभावे द्रष्टव्याः ।

शंकुप०—कीलः, नरः, ना, शंकुः ।

अस्य सलक्षणपर्यायानाह—

'सूचीमुखो द्वादशभिस्तथांगुलै-
रधः पृथुस्तिष्ठति यो महीतले ।
विना निखातं गजदन्तनिर्मितः
कीलः स शंकुर्नर इत्युदीरितः ॥

इति ग्रन्थान्तरे ।

शंकुभेदाः—अभीष्ठोन्मण्डलशंकुः, इष्टशंकुः, उन्मण्डलना (उन्मण्डलशंकुः), कोणशंकुः, दिनार्द्धशंकुः, (द्युदलशंकुः, मध्याह्नशंकुः), समनरः (समना), समवृत्तशंकुः (सममण्डलशंकुः, समशंकुः) ।

अहोरात्रपर्यायाः—अहोरात्रः, अहर्निशम्, दिवारात्रम्, शेषन्त्वन्यत्र ।

अहोरात्रभेदाः—(१) दिनार्द्धम्, (२) दिनमानम् (३) रात्र्यर्द्धम् (निशीथः), (४) रात्रिमानं चैतेऽहोरात्रभेदाः स्युः ।

कपालभेदौ—(१) पूर्वकपालम् (२) परकपालम्, चैतौ कपालभेदौ स्याताम् ।

[१]पूर्वकपालपर्यायौ—पूर्वकपालम्, प्राक्कपालम् ।

[२]परकपालप०—अपरकपालम्, परकपालम्, प्रत्यक्कपालम्, परत्रकपालम् ।

नतकालप०—नतः नतकालः, नतसमयः ।

उन्नतकालप०—उन्नतः, उन्नतकालः, उन्नतसमयः ।

उक्तं च—

'यातः शेषः प्राक्परत्रोन्नतः स्यात्कालस्तेनोनं द्युखण्डं नतः स्यात् ।, इतिग्रहलाघवे ४ ।

नतभेदौ—(१) पूर्वनतः, (२) पश्चिमनतश्चैतौ नतस्य द्वौ भेदौ स्तः ।

पूर्वनतपर्यायौ—पूर्वनतः, प्राङ्नतः ।

पश्चिमनतप०—पश्चिमनतः, प्रत्यङ्नतः ।

उन्नतभेदौ—(१) पूर्वोन्नतः, पश्चिमोन्नतश्चैतावुन्नतस्य द्वौ भेदौ स्तः ।

पूर्वोन्नतपर्यायौ—पूर्वोन्नतः, प्रागुन्नतः ।

पश्चिमोन्नतप०—पश्चिमोन्नतः, प्रत्यगुन्नतः ।

[३]आर्क्षकालप०—आर्क्षः, आर्क्षकालः, आर्क्षसमयः, औदयिकः, नाक्षत्रः नाक्षत्रकालः, नाक्षत्रसमयः, विषुवकालः ।

अक्षक्षेत्रप०—अक्षक्षेत्रम्, पलक्षेत्रम् ।

[४]अग्राप०—अग्रा ।

अग्राग्रखण्डप०—अग्राग्रखण्डम्, अग्रादिखण्डम् ।

१–२४

२५–४८

(१) सूर्योदयाद् दिनार्द्धपर्यन्तं पूर्वदलम्, प्राक्कपालं स्यात् ।
(२) मध्याह्नादुपरि सूर्यास्तपर्यन्तं पश्चिमदलं तदपरं पश्चिमकपालम् ।
(३) ग्रहाणामुन्मण्डलोदयसमये तेषामार्क्षकालः आर्क्षकालो नाम विषुवकालो ज्ञेयः ।
(४) क्षितिजे अहोरात्रवृत्तसममण्डलयोर्मध्यभागस्य या ज्या सा 'अग्रा' ज्ञेया ।

लम्बप०—लम्बः, दीर्घम्, क्षेत्रादौ लम्बमानरेखा-सूत्रं वा।

तदुक्तम्—

'पश्येज्जलादौ प्रतिबिम्बितं वा खेटं दृगौच्च्यं गणयेच्चलम्बम्। तल्लम्बपातम्' इति ग्रह-लाघवे ४।

क्रान्तिपर्यायाः—अपक्रान्तः, अपक्रमः, अपमः, अपमण्डलम्, अपवृत्तम्, क्रमणम्, क्रान्तिः।

स्पष्टक्रान्तिप०—अपक्रमः, स्पष्टक्रान्तिः, स्पष्टा-पमः, स्फुटक्रान्तिः, स्फुटापमः।

अपममण्डलप०—अपममण्डलम्, क्रान्तिमण्डलम्, क्रान्तिवृत्तम्, नाडीवृत्तम्।

हरप०—हरः, हारः।

इष्टहरप०—अभिमतहरः, अभिमतहारः अभी-ष्टहरः अभीष्टहारः, इष्टहरः, इष्टहारः।

इष्टच्छायाप०—इष्टच्छाया, इष्टभा।

गोलप०—गोलम्, मण्डलम्।

तदुक्तम्—

'गोलं श्रोतुं यदि तव मतिर्भास्करीयं शृणु त्वम्' इति सिद्धान्तशिरोमणौ।

गोलभेदाः—(१) खगोलः, (२) ग्रहगोलः, (३) दृग्गोलः, (४) भगोलः, (५) भूगोल इत्येते गोल-भेदाः स्युः।

खगोलपर्यायाः—आकाशमण्डलम्, खगोलः, व्योमकक्षा।

'ब्रह्माण्डमध्ये परिधिस्तुल्यवृत्तमानं व्योमकक्षो-च्यते॥' इति।

ग्रहगोलप०—ग्रहकक्षा, ग्रहगोलः, ग्रहमण्डलम्।

उक्तं च—

'ब्रह्माण्डमध्ये परिधिर्व्योमकक्षाऽभिधीयते।
तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽधः क्रमशस्तथा।
मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्यशुक्रेन्दुजेन्दवः।
परिभ्रमन्त्यधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः॥'
इति सूर्यसिद्धान्ते।

[1]भचक्रप०—आकाशकक्षा, नक्षत्रकक्षा, नक्षत्र-गोलः, भकक्षा, भगोलः, भचक्रम्, भमण्डलम्, राशिचक्रम्।

१–१९　　　२०–३७

(१) तदुक्तं वह्निपुराणे भेदनामाध्याये श० चि० २।४०५

यथा—भ्रमावर्तो भचक्रेऽस्मिन् ध्रुवो नाभौ व्यवस्थितः।
आराचक्रे त्विन्दुभौमो शुक्रजीवशनैश्चराः॥
राहुः केतुरगस्त्यश्च नक्षत्राण्यथ राशयः।
यदा दिक्षु अष्टासु मेरोर्भूगोलकोद्भवा॥
छाया भवेत्तदा रात्रिः स्याच्च तद्विरहाह्निनम्।
सूर्येन्द्वोरुपरागस्तु गोलच्छायया भवेत्॥
अन्योन्ययोस्त्रयोरे व·········· कारणात्।
'ग्रासमोक्षौ तु जायेते तत्रातः पूर्वपश्चिमौ॥

(शेष पृष्ठ १११ पर)

क्षेपवृत्तप०—क्षेपवृत्तम्, विक्षेपमण्डलम्, विक्षेपवृत्तम् ।

विषुवप०—वासन्तिकम्, महाविषुवसंक्रान्तिः, विषुवम्, विषुवत्, समरात्रिंदिवकालः ।

कक्षाच्युतिप०—कक्षाच्युतिः ।

केन्द्रच्युतिप०—केन्द्रच्युतिः ।

इष्टहृतिप०—अभीष्टच्छेदः, इष्टहृतिः ।

यष्टिप०—यष्टिः ।

इष्टयष्टिप०—इष्टयष्टिः ।

[1]दृङ्मण्डलप०—दृक्क्षेपमण्डलम्, दृङ्मण्डलम् ।

[2]विषुवन्मण्डलप०—नाडिकामण्डलम्, नाडीमण्डलम्, नाडीवृत्तम्, विषुवद्रेखा, विषुवद्वृत्तम्, विषुवन्मण्डलम् ।

[3]उन्मण्डलप०—उन्मण्डलम्, उन्मण्डलवृत्तम्, लङ्काक्षितिजम् ।

सममण्डलप०—विमण्डलम्, सममण्डलम्, याम्योत्तरमण्डलम् (पूर्वपराश्रिता रेखा) ।

अत्राह भास्करः

प्राक्पश्चिमाश्रिता रेखा प्रोच्यते सममण्डम् । उन्मण्डलं च विषुवन्मण्डलं परिकीर्तितम् ॥ इति सिद्धान्तशिरोमणौ ।

दिक्प०—आशा, दिक्, (श्) दिशा, शेषास्त्वन्यत्र ।

दिग्भेदाः—(१) अपरा (पश्चिमा), (२) पूर्वा (प्राची), (३) उदक् (उदीची), (४) याम्या (अवाची), चैताश्चतस्रो दिशः स्युः ।

१–१३

१४–२६

(पृष्ठ ११० का शेष)

तत्र पुण्यफलाद्भागः कृतो राहोस्तु विष्णुना' इत्यादि ।

अस्य भचक्रस्य भ्रमणव्यवस्थामाह भास्करः—(सिद्धांत शिरोमणौ) 'निरक्षदेशे क्षितिमण्डलोपगौ ध्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ । तदाश्रितं खे जलयंत्र वत्सदा भ्रमद्भ चक्रं निजमस्तकोपरि । उदग्दिशं याति यथा यथा नरस्तथा तथा खान्नतमृक्षमण्डलम् । उदग् ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षितेस्तदन्तरे योजनजाः पलांशकाः । योजनसंख्या भांशै ३६० गुणिता कुपरिधि ४९६७ हृता भवन्त्यंशाः भूमौ कक्षायां वा भागेभ्यो योजनानि च व्यस्तम् ।

(२) नक्षत्रकक्षा—नक्षत्राधिष्ठितगोलमध्यवृत्तम् ।

(१) खस्वस्तिके चाधः स्वस्तिके चान्तः कीलकां कृत्वा समं प्रोतं श्लथं दृग्वलयं कार्यम् ।

(२) तयोरेव पूर्वापरसम्पातयोर्विलग्नं, याम्योत्तरवृत्ते खस्वस्तिकाद् दक्षिणतोऽधः, स्वस्तिकादुत्तरतो ऽक्षांशान्तो यद्वृत्तं निबध्यते तद् 'विषुवद्' 'वृत्तम्' । 'षष्ट्याऽत्र नाडीवलम् विदध्यात् ।' इति ।

(३) क्षितिजवृत्तम्, निरक्षदेशस्य क्षितजवृत्तम्, अहोरात्रवृत्तं च दिनरात्र्योर्वृद्धिक्षयकारणं वा । इति ।

तदुक्तम्

वृत्ते समभूगते तु केन्द्रस्थितशङ्कोः क्रमशो विशत्यपैति । छायाग्रमिहापरा च पूर्वा ताभ्यां सिद्धतिमेरुदक् च याम्या ॥" इति ग्रहलाघवे ४ ।

दिग्वलनप०—दिग्वलनम्, आशावलनम्, ककुब्द्वलनम्, काष्ठावलनम् ।

यंत्रप०—यन्त्रम्, दारूयन्त्रादि, "कल" इति

१–८

भाषा ।

यंत्रभेदाः—(१) गोलः, (२) नाडीवलयः, (३) यष्टिः, (४) शङ्कुः (नरयन्त्रम्), (५) घटीयन्त्रम्, (६) चक्रम्, (७) चापः, (८) तुर्यम् (तुरीयम्), (९) फ़लकम्, (१०) धीः, (११) सर्वतोभद्रः (१२), कपालकयन्त्रम्, (१३) नलिकायन्त्रम्, चैते यन्त्रभेदाः स्युः ।

'घटीयन्त्रपर्यायाः—घटिका, घटी, घटीयन्त्रम्,

९–१६

(१) घटीयन्त्रं अर्थाज्जलघटीस्थापनक्रियामाह नारदः—

'पूर्वं सञ्चिन्त्य गणितं शास्त्रोक्तं लग्नमानयेत् ।
तल्लग्नं जलयंत्रेण दद्याद् ज्योतिषिकोत्तमः ॥'
षडंगुलमितोत्सेधं द्वादशांगुलमायतम् ।
कुर्यात्कपालवत्ताम्रपात्रं च दशभिः फलैः ॥
पूर्णं षष्ट्या त्वथ पलैः षष्टिर्मज्जति वासरात् ।
मासमात्रत्र्यंश १ ११३ युतस्वर्णवृत्तशलाकया ॥
चतुर्भिरंगुलैरायतया विद्धमिति स्फुटम् ।
ताम्रपात्रं जलैः पूर्णे मृत्पात्रे वा ऽथवा शुभे ॥
गंधपुष्पाक्षतैः साद्धैरलंकृत्य प्रयत्नतः ।
तण्डुलस्थे स्वर्णयुते वस्त्रयुग्मेन वेष्टिते ॥
मण्डलार्द्धोदयं वीक्ष्य रवेस्तत्र विनिक्षिपेत् ।
मंत्रेणानेन पूर्वोक्तलक्षणं यंत्रमुत्तमम् ॥ इति ।

अथवा—

'एकान्तपक्षे ऽनिलवर्जिते ऽस्मिन् दध्यक्षतैः पूजितमण्डले च ।
कुण्डेऽम्बुपूर्णे घटिका प्रवाह्या सूर्यार्द्धबिम्बे उदितेऽस्तगे वा ॥'

अत्र मंत्रः—

'मुख्यं त्वमसि यंत्राणां ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
भ (शि) वाभ (शि) वाय मर्त्यानां कालसाधक कारणम ॥' इति

ज्योतिषकल्पद्रुमे तु यथा—

'कुम्भार्द्धकृतिगुह्यताम्रदशभिः पात्रं पलैर्निर्मितं शंकवार्द्धोन्ननिशंकुविस्तृतिरिदं माषाङ्कुलैरायतम् ।
विद्धा हेमशलाकया सुसलिले उन्मज्ज्य तस्मिन् घटो उन्मज्ज्या खलुप्रष्टिवारपठिते श्लोकेन सा पूर्यते ॥' इति ।

(शेष पृष्ठ ११३ पर)

तामिस्रका, ताम्री, नाडिका, नाडी, मानरन्ध्रा, मेरुका, यामघोषिणी, यामनाडी, विकालिका, षष्टिदीर्घाक्षरोच्चारा ।

तदुक्तम् केशवे पृ ४०७ श्लो २१, २२

षष्टिदीर्घाक्षरोच्चारा मेरुका घटिका घटी । नाडी च नाडिकायामनाडी स्याद्यामघोषिणी ॥ विकालिका मानरन्ध्रा ताम्रिकाऽप्यथ तद द्वयम् ॥ इति ।

१–४

५–८

(पृष्ठ ११२ का शेष)

अस्य यन्त्रस्य व्यासोऽर्काङ्गुलात्मकः, उन्नतिः षडंगुलप्रमिता विधेया । इह पञ्चभिर्गुञ्जाभिरेको माषः, अस्य चतुः षष्ट्या पलमेकं भवति । सत्र्यंशमाषमात्र १।१।३ स्वर्णस्य चतुरंगुलप्रमिता शलाः का कार्या तयातत्पात्रं विद्धं 'जलघटी' भवतीति ।

ज्योतिर्विदाभरणेऽपि—

'गुर्वक्षराणामुदितं च षष्ट्या पलं पलानां घटिका किलैका ।' इति ।

ग्रन्थान्तरेऽपि—

'शीर्षे प्रसूतेर्घटिका विधेया कालोऽतिसूक्ष्मः कथितो मुनीन्द्रैः ।
इत्थं घटीयन्त्रविधानमार्द्यं रवीरितं सूक्ष्मफलावबुध्यै ॥
यंत्रं दिवासाधनमेव कैश्चिन्निट्साधनं कैश्चिदिह प्रयुक्तम् ।
प्रसाध्यते येन दिवानिशांतं मुख्यं घटीयंत्रमहं प्रवक्ष्ये ॥
दशपला तुलयोसमशुल्बजा घटदलाकृतिरुच्छ्रयताङ्गुलैः ।
रसमितैर्विसृतार्कमितांगुलैः समघना तु घटी समुदीरिता ॥
चतुर्भिर्व्रीहिभिर्गुञ्जा त्रिगुञ्जा वल्ल उच्यते ।
वल्लैः षोडशभिर्गद्यं गद्यैः षोडशभिः पलम् ॥
तौल्यं तु सार्द्धत्रयमाषहेम्नो दशार्द्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषम् ।
शला विधेया चतुरंगुलाऽऽर्यैस्तलैस्तु घट्या विवरं विधेयम् ॥ इति

विष्णुपुराणे तु घटिकाज्ञानोपायो यथा—

निमेषो मानुषो यो यं मात्रामात्रप्रमाणकः ।
तैः पञ्चदशभिः काष्ठा त्रिंशत्काष्ठास्तथा कला ॥
नाडिका तु प्रमाणेन कलादश च पञ्च च ।
उन्मानेनाम्भसः सा तु पलान्यर्द्धत्रयोदश ॥
हेममाषैः कृतच्छिद्रा चतुर्भिश्चतुरंगुलैः ।
मागधेन प्रमाणेन जलप्रस्थस्तु संस्मृतः ॥ इति ।

(शेष पृष्ठ ११४ पर)

त्रिकाण्डशेषेऽपि पृ० २७२ श्लोक ६४ 'अथ ताम्री स्यान्मानरन्ध्रा विकालिका ॥' इति ।

नलिकापर्यायाः—नलः, नलकसुषिरम्, नलिका, नलिकाबन्धः ।

छिद्रप०—छिद्रम्, रन्ध्रम्, सुषिरम् ।

इह नलिकाछिद्रतो ग्रहदर्शनहेतुमाह भास्करः 'दर्शयेद्द्विचरं दिवि के वाऽनेहसि द्युचर' दर्शनयोग्ये ।

पूर्वमेव विरचय्य यथोक्तं रञ्जनाय सुजनस्य नृपस्य ॥ इति सि० शि० ।

[1]दृग्ग्रहप०—दृक्खगः, दृक्खचरः, दृग्ग्रहः, दृग्द्युचरः ।

दृक्कर्मप०—दृक्कर्म, दृष्टिकर्म ।

दृक्कर्मलवप०—दृक्कर्मलवः, दृष्टिकर्मलवः ।

प्राग्दृग्ग्रहप०—पूर्वदृग्ग्रहः, प्राग्दृग्ग्रहः ।

पश्चिमदृग्ग्रहप०—पश्चिमदृग्ग्रहः, प्रत्यग्दृग्ग्रहः ।

[2]ताराग्रहकुजलम्बनप०—ताराग्रहकुजलम्बनम् ।

ताराभेदाः—(१) प्रजापतिः, (२) मृगव्याधः (व्याधः), (३) ब्रह्महृद् (ब्रह्महृदयः), (४) अग्निः (हुतभुक्), (५) अगस्त्यः, (६) अपांवत्सः (आपः), (७) लुब्धकः (लुब्धः), (८) इन्द्रः (नेप्च्यूनः). (९) वरुणः (हर्शल), (१०) अभिजित् (ब्राह्मम्) चैते दशतारा अपि नभसि दृश्यन्ते ।

१–१३ १४–२५

(पृष्ठ ११३ का शेष)

नैमित्तिकलयं प्रपञ्चयिष्यन् निमेषादिक्रमेण प्रथमांशोक्तमेव कल्पप्रमाणमनुस्मारयति निमेष इति सप्तभिः । मात्रैव मात्रं प्रमाणं यस्य । एकमात्रलघ्वक्षरोच्चारणकालसम्मितो हि निमेषः । निमेषकाल तुल्या हि मात्रा लघ्वक्षरं च यत् ।' इति ब्राह्माण्डोक्तेः ॥

नाडिकाज्ञानोपायमाह —

उन्मानेनेति सार्द्धेन । अम्भ स उन्मानेन उन्मीयतेऽनेनेत्युन्मानं पात्रम् । अर्द्धेन योगेन त्रयोदश सार्द्धत्रयोदशेत्यर्थः । उन्मानरूपेण घटितानि सार्द्धद्वादशपलानि सा नाडिका । सार्द्धद्वादशपलताम्रनिर्मितपात्रेण सा नाडिका ज्ञातव्येत्यर्थः । किं प्रमाणं तत्पात्रं कार्यं तदाह 'मागधेन प्रमाणेन जलप्रस्थस्तु संस्मृतः ।' इति सार्द्धद्वादशपल जलेन हि मागधदेशप्रस्थः प्रपूर्यते । तत्प्रमाणं पात्रं कार्यमित्यर्थात्सिद्धम् । ननु तथापि पात्रेण कथं नाडिकाज्ञानं क्रियापरिच्छेद्यत्वात्कालस्येत्याशंक्य क्रियासिद्धये प्रस्थादि विशिनष्टि । हेमेति । माषः पञ्चगुञ्जः । हेम्नो माषैश्चतुर्भिश्चतुरङ्गुलेन शलाकारूपेण रचितैः कृतच्छिद्रा । एतदुक्तं भवति । सार्द्धद्वादशपलताम्रमयं मागधप्रस्थसम्मितमूर्ध्वायत पात्रं चतुर्माषचतुरंगुलहेमशलाकया कृताधश्छिद्रं जले स्थापितं तेन च्छिद्रेण यावता कालेन पूर्यते तावान् कालो नाडिकेति । 'तथा च शुकः'—द्वादशार्द्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरंगुलैः । स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं यावत्प्रस्थजलाप्लुतमिति । इति तट्टीकायां श्रीधर स्वामिनः । इति श०कं० २।८६३ ।

(१) दृक्कर्मवशो ग्रहआकाशे दृग्गोचरो भवति ।

(२) भौमादीनां कुजलम्बनानि (क्षितिजलम्बनानि) नाम स्वल्पोदयास्तकाले लम्बनानि स्युः ॥

गतपर्याया:—अतीतः, इतः, गतः, प्रगतः, यातः, व्यतीतः ।

गम्यपर्या०—अगतः, एष्यः, गम्यः, भविता, भाव्यः, येयः ।

तात्कालिकप०-तत्कालजः, तत्कालभवः, तात्कालिकः, तात्कालीनः ।

'पर्वप०–पर्व (अन्) (न०) पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धिः, दर्शप्रतिपत्सन्धिः ।

पर्वान्तप०–अमान्तः, कृष्णगमः, कृष्णान्तः, दर्शान्तः, पर्वविरामः, पर्वविरामकालः, पर्वान्तः. पौर्णमास्यन्तः, शुक्लगमः, सितान्तः, सूर्येन्दुसङ्गमान्तः ।

तिथिविरामप०—तिथिविरतिः, तिथिविरामः, तिथ्यन्तः, तिथ्यपायः स्फुटतिथ्यवसानम् ।

प्रतिपदन्तप०—प्रतिपदन्तः, प्रतिपद्गमः ।

विराह्वर्कप० —विपातः, विपातार्कः, विराह्वर्कः, व्यगुः, व्यगुरविः, व्यग्वर्कः ।

विराहुचन्द्रप०—विराहुचन्द्रः, व्यगुचन्द्रः, व्यगुविधुः ।

साग्वर्कप०—साग्वर्कः, साग्विनः ।

ग्रहणप०—ग्रहः ग्रहणम्, प्रग्रहः ।

सम्भवप० —विनिश्चयः, सम्भवः ।

शरप०—इषुः, कलम्बः, पृषत्कः, बाणः, शरः, सायकः शेषपर्यायास्तु कामपर्याये द्रष्टव्याः ।

स्पष्टशरप० – स्पष्टबाणः, स्पष्टशरः, स्फुटबाणः स्फुटशरः ।

चन्द्रशरप०—चन्द्रबाणः, चन्द्रविक्षेपः, चन्द्रशरः, विक्षेपः ।

अत्राह भास्करः—

'विक्षेपइन्दोः स च बाणसंज्ञः' इति शिरोमणौ ।

बिम्बप०—तनुः (स्त्री०), बिम्बः (अस्त्री), मण्डलम् (त्रि०). मानम् (न०), वपुः (उस्)(न०) ।

बिम्बकलाप०—बिम्बकला, बिम्बकलिका, बिम्बलिप्ता, बिम्बलिप्तिका, मण्डललिप्ता ।

अंगुलादिप०–अंगुलादि, अगुलमुखम्, अगुलिवदनम् ।

भूभाप०–अवनीभा, उर्वीप्रभा, कुभा, क्षितिभा, क्ष्माभा, भूच्छाया, भूभा, भूमिभा, मेदिनीच्छाया, राहुबिम्बम् ।

सूर्यग्रहणप०–रविग्रहः, सूर्यग्रहणम् ।

चन्द्रग्रहणप०–चन्द्रग्रहणम्, विधुग्रहः, विधुपिहितम् ।

'छाद्यप०—ग्राह्यः, छाद्यः, पिधेयः ।

'छादकपर्यायाः—ग्राहकः, छादकः, पिधानम्, सञ्छादकः ।

१–२३	२३–४५

(१) पर्वशब्दः पूर्णिमाऽमावस्या वाची ज्ञेयः । (२) छादनीयो वा छादितुं योग्यश्छाद्यः ।

(२) अंगुलाधो 'व्यंगुल' मपि ग्राह्यम् ।

(३) छादयति यः सच्छादकः । चन्द्रग्रहणे छादको भूभा । छाद्यश्चन्द्रः । रविग्रहणे छादकश्चन्द्रः, छाद्यो रविः । ग्राह्यग्राहकयोर्योगो ग्रहणम्, योगो नामान्तराभावः ग्राह्यग्राहकयोरन्तराभावो ग्रहणम् ।

मानैक्यप०- बिम्बयोग., बिम्बैक्यम्, मण्डलयोगः, मण्डलैक्यम्, मानयोगः, मानैक्यम् ।

मानैक्यखण्डप०–बिम्बयोगार्द्धम्, बिम्बैक्यखण्डम्, बिम्बैक्यार्द्धम्, मण्डलयोगार्द्धम्, मण्डलैक्यखण्डम्, मण्डलैक्यार्द्धम्, मानयोगार्द्धम्, मानैक्यखण्डम्, मानैक्यार्द्धम् ।

ग्रासप०–ग्रसनम्, ग्रासः, छन्नम्, पिहितम्, स्थगितम् ।

खग्रासप०–अपिहितम्, खग्रसनम्, खग्रास, खच्छन्नम्, खच्छन्नकम्, नभश्छन्नम्, निखिलग्रहः, सर्वग्रहः, सर्वग्रहणम् ।

स्थितिप०–स्थितिः ।

स्थितिभेदाः—(१) स्पार्शस्थितिः, (२) मध्यस्थितिः, (३) मोक्षस्थितिश्चेति स्थितेस्त्रयोभेदाः स्युः ।

स्पार्शस्थितिप०—स्पर्शस्थितिः, स्पार्शिका, स्पार्शिकी ।

मध्यस्थितिप०—मध्यस्थितिः, माध्यमिका, माध्यमिकी ।

मोक्षस्थितिप०–मोक्षस्थितिः, मौक्तिका, मौक्तिकी मौक्षिका, मौक्षिकी ।

स्थित्यर्द्धप०–स्थितिखण्डम्, स्थितिदलम्, स्थित्यर्द्धम् ।

मर्दप० —मर्दम्, विमर्दम् ।

मर्दार्द्धप०–मर्दखण्डम्, मर्ददलम्, मर्दार्द्धम्, विमर्दार्द्धम् ।

स्पार्शिकग्रासप०–स्पार्शिकग्रसनम्, स्पार्शिकग्रासः ।

मौक्षिकग्रासप०–मौक्षिकग्रसनम्, मौक्षिकग्रासः ।

स्पर्शप०–स्पर्शः (ग्रासप्रारम्भः) ।

मोक्षप०—मोक्षः (ग्रासाभावः) ।

पिहितप०–पिहितम्, सम्मीलनम् निमीलनम्, (सर्वबिम्बग्रासः) ।

अपिहितप०–अपिहितम्, उन्मीलनम् (बिम्बोन्मुक्तप्रारम्भकालः ।

[1]**स्पर्शकालप०**—ग्रहणमुखम्, प्रग्रहः, (प्रारम्भः), प्रग्रहणम्, स्पर्शकालः, स्पर्शसमयः ।

[2]**मध्यकालप०**—ग्रहणमध्यम्, मध्यकालः, मध्यग्रहः, मध्यग्रहणम्, तिथ्यविरतिः, स्फुटतिथ्यवसानम् ।

[3]**सम्मीलनकालप०**—निमीलनम्, पिहितम्, मीलनम्, सम्मीलनम् ।

[4]**उन्मीलनकालप०**—अपिहितम्, उन्मीलनम्, उन्मीलनकालः ।

---

(१) एष स्थितेर्दलोनके स्फुटतिथ्यन्ते भवति ।

(२) स्फुटतिथ्यन्त एव मध्यं मध्यग्रहणं ग्रहणमध्यं भवति । अस्मात्प्राक् स्थित्यर्द्धनाडीषु प्रग्रहः, परतो मुक्तिर्ज्ञेया ।

(३) एष मर्दार्द्धनाडीषु भवति ।

(४) स तु मर्दजासु नाडीषु भवति ।

सकलग्रहप०—अखिलग्रहः, निखिलग्रहः, सकलग्रहः, सर्वग्रहणम् ।

[1]कङ्कणप०—कङ्कणम्, कङ्कणग्रहः, कङ्कणग्रहणम् ।

[2]मोक्षकालप०...ग्रहणविरामः, पर्वविरामकालः, मुक्तिः, मुक्तिकालः, मोक्षः, मोक्षकालः, विमोक्षः, विमोचनम् ।

पर्वकालप०—ग्रहणाखिलकालः, पर्वकालः, पर्वसमयः ।

परिलेखप०—आलेख्यकर्म (अन्), छेद्यक., परिलेखः, बिम्बलेखनम्, मण्डललेखः ।

यदुक्तम्—

'न च्छेद्यकमृते यस्माद्भेदा ग्रहणयोः स्फुटाः । ज्ञायन्ते तत्प्रवक्ष्यामिच्छेद्यकज्ञानमुत्तमम् ॥' (इति सूर्यसिद्धान्ते ।)

नतभेदौ—(१) प्राङ्नतम् (२) पश्चिमनतम्, चेतिनतस्य वलनसिद्ध्यै द्वौ भेदौ स्याताम् । यत्रार्केन्द्वोर्ग्रहो क्रमेण रात्रिदिवसयोर्भवेताम्, तदोक्तनते साध्ये ।

[3]वलनभेदौ—(१) आक्षवलनम् (२) आयनवलनं, चेति द्वौ वलनौ स्तः ।

वलनांघ्रिप०—वलनचरणाः, वलनपादाः, वलनांघ्रयः ।

[4]संस्कृतिप०—संस्करणम्, संस्कृतिः, संस्क्रिया ।

आसांघ्रिप०—आशांघ्रिः, आसांघ्रिः, छन्नांघ्रिः, छन्नाशांघ्रिः, दिक्चरणः, दिक्पादः ।

१–१३   १४–२६

(१) ग्लौबिम्बमाने ऽर्कतनोः सुपुष्टे सर्वग्रहः कङ्कणमन्यथा स्यात् । अस्यार्थः—अर्कतनोः सूर्यबिम्बात् ग्लौबिम्बमाने सुपुष्टे गुरुतरे सति सर्वग्रहो भवति । अन्यथा नाम चन्द्रबिम्बात्सूर्यबिम्बे विस्तृततरे सति 'कङ्कणग्रहणं' ज्ञेयम् । ग्राहकबिम्बे पृथुतरे ग्राह्यमाच्छाद्य खग्रासग्रहणोद्भवः । ग्राहकबिम्बे लघुतरे सति ग्राह्यबिम्बं ग्राहकबिम्बमभितः सितकङ्कणाकृतिर्भृशं भ्राजते, ततः कङ्कणग्रहणं दृश्यते ।

(२) अर्म्यधिके स्फुटतिथ्यन्ते स्थितिदलेनैव मोक्षो भवति ।

(३) सममण्डलप्राच्याः सकाशान्नाडिकामण्डलप्राची यावतान्तरेण वलति तदाक्षं वलनमित्यन्वर्थं नाम ।

अथवा—

यत्सममण्डलं सा द्रष्टुः प्राची, सममण्डलनाडिकामण्डलप्राच्योर्यदन्तरं तदाक्षंवलनम् । यतो नाडिकामण्डलसममण्डलयोरन्तरं अक्षांशा एव, तथैव नाडीमण्डलप्राच्याः क्रान्तिमण्डलप्राची यावतान्तरेण वलति तदायनं वलनं अयनसम्बन्धित्वादायनं वलनं ज्ञेयम् ।

(४) संस्कृतिर्यथा—धनयोर्योगः, ऋणयोरपि योगः, धनर्णयोरन्तरमेव योगः । 'यदुक्तम्'—'योगे युतिः स्यात्क्षययोः स्वयोर्वा धनर्णयोरन्तरमेव योगः ।' इति बीजगणिते ।

उभयसंस्कृतिर्यथा—अयनाक्षवलनयोः संस्कृतिः, एकदिशि योगो भिन्नदिशोरन्तरम् । वलनदिक्चरणाः स्युः ।

खग्रासांघ्रिप०—खग्रासांघ्रिः, खच्छन्नचरणः, खच्छन्नपादः, खच्छन्नांघ्रिः, खच्छन्नाशांघ्रिः।

प्रसार्य्यवाचकाव्ययशब्दौ—प्रसार्य्य (अ), विगणय्य (अ०), ('गणना करे' इति भाषा)।

[1]**सव्यप०**—सव्यम्, वामभागः।

[2]**अपसव्यप०**—अपसव्यम्, असव्यम्, दक्षिणभागः।

तदुक्तम्—

'सव्यासव्यमपागुदग्वलनजाशांघ्रीन् प्रदद्याच्छराशायाः स्याद् ग्रहमध्यमन्यदिशि खग्रासोऽथ वाशेषकम्।' इति ग्रहलाघवे।

[3]**चन्द्रग्रहणभङ्गीप०**—चन्द्रग्रहणभङ्गी, चन्द्रग्रहणछेद्यकलेखनम्।

वर्णप०—वर्णः, शुक्लादिः।

वर्णभेदा—(१) धूम्रः, (२) कृष्णः, (३) कृष्णरक्तः, (४) पिशङ्गश्चैते चन्द्रग्रहणस्य वर्णाः स्युः। सूर्यस्य सदैव 'कृष्णवर्णः।' अर्कस्तु कृष्णः सदैव' इत्युक्तेः।

पर्वेशप०—पर्वनाथः, पर्वस्वामी, पर्वेशः।

पर्वस्वामिनामानि—(१) ब्रह्मा (अन्), (२) शशी (इन्), (३) इन्द्रः, (४) कुबेरः, (५) वरुणः, (६) अग्निः, (७) यम श्चैते पर्वस्वामिनः स्युः।

विहितप०—ग्रस्तम्, पिहितम्।

पिधानप०—अपिधानम्, आच्छदनम्, तिरोधानम्. पिधानम्।

बिम्बशेषप०—बिम्बशेषम्, मण्डलशेषम् मण्डलावशेषः।

त्रिभोनलग्नप०—त्रिभहीनम्, त्रिभहीनलग्नम्, त्रिभोनम्, त्रिभोनलग्नम् वित्रिभम्, वित्रिभलग्नम्, खदलम्।

[4]**लम्बनप०**—लम्बनम्, विलम्बनम् हरिजम्[5]।

[6]**नतिप०**—अवनतिः दृङ्नतिः, नतिः।

दृक्क्षेप०—दृक्क्षेपः, दृष्टिक्षेपः।

१–१७ १८–३४

(१-२) प्राचीचिन्हतो दक्षिणादिक्क्रमेणांघ्रीन् शराशाया दद्यात्। एवं प्राचीचिन्हत उत्तरादिक्क्रमेणांघ्रीन् शराशाया दद्यादित्यर्थः।

(३) अस्यां स्पर्श—मीलन—मध्योन्मीलन—मुक्तयश्चेत्येतत्सर्वं दृग्गोचरं भवेत्। 'उक्तश्च'—'अखिलमिदं भङ्ग्यां भवेद् गोचरम्।' इति।

(४) दृक्सूत्राच्चन्द्रो यावतान्तरेण लम्बितस्तल्लम्बनम्।

अथवा—

गर्भीयपृष्ठीययोगयोरन्तरमेव लम्बनम्।

(५) दृग्लम्बार्कान्तरजा ज्या छेदाप्ता भवेद्धरिजम्।

'सूर्यसिद्धान्ते'—हरिजज्याभाव उक्तः स यथा—'मध्य १० लग्नस्थिते भानौ हरिजस्य न सम्भवः।।' इति

(६) दक्षिणोत्तरान्तरं यत्तन्नतिसंज्ञम्। दृक्क्षेपजा वित्रिभनतांशदिक्का नतिः।

दृक्क्षेपभेदौ:—(१) रविदृक्क्षेपः, (२) चन्द्रदृक्क्षेप इत्येतौ दृक्क्षेपभेदौ स्तः ।

[1]**विक्षेप०**—विक्षेपः ।

चन्द्रपर्यायाः—इन्दुः, चन्द्रः, विधुः, शेषपर्यायाश्चन्द्रपर्याये द्रष्टव्याः ।

शृङ्गप०—कूणिका, विषाणम्, शृङ्गम् ।

उन्नतिप०—उदयः, उन्नतिः ।

[2]**चन्द्रशृङ्गोन्नतिप०**—चन्द्रशृङ्गोन्नतिः, विधुशृङ्गोन्नतिः, शशिशृङ्गोन्नतिः ।

यदुक्तम्—

'विधुशृङ्गोन्नतिरीक्ष्यते यदह्नि तपनास्ते विधुरीक्ष्यतेऽन्यथा न ।' इति ग्रहलाघवे ।

उदयप०—उदयः, उद्गमः, दर्शनम् ।

अस्तप०—अस्तः, लोपः, अदर्शनम् ।

[3]**कालांशप०**कालांशकाः, कालांशाः, क्षणांशकाः, क्षणांशाः, दृश्यांशाः, समयांशाः ।

कालांशानाह भास्करः—

'दस्रेन्दवः शैलभुवश्च शक्रा रुद्राः खचन्द्रास्तिथयः क्रमेण । चन्द्रादितः काललवा निरुक्ता ज्ञशुक्तयोर्वक्रगयोर्द्विहीनाः ॥' इति शिरोमणौ ।

पातांशप०—पातभागाः, पातलवाः, पातांशकाः, पातांशाः ।

पातांशानाह गणेशः—

'खाम्बुधयः खयमाः खभुजङ्गाः खाङ्कमिताः खदश क्रमशः स्युः । पातलवाः कुसुताद् बुधभृग्वोर्मध्यमचञ्चलकेन्द्रविहीनाः ।' इति ग्रहलाघवे ।

भप०—उडु नक्षत्रम्, भम् ।

ग्रहप०—खगः, खेटः, ग्रहः, द्युचरः, द्युगतिः ।

युतिप० युतिः, योगः, संयुतिः, ।

[4]**भग्रहयुतिप०**—नक्षत्रग्रहयोगः, भग्रहयुतिः ।

भग्रहयुतिमाह—नृसिंहदैवज्ञः—

'द्युचरभध्रुवकान्तरलिप्तिका द्युगतिभुक्तिहृता हि गताऽगतैः । फलदिनैर्द्युचरेऽधिकहीनके युतिरिहेतरथा खलु वक्रिणि ॥' इति ग्रहलाघवस्य मल्लारिविवृतौ ।

युतिपर्यायाः—युतिः, युद्धम् ।

१–१८ १९–३७

(१) अत्र रविग्रहेऽर्कचन्द्रयोर्याम्योत्तरमन्तरं 'विक्षेपः' । विक्षेपो नाम कक्षामण्डलविमण्डलयोर्याम्योत्तरमन्तरं स्यात् ।

(२) मासप्रथमपादे, मासान्तपादे च चन्द्रशृङ्गोन्नतिर्द्रष्टव्या ।

(३) सूर्यग्रहयोरन्तरे वर्द्धमाने सति 'ग्रहदर्शनं (ग्रहोदयः), क्षीयमाणे सति गृहलोपः (गृहास्तः) स्यात् ।

(४) भध्रुवकाद्वगुगे शीघ्रगतिगृहे याता युतिः । पृष्ठगे शीघ्रे गम्या युतिः वक्रगतिगृहे सा विलोमा ज्ञेया ।

युतिभेदाः—(१) युतिः (युद्धम्), (२) समागमः, (३) अस्तमनम्, चेति युतेस्त्रयो भेदाः स्युः।

¹युद्धभेदाः—(१) भेदः, (२) उल्लेखः, (३) अंशुविमर्दनम्, (४) अपसव्यम् (असव्यम्), चेति युद्धस्य चत्वारो भेदाः स्युः।

तद्भेदानाह मयः—

'उल्लेखं तारकास्पर्शाद् भेदे भेदः प्रकीर्त्यते।
युद्धमंशुविमर्दाख्यमंशुयोगे परस्परम् ॥
अंशादूनेऽपसव्याख्यं युद्धमेकोऽत्र चेदणुः।
समागमश्चेदंशादधिके भवतश्चेद्बलान्वितौ ॥'

इति सूर्यसिद्धान्ते।

युतिप०—युतिः, संयुतिः।

वियुतिप०—वियुतिः, वियोगः।

भेदप०—भेदः, वियोगः।

भेदयुतिप०—भेदयुतिः, भेदवियोगः।

²पराजयप०—पराजयः, पराभवः, रणेभङ्गः।

पातप०—पातः, पृथक्वत्क्रान्तिसाम्यम्।

पातभेदौ—(१) वैधृतपातः, (२) व्यतिपातश्चेति द्वौ पातौ स्याताम्।

³वैधृतपातप०—वैधृतपातः, समक्रान्तिकालः, महापातकालः।

⁴व्यतिपातप०—व्यतिपातः, व्यतीपातः, क्रान्तिलिप्तासमकालः।

गण्डान्तप०—गण्डांतम् तिथिभाङ्गसन्धिः।

तदुक्तम्—

'नक्षत्रतिथिलग्नानां गण्डान्तं त्रिविधं स्मृतम्।
न० ति० ल० न० ति० ल०
नव-पञ्च-चतुर्थानां द्वयेकार्द्धघटिकामितम्
श·चि·१।७७३

गण्डप०—गण्डः, गण्डकालः, गण्डसमयः।

उक्तं च—

'अश्विनीमघमूलानां तिस्रो गण्डाद्यनाडिकाः।
अन्त्याः पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव जवना जगुः ॥

१–१७ १८–३४

(१) अन्योन्यं तारागृहाणां योगो युद्धं समागमश्च स्याताम्। यदा तारागृहाणां मिलनं चन्द्रेण सह तदा समागमः। चेत्तेषां मिलनं सूर्येण सह तदाऽस्तमनं स्यात्।

उक्तं च—

'तारागृहाणामन्योन्यं स्यातां युद्धसमागमौ।
समागमः शशाङ्केन सूर्येणास्तमनं सह ॥' इति सूर्यसिद्धान्ते।

(२) अस्य लक्षणमुक्तं भृगुसिद्धान्ते—'श्यामो वा व्ययगतरश्मिमण्डलो वा रूक्षो वा व्यपगतरश्मिवान् कृशो वा आक्रान्तो विनिपतितः कृतापसव्यो विज्ञेयो हत इति स गृहो गृहेण ॥

इति सूर्यसिद्धान्तस्य रङ्गनाथटीकायाम्।

(३) रवीन्द्वोः क्रान्त्योः साम्यम्। (४) विपरीतायनगतयोश्चन्द्रार्कयोर्भगणार्द्धं तयोर्युतौ क्रान्तिलिप्ताः समाश्चेत्तदा व्यतीपातो नाम महापातो भवेत्।

मूलेन्द्रयोर्दिवा गण्डो निशायां पितृसर्पयोः। सन्ध्याद्वये तथा ज्ञेयो रेवतीतुरगर्क्षयोः' इति श० चिं० २।१।७७१—७२।

खेटमण्डलान्तरप०—खेटमण्डलान्तरम्, ग्रह-बिम्बकेन्द्रान्तरम्।

इति श्रीमुकुन्ददैवज्ञ विरचिते ज्यौतिषशब्दकाषे ऽष्टमो ग्रहगणितवर्गः समाप्तः।

—:०:—

भावादिवर्गः।

भावपर्यायौ—भावः, तन्वादिः।

भावभेदाः—(१) तनुः, धनम्, (३) सहजः, (४) सुखम् (५) सुतः, (६) रिपुः, (७) जाया, (८) मृत्युः, (९) धर्म्मः, (१०) कर्म (अन्) (न०), (११) लाभः, (१२) व्ययः,–चेत्येते द्वादशभावाः सन्ति।

तनुवाचकशब्दाः—(१) क४म्, ख१०म्, प्राक्, (२) अङ्गम्, आ५त्मा (अन्), आदिः, आद्यः, कल्पम्, कल्यम्, कायः, कु१०लम्, क्षेत्र४म्, गात्रम्, घनः, च्युतिः, जन्म (अन्), तनुः, तनूः, देहः, पिण्डम्, पुरम्, पूर्वः, पौरम्, मूर्तिः, मूर्धा (अन्), मूलम्, लग्नम्, लेखा, वपुः (उष्), वर्ष्म (अन्), श३क्तिः, शिरः (अस्), शीर्षम्, होरा (३) आदिमः, उदयः उदयन् (त्), उद्गतः, उद्गमः, पुद्गलः, प्रथमम्, प्राक्कुजम्, प्राग्लग्नम्, भूकेन्द्रम्, विग्रहः, विलग्नम्, शरीरम्, साम३र्थ्यम्, हरिजम् (४) अभ्युदितम्, उत्तमाङ्गम्, उदयाद्रिः, कञ्जासनम्, कलेवरम्, जीवगृहम्, निर्विलग्नम्, प्राक्क्षितिजम्, प्राग्विलग्नम्, संहननम्, समुदयः, समुद्गतः, समुद्गमः, होरालेखा, (५) उदयगिरिः, उदयाचलः, पूर्वविलग्नम्, प्रथमलग्नम्, (६) उदयशिखरिः।' इति।

धनप०—(१) गीः (गिर्), दृग् (श्), द्विः, धम्, राः (रै), वाक् (च्), स्वम्, (२) अक्षि (न्), अर्थः, आस्यम्, ऋक्थम्, कोशः-षः, गिरा, गोत्र१०म्, दृष्टिः, द्युम्नम्, द्रव्यम्, धनम्, धान्यम्, निधिः, नेत्रम्, पोष्यम् ब्राह्मी, भाषा, उक्तिः, मुखम् रिक्थम् वक्त्रम् वचः (अस्), वसु, वाणी, वित्तम्, सारम्, (३) आननम्, ईक्षणम्, कुटुम्बम्, कौटुम्बम्, द्रविणम्, द्वितयम्, द्वितीयम्, नयनम्, निधानम्, भर्त्तव्यम्, भारती, लपनम्, लोचनम्, वचनम्, वदनम्, वाक्स्थानम्, विभवम्, शेवधिः, हिरण्यम्, (४) परिच्छेदः, परिजनः, परिबर्हः, परि (री) वारः, पोष्यवर्गः, भरणीयम्, विलोचनम्, सरस्वती, स्वापतेयम्।

सहजवा०—(१) त्रिः, दोः (ष्), (२) अस्त्रम्, उरः (अस्), ऊर्जम्, ओजः (अस्), कण्ठः, करः, गलः, तरः (अस्), तेजः (अस्), त्रिकम्, दासः, धन्वी (इन्), धैर्यम्, पाणिः, प्राणः, प्रेष्यः, बलम्, बाहुः, बीजम्, भुजः, भुजा, भृत्यः, योद्धा (द्धृ), योधम्, योधः, लोकः, वक्षः (अस्), वह्निः (इ० कैश्चित्), वीर्यम्, शक्तिः, शुष्मम्, शौर्यम्, श्रवः (अस्), श्रुतिः, श्रोत्रम्, सहः, सहः (अस्) (न०), स्थामन् (अन्), हस्तः। (३) अनुगः, अनुजः, उद्यमः, किङ्करः, तृतीयम्, त्रितयम्, दायादः, दुश्चिक्यम्, दुश्चित्कम्,

धानुष्कम्, पौरुषम्, प्रतापः, प्रभावः, भृतकः, योधनम्, योधेयः, यौधेयः, विक्रमम्, विक्रान्तः, श्रवणम्, सगर्भ्यः, सहजः, सहायः, सहोत्थः, सामर्थ्यम्, सेवकः, सोदरः, सौदर्य्यः, (४) अनुचरः, पराक्रमः, सह४चरः, सहोत्पन्नः, सहोदरः, (५) समानोदर्य्यः।' इति।

सुखभाववा०—(१) आपः (अप्) (स्त्री० ब०), कम्, कुः, ख१०म्, बम्, भूः, मुद् (द्), वाः (र्), स्वः (बन्धुः), हृद् (द्), (२) अबा, अम्बा, अम्बु (न०), अम्भः (अस्), अर्णः (अस्), असुः ?, एधा, ओकः (अस्), काण्डम्, कुटम्, कुटिः, कु१०लम्, कुशम्, क्षितिः, क्षीरम्, क्षेत्रम्, गृहम्, गृहाः (पुं० ब०), गेहम्, चित्तम्, चेतः (अस्), जलम्, ज्ञा६तिः, तुरम्, तुर्य्यम्, तूर्य्यम्, तोयम्, दकम्, दायः, धाम (अन्), धिष्ण्यम्, नारम्, निष्कम्, नीरम्, पत्रम्, पयः (अस्), पस्त्यम्, पाथम्, पाथः (अस्), पुरम्, प्रसूः, प्रियः, प्रीतिः, बन्धुः, बहिः (ष्), बाह्यम्, मनः (अस्), माता (तृ), मित्रम् (अजहल्लिङ्गम्) (न०), यानम्, युग्यम्, वनम्, वप्रः, वस्त्यम्, वयः (अस्), वारम्, वारि (न०), वासः, वाहः, वि५द्या, विशम्, विषम्, वृद्धिः, वेश्म (अन्), शर्म (अन), शातम्, शाला, सखा (खि), सद्म (अन्), सुखम्, सुहृत्, (द्), सौख्यम्, स्फातिः, स्वान्तम्, हर्षः, हितम्, (३) अगारम्, अमृतम्, आगारम्, आनन्दः, आमोदः, आलयः, आस्प१०दम्, उदकम्, उरजम्, कबन्धम्, कमन्धम्, कमलम्, कीलालम्, कुटीरम्, कुतलम्, कूपीटम्, केदारः, क्षणदम्, गोनिधिः, चतुर्थः, जननी, जनित्री, जीवनम्, तुरीयम्, घोरणम् निकाय्यः, निकेतम्, निलयः, निवासः, निशान्तम्, पातालम्, पानीयम्, पुष्करम्, प्रमदः, प्रमोदः, बान्धवः, भवनम्, भुवनम्, भूतलम्, मन्दिरम्, मानसम्, वयस्यम्, वसतिः' वसेस्तिः, वाहनम्, शम्बरम्, शरणम्, सगोत्रः, सदनम्, सम्वरम्, समृद्धिः, सरिलम्, सलिलम्, सवित्री, सागरः, (इ० कै०), सादनम्, सुहितः, स्वजनः, हिबुकम्, हृदयम्, (४) आनन्दथुः, घनरसः, जनयित्री, जीवनीयम् नागलोकः, निकेतनम्, बलिसद्म (अन्), मेघपुष्पम्, रसातलम्, वृद्धिस्थानम्, सरित्स्थानम्, सहचरः, स्थिरातलम्, (५) अधोभुवनम्, उदवसितम्, सर्वतोमुखम्, (८) अनलहरनिलयम्। इति।

सुतभाववा०—(१) गौः (गो), चित्. धीः, (२) आत्मा (अन्), गर्भः, चार्वी, ज्ञप्तिः, तन्तुः, तुन्दम्, देवः, पण्डा, पुत्रः, प्रजा, प्रेक्षा, बुद्धिः, मतिः, मनुः, मंत्रः, मेधा, राजः ?, विदा, विद्या, संवित् (द्), सुतः, सूनुः, स्वजः, स्वा४न्तम् ?, (३) अङ्गजः, अपत्यम् (अजहल्लिङ्गम्) (न०), आत्मजः, आनन्दः, आस्प१०दम् ?, उदरम्, कुमारः, चेतना, जठरम्, तनयः, तनुजः, तनुभूः, तनूजः, तनूत्थः, तनूभूः, त्रिकोणम्, दारकः, धिषणा, नन्दनः, पञ्चकः, पञ्चमः. प्रतिपत्, (द्), प्रतिभा, प्रतिमा, प्रभ३वः, प्रसूतिः, मनीषा, वाक्स्था२नम्, विवेकः, शेमुषी, सन्ततिः, सन्तानः (४) उपलब्धिः, तनुजनिः, तनुजन्म

(अन्), तनुजातः, तनुभवः, तनूत्पन्नः, तनूद्भवः, तनूभवः, सचि१२वादि, (५) तनुप्रसूतिः, पितृनन्दनः, इति ।

रिपुभाववा०—(१) चः, द्विट् (ष्), भीः, रुक् (ज्), (२) अंशः, अरिः, अरुः (उस्), अस्त्रम्, आमः, ईर्म्मम्, कटिः, कोपः क्रोधः, क्लेशः, क्षतम्, क्ष१२तिः, खलः, गदः, घातः, त्रासम्, दरम्, दस्युः, सुहृद् (द्), दुष्टम्, द्विषद् (द्), द्विषा (अन्), द्वेषः, द्वेषी (इन्), द्वेष्यः, नाभिः, नेष्टम्, परः, भङ्गः, भयम्, भीतिः, मान्द्यम्, रिपुः, रुजा, रोग, लोभः, विघ्नः, वैरी (इन्), व्याधिः, व्रणः, शत्रुः, शस्त्रम्, षष्ठः, हा१२निः, हृतिः, (३) अनात्मा (अन्), अमित्रः, अरातिः, अहितः, आकल्यम्, आतंकः, आमयः, आयुधम्, जिघांसुः, तस्करः, द्वेषणः, प्रत्यर्थी (इन्), मत्सरः, मातुलः, मोषकः, विपक्षः, विद्विषः, व्यसनम्, शात्रवः, षट्कोणम्, सपत्नः, साध्वसम्, (४) अपाटवम्, अभिघाती (इन्), अभिभवः, अभियातिः, अभियाती (इन्) असहजः, असहनः, उपतापः, चोरस्थानम्, ज्ञातिस्थानम्, परिपन्थी (इन्), परिभवः, प्रत्यनीकम्, प्रहरणम्, वैरिस्थानम्, (५) अभिजिघांसुः, द्विषदगारम्, (७) प्रबलतररिपुः । इति ।

जायाभाववा०–(१) इः, दम् (अ०), दा, स्त्री, (२) अध्वा (अन्), अर्यः. अर्या, अस्तः, कान्तः, कान्ता, कामः, क्षीर४म्, गिरिः (इ० कैश्चित्), गुडम्, गुप्तम्, जाया, तन्वी, दधि, दाराः (पुं० ब०), दारा (स्त्री), द्युनम्, द्यूतम्, द्यूनम्, नारी, पतिः, पत्निः,–त्नी, पथः. पन्था (पथिन्), पद्मा, प्रियः-या, भार्या, भीरुः, मदः मादः, मारः, मार्गः, रतिः, लोकः (कैश्चित्), वस्तिः, वधूः, व६त्र्म (अन्), वा६टः, सूपम्, सृ६तिः, स्मरः, (३) अङ्गना, अज्ञता, अतनुः, अनङ्गः, अय६नम्, अस्तभम्, आत्मभूः उत्तमा, कन्दर्पः, कलत्रम् (न०), कोपना, गन्त६व्यम्, गम६नम्, गृहिणी, चित्तजः, चित्तोत्थः, जामित्रम्, दयिता, दर्पकः, दारभम्, द्वितीया, नदीशः (इति कैश्चित्), निवृत्तिः, प६दविः वी, प६द्धतिः-ती, पर्वतः (इति कैश्चित्), पुरन्ध्री, प्रद्युम्नः, प्रेयाः–सी, मनोजः, मनोभूः, मन्मथः, मुहिरः, यामित्रम्, युवतिः, रमणी, वधुटी, वधूटी, वर्तनिः–नी, विवाहः, श६रणिः, सप्तमः, स६रणिः, (४) अनन्यजः, अस्तमयम्, एकपदी, कुटुम्बिनी, कुसुमेषुः, गति६स्थानम्, चेतोजन्मा (अन्), जलजाक्षी, दारालयः, पंकजाक्षी, पञ्चबाणः, पञ्चशरः, परिणयः, पुष्पधन्वा (अन्), प्रियतमः–मा, भर्तृस्थानम्, भार्यास्थानम्, मनसिजः, मनोभवः, मूत्रकृच्छ्रम्, रतिपतिः, वधूगृहम्, वरारोहा, शम्बरारिः, सम्बरारिः, सुवासिनी, (५) असमहेतिः, अस्तभवनम्, कलत्रसम्पद् (द्), कुसुमशरः, दर्पप्रगेहम्, परिणयनम् (न०), पाणिगृहीता-ती, मकरध्वजः, मकरेङ्गितः, मत्तकासिनी, मदनास्पदम्, मीनकेतनम्, वरवर्णिनी, विषयशरः, सहधर्मिणी, (६) एणनयनाङ्कम्, कामिनीमन्दिरम्, नीरजलोचना, पयोरुहचक्षुः (ष्), (७) द्रुहिणगृहमुखी, सुनयनाभवनम् । इति ।

मृत्युभाववा०—(१) युत् (ध्), (२) अत्ता (त्तृ), अन्तः, आजिः, आयुः, आयुः (ष्), (न०), कलिः, कालः, क्षयः, गुह्यम्, च्यु१तिः, छिद्रम्, जन्यम्, ध्वस्तम्, नाशः, बन्धः, मृतिः, मृत्युः,

मृधम्, याम्यम्, युद्धम्, योधम्, रण: (पुं० न०) रन्ध्रम्, रोकम्, रो६ग:, लय:, वध:, वपा, विलम्, व्या६धि:, शान्त: (त्रि०), शुषि, श्वभ्रम्, संयत् (त्), (पुं० स्त्री), संख्यम्, समित्, (त्) (स्त्री.), सुषि:, हर:, (३) अनीक:, अन्तक:, अत्यय:, अ१२पाय:, अष्टम:, आहव:, कलह:, कुटिलम्, कुहरम्, जीवितम्, दिष्टान्त:, निधनम्, निर्याणम्, निलय:, नैधनम्, पञ्चता, पञ्चत्वम्, पन्नग: (इति केश्चित्), प्रधनम्, प्रलय:, मरणम्, माङ्ग६ल्यम्, योधनम्, विग्रह:, विनाश:, विरति:, विराम:, विलय:, विवरम्, संयुग:, संस्थानम्, संस्फेट:, संस्फोट: सङ्कर:, संग्राम:, समर: समिति:, समीकम्, सुषिरम्, (४) अभिमर्द:, अभ्यागम:, अभ्यामर्द:, आयोधनम्, आस्कन्दनम्, कालगेहम्, कालधर्म:, दीर्घनिद्रा, दुरोदर:, निपतनम्, निमीलनम्, निर्व्यथनम्, पराभव:, पराभूति:, परिभाव:, महायात्रा, लयपदम्, समाधानं, समुदाय:, सम्प्रहार:, अभिसम्पात:, आयुर्विशेष:, कालभवनम्, क्षत६पर्याय:, जीवितकाल:, जीवितफलम्, देहविवरम्, निधनपदम्, प्रविदारणम्, मरणपदम्, सम्परायिकम्, साम्परायिकम्, (६) कृतान्तभवनम्। इति।

भाग्यभाववा०—(१) तम्, ध:, शम्, (२) अध्वा (अन्), आर्य:, ऊरु:, ऋतु:, क्षेमम्, गुरु:, जपम्, ज्ञा३नम्, तप: (अस्), तीर्थम्, दया, दानम्, दिष्टम्, दैवम्, धर्म्म:। नन्द: (इति केश्चित्), पथ:, पंथा (थिन्), पद्या, पुण्यम् मंदम्, भद्रम्, भव्यम्, भाग्यम्, मन: (अस्), मार्ग:, यज्ञ:[१०], वाट:, विधि:, विभु:, वृष:, शस्तम्, शिवम्, शुभम्, श्रेय: (अस्), सृति:, स्वान्तम्, (३) अध्वर:[१०], अध्वयुक् (ज्), अयनम्, अर्जितम्, आचार्य:, कल्याणम्, कुशलम्, तपस्या, त्रिकोणम्, दीक्षणम्, देशिक:, नवम: (त्रि०), नियति:, पदवि:—वी, पद्धति:—ती, पैत्रिकम्, भविकम्, भावुकम्, मङ्गलम्, मानसम्, शरणि:, सरणि:[४], सुकृतम्, हृदय[४]म्, (४) एकपदी, गुरुदेव:, त्रित्रिकोणम्, पितृगृहम्[१०], भागधेयम्, श्व: श्रेयसम्, (५) आद्यत्रिकोणम्, (७) देवतालयपदम्[५]॥ इति।

कर्म्मभाववा०—(१) खम्, दिव्, द्यु: (अ०), द्यौ:, राट्-(ज्), (२) अभ्रम्, आज्ञा, कर्म (अन्), कीर्ति:, कुलम्, कृत्यम्, ऋतु:, क्रिया, क्षमेश, जय:, जानु:, ज्ञानम्, तात:, धाम (अन्), नभ: (अस्), नाक:, नाद:, नृप:, पंक्ति:, पदम्, पिता (तृ), मध्य:, मान:, यश: (अस्), राजा (अन्), राज्यम्, वंश:, वियत् (त्), व्योम (अन्), शिष्टि:, (३) अच्युत:, अनन्तम्, अन्वय:, अम्बक:, अम्बरम्, आकाश: (पुं० न०), आबुक:, आशाख्या, आस्पदम्, गगनम्, जनक:, जनिता (तृ), जीव[४]नम्, दशम: (त्रि०), दैत्यारि:, निदेश:, निर्देश:, पुष्करम्, प्रतिष्ठा, मध्यम: (त्रि०), मेघाध्वा (अन्), वणिज्या, वाणिज्यम्, विहाय: (अस्), व्यापार:, शासनम्, समज्ञा, सविता (तृ०), (४) अन्तरि (री) क्षम्, अववाद:, उडुपथ:, कीर्तिस्थानम्, जनयिता (तृ), तारापथ:, नभस्थलम्, निषिक्तक:, मधुहर:, महाविलम्, मेषूरणम्, राज्यपदम्, विष्णुपदम्, विहायस:, सुरवर्त्म (अन्),

(५) अमरवर्त्म (अन्), गगनतलम्, गरुडधरः, गुणप्रवृत्तिः । (६) चित्तसमुन्नतिः, (७) दनुजदलहरः । इति ।

लाभभाववा०—(२) अयः, आप्तिः, आयः, ईशः (इति कै०), जंघाः, तपः (अस्), प्राप्तिः, फलम्, भवः (इति कै०), भावः, रुद्रः (इ० कै०), लब्धिः, लाभः, शिवः (इ० कै०), (३) अधिकम्, अयानम् अवाप्तिः, आगमः, उपान्त्यम्, गिरीशः, (इ० कै०), जघनम्, लभनम्, सम्प्राप्तिः, (४) एकादशः (त्रि०), देवदेवः (इ० कै०), नन्दिनाथः (इ० कै०), फलागमः, मनोरथः, समवाप्तिः, (५) धनाद्यागमः, (७) पशुपतिनिलयः (इति कैश्चित्) ।

व्ययभाववा०—(१) पद् (द्) (२) अकम्, अंह्रि, अंघ्रिः, अन्तः, अन्त्यः, अर्तिः, आर्तिः, कष्टम्, कृच्छ्रम्, क्षतिः, त्यागः, दुःखम्, ध्वान्तम्, नाशः, पदम्, पादः, पापम्, पाप्मा (अन्), पीडा, प्रान्त्यम्, बधः, मंत्री (इन्), रिःफम्, रिप्पम्, रिप्फम्, रिष्फम्, बाधा, व्यथा, व्ययः, हानिः, (३) अन्तिमः, अपायः, अप्राप्तिः, अमात्यः, अलब्धिः, आभीलम्, चरणः, चरमम्, जघन्यम्, द्वादशः (त्रि.), निवृत्तः, पश्चिमः, पाश्चात्यः, पीडनम्, व्यथनम्, शयनम् सचिवः, (४) अपचयः, अपचितिः, अमानस्यम्, अवसानम्, आमानस्यम्, धीसचिवः, प्रसूतिजम्, व्ययस्थानम्, (५) क्षयसूचकम्, बुद्धिसहायः, लग्नान्त्यखण्डम् । इति ।

आधेय-(ग्रह) पर्यायाः—अभ्रगः, खचरः, खेटः, ग्रहः, इति । शेषपर्यायास्तु ग्रहवर्गे द्रष्टव्याः ।

आधार—(राशिः, स्थानम्, भावश्च) **पर्यायाः**—ऋक्षम, भम, राशिः, इति । शेषपर्यायास्तु राशिवर्गे द्र० । स्थानपर्याया भावपर्यायाश्चास्मिन्नेव वर्गे द्रष्टव्याः ।

इह मदुक्तिर्विचारणीया—

'आधेयाः स्युर्भास्कराद्या ग्रहेन्द्रा,
आधारा भस्थानभावा निरुक्ताः ।
यद्याधारा सौम्ययुक्तेक्षिता ये,
तेषां पुष्टिर्हानिरुक्ता ऽन्यथा तु ॥ इति ।

स्थानवाचकशब्दाः—आयतनम्, आश्रयः, आस्पदम्, गृहम्, धाम (अन्), निकेतम्, निवासः, पदम्, भावः, संश्रयः, स्थलम्, स्थानम् । इति ।

पूर्णार्थसंख्यावाचकस्थाननामानि—(१) प्रथमः, (२) द्वितीयः, (३) तृतीयः, (४) चतुर्थः, (५) पञ्चमः, (६) षष्ठः (७) सप्तमः, (८) अष्टमः, (९) नवमः, (१०) दशमः, (११) एकादशः, (१२) द्वादश,—श्चैतानि लग्नादीनां द्वादशस्थानानां नामानि संति । तानि त्रिषु ज्ञेयानि ।

इह दृश्यादृश्यार्द्धादिकं पूर्वापरार्द्धं च मदुक्तितो विचार्य्यते—

'कामस्यैष्य लवाद्यमङ्गभगतांशांतं समस्तं दलं,
दृश्यं वामवपुस्तथोदित,—मथादृश्यार्द्धमन्यत्समम् ।
दक्षाङ्गं च तथा बुधैरनुदित, मानैष्यभागादिकं,
पातालस्थ गतांशकांतमखिलं पूर्वार्द्धमन्यत्परम् ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वे ४।१०९ ।

अस्यार्थः—

सप्तमभावस्य भोग्यांशतआरभ्य लग्नभुक्तांशपर्यंतं समग्रखण्डं 'दृश्यभागः', 'वामशरीरं', 'उदितं' चोच्यते। एवं तनुभावस्य भोग्यांशत आरभ्य सप्तमभुक्तांशपर्यंतं समग्रखण्डं 'अदृश्यार्द्धम्', 'दक्षिणाङ्गम्', 'अनुदितं', चोक्तम्। इति, 'दशमतश्चतुर्थतश्च' 'पूर्वार्द्धं' परार्द्धं च ज्ञेयमिति।

उपचयभावनामानि—तृतीयः, षष्ठः, दशमः, लाभश्चैतानि उपचयभावनामानि।

उपचयपर्यायाः—उपचयः, ऋद्धिः, एधा, चयः, चितिः, वृद्धिः, समुपचयः, इति।

त्रिकभावनामानि—षष्ठः, अष्टमः, द्वादशश्चैतानि त्रिकभावनामानि।

त्रिकवाचकशब्दाः—अनिष्टम्, अरिष्टभावः, त्रिकम्, दुष्टम्, दुःस्थः, पीडास्थानम्, बाधकः, बाधास्थानम् इति।

पतितभावनामनी—षष्ठः, व्यय-श्चैते पतितभावनामनी।

पतितपर्यायः – पतितम्।

केन्द्रभावनामानि—लग्नम्, चतुर्थम्, सप्तम, दशमश्चैतानि केन्द्रभावनामानि।

केन्द्रपर्यायाः—कण्टकम्, कीचकम्, केन्द्रम्, चतुःकेन्द्रम्, चतुष्कचतुष्टयम्, चतुष्टयम्।

पणफरभावनामानि—द्वितीयम्, पञ्चमम्, अष्टमम्, एकादशं, चैतानि पणफरभावनामानि।

पणफरपर्यायः—पणफरम्।

आपोक्लिमभावनामानि—तृतीयम्, षष्ठम्, नवमम्, द्वादशं, चैतानि आपोक्लिमभावनामानि।

आपोक्लिमपर्यायाः—आपोक्लिमम्।

अपचयभावनामानि—लग्नम्, धनम्, सुखम्, सुतः, जाया, मृत्युः, दशमम्, एकादशं, चैतान्यपचयभावनामानि।

अपचयपर्यायाः—अपचयः, अनुपचयः, पीडभम्, पीडर्क्षम् इति।

सुभावनामानि—लग्नम्, तृतीयम्, सुखम्, पञ्चमम्, सप्तमम्, नवमम्, दशमम्, एकादशम्, चैतानि सुभावनामानि

सुस्थानपर्यायाः—सत्स्थानम्, सत्प्रदभम् सुस्थानम्।

त्रिकोणभावनामनी—पञ्चमम्, नवमं, चैते त्रिकोणभावनामनी स्तः।

त्रिकोणपर्यायाः –कोणम्, त्रिकोणम्, शस्तम्।

ज्ञानभावनामानि—द्वितीयम्, चतुर्थम्, पञ्चमम् चैतानि ज्ञानभावनामानि।

ज्ञानपर्यायः—ज्ञानम्।

लीनभावनामानि—तृतीयः, षष्ठः, अष्टमः, व्ययश्चैतानि लीनभावनामानि।

लीनपर्यायः—लीनम्।

आयुर्गृहनामनी—तृतीयम्, अष्टमं, चैते आयुर्गृहनामनी।

आयुर्गृहपर्यायाः—आयुःस्थानम्, आयुर्गृहम्, आयुर्भवनम्।

मारकगृहनामनी—द्वितीयम्, सप्तमं, चैते मारकगृहनामनी।

मारकगृहपर्यायाः—मारकगृहम्, मारकभवनम्, मारकस्थानम्।

नेत्रगृहनामनी—द्वितीयम्, व्ययश्चैते नेत्रगृहनामनी।

नेत्रगृहपर्यायाः—चक्षुर्गृहम्, नयनभवनम्, नेत्र-गृहम्, लोचनालयः ।

मैत्रीपर्यायाः—अजर्यम्, मैत्री, सख्यम्, सङ्गतम्, साप्तपदीनम्, सौहार्दम्, सौहृदम् ।

मैत्रीभेदाः–(१) तत्कालमैत्री, (२) निसर्गमैत्री, (३) पञ्चधामैत्री, चैते मैत्र्यास्त्रयो भेदाः स्युः ।

तत्कालमैत्र्याः प्रभेदौ—(१) मित्रभवनानि (२) शत्रुभवनानि चैतौ द्वौ प्रभेदौ स्याताम् ।

स्वतोमित्रभवननामानि–द्वितीयम्, तृतीयम्, चतुर्थम्, दशमम्, एकादशम्, द्वादशम् ।

स्वतः शत्रुभवननामानि–एकभम्, पञ्चमम्, षष्ठम्, सप्तमम्, अष्टमम्, नवमम् ।

निसर्गमैत्र्याःप्रभेदाः–(१) मित्राणि, (२) समाः (समानाः, उदासीनाः), (३) शत्रवश्चैते निसर्गमैत्र्यास्त्रयः प्रभेदाः स्युः ।

मित्रग्रहनामानि—(१) चन्द्रारजीवाः, (२) ज्ञार्कौ, (३) रवीन्द्विज्याः, (४) भार्कौ, (५) रवीन्द्वाराः, (६) ज्ञार्की, (७) ज्ञाच्छौ, चैतरवेः क्रमान्मित्राणि सन्ति ।

समग्रहनामानि—(१) बुधः, (२) भौमेज्यभार्कयः, (३) भार्की, (४) आरेज्यार्कयः, (५) शनिः, (६) आरेज्यौ, (७) जीवश्चैते रवेःक्रमात्समाः सन्ति ।

शत्रुग्रहनामानि–(१) भार्की, (२) अभावः, (३) बुधः, (४) चन्द्रः, (५) भाच्छौ, (६) रवीन्दू, (७) रवीन्द्वाराश्चैते रवेः क्रमात्सपत्नाः सन्ति ।

पञ्चधामैत्र्याः प्रभेदाः–(१) अधिमित्राणि, (२) मित्राणि, (३) समाः, (४) शत्रवः, (५) अधिशत्रवश्चैते पञ्चधामैत्र्याः पञ्चप्रभेदाः सन्ति ।

ते च यथा —

(१) द्विधा (तत्कालनिसर्गमैत्र्योः) मित्रता=अधिमित्रता ।

(२) द्विधा (तत्कालनिसर्गमैत्र्योः) शत्रुता=अधिशत्रुता ।

(३) एकत्र मित्रता अन्यत्र शत्रुता=समता ।

(४) एकत्र मित्रता अन्यत्र समता=मित्रता ।

(५) एकत्र शत्रुता अन्यत्र समता=शत्रुता ।

एवं पञ्चधा मैत्री विज्ञेया ।

सन्मित्रपर्यायाः—शुभसुहृत् (द्), सन्मित्रम्, स्विष्टः ।

कारकपर्यायाः—कर्ता, कारकः, विधायकः ।

कारकभेदौ—(१) चरकारकः (२) स्थिरकारक, श्चैतौ कारकस्य द्वौ भेदौ स्याताम् ।

चरकारकनामानि—(१) आत्मकारकः, अमात्यकारकः, (३) भ्रातृकारकः, (४) पितृकारकः, (५) पुत्रकारकः, (६) ज्ञातिकारकः, (७) दाराकारक,—श्चैतेंऽशाधिकतः क्रमेण सप्तचरकारकाः स्युः ।

भाव (स्थिर) कारकग्रहनामानि—(१) सूर्यः, (२) गुरुः, (३) भौमः, (४) ज्ञेन्दू, (५) गुरुः, (६) भौमार्की, (७)शुक्रः, (८) शनिः, (९) सूर्येज्यौ, (१०) ज्ञार्केज्यार्कयः, (११) गुरुः, (१२) शनि,–श्चैते तनुभावतः क्रमेण स्थिरभावकारकाः स्युः ।

वर्गप०—कला, गणः, वर्गः ।

जातके वर्गभेदाः–(१) षड्वर्गाः, (२) सप्त-

वर्गाः, (३) दशवर्गाः, (४) षोडशवर्गा,—श्चैते होराशास्त्रे वर्गाणां चत्वारो भेदाः स्युः। ताजिकशास्त्रे तु 'द्वादशवर्गी' इत्येको भेदः।

षड्वर्गप्रभेदाः—(१) गृहम्, (२) होरा, (३) द्रेष्काणः (दृगाणः), (४) नवमांशकः, (५) द्वादशांशकः, (६) त्रिंशांशक,—श्चैते षड्वर्गप्रभेदाः स्युः। एते यात्राविवाहादिमुहूर्तेषु चिन्तनीयाः।

सप्तवर्गप्रभेदाः—(१) गृहम्, (२) होरा, (३) द्रेष्काणः, (४) सप्तांशः, (५) नवांशः, (६) द्वादशांशः, (७) त्रिंशांश,—श्चैते सप्तवर्गप्रभेदाः स्युः। एते जातकपद्धत्युक्तरीत्या बलाद्यानयने चिन्तनीयाः।

दशवर्गप्रभेदाः—(१) गृहम्, (२) होरा, (३) द्रेष्काणः, (४) सप्तांशः, (५) नवांशः, (६) दशमांशः, (७) द्वादशांशः, (८) षोडशांशः, (९) त्रिंशांशः, (१०) षष्ट्यंश,—श्चैते दशवर्गप्रभेदाः स्युः। अमी पारिजातांशादितः फलचिन्तने चिन्तनीयाः।

षोडशवर्गप्रभेदाः—(१) गृहम्, (२) होरा, (३) द्रेष्काणः, (४) चतुर्थांशः, (५) सप्तांशः, (६) नवांशः, (७) दशमांशः, (८) द्वादशांशः, (९) षोडशांशः, (१०) विंशांशः, (११) सिद्धांशः, (१२) भांशः, (१३) त्रिंशांशः, (१४) खवेदांशः, (१५) अक्षवेदांशः, (१६) षष्ट्यंश,—श्चैते षोडशवर्गप्रभेदाः स्युः। इमे जातकेषु सूक्ष्मफलचिन्तने चिन्तनीयाः।

ताजिकशास्त्रे द्वादशवर्गीप्रभेदाः—(१) गृहम्, (२) होरा, (३) द्रेष्काणः, (४) चतुर्थांशः, (५) पञ्चमांशः, (६) षष्ठांशः, (७) सप्तांशः, (८) अष्टमांशः, (९) नवांशः, (१०) दशमांशः, (११) एकादशांशः, (१२) द्वादशांश,—श्चैते द्वादशवर्गीप्रभेदाः स्युः। एते वर्षफलानयने बलसाधनाय चिन्तनीयाः।

गृहादीनामंशादिप्रमाणमित्थम्:—

गृहे ३०°।, होरायाम् १५°।, द्रेष्काणे १०°।, चतुर्थांशे ७°।३०'०", सप्तांशे ४°।१७'।९"।, नवांशे ३°। २०'।, दशमांशे ३°।०'।, द्वादशांशे २°।३०'।, षोडशांशे १°।५२'।३०"।, विंशांशे १°। ३०'। ०" सिद्धांशे १°।१५'। ०"।, भांशे १°।६'।४०"।, त्रिंशांशे तु समराशिषु ५°। ७°।८°। ५°।५° अंशानां क्रमेण भज्ञेज्यार्क्यारास्तदंशेशाः। ओजराशिषु ५°।५°। ८°। ७°।५° अंशानां क्रमेण भज्ञेज्यार्क्यारास्तदशेशाः। खवेदांशे ०°। ४५' । ०"।, अक्षवेदांशे ०°।४०'।०"।, षष्ट्यंशे ०°।३०'। ०" एतदुक्तप्रमाणं स्वस्वप्रमाणेन पृथग् गुणयेत्तदा निजनिजप्रमाणं भवेत्।

पारिजाताद्यंशानां नामानि:— (१) पारिजातांशः, (२) उत्तमांशः, (३) गोपुरांशः, (४) सिंहासनांशः, (५) पारावतांशः, (६) देवलोकांशः, (७) ब्रह्मलोकांशः, (८) ऐरावतांशः, (९) श्रीधामांश,—श्चैत्येते 'वैशेषिकांशका' ज्ञेयाः।

होरापर्यायाः—भदलम्, भार्द्धम्, राशिदलम्, राश्यर्द्धम्, होरा।

द्रेष्काणप०:—त्रिभागः, त्रिलवः, त्र्यंशः, दृक्काणः, दृगाणः, द्रेष्काणः।

सप्तांशप०—सप्तमांशः, सप्तांशः, नगांशः, शैलांशः ।

नवांशप०—अंशः, अंशकः, अङ्कभागः, अङ्कलवः, अङ्कांशः, अङ्कांशकः, कला, गोंशः, गोंशकः, गोभागः, गोलवः, नन्दांशः, नवभागः, नवलवः, नवांशः, नवांशकः ।

दशमांशप०—दशमभागः, दशमलवः, दशमांशः, दशमांशकः, दिगंशः, दिग्लवः ।

द्वादशांशप०—अर्कांशः, अर्कांशकः, द्वादशभागः, द्वादशलवः, द्वादशांशः, द्वादशांशकः ।

षोडशांशप०—नृपांशः, नृपांशकः, षोडशभागः, षोडशलवः, षोडशांशः, षोडशांशकः ।

त्रिंशांशप०—त्रिंशद्भागः त्रिंशल्लवः, त्रिंशांशः, त्रिंशांशकः, खगुणभागः, खगुणांशकः खगुणांशः ।

षष्ट्यंशप०—खरसांशः, खरसांशकः, खतर्कांशः, षष्टिभागः, षष्टिलवः, षष्ट्यंशः, षष्ट्यंशकः ।

अवस्थाभेदाः—(१) दीप्ताद्याः, (२) बालाद्याः, (३) जाग्रदाद्याः, (४) शयनाद्याः, (५) दृष्ट्याद्याः, (६) गर्विताद्या,-श्चेत्येते ग्रहाणामवस्थानां षड्भेदाः सन्ति । इति ।

दीप्तादीनां नामानि–(१) दीप्तः, (२) स्वस्थः, (३) मुदितः (प्रमुदितः), (४) शान्तः, (५) शक्तः, (६) प्रपीडितः, (७) दीनः, (८) खलः, (९) विकलः, (१०) भीतश्चैतानिदीप्तादीनां नामानि ।

बालादीनां नामानि–(१) बालः, (२) कुमारः, (३) युवा (अन्), (४) वृद्धः, (५) मृतश्चैतानि बालादीनां नामानि ।

जाग्रदादीनां नामानि–(१) जाग्रत् (त्), (२) स्वप्नः, (३) सुषुप्तिः (स्त्री०), इत्येतानि जाग्रदादीनां नामानि ।

शयनादीनां नामानि–(१) शयनम्, (२) उपवेशः, (३) नेत्रपाणिः, (४) प्रकाशः, (५) गमनम्, (६) आगमनम्, (७) सभायां वसतिः, (८) आगमः, (९) भोजनम्, (१०) नृत्यलिप्सा, (११) कौतुकम्, (१२) निद्रा, चैतानि शयनादीनां नामानि ।

दृष्ट्यादीनां नामानि–(१) दृष्टिः, (२) चेष्टा, (३) विचेष्टा, चैतानि दृष्ट्यादीनां नामानि ।

गर्वितादीनां नामानि—(१) गर्वितः (सगर्वः), (२) मुदितः, (३) लज्जितः, (४) संशोभितः, (५) क्षुधितः, (६) तृषार्तकश्चैतानि गर्वितादीना नामानि ।

दाराहादियोगनामानि—(१) दारहयोगः, (२) बालवैधव्ययोगः, (३) मृतापत्ययोगः, (४) राजयोगः, (५) राज्यप्राप्तियोगः, (६) विवाहयोगः, (७) विषकन्यायोगः, (८) वैधव्ययोगः, (९) षट्क्लीवयोगाः, (१०) सन्ततियोगश्चेत्यन्येऽपि योगाः स्युः ।

चन्द्रजनितयोगनामानि–(१) सुनफा, (२) अनफा, (३) दुरुधरा, (४) केमद्रुमश्चैते चत्वारश्चन्द्रजनितयोगास्तेष्वन्तिमो दरिद्रयोगो ज्ञेयः ।

रविजनितयोगनामानि–(१) वेशिः, (२) वोशिः, (३) उभयचरिः, (४) कर्त्तरी, चैते चत्वारो रविजनितयोगा अत्रापि कर्त्तरी न शस्तः ।

भौमादिजनितपञ्चमहापुरुषयोगनामानि— (१) रुचकः, (२) भद्रः, (३) हंसः, (४) मालव्यः,

(५) शशश्चैते भौमात् क्रमात् पञ्चमहापुरुष-(राज) योगा ज्ञेयाः।

भास्करादीनां विविधयोगानां नामानि–भास्करः। इन्द्रः। मरुत् (द्)। शकटः। लग्नाधियोगः। गजकेसरी (इन्)। अमला (स्त्री)। शुभः। अशुभः। कर्त्तरी (स्त्री)। पर्वतः। काहलः। मालिका (स्त्री)। चामरः। शंखः। भेरी (स्त्री)। मृदङ्गः। श्रीनाथः। शारदा (स्त्री)। मत्स्यः। कूर्मः। खड्गः। लक्ष्मीः (स्त्री)। कुसुमः। पारिजातः। कलानिधिः। अंशावतारः। ब्रह्म (अन्)। रज्जूः (स्त्री)। मुसलः। नलः। माला (स्त्री)। व्यालः। गदा (स्त्री)। शकटः। विहङ्गः। शृङ्गाटकः। हलम्। वज्रः (पुं० न०)। यवः। कमलम्। वापी। यूपः। शरः। शक्तिः (स्त्री.)। दण्डः। नौका (स्त्री)। कूटः। छत्रम्। कार्मुकम्। अर्द्धचन्द्रः। चक्रम्। समुद्रः। गोलः। युगम्। शूलम्। केदारः। पाशः। दामिनी (स्त्री)। वीणा (स्त्री)। सिंहासनम्। ध्वजः। हंसः। राजहंसः। कारिका (स्त्री)। एकावली (स्त्री)। चतुःसागरः। अमरः। चापः। दण्डः। शकटः। नन्दा (स्त्री) दाता (तृ)। चिल्लिपुच्छः। लालाटिः (स्त्री)। दोला। बुधादित्यः। जलम्। श्रीछत्रम्। सिंहासनम्। चतुश्चक्रम्। प्रव्रज्या (स्त्री) इत्येते भास्करादयो विविधयोगाः सन्ति। एषां लक्षणानि फलानि च जातकेषु द्रष्टव्यानि। अथवा मदीयज्योतिस्तत्त्वग्रन्थेऽवलोकितव्यानि।

ताजिकशास्त्रीययोगनामानि—(१) इक्कवालः, (२) इन्दुवारः, (३) इत्थशालः, (४) ईसराफः, (५) नक्तम्, (६) यमया, (७) मणऊं, (८) कम्बूलः, (९) गैरिकम्बूलः, (१०) खल्लासरम्, (११) रद्दम्, (१२) दुफालिकुत्थम्, (१३) दुत्थोत्थदिवीरः, (१४) तम्बीरः, (१५) कुत्थः, (१६) दुरुफः, इत्येते ताजिकशास्त्रीयषोडशयोगाः सन्ति। तत्र ईसराफः, मणऊं, रद्दम्, दुरुफश्चैतेऽशुभयोगाः। एते सर्वे इत्थशालस्य भेदाः सन्ति। अमीषां लक्षणादिकं विस्तरतो मद्विरचित ताजिकयोगसंग्रहे द्रष्टव्यम्।

वर्षीयपञ्चाधिकारिणां नामानि---(१) जन्मलग्नेशः, (२) वर्षलग्नेशः, (३) मुन्थाराशीशः (मुन्थेशः), (४) त्रिराशीशः, (५) 'दिवा' रविराशीशः। 'नक्तम्' चन्द्रराशीशः। एषां पञ्चाधिकारिणां मध्ये योऽधिकबली लग्नं पश्यति स वर्षराड् बोध्यः।

हर्षबलपर्यायः–हर्षबलम्, (वर्षे बलविशेषः)।

हर्षबलभेदाः--(१) स्थानबलम्, (२) स्वगृहोच्चबलम्, (३) स्थानत्रयात्मकपुंस्त्रीबलम्, (४) दिवा रात्रौ क्रमेण पुंस्त्रीबलम्। तेषां योगः कार्यस्तद्धर्षबलम्। यस्य ग्रहस्य बलयोगः पञ्चाल्पः स हीनबलो बोध्यः।

हद्दापर्यायौ हद्दम् (न०), हद्दा (स्त्री)।

द्रेष्काणप०—दृगाणः, द्रेष्काणः, शेषस्त्वन्यत्र।

नवांशप०—नवांशः, मुसल्लहः, शेषस्त्वन्यत्र।

पञ्चवर्गीयबलनामानि–(१) स्वगृहबलम्, (२) स्वोच्चबलम्, (३) हद्दाबलम्, (४) द्रेष्काणबलम्, (५) मुसल्लहबलम्, इत्येषां योगश्चतुर्भिर्विभक्तो विंशोपका स्यात्।

सहमपर्यायौ—सद्म (अन्) (न०), सहमम् (न०)।

सहमनामानि:—(१) पुण्यसहमम्, (२) विद्या० (३) गुरु० (४) यशः० (५) माहात्म्य० (६) आशा० (७) सामर्थ्य० (८) भ्रातृ० (९) गौरव० (१०) राज० (११) तात० (१२) मातृ० (१३) पुत्र० (१४) जीवित० (१५) जल० (१६) मित्र० (१७) कर्म० (१८) रोग० (१९) मन्मथ० (२०) कलि० (२१) क्षमा० (२२) शास्त्र० (२३) बन्धु० (२४) बन्दक० (२५) मृत्यु० (२६) देशान्तर० (२७) धन० (२८) अन्यदारा० (२९) अन्य-कर्म० (३०) वणिक्० (३१) वाणिज्य० (३२) विवाह० (३३) प्रसूति० (३४) कार्यसिद्धि० (३५) सन्ताप० (३६) श्रद्धा० (३७) प्रीति० (३८) बल० (३९) सैन्य० (४०) अङ्ग० (४१) जाड्य० (४२) रिपु० (४३) शौर्य० (४४) उपाय० (४५) दरिद्र० (४६) व्यापार० (४७) जलपात० (४८) गुरुता० (४९) जल-मार्ग० (५०) बन्धनसहमं चेत्येतानि पञ्चा-शत्सहमनामानि ।

पात्यांशपर्यायाः—पात्यभागाः, पात्यलवाः, पात्यांशकाः, पात्यांशाः, हीनभागाः, हीनलवाः, हीनांशकाः, हीनांशाः ।

पात्यांशदशाप०—पात्यांशदशा, हीनांशदशा ।

मुद्दादशाप०—मुद्दादशा, मौद्दीदशा ।

त्रिपताकचक्रप०—त्रिपताकचक्रम् (न०), त्रिप-ताकी (स्त्री०) ।

मासप्रवेशप०—मावेशः, मासनिवेशः, मास-प्रवेशः ।

दिनप्रवेशप०—दिनप्रवेशः, दिवसप्रवेशः द्युनि-वेशः, द्युप्रवेशः ।

इति श्रीमुकुन्ददैवज्ञविरचिते ज्यौतिषशब्दकोषे नवमो भावादिवर्गः समाप्तिमगात् ।

—:०:—

मुहूर्त्तादिवर्गः ।

मुहूर्त्तप०—दिनशुद्धिः, मुहूर्त्तः, इह गर्भाधाना-दीनां संस्काराणां गृहारम्भयात्रादीनां शुभका-र्याणां ज्योतिर्विद्भिर्निर्णयात्मकः कालविशेषः ।

शुद्धिप०—विशुद्धता, विशुद्धिः, शुद्धता, शुद्धिः ।

शुद्धिवाचकशब्दाः—दोषखण्डनम्, दोषनिरा-करणम्, दोषनिरासः, निर्दोषता, पवित्रता विशुद्धता, शुद्धता, स्वच्छता ।

शुद्धिभेदाः—(१) पञ्चाङ्गशुद्धिः, (दिनशुद्धिः), (२) चन्द्रशुद्धिः, (सर्वारम्भशुद्धिः), (३) लग्न-शुद्धिः, (४) नवांशशुद्धिः, (५) रविशुद्धिः, (६) गुरुशुद्धिः, (७) नैधनशुद्धिः, (८) गोचरशुद्धिः, (९) अष्टकवर्गशुद्धिः, (१०) ताराशुद्धिः, (११) शुक्रशुद्धिः, (१२) स्थानशुद्धि,श्चेत्यादयः शुद्धे-र्भेदाः स्युः ।

पञ्चाङ्गशुद्धिः—तिथि-वार-नक्षत्र-योग-करणानि चैतानि पञ्चाङ्गानि । एषां मुहूर्त्तशास्त्रोक्त-निर्दोषताऽऽदौ चिन्त्या । ततोऽभीष्टशुभकार्यस्य मुहूर्त्तस्य मुहूर्त्तशास्त्रोक्तविधिना निर्णयः कर्त्तव्यः ।

चन्द्रशुद्धिः—चन्द्रनिर्दोषता । अत्राह रामः— 'उभयोश्चन्द्रविशुद्धितो विवाहः । 'स एव'— 'स्त्रीणां विधोर्बलमुशन्ति विवाहगर्भसंस्कारयो-रितरकर्मसु भर्त्तुरेव ॥' इति । अस्याः स्पष्टी-

करणं 'मदीयहोडाचक्रे' यथा—'सर्वं भपाश्रितं कर्मेति। 'द्वयो (वरकन्ययोः) स्तथा। ग्राह्यं दाशाङ्कस्य बलमिति। 'कलहश्चतुर्थे' इति। मृत्युरिहाष्टमाख्ये' इति। 'द्वादशे हानिरीरिता।' इति च। इह गोचरे जन्मचन्द्रराशित उक्तस्थानगत अर्थाच्चतुर्थाष्टमान्त्यगतश्चन्द्रो नेष्टः। कार्यभेदतो द्वादशगतश्चन्द्रस्य परिहार उक्तः। 'पट्टबन्धनचौलान्नप्राशने चोपनायने'। पाणिग्रहे प्रयाणे च चन्द्रमा व्ययगः शुभः।' इति। क्षौरे यात्रायां च जन्मराशिस्थश्चन्द्रो नेष्टः।

'क्षौरे प्रयाणे न शुभो जनीन्दुः' इति।

सर्वारम्भशुद्धिः—लग्नचन्द्रयोः शुभता। 'तदुक्तं मदीय होडाचक्रे—'सर्वारम्भः शुभोऽन्त्याष्टशुद्धोपचयभेऽङ्गगे। सद्दृग्युते स्वभाङ्कक्षात्खायत्रिषड्गते विधौ॥' इति।

पृ० ४४ श्लो० ११७।

लग्नशुद्धिः—लग्ननिर्दोषता। अत्राह रामः—'आयोगे सुयोगोऽपि चेत्स्यात्तदानीमयोगं निहत्यैष सिद्धिं तनोति। परे लग्नशुद्ध्या कुयोगादिनाश' मिति। अथवा—भार्या' त्रिवर्गकिरण शुभशीलयुक्ता शीलं शुभं भवति लग्नवशेन तस्याः। तस्माद्विवाहसमये परिचिन्त्यते हि तन्निघ्नतामुपगताः सुतशीलधर्माः।' इति मु० चिं० ६,१

नवांशशुद्धिः—'तन्वंशकौ चन्द्रयुतौ खलाढ्यौ सर्वेषु सत्कर्मसु वर्जनीयौ।' इ० बृ० हो० च० १०८।४१

रविशुद्धिः—रविनिर्दोषता। अत्राह रामः—'रविशुद्धिवशाच्छुभो वराणामिति। मदीयहोडाचक्रेऽपि—भानोः शुद्धौ ग्रहारम्भो व्रतोद्वाहाविनेज्ययोः।' इति हो० ११६।४३ 'वरस्य मार्तण्डबलं विलोकयेत्' इति। करग्रहे। मृत्युप्रदोऽर्को निधने व्यये सुखे। सत् पूजयाऽर्को जनुरस्तधीतपः स्वगो रविस्तूपचये शुभप्रदः।' इति। अत्र विशेषमाह—गर्गो मुनिश्चाथ वसिष्ठकश्यपौ पाराशराद्या मुनयो वदन्ति। द्वितीयपुत्राम्बुगतो दिवाकरस्त्रयोदशाहात्परतः शुभावहः॥' इति।

गुरुशुद्धिः—गुरुनिर्दोषता। अत्राह रामः—'गुरुशुद्धिवशेन कन्यकानां समवर्षेषु षडब्दकोपरिष्टात्।' इति।' 'अपि च' वटुकन्याजन्मराशेस्त्रिकोणायद्वि-सप्तगः।

श्रेष्ठो गुरुः खषट्त्र्याद्ये पूजयाऽन्यत्र निन्दितः।

नैधनशुद्धिः—लग्नादष्टमस्थानस्य निर्दोषता। अर्थात्तत्र शुभाशुभग्रहाभावः। 'संशुद्धे मृतिभवने' इति रामः। 'नैधने शुद्धियुक्ते इति च।

गोचरशुद्धिः—गोचरस्य निर्दोषता।

यथा—'केतूपप्लवभौममन्दगतयः षष्ठत्रिसंस्थाः शुभाश्चन्द्रार्कावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्तमः। जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतो युग्मेषु सोमात्मजः, शुक्रः षड्दशसप्तवर्ज्जमितरे सर्वेऽप्युपान्ते शुभाः॥' इति।

ताराशुद्धिः—तारानिर्दोषता। ताराशुद्धौ शुभं चौलमिति। हो० च० ११६।४३

त्रिपञ्चाद्रिरहिततारासु चूडाकर्म शुभं स्यादित्यर्थः।

'दिनर्क्षं गणयेद्यावद्गोहृच्छेषे त्वसत्त्रिभम्' पञ्चाद्रिभं तथा' हृ० हो० च० ११५।४३

शुक्रशुद्धिः—शुक्रस्य निर्दोषता :

तदुक्तम्:—

'दक्षिणे दु:खदो दैत्यपूज्यो हन्त्यक्षि सम्मुखे ।
मूढगो रोधयेच्छस्तं शस्तः स्यात्पृष्ठवामयोः ॥'
इति हो० च० ११०।४१

स्थानशुद्धिः—भावानां निर्दोषता । 'उक्तञ्च' 'ग्रन्थान्तरे—

'विवाहे सप्तमं शुद्धं यात्रायामष्टमं तथा ।
दशमं च गृहाम्भे चतुर्थं च प्रवेशने ॥' इति ।

अथाष्टकवर्गशुद्धिः—

'अष्टवर्गविशुद्धेषु गुरुशीतांशुभानुषु ।
व्रतोद्वाहौ च कर्त्तव्यौ गोचरेण कदापि न ॥'
इति राजमार्तण्डः ।

तत्रैव—

'अष्टवर्गेण ये शुद्धास्ते शुद्धाः सर्वकर्मसु ।
सूक्ष्माष्टवर्गसंशुद्धिः स्थूला शुद्धिस्तु गोचरे ॥
'अभावतो गोचरशोभनानां शुद्धिं
वदेद् भागुरिरष्टवर्गात् ।
वैधव्यकन्याक्षयहेतुयोगे
जीवाष्टवर्गस्य वदेत्तु शुद्धिम् ॥ इति ।
'विफलं गोचरगणितं ह्यष्टकवर्गेण
निर्दिशेत्पुंसाम् ।
रेखाधिक्ये शुभदं बिन्द्वधिके
नैव शोभनं प्रायः ॥ इति ।

शुभपर्यायाः—प्रशस्तम्, शस्तम्, शुभम्, सत्, शेषस्तु ग्रहे ।

कार्य्यप०—अर्थः, कार्यम्, कृत्यम्, प्रयोजनम् ।

कर्मप०—कर्म (अन्) (न०), क्रिया (स्त्री), विधा (स्त्री) ।

१–२८

कर्मवाचकशब्दाः—करणम्, कर्म (अन्), कृतिः, क्रिया ।

विधानपर्यायाः—करणम्, कर्म (अन्), विधानम्, विधिः (पुं०) ।

संस्कारपर्यायः—संस्कारः (पुं०) 'संस्क्रियतेऽनेन श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणा पुरुष इति संस्कारः । 'गर्भाधानादिः ।'

संस्कारभेदाः—(१) गर्भाधानम्, (२) पुंसवनम्, (३) सीमन्तोन्नयनम्, (४) जातकर्म (अन्), (५) नामकर्म (अन्), (६) निष्क्रमः, (७) अन्नप्राशनम्, (८) चूडाकर्म (अन्), (९) उपनयनम्, (१०) वेदारम्भः, (११) महानाम्नीव्रतम्, (१२) उपनिषद्व्रतम्, (१३) वेदव्रतम्, (१४) गोदानम्, (१५) मेखलोन्मोक्षः, (१६) विवाहश्चेत्येते षोडशमुख्यसंस्काराः सन्ति ।

गर्भाधानपर्यायाः—आधानम्, आधानविधिः, आधानिकम्, कुसुमप्रतिष्ठा, गर्भप्रतिष्ठा, गर्भस्थापनम्, गर्भाधानम्, गर्भाधानविधानम्, गर्भाधानविधिः, जीवसेकः, निषेकः, निषेककर्म (अन्)

पुंसवनप०—गर्भरक्षणम्, गर्भसंस्कारः, पुंसवम्, पुंसवनम् । पुमान् सूयतेऽनेन ।

सीमन्तोन्नयनप०—सीमन्तः, सीमन्ताख्यम्, सीमन्तविधानम्, सीमन्तकर्म (अन्), सीमन्तोन्नयनम् । 'सीमन्तस्य तदाख्यगर्भसंस्कारस्योन्नयनमुद्भावनम् ।

विष्णुपूजाप०—विष्णुपूजनम्, विष्णुपूजा, विष्णवर्चनम्, विष्ण्वर्चा । एषा तृतीयमासे कर्त्तव्या ।

जातकर्मपर्यायाः—जातकर्म (अन्), जातकर्मक्रिया, जातक्रिया, जातकृत्यम्, मेधाजनिः ।

३०–५७

सूतिस्नानप०—प्रसववतीस्नानम्, प्रसूतास्नानम्, सूतिकास्नानम्, सूतिस्नानम् ।

सूतिकाक्वाथप०—प्रसववतीक्वाथम्, प्रसूतापथ्यम्, सूतिकाक्वाथम्, सूतिक्वाथम्, सूतिपथ्यम् ।

षष्ठ्युत्सवप०—षष्ठीमहोत्सवः, षष्ठ्युत्सवः ।

स्तनपानप०—दुग्धपानम् पयःपानम्, स्तनपानम्, स्तन्यपानम् ।

नामकरणप०—उत्थानम्, नामकरणम्, नामकृतिः, नामकृत्यम, नामक्रिया, नामविधानम् ।

निष्क्रमप०—अब्दपूर्तिः, उपनिष्क्रमणम्, निष्काशनम्, निष्क्रमः, निष्क्रमणम् ।

अन्नप्राशनप०—अन्नकाशनम्, अन्नप्राशनम्, अन्नादनम्, अन्नाशनम्, अशनम्, प्राशनम्, बालान्नभुक्तिः ।

केशाधिवासनप०—कचाधिवासनम्, केशाधिवासनम्, शिरसिजाधिवासनम् ।

चूडाकर्मप०—चूडा, चूडाकरणम्, चूडाकर्म (अन्), चूडाकृत्यम, चूडाक्रिया, चौलम्, चौलकर्म (अन्) ।

क्षौरप०—क्षौरम् क्षौरकृत्यम्, क्षौरक्रिया, मुण्डनम्, मुण्डनक्रिया, वपनम्, वपनक्रिया ।

कर्णवेधप०—कर्णच्छेदनम्, कर्णवेधः, कर्णवेधनम्, घ्राणवेधः, शब्दग्रहवेधः, श्रवणवेधनम्, श्रवणवेधविधानम्, श्रुतिवेधकर्म (अन्), श्रुतिवेधनम् ।

वटुप०—आजिनी (इन्), गुरुकुलवासी (इन्), माणवकः, मेखली (इन्), वटुः, वटुकः ।

मेखलाप०—मेखला, मौञ्जः, मौञ्जी ।

ब्रह्मसूत्रप०—उपवीतम्, देवलक्ष्म (अन्), द्विजायनम्, पवित्रम्, ब्रह्मसूत्रम्, यज्ञसूत्रम्, यज्ञोपवीतम् ।

ब्रह्मचारिप०—ब्रह्मचारी (इन्), मुख्याश्रमी (इन्), वर्णी (इन्), व्रती (इन्) ।

व्रतबन्धपर्यायाः—आनयः, उपनयः, उपनयनम्, उपनायः, उपनायनम्, ब्रह्मसूत्रधृतिः, मेखलबन्धः, मेखलाबन्धनम्, मौञ्जरसनाबन्धः, मौञ्जीनिबन्धनम्, मौञ्जीबंधः, मौञ्जीबंधनम्, यज्ञसूत्रधारणम्, वटूकरणम्, व्रतबंधः, व्रतादेशः ।

वरप०—उपयन्ता (न्तृ), कन्यार्थी (इन्), कुमारः, परिणेता (तृ), वरः, विवोढा (ढृ), वोढा (ढृ) ।

वधूप०—कन्या, कुमारिका, कुमारी, वधुका, वधूः, वरार्थिनी ।

जन्मपत्रीप०—जननपत्री, जन्मपत्रम्, जन्मपत्रिका, जन्मपत्री ।

वरवध्वोर्जन्मपत्रीमेलनप०—मिलनम्, मेलः, मेलनम्, युक्तिः, युतिः, योगः, संयोगः, समता, सम्मिलनम् ।

कूटप०—अष्टकूटः. कूटः, वर्णादिः ।

कूटभेदाः—(१) वर्णः, (२) वश्यम्, (३) ताराः (४) योनिः, (५) ग्रहमैत्री, (६) गणमैत्री, (७) भकूटः (राशिकूटः), (८) नाडी, चेत्येतेऽष्टकूटाः संति ।

वर्णप्रभेदाः—(१) ब्राह्मणः, (२) क्षत्रियः, (३) वैश्यः, (४) शूद्रः । इत्येते चत्वारो वर्णाः सन्ति । अत्र 'वर्णाधिका वधूर्नशस्ता' ।

वश्यप्रभेदाः– (१) द्विपदः (नरः), मिथुन-कन्या-

तुलाकुम्भा-श्चापाद्यश्च, (२) चतुष्पदाः (पशवः) (गोसिंहमृगमेषा नक्राद्यखण्डं चापपरार्द्धं च)। (३) कीटः (कुलीरः), (४) सरीसृपः (अलिः)। जलचरौ (मृगोत्तरार्द्धं मीनश्च), 'हरिं' हित्वा सर्वे नृणां वश्याः। अलिं विना सर्वे हरेर्वश्याः।

ताराप्रभेदाः—(१) जन्म (अन्), (२) सम्पत् (द्), (३) विपत् (द्), (४) क्षेमः, (५) प्रत्यरिः, (६) साधकः, (७) वधः, (८) मैत्रः, (९) अतिमैत्र-श्चेत्येता नवताराः संति। आसु त्रि-पञ्च सप्त-नेष्टाः।

योनिप्रभेदाः—(१) अश्वः, (२) गजः, (३) मेषः, (४) सर्पः, (५) श्वानः, (६) मार्जारः, (७) मूषकः, (८) गौः (गो), (९) महिषः, (१०) व्याघ्रः, (११) मृगः, (१२) वानरः, (१३) नकुलः, (१४) सिंहश्चेत्येताः चतुर्दश योनयः संति। आसु याः साहजिकवैरयोनयस्ता न शस्ताः स्युः।

ग्रहमैत्रीप्रभेदाः—(१) मित्रम्, (२) समः, (३) शत्रुः। एते प्रागेवोक्ता इह तु प्रासङ्गिकाः। उभयोर्वरकन्ययो राशिनवांशपत्योर्मिथः शत्रुता चेत्तदामेलनं न शस्तम्।

गणप्रभेदाः—(१) देवः, (२) मनुष्यः, (३) राक्षस-श्चेति त्रयो गणाः सन्ति। रक्षोगणजा-कन्या न शस्ता। यदा वरो मनुजगणजस्तयोर्मेलनं न शस्तम्।

भकूटप्रभेदाः—(१) त्रिकोणम् (नवमपञ्चम-राशी), (२) द्विद्वादशः (द्वितीयद्वादशराशी), (३) षडष्टकम् (षष्ठाष्टमराशी), विषमभजायाः कन्याया भाद्वरभं षष्ठं न सत्। एवं तस्याः समभजाया भाद्वरभमष्टमं तदपि न शोभनम्। अन्यत्सर्वमविचारणीयम्।

नाडीप्रभेदाः—(१) आद्यनाडी, (२) मध्यनाडी, (३) अन्त्यनाडी—चेत्येतास्तिस्रो नाड्यः सन्ति। यदोभयोर्वरवध्वोर्जन्म मध्यनाडी-नक्षत्रेषु भवेत्तदा मेलनं न सत्। मध्यनाडीदोषस्तु सर्वथा त्याज्यः।

वर्गभेदाः—(१) अवर्गः, (२) कवर्गः, (३) चवर्गः, (४) टवर्गः, (५) तवर्गः, (६) पवर्गः, (७) यवर्गः, (८) शवर्ग-श्चेत्येतेऽष्टौ वर्गाः संति।

वर्गस्वामिनामानि—(१) गरुडः, (२) विडालः, (३) सिंहः, (४) श्वानः, (५) सर्पः, (६) मूषकः, (७) मृगः, (८) मेष-श्चैतेऽवर्गात् क्रमादष्टवर्गाणां स्वामिनः संति। तत्र निजवर्गतः पञ्चमो वर्गो नो शोभनः।

रेवत्यादिभानां भागभेदा—(१) पूर्वभागः (तत्र रेवतीतः षण्णक्षत्राणि), (२) मध्यभागः (तत्रार्द्रभतो द्वादशनक्षत्राणि), (३) परभागः (तत्रेन्द्रभतो नव नक्षत्राणि), पूर्वभागे वरः श्रेष्ठः। परभागे वधूः श्रेष्ठा। मध्ये तु द्वयोः सुमतिः।

नृदूरपर्यायः—नृदूरम्। 'इह कन्याजन्मभाद् द्वितीय-नक्षत्रे वरजन्म न सत्।

ग्रहमेलनभेदाः—(१) वरवध्वोर्जन्माङ्गात्तनुसुखास्तमृत्यन्त्यगः कुजो नेष्टः।

(२) तत्रगताः पापा अपि नेष्टाः।

१—२९

३०—५७

(३) वरजनने खलांतर्गतः सखलश्च सितोनेष्टः।

अथवा

सितात्सुखास्तमृतिगाः पापा न शस्ता एवं कन्याजनने चन्द्रादपि चिंतनीयाः।

विवाहपर्यायाः—उद्वाहः, उपयमः, उपयमनम्, उपयामः, करकमलपीडनम्, करकमलसंग्रहः, करग्रहः, करग्रहणम्, करतलग्रहः, करतलग्रहणम्, करनिपीडनम्, करपीडनम्, करपीडा, करवारिजसंग्रहः, कराब्जग्रहणम्, कराम्बुजार्दनम्, कराम्बुरुहग्रहणम्, करार्दनम्, करोत्पलग्रहः, दारकर्म (अन्), दारक्रिया, दारपरिग्रहः, दोर्ग्रहः, दोर्ग्रहक्रिया, दोर्वारिजार्दनम्, परिणतिः, परिणयः, परिणयनम्, पाणिग्रहः, पाणिग्रहणम्, पाणिग्रहोत्सवः, पाणिनिपीडनम्, पाणिपयोजपीडनम्, पाणिपयोजपीडा, पाणिपीडनम्, पाणिपीडनविधिः पाणिपीडा, पाणिविषोदयग्रहः, प्रवेष्टपानीयरुहार्दनम्, प्रवेष्टपीडा, प्रवेष्टोत्पलसंग्रहः, भुजग्रहः, भुजतोयजग्रहः, भुजवारिजग्रहः, भुजाब्जग्रहणम्, भुजाब्जपीडा, भुजाभ्रपुष्पप्रसवग्रहः, भुजाम्बुजग्रहः, भुजाम्बुजनिपीडनम्, वाधुक्यम्, विवाहः, विवाहकार्यम्, विवाहोत्सवः, शयकुशेशयमर्दनम्, शयग्रहः, शयग्रहणम्, शयतोयजग्रहः, शयपीडनम्, शयाम्बुजग्रहः, शयसंग्रहः, समुद्वाहः, समुद्वाहविधिः, हस्तग्रहः, हस्तग्रहणम्, हस्तपीडनम् इति।

इह मदीयपद्यानि—

पाणिग्रहः, परिणयः, करपीडनं, च
दारक्रियो-पयम-पाणिपयोजपीडा।
दोर्वारिजार्दन-करग्रहणो-पयामो-
द्वाहा, भुजाम्बुजनिपीडन-पाणिपीडे ॥१॥

शयग्रहः, पाणिपयोजपीडनं,
करार्दनं, हस्तनिपीडनं, तथा।
भुजाब्जपीडा, भुजवारिजग्रहः,
प्रवेष्टपीडा, शयतोयजग्रहः ॥२॥

विवाह-वाधुक्य-करग्रहाश्च,
हस्तग्रहो, दारपरिग्रहश्च।
भुजाभ्रपुष्पप्रसवग्रहश्च-
प्रवेष्टपानीयरुहार्दनं च ॥३॥

दारकर्म, भुजतोयजग्रहः,
पाणिपीडन-कराम्बुजार्दने।
हस्तपीडन-करोत्पलग्रहौ,
दोर्ग्रहः, परिणति-र्भुजग्रहः ॥४॥ इति।

विवाहाग्निपरिग्रहपर्यायाः—आवसथ्याधानम्, उद्वाहपावकपरिग्रहः, विवाहाग्निपरिग्रहः।

त्रेताग्निसंग्रहप०—त्रेताग्निसंग्रह, त्रेतानलसंग्रहः, श्रौताधानम्।

वेदारम्भप०—आम्नायोपक्रमः, वेदारम्भः, श्रुतिप्रक्रमः।

वेदव्रतप०—आगमव्रतविधिः, वेदव्रतम्, श्रुतितपः श्रुतिनियमः।

महानाम्नीव्रतप०—महानाम्नीतपः, महानाम्नीनियमः, महानाम्नीव्रतम्।

उपनिषद्व्रतप०—उपनिषत्तपः, उपनिषन्नियमः, उपनिषत्पुण्यकम्, उपनिषद्व्रतम्।

क्षुरिकाबन्धप०—क्षुरिकाबन्धः, छूरिकाबन्धः, छूरिकाबन्धनम्।

केशान्तप०—कचान्तः, केशान्तः, केशान्तकर्म, केशान्तकृत्यम्, केशान्तक्रिया, गोदानम्।

समावर्तनपर्यायाः—मेखलामोकः, मेखलाव्रतविमो-

चनम्, मौञ्जीबन्धविमोचनम्, मौञ्जीविमोक्षः, व्रतमोक्षणम्, समावर्तः, समावर्तनम्, समावर्तनकम् स्नानम् ।

वधूप्रवेशप०—नववधूप्रवेशः, नववधूप्रवेशनम्, वधूप्रवेशः, वधूसन्निवेशः, वधूसन्निवेशनम्, एष तु विवाहतोऽष्टिदिनान्तराले कार्यः ।

द्विरागमप०–द्विरागमः, द्विरागमनम् ।

एषु तु विषमे मासे वर्षे वा कार्यः ।

यात्रापर्यायाः—अभिनिर्याणम्, गतिः, गमः, गमनम्, प्रयाणम्, प्रयाणकम्, प्रसरणम, प्रस्थानम्, यात्रा, व्रज्या ।

दोषप०–दूषणम्, दोषः ।

दोषभेदाः–(१) वेधः (पञ्चशलाकासप्तशलाकाजन्यः), (२) लत्ता (लात), (६) युतिः (गोचरग्रहचारः), (४) वज्रः, (५) बाणः (मृत्युपञ्चकम्), (६) जामित्रम् (यामित्रम्), (७) पातः (रवीन्द्वोःक्रान्तिसाम्यम्), (८) खार्जूरवेधः, (९) दिग्योगः, (१०) उपग्रहश्चैते दशदोषाः सन्ति । ते विवाहादौ वर्जनीयाः ।

इहान्येऽपि दोषाः सन्ति ।

तेषां नामानि यथा—

(१) संव्वत्सरान्तिमपक्षः (चैत्रकृष्णपक्षः), (२) आश्विनकृष्ण (महालय) पक्षः, (३) भीष्मपञ्चकम्, (माघशुक्लैकादशीतः पञ्चदिनात्मकः कालः), (४) यमपञ्चकम् (कार्तिककृष्णत्रयोदशीतः पञ्चदिनात्मकः कालः), (५) विश्वघस्रपक्षः (त्रयोदशदिनात्मकः पक्षः), (६) गुर्वादित्ययोगः, (७) ग्रहणदिनम्, (८) त्रिविधोत्पातदिनम्, (९) तिथिहानिः (अवमदिनम्), (१०) तिथिवृद्धिः, (११) क्षयमासः, (१२) मलमासः (अधिकमासः), (१३) पित्रोः श्राद्ध (तिथि) दिनम, (१४) विष्टिकरणम् (भद्रा), (१५) नष्टचन्द्रः (कृष्णचतुर्दशीतस्त्रिदिनात्मकः कालः), (१६) जन्ममासः, (१७) जन्मतिथिः, (१८) जन्मनक्षत्रम्, (१९) शुक्रास्तः. (२०) गुर्वस्तः, (२१) तयोः शैशववार्द्धके, (२२) सिंहमकरस्थेज्यः, (२३) वक्रगुरुः, (२४) अतिचारगुरुः, (२५) होलाष्टकम्, (२६) सेन्दुलग्नम्, (२७) सपापलग्नम्, (२८) सेन्दुलग्नांशः. (२९) सपापलग्नांशश्चेत्यन्ये दोषाः सन्ति ।

(१) चन्द्रशुद्धिः, (२) लग्नशुद्धिः, (३) गुरुशुद्धिः, (४) रविशुद्धिः, (५) ताराशुद्धिः. (६) नैधनशुद्धिः,–श्चेत्यादयोऽपि विवाहादीनां मुहूर्त्तेष्वपेक्षिता. ।

गृहपर्यायाः—गृहम्, गेहम्, वेश्म (अन्), सद्म (अन्), शेषस्तु देवे ।

वास्तुप०—आयः, गृहभूः, गृहार्हभूमिः, वास्तु, वेश्मभूमिः, सदनभूमिः ।

हस्तप०–करः, पाणिः, हस्तः शेषस्त्वन्यत्र ।

वास्तुभेदाः–(१) ध्वजः, (२) धूमः, (धूम्रः), (३) हरिः (सिंहः) (४) श्वा (अन्) (कुक्कुरः), (५) गौः (गो) (वृषभः), (६) खरः (गर्दभः), (७) इभः (हस्ती गजो वा), (८) ध्वांक्षकः वायसः काको वा), इत्यष्टावायाः सन्ति ।

दैर्घ्यपर्यायाः–आयतिः, दीर्घता, दैर्घ्यम्, ('लम्बाई' इति भाषा) ।

विस्तृतिप०—विस्तरणम्, विस्तारः, विस्तृतिः ।
('चौड़ाई' इति भाषा) ।

गुणनप०–आहतम्, गुण्यम्, हतम्, शेषस्तु गणनावर्गे।

पिण्डप०–गुणनफलम्, पिण्डम्,विस्तृतिदैर्घ्याहृतिः।

वास्त्वादीनां नामानि—(१) वास्तु, (आयः), (२) वारः, (३) अंशकः, (४) धनम् (द्रव्यम्), (५) ऋणम्, (६) नक्षत्रम्, (७) तिथिः, (८) योगः, (९) आयुः (उष्), चैते वास्त्वादयो नव वास्तुशास्त्रोक्तगणितविधिनाऽऽज्ञेयाः इति।

वास्तुपर्यायौ–आयः, वास्तु।

नृपमन्दिरपर्यायाः—नृपमन्दिरम्, भूपालभवनम्, राजनिकेतनम्, सौधम्।

विमानप०–विमानम्, सम्राड्भवनम्, सार्वभौमगृहम्।

तद्भेदाः—(१) नन्दावर्तः (नन्द्यावर्तः), (२) रुचकः, (३) वर्द्धमानः, (४) विच्छन्दकः (विच्छर्दकः), (५) सर्वतो भद्रः, (६) स्वस्तिकः। विशेषस्तु वास्तुशास्त्रे बृहत्संहितायां च द्रष्टव्यः।

प्रासादपर्यायाः–देवमन्दिरम्, प्रसादनः, प्रासादः, राजमन्दिरम्।

हर्म्यप०–धनिवासः, हर्म्यम्।

देवस्थानप०—आयतनम्, चैत्यम्, देवस्थानम्, मन्दिरम्, सुरसद्म (अन्), सुरालयः।

यज्ञस्थानप०–अध्वरशाला, क्रतुशाला, मखशाला, यज्ञशाला, यज्ञस्थानम्।

हविर्गेहपर्यायाः—हविर्गृहम्, हविर्गेहम्, हविर्भवनम्, होत्रीयम्।

शान्तिगृहप०–आथर्वणम्, शान्तिगृहम्, शान्तीनिकेतनम्, शान्तीसदनम्।

छात्रवृत्तिप०—आवसथः, आवसथ्यम्, छात्रालयः, मठः।

जिनमन्दिरप०—आयतनम्, चैत्यम्, जिनसद्म (अन्), विहारः।

पर्णशालाप०उटजः, पत्रशाला, पर्णशालम्, पर्णशाला, ('झोपड़ा' इति भाषा)।

शयनागारप०—अपवरकः, गर्भागारम्, वासौकः (अस्), शयनागारम्, शयनास्पदम्।

कोशप०—कोशः-षः, भाण्डागारम्, (भण्डार, खजाना, तहसील, इति च भाषा)।

सूतिकागृप०—अरिष्टम्, प्रसूतिभवनम्, सूतिकागृहम्।

अन्नदानादिगृहप०–अन्नदानाद्युदवसितम्, प्रतिश्रयः, सत्रशालम्, सत्रशाला।

पानीयशालाप०–जलशाला, पानीयशाला, प्रपा।

गोशालाप०–गोशाला, सन्दानिनी, सुरभिशाला।

शिल्पिशालाप०–आवेशनम्, शिल्पिशाला।

अश्वशालाप०—अश्वशाला, वाजिशालम्–ला, मन्दुरा। 'घोड़शाल' इति भाषा।

हस्तिशालाप०–गजशाला, चतुरम्, हस्तिशाला।

पाकस्थानप०–पाकस्थानम्, महानसम्, रसवती, सूदशाला।

मुनिस्थानप०–आश्रमः, मुनिकुटी, मुनिस्थानम्।

वृक्षप०–अंह्रिपः, अगः, अगच्छः, अगमः, अंघ्रिपः, अद्रिः, अनोकहः, आगमः, आरोहकः, उरुः, ऊर्णः, करालिकः, कारस्करः, कुचिः, कुजः, कुञ्जः, कुटः कुटारः, कुठः, कुठारुः, कुठिः, कुरुहः, क्षितिजः, क्षितिरुहः, गच्छः, चरणपः, जन्तुः, जर्णः, जीर्णः,

तरुः, द्रुः, द्रुमः, द्वीपः धरणीरुहः, नः, नगः, नन्द्यावर्तः, नागः, पर्णी (इन्), पलाशी (इन्), पादपः, पुलाकी (इन्), पुष्पदः, पुष्पफलदः, पुष्पफली (इन्), फलदः, भूजः, भूरुट् (ह्), भूरुहः, महीजः महीरुहः, रूक्षः, वनस्पतिः, वसुः, वह्निजन्मा (अन्), वह्निभूः, विटपी (इन्), विष्टरः, वृक्षः, शाखी (इन्), शालः, शिखरी (इन्), सालः सीमाकः, सीमिकः, स्कन्धी (इन्), स्थिरः, हरित् (त्), हरितच्छदः, हरिद्रुः । 'पेड़' 'गाछ' 'विरुवा' इति च भाषा ।

काष्ठपर्यायाः—काष्ठम्, दलिकम्, दारु, दारुमात्रः, स्थाणु, 'लकड़ी' इति भाषा ।

प्रस्तरप०—अश्मा (अन्), उपलः, काचकः, ग्रावा (अन्), दृश (ष) त् (द्), पारटीटः, पाराहकः, पारावुकः, पाषाणः, प्रस्तरः, मृन्मरुः, शिला, 'पत्थर' इ० भा० ।

मृत्तिकाप०—तुवरी, मृत्तिः, मृत्तिका, मृत् (द्), मृदा, । 'मिट्टी' इ० भा, ।

पाषाणचूर्णप०—पाषाणक्षोदः, प्रस्तरचूर्णः, शिलारजः (अस्), 'सिमेण्ट' इति भाषा ।

सुधाप०—कटशर्करा, लेपनम्, लेपनद्रव्यम्, सुधा, सौधभूषणम् । 'चूना' इ० भा० ।

इष्टकाप०—इष्टका, दग्धमृत्खण्डम्, दग्धमृच्छकलम् । 'ईण्ट' इति भाषा ।

शिल्पप०—कर्म (अन्), कला. शिल्पम्, विज्ञानम् ।

शिल्पिप०—कारी (इन्), कारुः, कारुकः, प्रकृतिः, शिल्पकारः, शिल्पी (इन्), । 'मिस्त्री' 'राज', 'ओड, इति च भाषा ।

वर्द्धकिप०—काष्ठतट् (क्ष्), काष्ठतक्षकः, तक्षा (अन्), त्वष्टा (ष्टृ), रथकृत् (त्), रथकारः, वर्द्धकिः, शिल्पकारः, शिल्पकारी (इन्) । 'बढ़ई' इति भाषा ।

शयनगृहप०—अपवरकः, गर्भागारम्, वासौकः (अस्) । शेषस्त्वन्यत्र ।

खट्वाप०—खट्वा, पर्य्यङ्कः, पल्यङ्कः, मञ्चः, मञ्चकः ।

शय्याप०—तलिमम्, तल्पम्, शयनम्, शयनीयम्, शय्या ।

निद्राप०—तन्द्रा–न्द्रिः–न्द्री, तामसी, नन्दीमुखी, निद्रा, प्रमीला, शयनम्, श्वासहेतिः, संलयः, संवेशः, स्वापः ।

अधिकनिद्राप०—सुखसुप्तिका, सुप्तम्, सुष्वापः ।

मनुष्यप०—मनुजः, मनुष्यः, मानवः, शेषस्तु देववर्गे ।

पुरुषप०—नरः, पुरुषः, शेषस्तु देववर्गे ।

पति०—धवः, पतिः, भर्ता (तृ), शेषस्तु रवौ ।

स्त्रीप०—नारी, महिला, स्त्री, शेषस्तु सरस्वत्याम् ।

पत्नीप०—गृहिणी, पत्नी, भार्या, शेषस्तु सरस्वत्याम् ।

शिश्नप०—कामलता, पुंश्चिह्नम्, मेढ्रः मेहनम्, लङ्गुलम्, लाङ्गुलम्, लिङ्गम्' शङ्कुः, शिश्नम्, शेपः, शेपः (अस्) (न०), शेफः, शेफः (अस्) (न०) ।

योनिप०—अपत्यपथः, च्युतिः, बुलिः, भगः, योनिः, स्मरकूपिका, स्मरमन्दिरम्, स्त्रीचिह्नम् ।

वीर्य्यप०—आनन्दप्रभवम्, इन्द्रियम्, किट्टव-

र्जितम्, निषेकम् पुंस्त्वम्, पौरुषम्, प्रधानधातुः, बलम्, बीजसमुद्भवम्, रेतः (अस्) (न०), वीर्य्यम्, शुक्रम् ।

नरनारीप०— जम्पती, जायापती, दम्पती, भार्यापती ।

अथवा—

द्वन्द्वम्, नृयुग्मम्, मिथुनम्, स्त्रीपुंसौ (पुं० द्वि०) ।

मैथुनप०— कामकेलिः (स्त्री०), ग्राम्यधर्म्मः, निधुवनम्, पशुक्रिया (स्त्री०), पशुधर्म्मः, मैथुनम्, मोहनम्, रतम्, रतिः (स्त्री०) रहः (अस्) (न०), व्यवायः, संवेशनम्, सम्प्रयोगः, सम्भोगः, सुरतम् ।

आधानप०—आधानम्, गर्भाधानम्, निषेकः, बीजप्रक्षेपकालः ।

गर्भाशयप०—उल्बम्, गर्भाशयः, जरायुः, 'गर्भ झिल्ली' इति भाषा ।

रक्तशुक्रमिश्रणप०—ऊल्बम्, कललम् ।

दौहृदप०—दोहृदम्, दौहृदम्, लालसा, श्रद्धा ।

दोहृदान्विताप०—दोहृदान्विता, श्रद्धालुः ।

गर्भप०—गरभः, गर्भः, दोहृदलक्षणम्, भ्रूणः ।

गर्भवतीप०—अन्तर्वत्नी, आपन्नसत्त्वा, उदरिणी, गर्भवती, गर्भिणी, गुर्विणी, गुर्वी ।

प्रसवमासप०—वैजननः, सूतिमाः (अस्), सूतिमासः, जन्ममासः ।

प्रसवप०—उद्भवः, प्रसवः, प्रसूतिः (स्त्री), विजननम्, सवः, समुद्भवः ।

प्रसूताप०—जातसन्ताना, जातापत्या, नवप्रसूता, प्रजाता, प्रसववती, प्रसूता, प्रसूतिका, विजाता, सूतका, सूतिका ।

उपसूतिकाप०—उपसूतका, उपसूतिका, उपप्रसूता, उपप्रसूतिका ।

सूतिकागृहप०—अरिष्टम्, सूतिकागारम्, सूतिकागृहम्, सूतिकागेहम्, सूतिकाभवनम्, सूतिकावासः, सूतिगृहम् ।

पुत्रप०—आत्मजः, तनयः, नन्दनः, पुत्रः, शेषस्त्वन्यत्र ।

पुत्रीप०—आत्मजा, कन्या, दुहिता, पुत्री, शेषस्त्वन्यत्र ।

बालकप०—अर्भः, अर्भकः, उत्तानशयः, कुमारः, कुमारकः, क्षीरकण्ठः, क्षीरकण्ठकः, क्षीरपः, गर्भः, डिम्भः, दारकः, पाकः, पृथकः, पोतः, पोतकः, बालः, बालकः, बालिशः, माणवक, मुष्टिन्धयः, वटुः, वत्सः, शावः, शावकः, शिशुः, शिशुकः, स्तनन्धयः, स्तनपः ।

इति श्रीमुकुन्ददैवज्ञविरचिते ज्यौतिषशब्दकोषे दशमो मुहूर्त्तादिवर्गः समाप्तः ।

—:०:—

आयुर्दायादिवर्गः ।

आयुः पर्यायाः—आयुः (पुं०), आयुः (उस्) (न०), जीवितकालः, परमायुः (उस्) (न०) ।

आयुष्यप०—आयुष्यम्, पथ्यम् ।

अरिष्टप०—अरिष्टम्, अशुभम्, कष्टम्, जन्यं, रिष्टम् ।

अरिष्टभेदाः—(१) गण्डारिष्टम्, (२) चन्द्रारि-

ष्टम्, (सु) ग्रहारिष्टम्, (४) योगारिष्टम्, (५) पताकीवेधजारिष्टं चैतेऽरिष्टस्य पञ्च भेदाः स्युः ।

गण्डान्तप०—गण्डान्तम् (न०), तिथ्यादिसन्धिः (पुं०) ।

गण्डान्तभेदाः—(१) तिथिगण्डान्तः, (२) नक्षत्र गण्डान्तः, लग्नगण्डान्तश्चैते गण्डान्तस्य त्रयो भेदाः सन्ति ।

तदुक्तं ग्रन्थान्तरे—

'नक्षत्रतिथिलग्नानां गण्डान्तं त्रिविधं स्मृतम् ।
नवपञ्चचतुर्थानां ह्येकार्द्धघटिकामितम् ॥

इति श० चि० १।७७३।

अभुक्तमूलप०—अभुक्तमूलम् । मूलर्क्षघटिकाविशेषः ।

तद्यथा—'मूलस्यारम्भतः प्रथमाष्टघटयः, ज्येष्ठाया अन्तिमपञ्चघटय । एवं त्रयोदशघटयात्मकः कालो ऽभुक्तमूलकालो ज्ञेयः ।

आयुर्भेदाः—(१) अनायुः, (२) अल्पायुः, (३) मध्यायुः (४) दीर्घायुः, (५) पूर्णायुः, (६) अमितायुश्चैते उषन्ताः क्लीबलिङ्गाः ।

अनायुःप०—अनायुः (उष्) (न०), तत्कालमरणम्, तत्क्षणमरणम्, सद्योमरणम् ।

अल्पायुःप०—अल्पायुः, तुच्छायुः, स्वल्पायुः ।

मध्यायुःप०—मध्यमायुः, मध्यायुः ।

दीर्घायुःप०—उत्तमायुः, चिरायुः, दीर्घायुः, महत्तरायुः, विपुलायुः ।

पूर्णायुःप०—परमायुः, पूर्णायुः,

साग्रवर्षशतम् (न०) मानवायुः (न०)

सपञ्चनिशाविंशत्युत्तरसमानां शतम् ।

तदुक्तम्—

'जीवेद्वर्षशतंसाग्रमपमृत्युविवर्जितम् ।'

इति दुर्गासप्तशत्याम् ।

इह स्पष्टमाह वराहः—

'समा षष्टिर्द्विघ्नी मनुजकरिणां पञ्च च निशा'

इति बृहज्जातके ।

अमितायुःप०—अमितायुः, प्रमाणरहितायुः ।

यदुक्तं केशवेन—

'कर्कीन्द्विज्ययुतोदये बुधसितौ केन्द्रे त्र्यरीशे तरैरायुर्विद्ध्यमितमिति जातकपद्धतौ ।

रामायणे तु तन्मानमुक्तम्—

'दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
वसामि मानुषे लोके पालयन् पृथिवीमिमाम् ॥'

इति ।

आयुषोऽन्यभेदाः—(१) अनियतम्, (२) नियतम्, (३) योगोत्थितम्, चैत आयुषस्त्रयो भेदाः सन्ति ।

अनियतपर्यायाः—अनियतायु, अमितायुः, दिव्यायुः।

नियतायुःप०—गणितागतम्, ग्रहगणितजम्, नियतम् ।

योगोत्थितायुःप०—जातकायुः, योगजायुः, योगोत्थितायुः ।

गणितागतायुर्भेदाः—(१)अंशायुः, (२)निसर्गायुः, (३) पिण्डायुः, (४) जीवायुः, (५) मिश्रायुः, (६) भिन्नाष्टकवर्गजायुः, (७) समुदायाष्टकवर्गजायुः,(८) मिश्रायुः, (९) रश्मिजायुः, (१०) नक्षत्रजायुः, (११) नवांशजायुः, (१२)केन्द्रजायुः, (१३) जैमिनीयायुः, (१४) वादरायणायुः ।

आयुषोऽन्ये भेदा अपि सन्ति ।

नतप०—नतम् (पुं० न०) एतद्दशमलग्नसाधनोपकरणम्)।

नतभेदौ—(१) नतम्, (२) उन्नतञ्चैतौ नतस्य द्वौ भेदौ स्याताम्।

तदुक्तं मदीय (मुकुन्द) पद्धतौ—

'अभीष्टकालो द्युदलेन वर्जितोऽ
थोर्त्रिशतश्चेदधिकः खषट् च्युतः।
नतं परं प्राक्खगुणाल्पकाधिके
ताभ्यां विहीनाः खगुणा इहोन्नते॥' इति।
१।२।

नतप्रभेदाः–(१) पूर्वनतम् (दिनार्द्धतः प्राक्कालः), (२) पूर्वोन्नतम् (निशीथतः परः कालः), (३) पश्चिमनतम् (दिनार्द्धतः परो यातः कालः),(४) पश्चिमोन्नतम् (निशीथतः प्राक्कालः) चैते नतस्य चत्वारः प्रभेदाः सन्ति।

भावपर्यायाः–भावाः, तन्वादयः, तेषां पर्यायास्तु प्रागेवोक्ताः।

दृष्टिपर्यायाः–दृक् (श्)(स्त्री०), दृष्टिः (स्त्री०) शेषस्त्वन्यत्र।

द्रष्टृप०–दर्शकः (त्रि०), दर्शयिता (तृ) (त्रि०), द्रष्टा (ष्टृ) (त्रि०), पश्यतीति।

दृश्यप०–दृश्यम्, द्रष्टव्यम्, दर्शनीयम्, द्रष्टुंयोग्यं, चैते त्रिलिङ्गाः सन्ति।

यदुक्तं केशवेन—

'खैकाग्निद्विखवेदरामयमभूखाभ्राभ्रमेकादिभे द्रष्ट्रावर्जितदृश्यकस्येति' जातकपद्धतौ।

बलप०–ऊर्जम्, ओजः (अस्), तरः (अस्), दृढम्, द्रविणम्, धीरः, धीरता, पराक्रमः, प्राणः, बलम्, वीर्यम्, शक्तिः शुष्मम्, शौर्य्यम्, सत्त्वम्, सहः (अस्), सारम्, स्थाम (अन्)।

बलभेदौ–(१) ग्रहबलम्, (२) भावबलम्, चैतौ बलस्य द्वौभेदौ स्याताम्।

ग्रहबलभेदाः—(१) स्थानबलम्, (२) दिग्बलम्, (३) कालबलम्, (४) निसर्गबलम्, (५) चेष्टाबलम्, (६) दृग्बलं, चैतानि ग्रहाणां षड्बलानि सन्ति।

स्थानबलप्रभेदाः—(१) उच्चबलम्, (२) सप्तैक्यजबलम्, (३) केन्द्रादिबलम्, (४) युग्मायुग्मबलम्, (५) द्रेष्काणबलम्, चैतेषां पञ्चानां योगः स्थानबलं ज्ञेयम्।

दिग्बलपर्यायाः—आशाबलम्, दिग्बलम्, दिशाबलम्, हरिद्बलम्।

तदानयनमुक्तं केशवेन—

'मन्दाल्लग्नमिनात्कुजाच्च हिबुकं शोध्यं विधोर्भार्गवान्माध्यं ज्ञाद्गुरुतोऽस्तमत्र रसभात्पुष्टं त्यजेच्चक्रतः। दिग्वीर्यं रसहृत्' इति जातकपद्धतौ।७॥

कालबलप्रभेदाः—(१) पक्षबलम्, (२) नतोन्नतबलम्, (३) द्युरात्रित्र्यंशबलम्, (४) वर्षेशादिबलं चैतेषां चतुर्णां योगः कालबलं बोध्यम्।

वर्षेशादिबलप्रभेदाः—(१)वर्षेशबलम्,(२)मासेशबलम्, (३) दिनेशबलम्, (४) कालहोरेशबल चैतेषां चतुर्णां योगो वर्षेशादिबलं ज्ञेयम्।

कालहोराप०—कालहोरा (स्त्री०)।

अस्या आनयनविधिरुक्तो रामेण—

'वारादेर्घटिका द्विघ्नाः स्वाक्षह्वच्छेषवर्जिताः।
सैकास्तष्टा नगैः कालहोरेशा दिनपात् क्रमात्॥'
इति मुहूर्त्तचिन्तामणौ १।

तेनैव तत्प्रयोजनमुक्तम्—

'वारे प्रोक्तं कालहोरासु तस्य' इति।

चेष्टाबलप्रभेदौ:—(१) अयनबलम्, (२) चेष्टाबलं, चैतौ चेष्टाबलस्य द्वौ भेदौ स्याताम्। तयोर्योग एव चेष्टाबल बोध्यम्।

भावबलप०—भावबलम्, भाववीर्यम्, भावौजः।

भावबलभेदौ:—(१) भावदिग्बलम्, (२) भावदृग्बलं, चैतौ भावबलस्य द्वौ भेदौ स्याताम्। तत्र बुधगुरुदृशोर्योगः कार्यस्तदा स्फुटग्रहबलं स्यात्।

रश्मिप०—अंशुः, करः, किरणः, मरीचिः, रश्मिः, शेषस्तु रवौ।

रश्मिभेदौ:—(१) उच्चरश्मिः, (२) चेष्टारश्मिश्चैतौ रश्मेर्द्वौ भेदौ स्याताम्।

इष्टप०—इष्टम्, शुभम्।

कष्टप०—अशुभम्, कष्टम्।

तत्प्रभेदौ—स्पष्टशुभम्, स्पष्टाशुभम्, स्फुटशुभम्, स्फुटाशुभम्।

गुणकनामानि—उच्चगुणकः, चेष्टागुणकः, स्फुटगुणकः, मध्यमाश्रयगुणकः स्पष्टाश्रयगुणकः, कर्मयोग्यगुणकः।

अंशायुःपर्यायौ—अंशायुः, सत्यायुः।

आयुर्भागप०—आयुरंशाः, आयुर्भागाः, आयुर्लवाः,

हानिप०—अपचयः, अपहारः, हरणम्, हानिः।

हानिभेदाः—(१) चक्रार्द्धहानिः (चक्रपातार्द्धहानिः), (२) शत्रुक्षेत्रगतहानिः, (३) अस्तगतहानिः, (४) लग्नस्थपापहानिः। (५) नीचभगतहानिः, (६) नीचभस्थग्रहयुक्तहानि श्चैतानि षड्विधहरणानि स्युः।

पिण्डायुर्गुणकाः—(१(गोऽब्जाः, (२) तत्त्वानि, (३) तिथयः, (४) रवयः, (५) दिनानि, (६) स्वर्गाः (७) नरवाः, चैते र वेः क्रमात्पिण्डायुर्गुणकाः सन्ति।

निसर्गायुर्गुणकाः—(१) नखाः, (२) भूः, (३) द्वौ, (४) गावः, (५) धृतिः, (६) नखराः, (७) पञ्चाशत्, चैते खेः क्रमान्तिसर्गायुर्गुणकाः सन्ति।

पिण्डायुःप्रभृतीनामंशप०-पिण्डायुरंशाः, पिण्डायुर्भागाः, पिण्डायुर्लवाः' निसर्गायुरंशाः, निसर्गायुर्भागाः, निसर्गायुर्लवाः, जीवायुरंशाः, जीवायुर्भागाः, जीवायुर्लवाः।

हानिसंस्कृतायुरंशप०—हरणसंस्कृतायुरंशाः, हानिसंस्कृतायुर्भागाः, हानिसंस्कृतायुर्लवाः।

वर्षाद्यायुःप०—अब्दाद्यायुः, वर्षमुखायुः, वर्षाद्यायुः शरदाननायुः, समावदनायुः, हायनास्यायुः।

अन्तर्दशाप०—अन्तरम्, अन्तर्दशा, पक्ता (क्तृ), पाचकः।

दशाप्रवेशप०—दशानिवेशः, दशाप्रवेशः, दशासन्निवेशः, दायप्रवेशः।

नक्षत्रप०—ऋक्षम्, नक्षत्रम्, भम्, शेषस्तु नक्षत्रपर्याये।

भभुक्तप०—इतः, गतः, प्रगतः, प्रयातः भभुक्तः, भयातः यातः।

भभोग्यप०—अगतः, अयातः, एष्यः, गम्यः,

भगम्यः, भभोगः, भभोग्यः, भैष्यः, भोग्यः, येयः ।

गतगम्ययोः पर्यायौ यात-येयावित्युक्तं श्रीपतिना —

मिहिरविरहितेन्दोरंशकेभ्यो द्विचन्द्रैर्गततिथिनिचयः स्यात्तत्र शेषं गताख्यम् । तदपि हरविशुद्धं गम्यकं तद्विलिप्ता गतिविवरविभक्ता यातयेया विनाड्यः ।। इति सिद्धान्तशेखरे—इति केतकीटीकायाम् ७२।१५३

सर्वर्क्षप०—सर्वभोगः, सर्वभोग्यः, सर्वर्क्षम् ।

स्पष्टभुक्तप०—स्पष्टभुक्तम्, स्फुटभुक्तम् ।

स्पष्टभोग्यप०—स्पष्टभोग्यम्, स्फुटभोग्यम् ।

स्पष्टसर्वर्क्षप०—स्पष्टसर्वर्क्षम्, स्फुटसर्वर्क्षम् ।

दशापर्यायाः—दशा, दायः ।

दशानामानि—अष्टोत्तरीदशा, कालचक्रीदशा, चरदशा, महादशा, योगिनीदशा, विंशोत्तरीदशा । एवं अन्या अपि विविधा दशाः सन्ति ।

विंशोत्तरीदशेशनामानि—(१) आदित्यः, (२) चन्द्रः, (३) कुजः, (४) राहुः, (५) जीवः, (६) शनिः, (७) बुधः, (८) केतुः, (९) शुक्रश्चैते- विंशोतर्य्यां कृत्तिकानक्षत्रतः क्रमेण आदित्यादयो नवग्रहा दशाधिपा ज्ञेयाः ।

दशेशवर्षाणि—(१) रसाः, (२) दश, (३) शैलाः, (४) धृतिः, (५) अष्टिः, (६) अतिधृतिः, (७) अत्यष्टिः, (८) सप्त, (९) विंशतिः । इति आदित्यक्रमतो दशेशानां वर्षाणि सन्ति ।

योगिनीदशाधिपनामानि—(१) मङ्गला, (२) पिङ्गला, (३) धान्या, (४) भ्रामरी, (५) भद्रिका, (६) उल्का, (७) सिद्धा, (८) सङ्कटा, चैता अष्टौ योगिनीदशाधिपा आर्द्रानक्षत्रतः क्रमेण ज्ञेयाः ।

योगिनीदशेशवर्षाणि—(१) एकः, (२) द्वौ, (३) त्रयः, (४) चत्वारः, (५) पञ्च, (६) षट्, (७) सप्त, (८) अष्टौ, चेति मंगलाक्रमतो दशाधिपानां वर्षाणि सन्ति ।

दशाप्रभेदाः—(१) दशा, (२) अन्तर्दशा, (३) विदशा (उपदशा), (४) सूक्ष्मदशा (५) प्राणदशा, चेत्येते दशायाः पञ्चभेदाः सन्ति ।

अन्तर्दशापर्यायाः—अन्तरम्, अन्तर्दशा, अन्तर्दायः, अपहारः, अपहृतिः, भुक्तिः, हृतिः ।

विदशाप०—उपदशा, विदशा ।

पाचकप०—पक्ता (क्तृ), परिपाचकः, पाचकः ।

फलापककालप०—परिणतिः, परिणामः, परिपाकः, पाकः, फलपाककालः, विपाकः ।

जन्मराशिप०—जन्म (अन्), जन्मभम्, जन्मराशिः, जन्मर्क्षम् ।

जन्मराशिस्वामिप०—ऋक्षेशः, जन्मभनाथः, जन्मराशिनाथः, जन्मर्क्षस्वामी (इन्) ।

इति श्रीमुकुन्ददैवज्ञविरचिते ज्यौतिषशब्दकोष एकादश आयुर्दायादिवर्गः समाप्तः ।

—:o:—

दृष्ट्यादिपर्यायफलोदाहरणवर्गः ।

[1]**दर्शनपर्यायाः**—अवलोकः, अवलोकनम्, अवेक्षणम्, अवेक्षा, आलोकः, आलोकनम्, आलोचनम्, ईक्षणम्, ईक्षा, दर्शनम्, दृक् (श्) (स्त्री), दृशिः (स्त्री०), दृश्या (स्त्री), दृष्टिः (स्त्री), द्योतनम्, निध्यानम्, निभालनम्, निरीक्षणम्, निर्वर्णनम्, निशमनम्, निशामनम्, परिलोकनम्, प्रेक्षणम्, प्रेक्षा (स्त्री०), लोकः, लोकनम्, विलोकः, विलोकनम्, विलोचनम्, वीक्षणम्. वीक्षा (स्त्री), समालोकः, समालोकनम्, समालोचनम्, समीक्षणम्, समीक्षा (स्त्री) ।

[2]**प्रेक्षणक्रियाप०**—अवलोकितम् (न०), आलोकितम् (न०), ईक्षितम् (न०), निरीक्षितम् (न०), वीक्षितम् (न०) इत्यादयः सर्वेशब्दा नपुंसके ज्ञेयाः ।

[3]**दर्शितप०**—अभिवीक्षितः, अवलोकितः, अवेक्षितः, आलोकितः, ईक्षितः, दर्शितः, दृष्टः, निरीक्षितः, निभालितः, परिलोकितः, प्रदृष्टः, प्रविलोकितः, प्रसमीक्षितः, प्रेक्षितः, प्रोद्वीक्षितः, लोकितः, विलोकितः, वीक्षितः, सन्दर्शितः, सन्दृष्टः, सम्प्रदृष्टः, समालोकिः, समीक्षित,-श्चैते सर्वे शब्दास्त्रिलिङ्गा भवन्ति ।

[4]**दर्शनीयप०**—अवलोकनीयः, अवलोकितव्यः, अवलोक्यः, अवेक्षणार्हः, अवेक्षणीयः, आलोकनार्हः, ईक्षणार्हः, ईक्षणीयः, ईक्षितुंयोग्यः, ईक्षितव्यः, ईश्यः, द्रष्टव्यः, द्रष्टुंयोग्यः, प्रेक्षणीयः, प्रेक्ष्यः, वीक्षणीयः, वीक्ष्यः, समीक्षणीयः, समीक्ष्य,-श्चैते त्रिलिङ्गाः ।

[5]**द्रष्टृप०**—आलोकी (इन्) (त्रि०), दर्शकः, दर्शयिता (तृ), दर्शी (इन्), दृष्टिकर्त्ता (तृ), द्रष्टा (ष्टृ), समालोकी (इन्) एते सर्वेत्रिलिङ्गाः ।

[6]**दृश्यप०**—दृश्यः (त्रि०), प्रेक्ष्यः (त्रि०), वीक्ष्यः (त्रि०), समीक्ष्यः (त्रि०) ।

[7]**दृश्यप०**—दृश्यम् (न०), प्रेक्ष्यम् (न०), वीक्ष्यम् (न०), समीक्ष्यम् (न०) ।

[8]**दृष्ट्वाव्ययप०**—अवलोक्य (अ०), आलोक्य (अ०), दृष्ट्वा (अ०), निरीक्ष्य (अ०), प्रसमीक्ष्य (अ०), प्रेक्ष्य (अ०), विलोक्य (अ०), वीक्ष्य (अ०), सम्प्रेक्ष्य (अ०) ।

[9]**पश्यत्प०**—अवलोकयन् (त्) (त्रि०), आलोकयन् (त्) (त्रि०), परिलोकयन् (त्) (त्रि०), पश्यन् (त्) (त्रि०), विलोकयन् (त्) (त्रि०) ।

[10]**दृश्यमानप०**—अवेक्ष्यमाणः (त्रि०), आलोक्यमानः (त्रि०), ईक्ष्यमाणः (त्रि०), दृश्यमानः (त्रि०), निरीक्ष्यमाणः (त्रि०), परिदृश्यमानः (त्रि०), परिलोक्यमानः (त्रि०), विलोक्यमानः (त्रि०). वीक्ष्यमाणः (त्रि०), सन्दृश्यमानः

१–२४ २५–४८

(१) देखना (२) देखने की क्रिया (३) देखा (४) देखने योग्य (५) देखने वाला (६) देखा जाने वाला (७) दिखलाई देने वाली वस्तु (८) देख कर (९) देखता हुआ (१०) जो देखा जाता है ।

(त्रि०), सन्निरीक्ष्यमाणः (त्रि०), समालोक्यमानः (त्रि०)।

'दृष्टिदृष्टप०–ईक्षणवीक्षितः, दर्शनप्राप्तः, दृष्टदेहः, दृष्टमूर्तिः, दृष्टशरीरः, दृष्टिदृष्टः, दृष्टिपथंगतः, प्रविलोकनयुतः, प्रसमीक्षितदेहः, प्रेक्षणतांगतः, प्रेक्षणत्वंयात-श्चैते सर्वे त्रिलिंगा भवन्ति।

स्थितिप०—अवस्थानम् (न०), अवस्थितः (स्त्री०), आसना (स्त्री०), आस्था (स्त्री०), आस्या (स्त्री), उपविष्टिः (स्त्री०), निष्ठा (स्त्री०), प्रतिष्ठा (स्त्री०), वासः (पुं०), व्यवस्थानम् (न०), व्यवस्थितिः (स्त्री०), संस्था (स्त्री०), संस्थितिः (स्त्री०), स्थितिः, (स्त्री०), एते सर्वे षष्ठीविभक्त्यन्ते प्रयोज्याः। यथा रवेर्मेषे स्थितिः। इति।

संयोगवाचकशब्दाः—अन्वयः (पुं०), मिलनम् (न०), मेलः (पुं०), मेलकः (पुं०), मेलनम् (न०), युति (स्त्री०), योगः (पुं०), संयुतिः (स्त्री०), संयोगः (पुं०), संसर्गः (पुं०), सङ्गः (पुं०), सङ्गतिः (स्त्री०), सङ्गमः (पुं०), समन्वयः (पुं०), समागमः (पुं०), समाजः (पुं०), समायोगः (पुं०), समितिः (स्त्री०), एते सर्वेऽपि षष्ठीविभक्तयन्ते प्रयोज्याः। यथा—'खलग्रहाणां मिलनम्।' इति।

युक्तवाचकशब्दाः—अन्वितः, आढ्यः, आश्लिष्टः, आलिंगितः, प्रयुतः, प्रयुक्तः, मिलितः, मिश्रितः, युक् (ज्), युक्तः, युतः, लगितः, लग्नः, लीनः, शाली (इन्), संयुक् (ज्), संयुक्तः, संयुतः, संलग्नः, संश्लिष्टः, संसक्तः, संहितः, सक्तः, सखा, सङ्गतः, सनाथः, समन्वितः, समाढ्यः, समेतः, सम्पद्यमानः, सम्पृक्तः, सम्मिश्रः, सहितः, एते सर्वे त्रिलिङ्गा भवन्ति। ते तृतीयाविभक्तयन्ते योज्याः। यथा—"खलैः समेतः।" इति।

व्याप्तवाचकशब्दाः—आचितः, आश्रितः, उपविष्टः, निचितः, समाक्रान्तः एते त्रिलिंगाः तृतीयाविभक्तयन्ते योज्याः।

प्राप्तवाचकशब्दाः—अधिगतः, आगतः, आपन्नः, आप्तः, आयातः, आस्थितः, इतः, उपगः, उपगतः, उपयातः, उपेयिवान् (वस्वन्तः), गः, गतः, प्रगतः, प्रयातः, प्राप्तः, यातः, समधिगतः, समागतः, समासादितः, समुपस्थितः, समुपेतः, सम्प्राप्तः एते त्रिलिंगाः।

स्थितवाचकशब्दाः—अधिष्ठितः, अवस्थितः, आश्रितः, आसनावस्थितः, आसीनः, उपविष्टः, उपस्थितः, कृतावस्थानम्, प्रतिष्ठितः, विराजमानः, व्यवस्थितः, श्रितः सश्रितः, संस्थः, संस्थितः, समाश्रितः, समासीनः, समुपाश्रितः, सेवितः, स्थः, स्थितः। एते त्रिलिंगाः।

स्थानवाचकशब्दाः—आयतनम्, आश्रयः, आस्पदम्, कृतपदः, कृतस्थितिः, कृतायतनः, कृताश्रयः, कृतास्पदः, गृहम्, पदम्, संश्रयः, स्थलम्, स्थानम्।

मिलित्वाऽव्ययवाचकशब्दाः—उपेत्य, मिलित्वा

१–२७ २८–५४

(१) आँखों से देखा गया।

(मिलकर), सम्मिलय, समुपेत्य,, समेल्य, एतेऽव्ययाः ।

प्राप्त्याव्ययवाचकशब्दाः—अधिगम्य (प्राप्त होकर), प्राप्य (पाकर), सम्प्राप्य ।

पूर्णपर्यायाः—आचितम्, छन्नम्, निचितम्, पूरितम्, पूर्णम्, भरितम्, व्याप्तम्, एते त्रिलिङ्गाः ।

सम्बन्धप०—युक्तिः (स्त्री०), संयोगः (पुं०), संसर्गः, संस्पर्शः, समागमः, सम्पर्कः, सम्बन्धः, स्पर्शः, स्पृष्टिः (स्त्री०) ।

सम्बन्धभेदाः—(१) अन्योन्यराशिस्थितत्वं प्रथमः, (२) परस्परदृष्टिसम्बन्धो द्वितीयः, (३) एकत्र दृष्टिसम्बन्धस्तृतीयः, (४) सहावस्थानसम्बन्धश्चतुर्थः, इत्येते सम्बन्धस्य चत्वारो भेदाः स्युः ।

सम्बन्धिप०—संयोगी, संसर्गी, सम्पर्की, सम्बन्धी, एते इन्नतास्त्रिलिङ्गाः स्युः ।

अण्प्रत्ययान्तशब्दाः—कौलः, कौशः, स्मारः ।

युक्तस्थितादिवाचकप्रकीर्णशब्दाः—अधिकलः, अधिकृत्, अधियोगः, अधिश्रितः, अध्यासितः, अध्यासीनः, अध्युषितः, अभिगतः, अभ्युपेतः । आयातः, अवलम्बितः, अष्टमः, नवमः, षष्ठः, आकीर्णः, आक्रान्तः, आरूढः, आवासः, आश्रित्य (अ०), कलितः, कृताधिकारः, चन्द्राधियोगः, इष्टयुतः, निरतः, निष्ठः, पतितः, प्रकल्प्य (अ०), प्रपूर्णम्, मिश्रः, यथातथा (कर्मनिवृत्त्यर्थवाचकः), याप्यः, योगाधियोगः, वहः, विराजमानः, समनुपतितः ।

मतुबन्तशब्दाः—तपोवान्, तमोवान्, भानुमान्, अङ्गपवान्, अस्तपवान्, पण्डितवान्, साधुमान्,, मन्दवान्, एते त्रिलिङ्गाः स्युः ।

मत्वर्थीयशब्दाः—अधिकारी, अधिशाली, अवलम्बी, केन्द्री, जुः (ष्), पाली, भाक् (ज), यायी युक् (ज्), योगी, विहारी, सङ्गी, स्थायी, स्पृक् (श्), एते त्रिलिङ्गाः स्युः ।

णिनिप्रत्ययान्तशब्दाः—आलम्बी, गामी, चारी, निवासी, वर्ती, वासी, शाली, एते त्रिलिङ्गाः स्युः ।

सहसमासजशब्दाः—साधिकारः, सघनः, समदः, ससुखः, ससरस्वतीशः ।

दृष्टिप०—आलोकः, (पुं०) आलोकनम् (न०), आलोचनम्, (न०), ईक्षणम् (न०), ईक्षा (स्त्री०), दर्शनम् (न०) दृक् (श्) (स्त्री०) दृशिः (स्त्री०), दृष्टिः (स्त्री०) द्योतनम् (न०), निध्यानम्, निभालनम्, (न०), निर्वर्णनम्, (न०), निशमनम्, (न०), निशामनम् (न०) ।

दृष्टप०—अवलोकितः, आलोकितः, ईक्षितः, निरीक्षितः, परिलोकितः, परीक्षितः, प्रदृष्टः, प्रेक्षितः, प्रोद्वीक्षितः, लोकितः, विलोकितः, संवीक्षितः संदृष्टः, समालोकितः, समीक्षितः, सम्प्रदृष्टः, एते त्रिलिङ्गाः स्युः ।

दृष्टिदृष्टवाचकप्रकीर्णशब्दाः—दत्तनेत्रः, दृष्टदेहः, दृष्टमूर्तिः, दृष्टशरीरः, दृष्टिघटितः, दृष्टिशुद्धः, प्रेक्षणता, प्रेक्षणत्वम् ।

युतीक्षणवाचकशब्दाः—ईक्षान्वयवान्, दर्शनयोगः, युतिदृक्, युतिवीक्षणम्, वीक्षणसमागमः ।

दृष्ट्वावाचकाव्ययशब्दाः—अवेक्ष्य, आलोक्य,

दृष्ट्वा, प्रेक्ष्य, विलोक्य, संदृश्य, समीक्ष्य, एतेऽव्ययाः स्युः।

मध्यप०:—अन्तः (र्) (अ०), अन्तरम् (न०), अन्तरा (अ०), अन्तरालम् (न०), अन्तरालकम् (न०), अभ्यन्तरम् (न०), मध्यः (पुं० न०)।

मध्यगतप०—अन्तरगतः, अन्तर्गतः, मध्यगः, मध्यगतः, मध्ययातः।

विनार्थवाचकाव्ययशब्दाः—अन्तरेण, ऋते, विना, हिरुक्, एतेऽव्ययाः स्युः। क्वचित्–अन्तरम, वर्जनमपि।

वर्जितवाचकशब्दाः—उज्झितः, ऊनः, ऊनितः, च्युतः, न्यूनः परिच्युतः, मुक्तम्, रहितः, वर्जितः, वि (अ०), विमुक्तः, वियुक्तः, वियुतः, विरहितः विवर्जितः, विशेष्यम्, विश्लेष्यम्, विहीनः, वीतः, एते त्रिलिङ्गाः स्युः।

अन्तरवाचकशब्दाः—अन्तरम्, विवरम्।

वर्ज्यवाचकशब्दाः—परिवर्जनीयः, परिवर्जितव्यः, परिवर्ज्यः, वर्जनीयः, वर्जितव्यः, वर्ज्यः, (छोड़ने योग्य)।

वर्जयित्वावाचकाव्ययशब्दाः—अप, अपहाय, अपास्य, त्यक्त्वा, परिहृत्य, प्रोज्झ्य, वर्जयित्वा, विहाय, सन्त्यज्य, हित्वा, एतेऽव्ययाः,

क्तवतुप्रत्ययान्तशब्दाः—आश्रितवान्, इतवान्, गतवान्, प्राप्तवान्, यातवान्, स्थितवान्, एतेत्रिलिङ्गाः स्युः।

शानच्-कानच् प्रत्ययान्तशब्दाः—ईक्ष्यमाणः, वर्तमानः, विद्यमानः, विराजमानः, विलोक्यमानः, वीक्ष्यमाणः, शोभमानः, समीक्ष्यमाणः, एते त्रिलिङ्गाः स्युः।

शतृप्रत्ययान्तशब्दाः—अधितिष्ठन्, गच्छन्, चरन्, चलन्, तिष्ठन्, निवसन्, पश्यन्, प्रवसन्, भवन्, वसन्, व्रजन्, सन्, एते त्रिलिङ्गाः स्युः।

प्रकीर्णशब्दाः—अगुरुगः, गुरुगः, समभगः, एतेऽपि त्रिलिङ्गाः स्युः।

अथातः परं स्थितिपर्यायाणामुदाहरणानि प्रदर्श्यन्ते (ठहरने का स्थान)।

अवस्थानम् (न०) स्थितिः, वासः, प्रतिष्ठा।

यथा—'अवस्थानमङ्गे शशाङ्केज्यभानाम्' इति ग्रन्थकारः। अवस्थितिः (स्त्री०) वासः।

,, 'अवस्थितिर्लाभगृहेसतां चेत्' इति ग्रं. का.। आसना (स्त्री०) स्थितिः।

,, 'भवति दिवसभर्तुस्त्वासनायामजर्क्षे' इ. ग्रं. का.। आस्था (स्त्री०) स्थितिः।

,, 'आस्थायां यदि घटभे खरांशुसूनोः' इ. ग्रं. का.। आस्या (स्त्री०) स्थितिः।

,, 'आस्यायां पुण्डरीके जनजनिसमये पद्मिनीनाथसूनोः' इ. ग्रं. का.।

उपविष्टिः (स्त्री०) वासः।

,, 'यदोपविष्टिर्मदने खलानाम्' इ. ग्रं. का.। निष्ठा (स्त्री०) स्थितिः।

,, 'निष्ठाऽब्जनीलाम्बरभास्वतां भवे' इ. ग्रं.।

प्रतिष्ठा (स्त्री०) स्थितिः।

,, 'पुण्ये पपीपङ्गुकविप्रतिष्ठा' इ. ग्रं. का.।

वासः (पुं०) १ अवस्थानम्। २ गृहम्।

,, 'त्रिषडायेष्वसद्वासो विशेषेण गुरूदयः ।' इ. ग्रं. का. ।

व्यवस्थानम् (न०) स्थितिः ।

,, 'व्यवस्थानमन्त्ये शनीनेन्दुजानाम्' इ. ग्रं. ।

व्यवस्थितिः (स्त्री०) १ अवस्थानम् । २ व्यवस्था ।

,, 'व्यवस्थितिर्जन्मनि वित्तभावे खलग्रहाणां धनहानिमाहुः ।' इति ग्रं० का० ।

संस्था (स्त्री०) स्थितिः ।

,, 'संस्थाजनौ जीवगृहे जडांशोः' इ. ग्रं. का. ।

संस्थितिः (स्त्री०) स्थितिः ।

,, 'बन्धुभुनसदने कुजराह्वोः संस्थिती रचयति क्षयरोगम् ।' इति जैमिनीयपद्यामृते ।

अथवा—

'केन्द्रत्रिकोणरन्ध्रार्थेष्वनयोः (लग्नेन्द्वोः) शुभसंस्थितिः ।' इति ग्रन्थान्तरे ।

वा—

'सतां संस्थितिः सूनुभे सूनुलब्धिः' इ. ग्रं ।

स्थितिः (स्त्री०) अवस्थानम् ।

'उशनसः कलशे जनुषि स्थितौ' इति जातकाभरणे ।

अथेदानीं संयोगवाचकशब्दोदाह०

अन्वयः (पुं०) संयोगः, सम्बन्धः, मेलः ।

,, यदान्वयोऽङ्गे गुरुभास्वतोर्जनौ' इ. ग्रं. का.

मेलः (पुं०) } सङ्गः, सङ्गमः ।
मेलकः ,, }

मेलनम् (न.) ।

यथा—'मदे मेलनं मन्दमार्तण्डनाम्नोः' इ. ग्रं. का.

युक्तिः (स्त्री०) सङ्गः ।

,, 'यमारयोर्युक्तिरनङ्गभावे' इ. ग्रं. का. ।

युतिः (स्त्री०) योगः, समागमः ।

,, 'मदनमन्दिर आरभयोर्युतिः' इ. ग्रं. का. ।

योगः (पुं०) १ संयोगः २ युक्तिः ।

,, 'अथ कण्ठकायेशयोगेऽतिपराक्रमी स्यात्' इ० ग्रं० का० ।

सयुतिः (स्त्री०) संयोगः ।

,, 'अजे संयुतिर्मङ्गलादित्यसून्वोः' इ, ग्रं. का.

सयोगः (पुं०) मेलनम्, सम्बन्धः ।

,, 'संयोग आये यमयामिनीशयोः' इ. ग्रं. का.

संसर्गः (पुं०) १ संगः, सङ्गमः २ समवायादिसम्बन्धः ।

,, 'संसर्ग आङ्गिरसगौररश्म्योः' इ. ग्र. का. ।

सङ्गः (पुं०) १ संयोगः, सङ्गमः, मेलः, ऐक्यम् २ संसर्गः, संस्पर्शः ।

,, 'सङ्गो विसारे विधुवासरेशयोः' इ. ग्रं. का.

सङ्गतिः (स्त्री०) सङ्गमः ।

,, 'वृषे सङ्गतिः षोडशांशूडुपत्योः' इ. ग्रं. का.

सङ्गमः (पुं०) संगः, मेलकः ।

,, 'जम्बालनीड उडुपार्च्चितसङ्गमश्चेत्' इ० ग्रं० का० ।

समन्वयः (पुं०) सयोगः, मिलनम् ।

,, 'मतिपतिः सबलोऽत्र समन्वये शखपयोः सति कण्टकभे तथा ।' इ० ग्रं० का० ।

समागमः (पुं०) संयोगः ।

,, 'उडुपतेर्वृषभेऽत्र समागमः' इ० ग्रं० का० ।

समाजः (पुं०) समितिः, संयोगः ।

,, 'हयाङ्गे हरीन्दुज्ञभानां समाजः' इ० ग्रं० का

समायोगः (पु०) संयोगः, समागमः, सम्बन्धः

,, 'समायोगो याम्ये यमजनकनीहारकरयोः' इ० ग्रं० का० ।

समितिः (स्त्री०) समाजः, संयोगः ।

,, 'भग्लौविदां समितिरायगृहेऽर्थलाभः' इ. ग्रं.

अथाधुना युक्तवाचकशब्दानामुदाहरणानि प्रदर्श्यन्ते ।

अन्वितः (त्रि०) युक्तः ।

,, 'कल्याणयातो कविनान्वितः कलेट्' इ. ग्रं.

आढ्यः (त्रि०) युक्तः ।

" 'शुभाशुभाढ्ये यदि जन्मलग्ने' इति जातकपारिजाते ।

आश्लिष्टः (त्रि०) आलिङ्गितः ।

,, 'आये सदाऽऽश्लिष्ट इनारमन्दैः' इ. ग्र. का.

आलिङ्गितः (त्रि०) युक्तः ।

,, 'तनयभवननाथो धन्विनाऽऽलिङ्गिताङ्गः' इ० ग्रं० का.

उपेतः (त्रि०) युक्तः ।

,, षट्त्रिव्ययाष्टमोपेता व्ययवित्तगृहाधिपाः' इ० जा० पा० ।

प्रयुतः (त्रि०) युक्तः ।

यथा—'दिनपतौ प्रयुते मदनेऽशुभैः इ. ग्रं. का. ।

प्रयुक्तः (त्रि०) युक्तः ।

,, 'भाग्ये भगे भास्करिणा प्रयुक्ते' इ. ग्रं. का.

प्रसक्तः (त्रि०) संबद्धः, मिलितः ।

,, 'शुभस्यास्य प्रसक्तस्य' इत्युडुदायप्रदीपे ।

मिलितः (त्रि०) युक्तः, सङ्गतः ।

,, 'श-कु-बु-जीमिलिताश्च दिवाम्बुगे भृगुसुते करनाश उतांगुलेः ।' इति गिरिधरः ।

मिश्रितः (त्रि०) मिलितः, युक्तः ।

,, 'मदालये मिश्रित आरविद्भ्याम्' इ. ग्रं. ।

युक् (ज्) (त्रि०) युक्तः ।

,, 'सचरणभूयुग्प्रसनमभीष्टम् ।' इ० ग्र० ।

युक्तः (त्रि०) युतः, मिलितः ।

,, 'अथ निर्मलैः । युक्तेऽमलांशे सहजे च कारके' इति ग्रं० का० ।

युतः (त्रि०) युक्तः, सहितः ।

,, 'चरराशियुतेलग्ने धरासुतयुते मदे ।' इति प्रश्नमार्गे ।

लगितः (त्रि०), लग्नः ,,, लीनः ,, } संयुक्तः, मिलितः ।

,, 'शनिना लगिते लग्ने, हेलौ लग्ने सुधांशुना मङ्गले ग्लौभुवा लीने' इ० ग्रं० का० ।

आलिङ्गिताङ्गः (त्रि०) मिलितदेहः ।

,, 'आलिङ्गिताङ्गो धनुषाऽङ्गगो मृदुः' इ. ग्रं.

संयुक् (ज्) (त्रि०), संयुक्तः ,,, संयुतः ,, } युक्तः ।

,, 'पापसंयुजि मारनिकेते' इ० ग्रं० का० ।

धनेशे लाभसंयुक्ते' इति । 'कारके बलहीने वा क्रूरषष्ट्यंशसंयुते ।। इति च त्रि० मा०

संलग्नः (त्रि०) संयुक्तः ।

,, 'संयुक्ते रविणा तुषारकिरणे' इ०ग्रं०का०

संश्लिष्टः (त्रि०) मिलितः, आश्लिष्टः ।

,, 'संश्लिष्टः शशिना सरोरुहसुहृत्' इ. ग्रं. का

संपृक्तः (त्रि०) संलग्नः ।

,, 'संसक्त इन्दौ खररश्मिमालिना' इ. ग्रं. का

संहितः (त्रि०) १ सहितः, २ मिलितः ।

,, 'संहितो यदि विदा निशाकरः' इ. ग्रं. का. ।

सक्तः (त्रि०) लग्नः, लगितः ।

,, 'आत्मकारकलवे शशिसक्ते' इ. जै. प. मृ.

अथवा—

यथा—'निधनभवननाथः कामिनीभावसक्तः इ.ग्रं.

सखा (त्रि०) सहायः, सहचारी, अनुचरः, अभिसरः ।

,, 'अखिलकेन्द्रसखैः खलखेचरैः' इ. ज्यो. भ.

अथवा—

'अशुभशुक्रसखः' इ. विवाहवृन्दावने ।

सङ्गतः (त्रि०) युक्तः ।

,, 'द्वितनौ भार्गवभार्यभूभवाः । यदि ते तुरगाङ्गसङ्गताः सुतदाः । इति ग्रं० का. ।

सनाथः (त्रि०) नाथवत्, रक्षकः युक्त इत्यर्थः ।

,, 'विग्रहे कमलिनीशसनाथे' इति ग्रं० का० ।

अथवा—

'सपत्नभवविक्रमैः शनिकुजरविभिः सनाथैः', इति ज्यो० भ० ।

समन्वितः (त्रि०) युक्तः ।

,, 'सतां गृहे सौम्यखगैः समन्विते' इ. ग्रं. का ।

समाढ्यः (त्रि०) युक्तः ।

यथा—सौम्यैः समाढ्ये सुतसद्मनीन्दौ इ. ग्रं. का. ।

समेतः (त्रि०) मिलितः, संयुक्तः ।

,, 'पञ्चमे नवमे द्यूनेसमेतौ सितभास्करौ ।' इति गार्गिः ।

अथवा

'मदे पतङ्गे मृदुना समेते' इ० ग्रं० का० ।

सम्पद्यमानः (त्रि०) मिलितः ।

,, 'सम्पद्यमानस्तरणिर्धराभुवा' इ. ग्रं. का. ।

सम्पृक्तः (त्रि०) सयुक्तः ।

,, 'सम्पृक्तोऽसृक् सौरिणा भास्वता वा' इ. ग्रं. का. ।

सम्मिश्रः (त्रि०) संयुक्तः ।

,, 'सम्मिश्रश्चेद् भास्करो वोधनेन' इ. ग्रं. का.

सहितः (त्रि०) संयुक्तः ।

,, 'भास्करहिमकरसहितः शनैश्चरो मृत्युदः प्रसवकाले ।' इति सारावल्याम् ।

अथवा - -

'यमोऽर्कमाभ्यां सहितोऽन्तदः सदे' इ. ग्रं.

अथाधुना व्याप्तवाचकशब्दोदाहरणानि—

आचितः (त्रि०) व्याप्तः ।

,, 'ऽथो चिति नेत्रपाण्यवस्थाचिते सोमसुते' इ. ग्रं. का. ।

आश्रितः (त्रि०)अधिष्ठितः ।

'यदाश्रिते कालगृहे कलानिधौ समीक्षिते कालखगेन जन्मनि । इ. ग्रं. का. ।

उपविष्टः (त्रि०) अधिष्ठितः ।

'उपविष्ट इने निधने सयमे द्रविणे विधुना सहिते सकुजे ।' इ. ग्रं. का. ।

निचितः (त्रि०) व्याप्तः, पूरितः ।

,, 'शीर्षोदयभाजि कण्टके स-न्निचिते दीक्षणधीस्थले विदीज्ये ।' इ. ज्यो. भ. ।

अथवा—

'कण्टके यदि कोदयभाजि शोभनद्युगतिना

निचिते ऽत्र ।' इ. ग्रं. का. ।

समाक्रान्तः (त्रि०) १ व्याप्त', २ अधिष्ठितः ।

„ 'समाक्रान्तः सौम्यो यदि जनुषि देवार्चितपदा ।' इ. ग्रं. का. ।

अथवा—'समाक्रान्तः सौम्यैः सुतसदनगे भास्करसुते ।' इ० ग्र० का० ।

अथ सम्प्रति प्राप्तवाचकशब्दोदाहरणानि—

अधिगतः (त्रि०) प्राप्तः ।

„ 'अधिगते धनभे धरणीभुव।' इ० ग्रं० का० ।

आगतः (त्रि०) १ आयातः, उपस्थितः, प्राप्तः ।

„ 'गणे सतां गात्रगृहोपगेऽथवा तनौ शुभव्योमगयोगमागते ।' इ० ग्रं० का० ।

आपन्नः (त्रि०) १ प्राप्तः, २ आगतः ।

„ सद्योगमापन्न इहोद्गमालये' इति० ग्रं० का० ।

आप्तः (त्रि०) १ प्राप्तः, २ लब्धः, ।

„ 'खगे खरांशौ खलदृष्टिमाप्ते' इति ।

वा—

„ 'सोदरपेऽङ्कमाप्ते' इति च ग्रं० का० ।

आयातः (त्रि०) आगतः ।

„ 'शुभवर्गे लग्नगते लग्ने वा शुभवर्गमायाते ।' इ० जै० प० ।

आस्थितः (त्रि०) १ प्राप्तः, २ आरूढः ।

" 'यदोद्गमे सद्दृशमास्थिते जनौ' इ० ग्रं० का० ।

अथवा—

'केन्द्रारूढे शोभनव्योमवासे ।' इ० ग्रं० का० ।

इतः (त्रि०) गतः ।

„ 'कायोपगेऽर्के शुभवीक्षणेते ।' इ० ग्रं० का० ।

गः (त्रि०) पदान्ते गच्छत्यस्मिन्, घञर्थेकः ।

„ 'विधुररौ च मृतौ शनिरायगः' इत्युदयभास्करे ।

अथवा—

'तनुजलास्तसहोदरशत्रुगा गुरुसितेन्दुजमन्ददिवाकराः ।' इ० वि० मा० ।

गतः (त्रि०) १ यात., २ प्राप्तः ।

„ 'निशाकरे भाग्यगते सभार्गवे' इ० ग्रं० का० ।

प्रगतः (त्रि०) गतः ।

„ 'कवौ कलत्रं प्रगते सगीष्यतौ' इ० ग्र० का० ।

उपगः (त्रि०) प्राप्तः ।

„ 'यानेशकर्मोपगतौ बलिष्ठौ' इ० जा० पा० ।

अथवा—

'उपगते शुभयोगमिने' मदे इ० ग्रं०का० ।

उपयातः (त्रि०) प्राप्तः ।

„ 'बली विलग्नान्नवमोपयातः' इ० जा० पा० ।

उपेयिवान् (क्वस्वन्तः) (त्रि०) उपगतः ।

'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेति क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः ।

यथा—'पापमन्दिरमुपेयुषि मन्दे' इ० जै० प० ।

अथवा—

'अथ कलावति कर्कमुपेयुषि' इ० ग्रं० का० :

प्रयातः (त्रि०) गतः (गया),

,, 'कृशतां प्रयातः' इ० जै० प० ।

'बिभावरीशे कृशतां प्रयाते' इ० ग्रं० का० ।

प्राप्तः (त्रि०) समुपस्थितः ।

,, वित्तेशाद्धनरिःफरन्ध्रभवनप्राप्ताश्च सौम्यग्रहाः' इ० ग्रं० का ।

यातः (त्रि०) गतः ।

,, 'याते कलत्रं यदि कृष्णवाससि' इ० ग्रं० का० ।

समधिगतः (त्रि०) प्राप्तः, अधिगतः ।

,, 'सौम्याः खेटास्त्रिकोणोदयसमधिगताः केन्द्रगा नो असौम्याः' इ० ग्रं० का० ।

समागतः (त्रि०) सम्प्राप्तः ।

,, 'धर्मेशदृष्टौ यदि तद्युतौ वा परस्परक्षेत्रसमागतौ वा ।' इ० जा पा० ।

समासादितः (त्रि०) १ प्राप्तः २ आहूतः ।

,, 'जायासमासादित उष्णरोचिषि' इ० ग्रं० का० ।

समुपस्थितः (त्रि०) प्राप्तः ।

,, 'भार्यानिकेते समुपस्थिते भृगौ' इ० ग्रं० का० ।

समुपेतः (त्रि०) सम्प्राप्तः ।

यथा—अनन्तगेहे समुपेत आर्ये' इ० ग्रं० का० ।

सम्प्राप्तः (त्रि०) समागतः ।

,, 'सम्प्राप्त उर्वीतनये मनोज्ञे' इ० ग्रं० का० ।

अथेदानीं स्थितवाचकशब्दोदाहरणानि—

अधिष्ठितः (त्रि०) १ आश्रितः, २ आहितः ।

,, 'अधिष्ठिते भास्वति भाग्यवेश्मनि' इ० ग्रं० का० ।

अवस्थितः (त्रि०) स्थितः, आसीनः, कृतावस्थानम् ।

,, 'निधानभावे सितगाववस्थिते' इ० ग्रं० का०

आश्रितः (त्रि०) उपविष्टः ।

,, 'बृहस्पतावाश्रित उद्गमालये' इ० ग्रं० का०

आसानावस्थितः (त्रि०) आसीनः, समासीनः, उपविष्टः, (बैठा) ।

,, 'आसनावस्थिते वाक्पतौ वाग्गृहे' इ० ग्रं० का० ।

आसीनः (त्रि०) उपविष्टः ।

,, 'आसीने धवलच्छवौ धनगृहे धिष्ण्येन संवीक्षिते' इ० ग्रं० का० ।

उपविष्टः (त्रि०) समासीनः ।

,, 'उपविष्ट इलातनये तनये' इ० ग्रं० का० ।

उपस्थितः, (त्रि०) १ उपसन्नः, निकटस्थितः, प्राप्तः, ३ आगतः ।

,, 'उपस्थिते वेश्मनि वेश्मनायके' इ० ग्रं० का०

कृतावस्थानम् (त्रि०) स्थितः, आसीनः ।

,, 'कृतावस्थानेऽर्के मदनभवने मन्दसहिते' इ० ग्रं० का० ।

प्रतिष्ठितः (त्रि०) संस्थितः।

„ 'प्रभाकरे पङ्गुगृहे प्रतिष्ठिते' इ० ग्रं० का०ः

व्यवस्थितः (त्रि०) प्रतिष्ठितः।

„ 'एवं देशाधिनाथा ये ग्रहवेधे व्यवस्थिताः।' इति नरपतिजयचर्यायाम्।

संस्थः (त्रि०) अवस्थितः।

„ 'ग्रहो यदि च कर्मणि सस्थः' इ० जा० पा०।

स्थः (त्रि०) पदान्ते तिष्ठत्यस्मिन् 'घञर्थे कः'।

„ 'राहुश्चतुष्टयस्थो मरणाय निरीक्षितः पा ः।' इति सारावल्याम्।

स्थितः (त्रि०) १ वर्तमानः, २ समुपस्थितः, ३ निश्चलः, स्थिरः।

'वपुषि स्थिते स्वगृहतुङ्गगे विधौ' इति।

'लग्नपुत्ररिपुविक्रमस्थिताः शुक्रजीवशनिभास्करा यदा।' इति च वि० मा०।

संस्थितः (त्रि०) व्यवस्थितः।

„ शोभने सस्थिते सोदरेशान्विते कण्टके' इ० ग्रं० का०।

समासीनः (त्रि०) उपविष्ट.।

„ 'समासीने सोमे ससखिसदनेशे सखिगृहे' इ० ग्रं० का०।

श्रितः (त्रि०) १ आश्रितः, २ संलग्नः, संयुक्तः।

„ 'श्रित उषारमणे रमणालये' इ० ग्रं० का०।

संश्रितः (त्रि०) आश्रितः, अनुजीवी।

„ 'संश्रिते कण्टके कोणपे सायपे।' इ० ग्रं० का०।

'श्रितकण्टके च सुरराजमंत्रिणि' इत्यु० भा०।

'धान्यानां नवसंग्रहे शशिशनी लग्ने श्रितैकांशकौ' इ० वि० मा०। समुपाश्रितः (त्रि०) आश्रितः, उपविष्टः (बैठा)।

„ 'माहेयमन्दामृतरश्मिरोधनाः स्वनीचराशिं समुपाश्रिता इमे।' इ० ग्रं० का०।

सेवितः (त्रि०) आश्रितः।

„ 'चेत्सेविता युवतिरत्रिजनुः सुतेन' इ० ग्रं० का०।

अथाधुना स्थानवाचकशब्दोदाहरणानि—

कृतायतनः (त्रि०) कृताश्रयः, कृत आयतन आश्रयो येन।

„ 'कृतायतनः स्वकीयतुङ्गोदये नलिनीवनाधिनाथः।' इ० ग्रं० का०।

कृताश्रयः (त्रि०) कृतपदः।

„ 'कृताश्रयः स्वीयसुहृद्विलग्ने सरस्वतीशः सितसोमयुक्तः।' इ० ग्रं० का०

कृतास्पदः (त्रि०) कृतपदः।

„ कृतास्पदो दैत्यगुरुर्निजोच्चोदये दयानाथनिरीक्ष्यमाणः।' इ० ग्रं का०।

कृतपदः (त्रि०) कृतास्पदः।

कृतं पदं स्थानं येन एवं विधः कुमुदस्य बन्धुश्चन्द्रः।

„ स्वोच्चोदये कृतपदः कुमुदस्य बन्धुः' इ० ज्यो० भ०।

कृतस्थितिः (त्रि०) कृतसंस्था ।
कृता स्थितिः संस्था येन एवं विधो राहुः ।
,, 'घटसिंहवृश्चिकोदयकृतस्थितिर्जीवितं
हरति राहुः ॥' इ० सा० व० ।

संश्रयः (पुं०) आश्रितः ।
यथा—'ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैः' इति रघौ
३।१३

स्थलम् (न०) १ स्थानम् २ स्थलिः ।
,, 'लाभस्थौ सुखभाग्येशौ पश्यन्तो वा सुख-
स्थलम् ।' इ० जा० पा० ।
अपि च—
'शीर्षोदयभाजि कण्टके सन्निचिते दीक्षणधीस्थले
विदीज्ये ।' इति ज्यो० भ० ।

स्थानम् (न०) गृहम् ।
,, 'क्षेत्रस्थाने शुभक्षेत्रे तदीशे शुभसंयुते ।'
इति ।
'तरणीन्दुकुजाः पुत्रस्थाने युक्ता न सौम्यगाः ।'
इति च सर्वार्थचिंतामणौ ।

अथेदानीं मिलित्वाऽव्ययवाचकशब्दोदाहर-
णानि—

उपेत्य (अ०) समुपेत्य ।
,, 'दनुजगुरुमुपेत्यादित्यसूनुर्मदस्थः' इ० ग्रं०
का० ।

मिलित्वा (अ०) समेत्य
,, 'मदे मिलित्वा मृदुमङ्गलेनाः कुर्वन्ति
भार्यामरणं नरस्य ।' इ० ग्रं० का० ।

सम्मिल्य (अ०) मिलित्वा ।
,, 'सम्मिल्य सौम्यास्फुजिदिन्दुजीवाः स्मरे
विवाहं झटिति प्रकुर्युः ।' इ. ग्रं. का. ।

समुपेत्य (अ०) समेत्य ।
,, 'कलेवरेशं समुपेत्य वित्तपः' । इ. ग्रं.
का. ।

समेत्य (अ०) मिलित्वा
,, 'मित्रे कपं मङ्गलहेलिमन्दाः समेत्य जन्तो-
र्जननीं हरन्ति ।' इ. ग्रं. का. ।
अथवा—
'मित्रोदयं राजमदं स्वराज्यं राज्यं रिपो-
र्यच्छति यो जनेशः ।
नेतुं समेत्योदयमेवमीयात्तमादराद्वैरिज-
नेरितार्थः ॥
अस्यार्थः—मित्रोदयं लग्नस्थसूर्यं, राज-
मदं सप्तमस्थचन्द्रं, स्वराज्यं धनस्थबुधं
एवं विधं उदयं लग्नं समेत्य प्राप्येति ।
इति ज्योतिर्विदाभरणे ।

अथ साम्प्रतं प्राप्यवाचकाव्ययशब्दोदाहर-
णानि—

अधिगम्य (अ०) सम्प्राप्य ।
,, 'सूर्यात्मजांशमधिगम्य हिमांशुरङ्गे' इ.
जै. प. ।

प्राप्य (अ०) अधिगम्य ।
,, प्राप्येन्द्रमन्त्रीन्दुगृहं यदोदये' इ. ग्रं. का.

सम्प्राप्य (अ०) अधिगम्य ।
,, 'सम्प्राप्य पंगुः कलशं कलेवरे' इ. ग्रं.
का. ।

अथ साम्प्रतं सम्बन्धपर्यायाणामुदाहर-
णानि—

पृक्तिः (स्त्री०) सम्पर्कः, स्पृष्टिः, स्पर्शः ।

,, कलेवरेशे निजभेऽथवान्त्ये पृक्तौ जनौ चेत्कलुषग्रहाणाम् ।' इति ग्रं. का. ।

संयोगः (पुं०) सम्पर्कः ।

,, संयोगो भवभे दिवाकरभुवः' इ. ग्रं. का. ।

संसर्गः (पुं०) सङ्गः, सङ्गमः ।

,, संसर्गस्तनुभवने दिनेशचान्द्रयोः ।' इ, ग्रं.

संस्पर्शः (पु०) । १–स्पर्शः । २–सम्बन्धः ।

,, संस्पर्शे मृतिमन्दिरे तनुविभोः सौम्यैर्यदा नेक्षिते' इ. ग्रं. का. ।

समागमः (पु०) संयोगः ।

,, 'समागमे शीतरुचेः कलेवरे ।' इ. ग्रं. का.

सम्पर्कः (पु०) १–सम्बन्धः । २–संयोगः । ३–मेलकः ।

,, 'सम्पर्कः सहजगृहे शुभग्रहाणाम्' इ ग्रं.

सम्बन्धः (पुं०) संयोगपूर्वः ।

,, 'सत्सम्बन्धे भाग्यगेहे विधीशे सद्भिर्दृष्टे जायते भाग्यवान्ना ।' इ. ग्रं. का. ।

स्पर्शः (पुं०) १–सम्पर्कः । २–स्पर्शनम् ।

,, स्पर्शे वित्ते बोधनस्याथवेन्दोः' इ. ग्रं. का.

स्पृष्टिः (स्त्री०) पृक्तिः, सम्पर्कः ।

,, स्पृष्टौ कलेवरगृहे यदि लोहितांशोः' इ. ग्रं. का. ।

अथाऽधुनासम्बन्धिपर्यायोदाहरणानि—

संयोगी (इन्) (त्रि०) संयोगविशिष्टः ।

,, संयोगिनीहास्तगृहे भृगोर्जनेः' इ. ग्रं. का. ।

संसर्गी (इन्) (त्रि०) । १–संसर्गविशिष्टः । २–सङ्गी । मत्वर्थीय इति ।

,, 'खलसंसर्गिणि भावे' इति जै. प. ।

सम्पर्की (इन्) (त्रि०) सम्पर्कविशिष्टः ।

,, 'सम्पर्किणि द्यूनगृहे दिवाविभोः ।' इ. ग्रं.

सम्बन्धी (इन्) (त्रि०) सम्बन्धविशिष्टः, गुणवान्, संयुक् ।

,, 'चन्द्रोविलग्नसम्बन्धी वाहनेशसमन्वितः ।' इति जा. पा. ।

अथ सम्प्रतीहोपयोगिनामण्प्रत्ययान्तादीनां युक्तस्थितादिवाचकप्रकीर्णशब्दोदाहरणानि प्रदर्श्यन्ते—

यथा—अण्प्रत्ययान्ता :—

कौलः (त्रि०) कुलं वंशः, तत्र भवः, इत्यनेनाण् प्रत्ययः । दशमभावस्थ इत्यर्थः ।

स्मारः (त्रि०) स्मरः कामः 'तत्र भवः' इत्यनेनाण् प्रत्ययः । सप्तमभावस्थ इत्यर्थः

कौशः (त्रि०) कुशं जलं 'तत्र भवः' इत्यनेनाण् प्रत्ययः । चतुर्थभावस्थ इत्यर्थः ।

यथा—'स्मारोऽसुरेन्द्रमहितः सहसा समेतः कौलः कलाधरसुतो यदि जन्मदिष्टे ।
कौशोऽत्रिजोऽखिलतनुः पदमन्दिरं सत्' इति ग्रं. का. ।

अथवा—

'कौशो भवेत्कमलिनीपरिणायकश्चेत्स्मारः सवित्कविरिहाहवयानकाले ।'
इति ज्यो० भ० ।

अधिकलः (पुं०) पूर्णः ।

यथा—'पुरप्रवेशेऽधिकले विधौ हितः' इ. ज्यो. भ.

अधिकृत् (त्) (त्रि०) अधिकारवान् ।

'लग्नाधिकृति' 'लग्नाधिकारवतीत्यर्थः जं० प० ।

अधियोगसञ्ज्ञः (पुं०) योगविशेषः ।

,, 'एकोऽपि जीवो बलवान् विलग्ने केन्द्रत्रिकोणे शशिजः कविर्वा । द्वाभ्यां च ताभ्यामधियोगसञ्ज्ञः' इ० वि० मा० ।

अधिश्रितः (त्रि०) स्थितः ।

,, 'सौम्योऽधिश्रितकण्टकोऽतिबलवान्' इ० वि० मा० ।

अध्यासितः (त्रि०) १ अधिष्ठितः, २ निषेवितः ।

,, 'अध्यासितेऽस्तेऽवनिजेऽङ्गना क्षतिः' इ. ग्र.

अध्यासीनः (त्रि०) उपविष्टः ।

,, 'अध्यासीनेऽङ्गे गुरावङ्गपुष्टिः' इ. ग्रं. का.

अध्युषितः (त्रि०) उषितः, स्थितः । 'वसा' इति भाषा

,, ''पदतो धनभे कलाधिभूगुरुशुक्राध्युषिते' जैं० प० ।

अन्वितः (त्रि०) युक्तः, मिलितः ।

,, 'पापान्विते यदि विदेशगतोऽतिमूर्खः' इ० जा० पा० ।

अभिगतः (त्रि०) सेवितः, आश्रितः ।

,, 'कायाख्येऽभिगत इनात्मजे सचापे' इ० ग्रं०

अभ्युपेतः (त्रि०) उपगतः, प्राप्तः ।

,, 'तुषाररश्मौ तनयेऽभ्युपेते' इ० ग्रं० का० ।

अयातः (त्रि०) अगतः, अप्राप्तः ।

,, 'शुभदृष्टिमयाते' इ० जैं० प० ।

अवलम्बितः (त्रि०) संश्रितः, आश्रितः ।

,, 'अवलम्बित उद्गमगेह इने' इ० ग्रं० का० ।

१–२६

अष्टमः (त्रि०)
नवमः
षष्ठः

,, 'अष्टमो मङ्गलः सौरिर्नवमः षष्ठ आस्फुजित् ।' इ० ग्रं० का० ।

आकीर्णः (त्रि०) १ व्याप्तः, २ समाक्रान्तः

,, 'आकीर्णेऽङ्गे पद्मिनीपालसूनौ इ. ग्र. का. ।

आक्रान्तः (त्रि०) १ कृताक्रमणः, व्याप्तः, २ अभिभूतः, पराभूतः व्याकुल इत्यर्थः ।

,, श्यामो वा व्यपगतरश्मिमण्डलो वा रूक्षो वा व्यपगतरश्मिवान् कृशो वा । आक्रान्तः' इति भृगुसिद्धान्ते' इति सूर्यसिद्धान्ते रङ्गनाथविवृतौ ।

अथवा—

'नेत्रद्वयं पापयुतं च पापाक्रान्तौ तदीशौ' इ० ग्रं० का० ।

आरूढ (त्रि०) कृतारोहणम् ।

,, 'तमोग्रहौ शुभारूढौ' इत्युडु प्र० ।

आवासः (पुं०) गृहम्, वासस्थानम् ।

यथा—'आवासे सुरमंत्रिणो हरिपदे' इ० ग्रं० का०

आश्रित्य (अ०) संश्रित्य ।

,, 'यस्मिन्भावे स्थितः खेटस्तदाश्रित्य स्वकं फलम् । ददाति' इति श्लोकशतके ।

कलितः (त्रि०) आप्तः, युक्तः

,, 'भार्गवेण कलिते व्ययलाभे' इ० ग्रं० का० ।

अथवा—

'पापयुग्मकलिते सुतपुण्ये' इ० जैं० प० ।

कृताधिकारः (त्रि०) कृतः अधिकारः स्वामित्वं येन ।

,, 'निशाकरागारकृताधिकारः' इति । कर्क-

३०–५१

राशि गत इत्यर्थः । इ० जै० प० ।

क्षीणकलः (पुं०) अपूर्णकलः ।

„ 'क्षीणकलाकलापः' क्षीणचन्द्र इत्यर्थः' इ० जै० प० ।

चन्द्राधियोगः (पुं०) योगविशेषः ।

„ 'सौम्यैः स्मरादिनिधनेष्वधियोग इन्दोः' इ० बृ० जा० ।

दृष्टियुतः (त्रि०) दृगाढ्यः ।

„ 'बुधदृष्टियुते सौख्ये' 'ज्ञस्य दृशायुक्त' इत्यर्थः । जै० प० ।

निरतः (त्रि०) १ लीनः, तत्परः, २ नियुक्तः अधिकृतः ।

,, 'वैरिरन्ध्रनिरतैरतिपापैरीक्षिते शशिनि मृत्युमुपैति । इ० वि० मा० ।

निष्ठः (त्रि०) स्थितः ।

„ 'मानसे मलिनखेचरनिष्ठे' इति ।

अथवा—

'सैंहिकेयनलिनीपतिनिष्ठे' इति च जै. प. ।

पतितः (त्रि०) प्रस्कन्नम्, गलितः ।

,, 'आयारिषूग्राः पतिता हरन्ति कष्टं शिशूनां जनने तदानीम् ।' इ० ग्रं० का० ।

प्रकल्प्य (अ) कल्पयित्वा ।

यथा—

'इत्थं तातादिभावानां लग्नं तत्तत्प्रकल्प्य वै । सर्वं फलं वदेत्' इ. श्लो. श. ।

प्रपूर्णः (त्रि०) } पूरितः
प्रपूरितः ,, }

,, 'प्रपूर्णेऽब्जे षड्बलैः किं कलाभिः' इ. ग्रं.

„ प्रपूरिते षोडशभिः कलाभिः सुधाकरे' इ. ग्रं. का. ।

मिश्रः (त्रि.) मिलितः, मिश्रितः, सम्पृक्तः, संयुक्तः ।

„ अत्यन्ताशुभदः पापः पापमध्ये यदा भवेत् सम्बंधी तु शुभो मिश्रोऽसम्बन्धी त्वशुभप्रदः ।' इ. श्लोक श.

यथातथा (अ०) क्रमनिवृत्यर्थवाचकोऽयम् ।

,, निधनारिधनव्ययस्थिता रविचन्द्रारयमा यथा तथा ।' इति बृ. जा ।

याप्यः (त्रि०), यापनीयः, निरसनम्, परित्यागः ।

,, 'न शुभगदिता योगाः सद्दृष्टा याप्याः स्युः ।'

पूर्ण यथोक्तं फलं न प्रयच्छन्तीत्यर्थः । इ. बृ. जा. ।

योगाधियोगः (पुं०) योगविशेषः ।

, 'योगाधियोगः सहितस्त्रिभिः (ज्ञेज्याच्छैः) स्यात्' इ. वि. मा. ।

वहः (त्रि०) वाहकः, वहनकर्ता ।

,, झषविशेषभुजा सयमासृजा धिषणधिष्ण्यमृगाङ्कवहं धनुः ।' इति ज्यो. भ. ।

अथवा—

,, 'धिषणधिष्ण्यपधिष्ण्यवहं धनुः' इति ।

अथवा—

,, 'उदयगा वनिता विधुभूवहा' इति च ग्रं.

विराजमानः (त्रि०) दीप्तिविशिष्टः । शोभमानः, सुशोभितः (बैठा) ।

,, विराजमाने द्विजराजखेचरे कृशे त्रिके भूतनयान्विते तथा ।' इ. ग्रं. का. ।

समनुपतितः (त्रि०) सम्यक् प्रकारेणानुपतितोऽनुगलितः (गिरा हुआ) ।

,, 'समनुपतिताः सबुधास्त्रयो ग्रहाः' इ. वृ.जा॰

,, अथेदानीं मतुब् प्रत्ययान्ताः शब्दाः प्र. द.

तपोवान् (त्रि०) गुरुसहितः ।

तमोवान् (त्रि०) राहुसहितः ।

भानुमान् (त्रि०) रविसहितः ।

,, 'व्योम्निभानुमति किं तपोवति' इ. ग्रं.का.

अथवा

'अचलाजशनीक्षितवत्युदये' इति गिरधरः ।

अङ्गपवान् (त्रि०) लग्नेशसहितः ।

अस्तपवान् (त्रि०) सप्तमेशसहितः ।

,, 'मन्मथेऽङ्गपवतीह नुर्मृतिर्मन्मथेऽस्तपवति स्त्रियास्तथाः' इति ज्यो. भ. ।

पण्डितवान् (त्रि०) बुधसहितः ।

,, 'पण्डायां पण्डितवति' पञ्चमे बुधसहितः'

साधुमान् (त्रि०) शुभसहितः ।

,, 'सुधाकरे साधुमति' शुभग्रहसहिते चन्द्र'

मन्दवान् (त्रि०) शनिसहितः ।

,, 'चन्द्रे मन्दवति' (शनिसहिते चन्द्र इत्यर्थः)' इति च ज्यो. भ. ।

अथेदानीं मत्वर्थीयशब्दोदाहरणानि—

अधिकारी (इन्) (त्रि०) अधिकारोऽस्ति अस्य अत इनिठनावितीनिः ।

यथा—'प्रथमभवनचारी मृत्युभावाधिकारी' इ० ग्रं० अं० ।

अधिशाली (इन्) (त्रि०) युक्तः, पदान्तेषु क्तवाचकोऽयम् ।

,, 'निधनभवनपाली सहोत्थाधिशाली' इ० ग्रं० अं० ।

अवलम्बी (इन्) (त्रि०) आश्रितः । प्रालेयभानाववलम्बिनि द्युने' इ. ग्रं. का.

केन्द्री (इन्) (त्रि०) केन्द्रेऽस्त्यस्मिन् अत इनिठनावित्यनेन मत्वर्थीय इनिः ।

,, 'यस्याङ्गिनः केन्द्रिणि मंत्रिणीह' इ० ग्रं०

जुः (ष्) (त्रि०) सेवनम् । 'जुषी' प्रीतिसेवनयोः ।

'क्विप् च' इत्यनेन क्विप् । मत्वर्थीयः ।

,, 'तस्य त्रिकोणजुषि कष्टतमे तदानीम्' इति प्रश्नमार्गे ।

पाली (इन्) (त्रि०) स्वामी । 'पाल' रक्षणे । अत इनिठनावित्यनेन मत्वर्थीय इनिः ।

,, 'सुतस्थानपाली रिपुस्थानशाली' इति ।

'निधनभवनपाली सहोत्थाधिशाली इति च ग्रं० अं० ।

भाक् (ज्) (त्रि०) पृथक्करणम् । 'भाज्' पृथक्करणे ।

'मत्वर्थीयः क्विप्, । पदान्ते युक्तवाचकोऽयम् ।

,, 'शीर्षोदयभाजि कण्टके सन्निचिते दीक्षणधीस्थले विदीज्ये ।' इति । 'विदि विशोदयभाजि' इति । 'मकरमङ्गलं रविजभाजम्' इति च ज्यो० भ० ।

अथवा—

'तुर्य्यतिग्मरश्मिसुतभाजि' इति । 'तुर्य्ये

चान्द्रिभाजि' इ० जै० प०।

अथवा—

'भानुजन्मनि मृगोदयभाजि इ० ग्रं० का०

यायी (इन्) (त्रि०) १ यातः, २ संग्रामे अग्रगामी आक्रमणकारी।

" काव्यः पातालयायी' इ० जा० लं०।

'मदनपतिर्द्यूनयायी' इ० जै० प०।

'राहुवक्त्रे स्थिते सूर्ये चन्द्रे हृदयसंस्थिते। यायिनो विजयस्तत्र' इ० न० ज०।

युक् (ज्) (त्रि०) योगः। 'युजिर्' योगे। 'ऋत्विग्दधृक्स्रगित्यादिना 'क्विन्' 'मत्वर्थीयः।'

,, 'आरयुजि व्यये' इति। 'वागधीशयुजिव्यये इ० जै० प०।

अथवा—

'अन्त्ये गिरीशयुजि विद्युजिभाग्ये' इ० ग्रं० का०।

योगी (इन्) (त्रि०) योगयुक्तः। योगोऽस्यास्ति। 'अत इनठनावितीनिः।

,, 'तुर्य्ये रुधिरयोगिनि' इ० जै० प०।

अथवा—

'मेदिनीतनययोगिनि युग्मे' इ० ग्रं० का०

विहारी (इन्) (त्रि०) विहारकर्त्ता। 'मत्वर्थीय इनिः।'

,, स्वांशकात्सलिलभे गुरुभृग्वोर्दृष्टियोगयुजि सौधविहारी।' इ० जै० प०।

संयोगी (इन्) (त्रि०) संयोगविशिष्टः। यथा—'संयोगिनीहास्तगृहे भृगोर्जनेः' इ० ग्रं०

संसर्गी (इन्) (त्रि०) संसर्गविशिष्टः, २ सङ्गी 'मत्वर्थीय इनिः।

,, 'खलसंसर्गिणि भावे' इ० जै० प०।

सङ्गी (इन्) (त्रि०) सक्तः, सङ्गविशिष्टः

,, 'पद्मिनीरमणसङ्गिनि तुर्ये' इति। 'द्वादशेऽर्कशिखिसङ्गिनि।

'तुर्ये केतुसङ्गिनि' इति च जै० प०।

अथवा—

'रोहिणीरमणसङ्गिनि शौर्य्ये' इति ग्रं०।

सम्पर्की (इन्) (त्रि०) सम्पर्कविशिष्टः।

,, 'सम्पर्किणि द्यूनगृहे दिवाविभोः' इ. ग्रं.।

सम्बन्धी (इन्) (त्रि०) सम्बन्धविशिष्टः, गुणवान्, संयुक्।

,, 'चन्द्रोविलग्नसम्बन्धी वाहनेशसमन्वितः।' इ० जा० पा०।

स्थायी (इन्) (त्रि०) पश्चात्क्षेत्रगामी, पश्चाद्वादकारी, स्थायी पौरसंज्ञो वा राजा।

,, 'राहुवक्त्रे स्थितेसूर्ये चन्द्रे हृदयसंस्थिते। यायिनो विजयस्तत्र स्थायिनो भङ्ग आहवे।' इ० न० ज०।

स्पृक् (श्) (त्रि०) संस्पर्शनम्। 'स्पृश' संस्पर्शने।

'स्पर्शोऽनुदके क्विन्' 'मत्वर्थीयः।

,, 'मदनस्पृशि चावनेये' इ. ज्यो. भ०।

अथवा—

यदा द्वितीयस्पृशि भूकुमारे' इ. ग्रं. का.।

अथ सम्प्रति 'णिनि' प्रत्ययान्तशब्दोदाहरणानि—

आलम्बी (इन्) (त्रि०) आश्रयी। आल-
म्बितुं शीलमस्यास्ति इति णिनिः।

,, 'घनधाम्नि निजोच्चशशिगञ्जुचरालम्बिनि'
इ० जै० प० ।

गामी (इन्) (त्रि०) गमनशीलः । 'गम्लृ'
गतौ ।

'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इत्य-
नेन णिनिः ।

,, 'कलशगामिनि पङ्कजिनीपितौ' इ. जा. भ. ।

अथवा—

'युवतिगामिनि शीतलरोचिषि' इ.ग्रं. का. ।

चारी (इन्) (त्रि०) चरणशीलः । 'चर'
गतिभक्षणयोः 'सुप्यजातौणिनिस्ताच्छील्ये'
इत्यनेन णिनिः ।

,, 'प्रथमभवनचारी मृत्युभावाधिकारी'
इ. ग्रं. ग्रं. ।

अथवा—

'चण्डांशुमाली मृतिभावचारी' इ. ग्रं. का. ।

निवासी (इन्) (त्रि०) निवसनशीलः ।
निवसति तच्छीलः । वस० णिनिः ।

,, 'मेदिनीतनयभागनिवासी' इ. ग्रं. ग्रं. ।

अथवा—

'अथ निवासिनि सोमगृहांशके' इ.ग्रं.का. ।

वर्त्ती(इन्) (त्रि०)वर्तिष्णुः । वर्तनशीलः ।
'अलङ्कृञ्निति 'इष्णुच्' ।

,, 'सराजमंत्री कुलमानवर्ती सहंसभूमङ्गलला-
भभावः ।' इति ।

'कलशवर्तिनि योंऽशुभुवि व्रजेत् ।' इति
च ज्यो० भ० ।

अथवा—

'काये सकाव्ये वृषवर्तिनीन्दौ' इ. ग्रं. का. ।

वासी (इन्) (त्रि०) वसनशीलः । 'वस'
निवासे ।

'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इत्यनेन
णिनिः ।

यथा—'वधूभवासिनि क्षपाधिनायके' इ. ग्रं. का. ।

शाली (इन्) (त्रि०) शोभायमानः
शालते ।

'शाल' कत्थने । ताच्छील्ये णिनिः पदान्ते
युक्तवाचकोऽयम् ।

,, 'सुतस्थानपाली रिपुस्थानशाली' इ. ग्रं. ग्रं.

अथवा—

'कलत्रशाली सकुजः कलापः' इ. ग्रं. का. ।

अथेदानीं सहसमासजशब्दोदाहरणानि—

साधिकारः (त्रि०) अधिकारसहितः ।
'अधिकारेण स्वोच्चादिस्वामित्वेन
सहितः । 'सहस्य सः संज्ञायाम्' इत्यनेन
'स' इत्यस्य पूर्वनिपातः ।

,, सहोदरे भास्वति साधिकारे इति । 'तुङ्गा-
दिवर्गे किमु साधिकारे वित्तेऽर्ञ्चिते' इति
च ग्रं. का. ।

सघनः (पु०) घनेन लग्नेन सहितः ।
समदः ,, मदेन सप्तमेन सहितः ।
ससुखः ,, सुखेन चतुर्थेन सहितः ।

,, 'सघनः कविसूनुरुद्गमे समदो राजसुतो
यदातदा । ससुखो गुरुरालयाश्रयात्'
इति. ज्यो. भ. ।

तत्रैव—

ससौम्यराज्यश्च सभास्वदायः सपूज्यकेन्द्रः ससितोदयश्चेत्' इति. ज्यो. भ.।

'सराजमंत्री कुलमानवर्ती सहंसभूमङ्गल-लाभभावः' इति. ज्यो. भः। 'झषविशेष-भुजा सयमासृजा' इति. ज्यो. भ.। 'करि-करेऽसृजि पूष्णि सलेयभे' इति. ज्यो. भ.। 'सवित्कविरिहाह्वयानकाले' इ. ज्यो. भ.। 'समन्दमृगोदये' इति. ज्यो. भ.। 'सविदि भीरुघने कविमानगे' इति च ज्यो. भ.।

अथवा—

'सरस्वतीशे ससरस्वतीशे' इ. ग्रं. का.।

अथाधुना दृष्टिपर्यायोदाहरणानि—

आलोकः (पुं०) दर्शनम्।

,, 'निशाकरालोकगतेऽस्तगे रवौ' इति।

आलोकनम् (नं०) ईक्षणम्।

,, 'आलोकनाप्ते विधिगे क्षपाकरे' इति।

आलोचनम् (न०) दर्शनम्।

,, 'आलोचनेतेऽस्तगते महीसुते।' इति।

ईक्षणम् (न०) दृष्टिः।

,, 'मन्देक्षणेन सहिते मदमन्दिरे नुः' इति।

ईक्षा (स्त्री०) दृक्।

,, 'ईक्षागुरोर्बलवती कथिताऽतिशस्ता नो सा शुभा भवति भास्करनन्दनस्य।' इ. ग्रं.।

दर्शनम् (न०) दृष्टिः।

,, 'सहोदरे भास्करिदर्शनान्विते' इति।

दृक् (श्) (स्त्री०) ईक्षा।

,, 'पञ्चत्वगेहे पविपाणिपूज्ये दृशासमेते बलिवन्दितस्य।' इति।

दृशिः (स्त्री०) दृष्टिः।

,, 'शशाङ्कदृश्या सहिते स्वगे शनौ' इति।

दृष्टिः (स्त्री०) दर्शनम्।

,, 'भार्यानिकेतं भृगुदृष्टियुक्तं नरस्य पाणि-ग्रहणंत्ववश्यम् इति।

द्योतनम् (न०) वीक्षणम्।

,, दिवाकरद्योतनगेऽर्थभेगुरौ' इति।

निध्यानम् (न०) दर्शनम्।

,, महीजनिध्यानमितेऽस्तभावे' इति।

निभालनम् (न०) वीक्षणम्।

,, स्मरे कुजे काव्यनिभालनंगते' इति।

निर्वर्णनम् (न०) दृष्टिः।

,, 'निर्वर्णनेते धिषणस्य भार्गवे' इति।

निशमनम् (न०) दृक्।

,, 'कल्याणे सकवौ गुरोर्निशमनंयाते मही-नन्दने' इति।

निशामनम् (न०) दृष्टिः।

,, 'सूरेर्निशामनमिते तनये तमीशे' इति च ग्रं. का.।

अथेदानीं दृष्टपर्यायोदाहरणानि—

अवलोकितः (त्रि०) ईक्षितः।

यथा—'खस्थे हिमांशाववलोकितेऽहिना' इ. ग्रं.।

आलोकितः (त्रि०) दृष्टः।

,, 'आलोकितेऽखिलखगैर्जननोदये नुः' इ. ग्रं.

ईक्षितः (त्रि०) विलोकितः।

,, 'यदि हरी हरिगौ शुभदेक्षितौ' इ. ग्रं. का.

निरीक्षितः (त्रि०) दृष्टः।

,, 'षष्ठेशेन निरीक्षिते सुतवती जारेण संजा-यते' इ. जा. पा.।

परिलोकितः (त्रि०) दृष्टः ।
,, 'विधौ विधिस्थे परिलोकिते विदा' इ. ग्रं.
परीक्षितः (त्रि०) दृष्टः
,, 'कलेवरेशे कलुषैः परीक्षिते' इ. ग्रं. का. ।
प्रदृष्टः (त्रि०) प्रेक्षितः ।
,, 'खलैः प्रदृष्टे खलराशियाते' इ. ग्रं. का. ।
प्रेक्षितः (त्रि०) दृष्टः ।
,, 'विवस्वता प्रेक्षित ऋक्षनाथे' इ. ग्रं. का. ।
प्रोद्वीक्षितः (त्रि०) दृष्टः
,, 'प्रोद्वीक्षिते पङ्कजिनीप्रियेण' इ. ग्रं. का. ।
लोकितः (त्रि०) ईक्षितः ।
,, 'चित्तोत्थस्थे बुधगुरुविधुभिर्लोकिते लोकबन्धौ' इ. ग्रं. का. ।
विलोकितः (त्रि०) अवलोकितः ।
,, 'कल्याणकायभवनेशविलोकितौ वा' इ. ग्रं.
संवीक्षितः (त्रि०) समीक्षितः ।
,, 'संवीक्षितेऽखिलदृशा यदि लोकबन्धौ लोकम्पृणेन वृषगेण सभार्गवेण । इ. ग्रं. ।
सन्दृष्टः (त्रि०) अवलोकितः ।
,, 'सन्दृष्टौ हरपतिना हरी हरिस्थौ' इ. ग्र. ।
समालोकितः (त्रि०) दृष्टः ।
,, 'समालोकितेसौरिणा सौख्यभावे' इ. ग्रं. ।
समीक्षितः (त्रि०) समालोकितः ।
,, 'सतां गृहे शुभग्रहैः समन्विते समीक्षिते' इ.

अथाधुना दृष्टिदृष्टवाचकप्रकीर्णशब्दोदाहरणानि—

दत्तनेत्रः (त्रि०) दत्तदृष्टिः ।
,, 'सुतालयदत्तनेत्रः' इ. जै. प. ।
दृष्टदेहः (त्रि०) दृष्टमूर्तिः ।
,, 'रविदृष्टदेहः' इ. जै. प. ।
दृष्टमूर्तिः (त्रि०) दृष्टशरीरः ।
,, 'बृहस्पतिर्भौमगृहेऽष्टमस्थः सूर्येन्दुभौमार्कजदृष्टमूर्तिः । इ. स. चि. ।
दृष्टशरीरः (त्रि०) दृष्टदेहः ।
,, 'प्रश्नतनोर्यदि पापनभोगः पञ्चमगो रिपुदृष्टशरीरः ।' इ. मु. चि. ।
दृष्टिघटितः (त्रि०) ईक्षणघटितः ।
,, 'शुक्रदृष्टिघटिते रसवादी' इ. जै. प. ।
दृष्टिशुद्धः (त्रि०) दृक्शुद्धः ।
,, 'हृतदृष्टिशुद्धः ।' 'पापदृष्टिरहित इत्यर्थः । इ. जै. प. ।
प्रेक्षणता (स्त्री०) वीक्षणता ।
यथा—'कलानिधिप्रेक्षणतां प्रयाते' इ. जै. प. ।
प्रेक्षणत्वम् (न०) वीक्षणत्वम् ।
,, 'छायापुत्रप्रेक्षणत्वं प्रयातः' इ. जै. प. ।

अथ साम्प्रतं युतीक्षणवाचकशब्दोदाहरणानि—

ईक्षान्वयवान् (मतुबन्तः) (त्रि०) दृग्योगवान् ।
,, 'मान्दौ वेश्मस्थे तत्पतीक्षान्वयवति' इ. प्र.
दर्शनयोगः (पुं०) दृष्टियोगः ।
,, 'मन्दराहुकृतदर्शनयोगे' इति ।
युतिदृक् (श्)(स्त्री०) योगदर्शनम् ।
,, 'विमलयुतिदृशा' सद्योगदृष्ट्या इत्यर्थः । इति ।
युतिवीक्षणम् (न०) योगदृक् ।
,, 'अर्कजीवयुतिवीक्षणसत्त्वे' इति च जै. प. ।
युतीक्षणम् (न०) योगवीक्षणम् ।
,, 'सौख्यालये सौम्ययुतीक्षणे यदि' इ. ग्रं. ।

वीक्षणसमागमः (पुं०) ईक्षान्वयः ।

„ 'सौम्यवीक्षणसमागमसत्वे' इ. जै. प. ।

अथ सम्प्रति दृष्ट्वा वाचकाव्ययशब्दोदाहरणानि—

अवेक्ष्य (अ०) आलोक्य ।

„ 'विधोर्बलमवेक्ष्य वा दलनकण्डकं गृहाङ्गणम्' इ. मु. चि. ।

आलोक्य (अ०) दृष्ट्वा ।

„ 'आलोक्य वक्रो नृविलग्नगं शनिं शिशोः श्मशाने जननं करोति हि ।' इ. ग्रं. का. ।

दृष्ट्वा (अ०) विलोक्य ।

„ 'दृष्ट्वोदयस्थं दनुजार्च्चितं मरुन्मंत्री विधत्ते विगदं विशं यदि ।' इ. ग्रं. का. ।

प्रेक्ष्य (अ०) दृष्ट्वा ।

„ 'नृलग्नगं प्रेक्ष्य कुजः श्मशाने' मन्दमित्यनुवर्त्तते । इ. बृ. जा. ।

विलोक्य (अ०) आलोक्य ।

„ 'तत्रारिष्टं तथा चेष्टं विलोक्य प्रबलं वदेत्' इ. श्लो. श. ।

सन्दृश्य (अ०) दृष्ट्वा ।

„ 'सन्दृश्य काव्यं स्मरगं सुरेज्यः करोति लब्धि द्रुतमङ्गनायाः ।' इ. ग्रं. का. ।

समीक्ष्य (अ०) आलोक्य ।

„ 'निधानगो विधीश्वरः स्वकीयमन्दिरं यदा । समीक्ष्य मानवेश्वरं करोति' इ. ग्रं. का. ।

अथाधुना मध्यपर्यायोदाहरणानि—

अन्तः (र्) (अ०) मध्यः ।

„ अन्तः शशिन्यशुभयोर्मृगगे पतङ्गे' इ. बृ. जा.

अन्तरम् (न०) मध्यः ।

„ 'सदन्तरे व्योम्नि सुधाकरान्विते' इ. ग्रं.

अन्तरा (अ०) मध्यः ।

„ 'अन्तराऽसृजि सौम्यखेटयोः' इ. ग्रं. का. ।

अन्तरालम् (न०) अभ्यन्तरम् ।

„ 'किंवार्कचन्द्रावसदन्तराले' इ. ग्रं. का. ।

अन्तरालकम् (न०) अभ्यन्तरम् ।

यथा—'सदन्तरालके तुषाररोचिषि' इ. ग्रं. का. ।

अभ्यन्तरम् (न०) अन्तरालम् ।

„ 'अभ्यन्तरे कलमषखेटयोः कलेट्' इ. ग्रं. का

मध्यः (पुं० न०) अन्तरम् ।

„ 'मध्येऽसतां पुष्करवासिनां शशी' इ. ग्रं. का

अथाधुना मध्यगतपर्यायोदाहरणानि—

अन्तरगतः (त्रि०) मध्यगतः ।

„ 'शुक्रः खलान्तरगतः सखलः सिताद्वा' इ.

अथवा—

'अंशे शुभान्तरगते भवपे' इ. ग्रं. का. ।

अन्तर्गतः (त्रि०) मध्यगतः ।

„ "अन्तर्गते शोभनयोः शशांके' इ. ग्रं. का. ।

मध्यगः (त्रि०) अन्तर्गतः ।

„ 'चतुष्टयेऽथो शुभमध्यगेऽब्जे' इ. ग्रं. का. ।

मध्यगतः (त्रि०) मध्ययातः ।

„ 'सौम्यमध्यगतेऽथवा' 'शुभयोरन्तर्गत' इत्यर्थः जा. पा. ।

मध्ययातः (त्रि०) मध्यगतः ।

„ 'लाभालये तदधिपेऽमलमध्ययाते' इ. ग्रं.

अथेदानीं विनार्थवाचकाव्ययशब्दोदाहृणानि—

अन्तरेण (अ०) विना ।

„ 'शुभदृष्टिमन्तरेण' 'शुभदृष्टिं विनेत्यर्थः । जै. प. ।

ऋते (अ०) विना

,, 'पापाभ्रसद्योगमृतेऽमृतांशौ' इ. ग्रं. का. ।
विना (अ०) हिरुक् ।
द्व्याप्ता अस्तमिते विना शनिसितौ' इ.जा.
पा. हिरुक् (अ०) विना ।
,, 'हेलिं हिरुग् हिमकराद् द्रविणे व्यये च'
अथ साम्प्रतं वर्जितवाचकशब्दोदाहरणानि—
उज्झितः (त्रि०) वर्जितः ।
,, 'अथो, बलोज्झिते लोचनपे त्रिके वा'
ऊनः (त्रि०) हीनः ।
,, 'कोलेक्षिते तद्गृहहेतुनाऽर्थोनो दुःख तप्तः'
ऊनित (त्रि०) वर्जितः ।
,, 'वीर्योनिते भवधवे' इ. ग्रं. का. ।
च्युतः (त्रि०) रहितः ।
,, नीचोनो भगणच्च्युतः षडधिकश्चेत्षड्-
हृदौच्चं बलम्' इ. जा. प. ।
अथवा—
,, 'स्वोच्चोनितो दिविचरो रसभात्प्रपुष्टश्च-
क्राच्च्युतः कृतलवः खपुराणभक्तः ।' इति
मुकुन्दपद्धतौ ।
मुक्तम् (त्रि०) रहितम् ।
,, 'नीचारिपापगगनाटनदृष्टिमुक्ते' इ. जा.
पा. वर्जितः (त्रि०) रहितः, परित्यक्तः ।
,, 'द्रष्ट्रा वर्जितदृश्यकस्य गुरुणा' इ. जा. प.
वर्ज्यः (त्रि०) वर्जनीयः ।
,, 'योषाप्तिवर्ज्यमितरान् क्षपयन्ति भावान्
पापाः' इ. वि. मा. ।
वि (अ०) विगतः ।
यथा—'सहजपापनिरीक्षितचन्द्रमा विशुभदृग्
जननी–मरणप्रदः ।' इत्यु० भा० ।

विमुक्तः (त्रि०) रहितः ।
,, 'दक्षाक्षिकाणोऽमलदृग्विमुक्ते' इ. ग्रं. का. ।
वियुक्तः (त्रि०) वियुतः ।
,, 'भज्ञेन्दुवागीशदृशा वियुक्ते' इ. ग्रं. का. ।
वियुतः (त्रि०) वियुक्तः ।
,, 'अथो सोग्रे सोमे व्यय उदयपे वीर्यवियुते'
विवर्जितः (त्रि०) विरहितः ।
,, 'सद्दीनमभ्रस्थलं माहेयेन विवर्जितं यदि
तदा' इ. ग्रं. का ।
विशेष्यम् (त्रि०) विश्लेष्यम् ।
,, 'दोस्त्रिभोनं, त्रिभोर्ध्वविशेष्यं रसैः'
इ. ग्रं. ला. २।१
विश्लेष्यम् (त्रि०) विशेष्यम् ।
,, 'रात्रेः शेषमितं युतं दिनदलेनाऽह्लोगतं
शेषकं विश्लेष्यं खलु पूर्वपश्चिमनतम्'
इ. जा. प. १।२
वीतः (त्रि०) विरहितः ।
,, 'खाङ्गार्थहितपाः । त्रिकेऽस्ते वीतोर्ज्जाः'
'वीतोर्ज्जा बलविरहिता इत्यर्थः । इ. ग्रं.
अथेदानीमन्तरवाचकशब्दोदाहरणानि—
अन्तरम् (न०)शोध्यशोधकयोरवशिष्टम्,
वैशेष्यम् ।
,, 'वृत्तस्य मध्यं किल केन्द्रमुक्तं केन्द्रं ग्रहो-
च्चान्तरमुच्यतेऽतः । यतोऽन्तरे तावति
तुङ्गदेशान्नीचोच्चवृत्तस्य सदैव केन्द्रम् ॥'
इ. सि. शि. ।
विवरम् (न०) अन्तरम् ।
,, 'ज्यां प्रोज्झ्य शेषं तत्त्वाश्विहतं तद्विवरो-
द्धृतम्' इ. सू. सि. ।

अथवा—

'दिग्घ्नोद्विधा दिनगणोऽङ्ककुभिस्त्रिशैलै-
र्भक्तः फलांशककलाविवरं कुजः स्यात् ।'
इ. ग्र. ला. १।

अथाधुना त्यक्त्वाव्ययवाचकशब्दोदाहरणानि—

अप (अ०) वर्जनम्, विना ।

,, 'अपजूकचरोदये' इति । तुलारहिते चर-
लग्न इत्यर्थः इति ज्यो. भ. ।

अथवा—

,, अपमनोभवकण्टकचित्तपः पतय एकगृह इति
अपकुसुमशरकेन्द्रे कोणभे केशितद्वत् ।' इति
च ग्रं. का. ।

अपहाय (अ०) विहाय ।

,, 'अपहाय तनुं विषमर्क्षगतो रविजोऽपि
नृजन्मकरः कथितः ।' इ. ग्रं. का. ।

अपास्य (अ०) वर्जयित्वा ।

'अपास्य पश्यन्निजदृश्यखेटात्' इति नील-
कण्ठ्याम् ।

त्यक्त्वा (अ०) अपास्य ।

'त्यक्त्वाऽन्त्याद्विषमात्कृतिं द्विगुणयेन्मू-
लम्' इति ली० व० ।

प्रोज्झ्य)वर्जयित्वा ।

ज्यां प्रोज्झ्य शेषं तत्त्वाश्विहतम्' इ.
सू. सि. ।

अथवा—

'सूर्योच्छिन्नद्युतिषु च दलं प्रोजझ्य शुक्रा-
र्कपुत्रौः' इ. बृ. जा. ।

वर्जयित्वा (अ०) हित्वा ।

'अङ्गारकं वर्जयित्वा शत्रुक्षेत्रगतेग्रहे ।'

इति बृहत्पाराशर्याम् ।

अथवा—

'क्षोणीपुत्रं वर्जयित्वा रिपुस्था' इ. जा. पा.

विना (अ०) हित्वा ।

,, 'विना सितार्कौ यदि हानियुग्मे' इति
पद्धतिकल्पवल्याम् ।

अथवा—

विना वक्रगम्' इ. जा. प. ।

विहाय (अ०) अपहाय ।

,, विहाय लग्नं विषमर्क्षसंस्थः सौरोऽपि
इ. बृ. जा. ।

सन्त्यज्य (अ०) परित्यज्य ।

,, 'संत्यज्य मैत्रं रविवासरे विधौ' इ. ग्रं. का.

हित्वा (अ०) विहाय ।

,, 'हित्वाऽर्कं सुनफाऽनफादुरुधरा' इ. बृ. जा. ।

अथवा

'हित्वा मृगेन्द्रं नरराशिवश्या' इ. मु.चि. ।

'अथ साम्प्रतं 'क्तवतु' प्रत्ययान्तशब्दोदा-
हरणानि—

आश्रितवान् (त्रि०) स्थितवान् ।

,, 'मृदुमङ्गलशीतगुवित्सु चाश्रितवत्सु तनू-
जनिकेते' इ. ग्रं. का. ।

इतवान् (त्रि०) प्राप्तवान् ।

,, 'इतवति क्रियभे कलशाधिपे' इ. ग्रं. का. ।

गतवान् (त्रि०) यातवान्

,, गतवत्सु निकेतने क्वचित्क्षितिभूदानव-
पूज्यकेतुषु । मिथ ईक्षणकर्तृषु क्षमापति-
लक्ष्मा' इ. ज्यो. भ. ।

अथवा—

'सोर्जे भौमे गतवति निजं तुङ्गमर्केन्दुगौरैः'

प्राप्तवान् (त्रि०) इतवान्।

,, 'प्राप्त्यालयं प्राप्तवति प्रभाकरे' इ. च. ग्रं.

यातवान् (त्रि०) गतवान्।

,, 'यमानुजे यातवति क्षयालयम्' इ. ग्रं. का.

स्थितवान् (त्रि०) गतवान्।

,, 'स्थितवति द्रविणे दनुजार्चिते' इ.ग्रं.का.।

अथ सम्प्रति शानच्कानच्प्रत्ययान्तशब्दोदाहरणानि—

ईक्ष्यमाणः (त्रि०) वीक्ष्यमाणः।

,, 'बली य एषांतनुमीक्ष्यमाणः' इ. नी. कं.।

अथवा—

'भव्यान्विते वाऽङ्गिर ईक्ष्यमाणे' इ. ग्रं.

वर्त्तमानः (त्रि०) विद्यमानः, स्थितः, उपस्थितः, तत्कालवृत्तम्। वर्त्तते।

,, 'गीर्वाणेश्वरवन्दिते कुलिरभेऽङ्के वर्त्तमाने समे' समे सचन्द्रे इत्यर्थः। इ. ग्रं. का.।

विद्यमानः (त्रि०) वर्त्तमानः। विद्यते।

यथा—'विद्यमान उदये विदि सेन्दौ' इ. ग्रं. का.।

विराजमानः (त्रि०) शोभमानः विराजते)

,, 'विराजमाने गवि राजनन्दने सराज्यनाथे यदि राजलोकिते।' इ. ग्रं. का.।

विलोक्यमानः (त्रि०) आलोक्यमानः।

,, 'विलोक्यमानेऽसृजि विग्रहे विदा'

वीक्ष्यमाणः (त्रि०) ईक्ष्यमाणः ईक्षते।

,, 'अर्काराराभ्यां वीक्ष्यमाणेऽनुजेज्ञे'

शोभमानः (त्रि०) विराजमानः। शोभते।

,, 'स्वें सामरेज्ये विदि शोभमाने' इ. ग्रं. का.।

समीक्ष्यमाणः (त्रि०) वीक्ष्यमाणः समीक्षते।

,, 'समीक्ष्यमाणे विधिपे विवस्वता'

अथेदानीं शतृप्रत्ययान्तशब्दोदाहरणानि—

अधितिष्ठन् (त्रि०) अधितिष्ठतिस्म।

,, 'शीतगावधितिष्ठति तीर्थगृहे' इ. ग्रं. का.।

गच्छन् (त्रि०) गच्छतिस्म।

,, 'कण्ठीरवे गच्छति कर्मसाक्षिणि'

चरन् (त्रि०) चरतिस्म।

,, 'हस्तादीनि चरन् षड्क्षाणि' 'बुध इति शेषः' इति बृहत्संहितायाम्।

चलन् त्रि०) चलतिस्म।

,, 'चलन् बुधो हस्तहयेन्दुभानि' इ. ग्रं. का.।

पश्यन् (त्रि०) पश्यतिस्म।

,, पश्यन्तौ जननीगृहं जनकगौ कल्याणमित्राधिपौ' इ. ग्रं. का.।

प्रवसन् (त्रि०) प्रवसतिस्म।

,, 'छिद्रे सोम्ये प्रवसति यदा त्वष्टमे ग्लौर्यदि स्यात्।' इ. बृ. जा.।

अथवा—

'पाताले पुत्रभे वा प्रवसति तपने सोडुपे सौरिदृष्टे' इ. ग्रं. का.।

भवन् (त्रि०) भवतिस्म।

,, 'राज्यागारे भवति भवपे भानवेन प्रदृष्टे' इ.

विलोकयन् (त्रि०) विलोकयतिस्म।

,, 'विलोकयन् वाक्पतिमङ्गगेहगं गौरांशुना कं कुरुतेऽङ्गिनां तदा।' इ. ग्रं. का.।

व्रजन् (त्रि०) व्रजतिस्म ।

,, 'मिहिरजन्मनि ना मकरोदये व्रजति राजगुरुश्चरसाभवैः ।' इ. ज्यो. भ. ।

सन् (त्रि०) अस्ति स्म ।

,, 'मनसिजे सति सौम्ययुते कुजे' इ. ग्रं. का. ।

अथेदानीं प्रकीर्णशब्दोदाहरणानि—

अगुरुगः (त्रि०) निम्नादिभादिगतः ।

,, 'अगुरुगो गुरुरङ्गजसौख्यहा' इ. ग्रं. का. ।

गुरुगः (त्रि०) उच्चादिभादिगतः ।

,, 'सुखं जनन्यागुरुगः कलापो युक्तेक्षितः सत्खचरैः करोति । इ. ग्रं. का. ।

समभगः (त्रि०) समराशिगतः

,, 'समभगौ सबुधौ गुरुभास्करौ' इ. ग्रं. का. ।

इति श्रीमुकुन्दवैवज्ञविरचिते ज्यौतिषशब्दकोषे द्वादशो वृष्ट्यादिपर्यायफलोदाहरणवर्गः समाप्तः ।

—:०:—

*धातुवर्गः ।

'सम्+ख्या' – गणने (गिनना) ।

(चुरादौ) आत्मनेपदे–(स०) ।

लटि—संख्यायते, संख्यायेते, संख्यायन्ते । विधिलिङि – संख्यायेत, संख्यायेयाताम्, संख्यायेरन् ।

यथा–'भास्वच्छुक्रशेन्दुसौर्य्यार्यभौमाः संख्यायेरन् वारतस्ते तदंशाः ।' इति विवाहवृन्दावने ।

(अदादौ)–परस्मैपदे–(स०)

लोटि–(प्र०) संख्यातु संख्यातात्, संख्याताम्, संख्यान्तु ।

(म) संख्याहि संख्यातात् । संख्यातम् । संख्यात ।

(उ०) संख्यानि, संख्याव, संख्याम ।

यथा—'क्रमोत्क्रमादुत्क्रमतः शराङ्कान् संख्याहि' इति ग्रं. ला. ।

'गण' संख्याने (गिनना) ।

(चुरादौ) आत्मनेपदे–(स०) ।

१–१५

* इह धातुवर्गे प्राक् चिन्तनीयविषयाः–तत्रादौ दश लकाराः प्रदर्श्यन्ते—(१) लट्, (२) लिट्, (३) लुट्, (४) लृट्, (५) लेट्, (६) लोट्, (७) लङ्, (८) लिङ्, (९) लुङ्, (१०) लृङ्' इति । एषु पञ्चमो लकारः (लेट्) छन्दोमात्रगोचरः । लिङो द्वौ भेदौ स्तः । (१) विधिलिङ्, (२) आशीर्लिङ्' इति । अथ तिबादि प्रत्ययाः—(१) तिप्, (२) तस्, (३) झि, (४) सिप्, (५) थस्, (६) थ, (७) मिप्, (८) वस्, (९) मस्, (१०) त, (११) आताम्, (१२) झ, (१३)

१६–३१

थास्, (१४) आथाम्, (१५) ध्वम्, (१६) इड्, (१७) वहि, (१८) महिङ् । एतेऽष्टादश लादेशाः प्रत्ययाः स्युः । तेषु तिबादयो नवप्रत्ययाः परस्मैपदे, एवं तादयो नवप्रत्यया आत्मनेपदे स्युः ।

अत्र पदभेदाः–(१) परस्मैपदम्, (२) आत्मनेपदम्, (३) उभयपदं, चेति त्रीणिपदानि स्युः । तिङां त्रयाणामेकपुरुषः । एवं एकपुरुषस्य त्रीणि वचनानि । पुरुषभेदाः—(१) प्रथमपुरुषः, (२) मध्यमपुरुषः, (३) उत्तमपुरुष श्चेति त्रयःपुरुषाः । वचनभेदाः—(१) एकवचनम्, (२) द्विवचनम्,

(शेष पृष्ठ १६९ पर)

लटि—गणयते, गणयेते, गणयन्ते ।

वि० लि०—गणयेत, गणयेयाताम्, गणयेरन् ।

परस्मै पदे—

लटि—गणयति, गणयतः, गणयन्ति ।

वि० लि०—गणयेत्, गणयेताम्, गणयेयुः । यथा—'खेटं दृगौच्च्यं गणयेच्च लम्बम् ।' इति ग्रहलाघवे ।

'युजिर्' योगे (योग करना, मिलाना) ।

(रुधादौ) आत्मनेपदे—(स०) ।

लटि—युङ्क्ते, युञ्जाते, युञ्जते ।

वि० लि०—युञ्जीत, युञ्जीयाताम्, युञ्जीरन् ।

परस्मैपदे—

लटि—युनक्ति, युङ्क्तः, युञ्जन्ति ।

वि० लि० युञ्ज्यात्, युञ्ज्याताम्, युञ्ज्युः ।

यथा—ऐश्वर्य्यरेखा शिखरेण मूलाद्युनक्ति याऽसौ पितृवंशरेखा ।' इ. वि. वृ. ।

'युजिर्' 'णिजि'—

परस्मैपदे—

लटि–योजयति, योजयतः, योजयन्ति ।

वि. लि. योजयेत्, योजयेताम्, योजयेयुः ।

आत्मनेपदे—

लटि–योजयते, योजयेते, योजयन्ते ।

वि० लि०—योजयेत, योजयेयाताम्, योजयेरन् ।

'कल' गतिसंख्यानयोः (गति, गिनना) ।

(चुरादौ) परस्मैपदे-(स०) ।

लटि–कलयति, कलयतः, कलयन्ति ।

वि० लि०—कलयेत्, कलयेताम्, कलयेयुः ।

१–१३ १४–२६

(१६८ पृष्ठ का शेष)

(३) बहुवचनं, चेति त्रीणि वचनानि स्युः । 'भूवादयो धातवः ।' क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः । ते दशगणेषु विभाजिताः । ते च यथा—

(१) भ्वादिगणः, (२) अदादिगणः, (३) जुहोत्यादिगणः, (४) दिवादिगणः, (५) स्वादिगणः (६) तुदादिगणः, (७) रुधादिगणः, (८) तनादिगणः, (९) क्र्यादिगणः, (१०) चुरादिगणश्चेति गणानां दश भेदाः स्युः । कर्मवशतो धातूनां त्रयोभेदाः । ते यथा—(१) सकर्मकः, (२) अकर्मकः, (३) द्विकर्मकश्चेति कर्मणस्त्रयो भेदाः । एवमिड्वशतोऽपि धातूनां त्रयोभेदाः । ते तु यथा–सेड्धातुः, (२) अनिड्धातुः (३) वेड्धातुश्चेति धातूनां त्रयो भेदाः स्युः । सकर्माकर्मकज्ञानं यथा—'फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं सकर्मकत्वम् । फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वम् ।

द्विकर्मकधातवो यथा—'दुह्, याच्, पच्, दण्ड्, रुधि, प्रच्छि चि, ब्रूञ्, जि, मन्थ, मुष्, चेति द्वादश धातवो द्विकर्मकाः । तथा नी, हृ, कृष्, वह्, चेति चत्वारोऽपि द्विकर्मकाः ।

दुहादीनां द्वादशानां, तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । 'गां दोग्धि पयः' । 'बलिं याचते वसुधाम् ।' ग्राममजां—नयति, हरति, कर्षति, वहति वा । (अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा) । बलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं–भाषते, अभिधत्ते, वक्तीत्यादि ।

'सम+कल' योगे (जोड़ना)।

(चुरादौ) परस्मैपदे-(स०)

लटि- सङ्कलयति, सङ्कलयतः, सङ्कलयन्ति।

वि. लि. सङ्कलयेत्, सङ्कलयेताम्, सङ्कलयेयुः।

'पिडि' सङ्घाते। संघातः=ऐक्यम्, संयोगः।

(जोड़ना)।

(भ्वादौ) आत्मनेपदे (स०)।

लटि-पिण्डते, पिण्डेते, पिण्डन्ते।

वि० लि० पिण्डेत, पिण्डेयाताम्, पिण्डेरन्।

परस्मैपदे-

लटि-पिण्डति, पिण्डतः, पिण्डन्ति।

वि० लि०-पिण्डेत्, पिण्डेताम्, पिण्डेयुः

चुरादौ तु —

परस्मैपदे—

लटि—पिण्डयति, पिण्डयतः, पिण्डयन्ति।

वि० लि० पिण्डयेत्, पिण्डयेताम्, पिण्डयेयुः।

'मिल' सङ्गमे, संश्लेषणे, श्लेषणे वा (मिलना)

(तुदादौ) (अ०)।

परस्मैपदे-लटि-मिलति, मिलतः, मिलन्ति।

वि० लि० मिलेत्, मिलेताम्, मिलेयुः।

आत्मनेपदे-मिलते, मिलेते, मिलन्ते।

वि० लि०-मिलेत, मिलेयाताम्, मिलेरन्।

'सम्+डुधाञ्' मेलने (सङ्ग, सङ्गम, साथ)

(जुहोत्यादौ) परस्मैपदे-(स०)

लटि-सन्दधाति, सन्धत्तः, सन्दधति।

यथा-'सन्धत्त आये मिलनं रवीन्द्' इ. ग्रं. का.।

वि० लि०-सन्दध्यात्, सन्दध्याताम्, सन्दध्युः।

आत्मनेपदे—

लटि-सन्धत्ते, सन्दधाते, सन्दधते। वि० लि०

सन्दधीत, सन्दधीयाताम् सन्दधीरन्। **'वि+अव+कल'** वियोगे, हीने, अङ्कान्तरकरणे (घटाना)।

परस्मैपदे—

लटि-व्यवकलयति, व्यवकलयतः, व्यवकलयन्ति।

वि. लि. व्यवकलयेत्, व्यवकलयेताम्, व्यवकलयेयुः।

'वि+युजिर्' वियोगे (घटाना)

आत्मनेपदे-

लटि-वियुङ्क्ते, वियुञ्जाते, वियुञ्जते। वि० लि० वियुञ्जीत, वियुञ्जीयाताम्, वियुञ्जीरन्।

परस्मैपदे—

लटि—वियुनक्ति, वियुङ्क्तः, वियुञ्जन्ति।

वि. लि. वियुञ्ज्यात्, वियुञ्ज्याताम्, वियुञ्ज्युः।

णिजि—

परस्मैपदे —

लटि—वियोजयति, वियोजयतः, वियोजयन्ति।

वि. लि.-वियोजयेत्, वियोजयेताम्, विजोजयेयुः।

आत्मनेपदे —

लटि-वियोजयते, वियोजयेते, वियोजयन्ते।

वि. लि.—वियोजयेत, वियोजयेयाताम्, वियोजयेरन्।

'शुध' अङ्कहरणे शौचे च (घटाना अङ्कशोधना, मलापनयन, शुद्ध होना, पवित्र होना)।

णिजि- परस्मैपदे-

लटि-शोधयति, शोधयतः, शोधयन्ति।

वि. लि. शोधयेत्, शोधयेताम्, शोधयेयुः।

यथा—'ततो दलानि शोधयेत्' इति ग्रहलाघवे ४।

दिवादौ तु —(अ०)।

लटि-शुद्धयति, शुद्धयतः, शुद्धयन्ति।

वि. लि. शुद्ध्येत्, शुद्ध्येताम्, शुद्ध्येयुः ।
यथा—'भक्तो गुणः शुद्ध्यति येन तेन' इ. ली. व.
'ओहाक्' त्यागे (छोड़ देना, त्याग देना) ।
(जुहोत्यादौ) (स०) ।
लटि—जहाति । जहितः जहीतः । जहति ।
लोटि—(प्र० पु०) जहातु जहितात् जहीतात् । जहिताम् जहीताम् । जहतु । (म० पु०) जहाहि जहिहि जहीहि जहितात् जहीतात् । जहितम् जहीतम् । जहित जहीत । (उ० पु०) जहानि, जहाव, जहाम ।
वि. लि—जह्यात्, जह्याताम्, जह्युः । यथा—'तदनु जहीहि गृहोदयांश्च शेषम्' इति ग्रह० ४ ।
भावकर्मणोः—आत्मनेपदे—
लटि—हीयते, हीयेते, हीयन्ते ।
वि. लि—हीयेत, हीयेयाताम्, हीयेरन् । यथा—'रिपुगृहगतैर्हीयते स्वत्रिभागः' इति बृहज्जातके ।
'ऊन' परिहाणे (घटाना), लीन होना, नष्ट करना) । (चुरादौ) परस्मैपदे—(स० अ०) ।
लटि—ऊनयति, ऊनयतः, ऊनयन्ति ।
वि. लि—ऊनयेत्, ऊनयेताम्, ऊनयेयुः ।
आत्मनेपदे—
लटि—ऊनयते, ऊनयेते, ऊनयन्ते ।
वि. लि.—ऊनयेत, ऊनयेयाताम्, ऊनयेरन् ।
'ह्रस' ह्रस्वत्वे, शब्दे च (छोटा हो जाना, शब्द करना) । (भ्वादौ) परस्मैपदे—(अ०) ।
लटि—ह्रसति, ह्रसतः, ह्रसन्ति । वि. लि—ह्रसेत्, ह्रसेताम्, ह्रसेयुः । यथा—'नीचेऽस्तोऽर्द्धं ह्रसति हि ततश्चान्तरस्थेऽनुपातः' इति । 'सत्स्वर्द्धं ह्रसति तथैकराशिकानाम्' इति च बृहज्जातके ।
'हिसि' हिंसायाम् (मारना, नष्ट करना) ।
परस्मैपदे—(रुधादौ), (स०) ।
लटि—हिनस्ति, हिंस्तः, हिंसति ।
वि. लि.—हिंस्यात्, हिंस्याताम्, हिंस्युः । यथा—'वामं 'हिनस्त्य' परं रविः' इति । वा—'नान्यो ग्रहः सदृशमन्यफलं हिनस्ति' इति च वृ० जा० ।
'त्यज' हानौ (छोड़ना) ।
(भ्वादौ) परस्मैपदे—(स०) ।
लटि—त्यजति, त्यजतः त्यजन्ति । वि. लि.—त्यजेत्, त्यजेताम्, त्यजेयुः । यथा—'वेदाङ्काष्टन वार्केन्द्रपक्षरन्ध्रतिथौ त्यजेत् ।' इति मुहूर्तचिन्तामणौ ।
अथवा—
'त्यजेत्तिथीन्द्वङ्कवसुक्षमातिथीरसौम्यवारान्' इति विद्यामाधवीये । लोटि—(प्र. पु.) त्यजतु त्यजतात् । त्यजताम् । त्यजन्तु ।
(म. पु.) त्यज त्यजतात् । त्यजतम् । त्यजत ।
(उ. पु०) त्यजानि, त्यजाव, त्यजाम ।
यथा—'षण्मासं ग्रहभिन्नभं 'त्यज' शुभे इ० मु०
कर्मकर्त्तके—त्यजते, त्यजेते, त्यजन्ते । णिजि-त्याजयति-ते ।
'सृज्' विसर्गे (छोड़ना, खुलना, बनना) ।
(दिवादौ)—आत्मनेपदे—(अ०) ।
लटि—सृज्यते, सृज्येते, सृज्यन्ते ।
वि. लि—सृज्येत, सृजेयाताम्, सृजेरन् ।
'उद्+सृज' } विसर्गे (छोड़ना) ।
वि + " }

परस्मैपदे—

लटि—उत्सृजति, उत्सृजतः, उत्सृजन्ति।

वि. लि—उत्सृजेत्, उत्सृजेताम्, उत्सृजेयुः।

यथा—'आगताद् द्विगुणमुत्सृजेत्सुधी' इ. वि. वृ०। लटि–विसृजति, विसृजतः, विसृजन्ति।

वि. लि—विसृजेत्, विसृजेताम्, विसृजेयुः।

यथा—सायकं तोयं वाऽग्निभयं विचिन्त्य विसृजेत्' इति वि. मा.।

'वृजी' वर्जने (वर्जन करना, मना करना, रोकना)।

(भ्वादौ) परस्मैपदे—(स०)।

लटि—वर्जति, वर्जतः, वर्जन्ति।

वि. लि—वर्जेत्, वर्जेताम्, वर्जेयुः।

(चुरादौ) परस्मैपदे—(स०)।

लटि—वर्जयति, वर्जयतः, वर्जयन्ति।

वि. लि—वर्जयेत्, वर्जयेताम्, वर्जयेयुः।

यथा—'वर्जयेत्सर्वकार्येषु हस्तार्कम्' इति मु. चि.।

परि+वृजी }
वि + ,, } (वर्जन करना)

चुरादौ—परस्मैपदे—

लटि—परिवर्जयति, परिवर्जयतः, परिवर्जयन्ति।

वि. लि—परिवर्जयेत्, परिवर्जयेताम्, परिवर्जयेयुः। लटि–विवर्जयति, विवर्जयतः, विवर्जयन्ति

वि. लि—विवर्जयेत्, विवर्जयेताम्, विवर्जयेयुः।

यथा—'गुरौ पुष्यं विवर्जयेत्' इति मु. चि.।

'गुण' आमंत्रणे केतने च (आमंत्रण करना, बुलाना। गणित में गुणन करना)।

(चुरादौ) परस्मैपदे—(स०)।

लटि—गुणयति, गुणयतः, गुणयन्ति। वि. लि—गुणयेत्, गुणयेताम्, गुणयेयुः। भावे 'गुण्यते।'

'सम+गुण' अङ्कपूरणे (गुणना)

परस्मैपदे—

लटि—संगुणयति, संगुणयतः संगुणयन्ति। वि. लि.—संगुणयेत्, संगुणयेताम्, संगुणयेयुः।

'तड' आघाते=हनने (अङ्क गुणना)

चुरादौ—'णिजि' परस्मैपदे—(स०)।

लटि—ताडयति, ताडयतः, ताडयन्ति।

वि. लि—ताडयेत्, ताडयेताम्, ताडयेयुः।

परि+तड }
सम+ ,, } हनने, अङ्कपूरणे (गुणना)।

परस्मैपदे—

लटि—परिताडयति, परिताडयतः, परिताडयन्ति। वि. लि—परिताडयेत् परिताडयेताम्, परिताडयेयुः।

परस्मैपदे-

लटि—सन्ताडयति, सन्ताडयतः, सन्ताडयन्ति।

वि० लि०-सन्ताडयेत्, सन्ताडयेताम्, सन्ताडयेयुः।

'वर्ध' छेदनपूरणयोः। छेदनं, पूरणं=अङ्कगुणनम् (गुणना)।

(चुरादौ) परस्मैपदे-(स० अ०)

लटि–वर्धयति, वर्धयतः, वर्धयन्ति। वि० लि० वर्धयेत्, वर्धयेताम्, वर्धयेयुः।

आत्मनेपदे-(स० अ०)।

लटि–वर्धयते, वर्धयेते, वर्धयन्ते। वि. लि–वर्धयेत, वर्धयेयाताम्, वर्धयेरन्।

परि+वर्ध } गुणना ।
सम्+ ,,

परस्मैपदे—

लटि–परिवर्धयति, परिवर्धयतः, परिवर्धयन्ति । वि. लि. परिवर्धयेत्, परिवर्धयेताम्, परिवर्धयेयुः । लटि–संवर्धयति, सवर्धयतः, संवर्धयन्ति । वि. लि. संवर्धयेत्, संवर्धयेताम्, संवर्धयेयुः ।

'हन्' हिंसागत्योः । हिंसा, हननं, पूरणं, अङ्कगुणनम् । (गुणना, जाना) ।

(अदादौ)– परस्मैपदे–(स०) ।

लटि–हन्ति, हतः, घ्नन्ति । यथा—'सौम्यव्यधो 'हन्ति' सुखानि शश्वत्' इति वि. वृ. ।

वा—

'दशदिनकृतपापं 'हन्ति' सिद्धान्तवेत्ता' इ. मु. पी. धा. विवृतौ । यथा–'घ्नन्ति' चाशुभमविघ्नमातरः इ० वि० वृ० । वि० लि०—हन्यात्, हन्याताम्, हन्युः । यथा—'गुण्यान्त्यमङ्कं गुणकेन हन्यात्' इति लीलावत्याम् । भावे 'हन्यते' ।

'भज' सेवायां भागे च (भक्ति, भाग देना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे–(स०) ।

लटि–भजति, भजतः, भजन्ति । वि० लि० भजेत्, भजेताम्, भजेयुः । यथा–'भजति' युवतिरेभिर्भूपसीमन्तिनीत्वम्' इ० वि० वृ० ।

आत्मनेपदे—

लटि–भजते, भजेते, भजन्ते । वि० लि० भजेत, भजेयाताम्, भजेरन् । यथा–'भजेत भुक्त्यन्तरभुक्तियोगैः' इ० वि० वृ० ।

परि+भज } भागे (भाग देना) ।
वि+ ,,

परस्मैपदे–

लटि–परिभजति, परिभजतः, परिभजन्ति । वि० लि० परिभजेत्, परिभजेताम्, परिभजेयुः । लटि–विभजति, विभजतः, विभजन्ति । वि० लि० विभजेत्, विभजेताम्, विभजेयुः ।

'भाज' पृथक्कर्मणि (अलग करना, पृथक् करना, भाग देना) ।

(चुरादौ) परस्मैपदे (स०) ।

लटि–भाजयति, भाजयतः, भाजयन्ति । वि०लि० भाजयेत्, भाजयेताम्, भाजयेयुः ।

आत्मनेपदे–

लटि–भाजयते, भाजयेते, भाजयन्ते । वि० लि०–भाजयेत, भाजयेयाताम्, भाजयेरन् ।

परि+भाज } भागे, भजने (भाग देना)
वि + ,,

परस्मैपदे–

लटि–परिभाजयति, परिभाजयतः, परिभाजयन्ति वि०लि० परिभाजयेत्, परिभाजयेताम्, परिभाजयेयुः । लटि–विभाजयति, विभाजयतः, विभाजयन्ति । वि० लि० विभाजयेत्, विभाजयेताम्, विभाजयेयुः ।

'हृञ्' हरणे । हरणं=विभाजनं (बांटना, भाग देना) प्रापणं स्वीकारः, स्तेयं, नाशनं, च । (हरण करना चोरना) ।

(भ्वादौ)परस्मैपदे (स०) ।

लटि–हरति, हरतः, हरन्ति । यथा–एकोंऽशं 'हरति' बली तथाऽऽहसत्यः ।' इ० बृ० जा० । वि० लि०–हरेत्, हरेताम्, हरेयुः । यथा–'भागं हरेदवर्गान्नित्यं द्विगुणेन वर्गमूलेन ।' इत्यार्यभट्टीये ।

वा--

प्राणान् प्रयाणे 'हरेत्' ।' इति विद्यामाधवीये। लोटि--हरतु, हरतात्, हरताम्, हरन्तु। यथा--विघ्नं मुहूर्तकलितद्वितीयदन्तप्ररोहो 'हरतु' द्विपास्यः।' इति मु० चिं०।

आत्मनेपदे--

लटि--हरते, हरेते, हरन्ते। वि० लि० हरेत, हरेयाताम्, हरेरन्।

'अप+हृञ्' अपहरणे (नाश करना) लटि--अपहरति, अपहरतः, अपहरन्ति। वि० लि० अपहरेत्, अपहरेताम्, अपहरेयुः। यथा--'भानुस्ताम्बूलदाना 'दपहरति' नृणां वैकृतं वासरोत्थम्' इति ग्रन्थान्तरे। लटि-परिहरति, परिहरतः, परिहरन्ति। (परिहरणे) (त्याग)। यथा--'परिहरन्त्यु' परागपरागतम्' इति वि. वृ.। लटि-व्यवहरति,व्यवहरतः व्यवहरन्ति, (आचरण)। तथा--तदपि चारु न चारुषितैर्मुखै 'र्व्यवहरन्ति' तथा वितथाशयाः।' इति वि० वृ०।

'ग्रसु' अदने (खाना) भ्वादौ आत्मनेपदे।(स०)। लटि--ग्रसते, ग्रसेते, ग्रसन्ते।

वि० लि०--ग्रसेत, ग्रसेयाताम्, ग्रसेरन्। ल्युटि-ग्रसनम्।

'ग्रस' ग्रहणे (ग्रहण करना, पकड़ना, ग्रसना, (चुरादौ--'णिजि'। (स०)।

लटि--ग्रासयति, ग्रासयतः, ग्रासयन्ति। वि० लि०--ग्रासयेत्, ग्रासयेताम्, ग्रासयेयुः।

'छद' अपवारणे (ढकना)।

(चुरादौ) 'णिजि'। (स०)।

लटि--छादयति, छादयतः, छादयन्ति। वि० लि०--छादयेत्, छादयेताम्, छादयेयुः। यथा--'छादयत्य' र्कमिन्दुर्विधुं भूभा' इति ग्र० ला ५।३

अथवा--

'राहुः कुभामण्डलगः शशाङ्कं शशाङ्कगश्छादयतीनबिम्बम्। इति सिद्धान्तशिरोमणौ।

'भू' सत्तायाम् (होना)

भ्वादौ--परस्मैपदे--(अ०)।

लटि--भवति, भवतः, भवन्ति। यथा--'भवति' विलग्नमदोऽयनांशहीनम्' इति ग्रहलाघवे ४।३ 'चतुर्थे भवने सूर्याज्ज्ञसितौ 'भवतः' कथम्।' इति बृ० जा०। धनान्त्यलग्नेषु 'भवन्ति' खेटाः, इति ग्र० का०। वि० लि०--भवेत्, भवेताम्, भवेयुः। यथा--'समेन केनाप्यपवर्त्य हारभाज्यौ 'भवे' द्वा सति सम्भवे तु।' इति ली० व०। 'तयोः सम्बन्धमात्रेण 'भवेतां' योगकारकौ' इत्युडुदायप्रदीपे। केनापि ते स्पष्टतरा 'भवेयुः' इति ग्रन्थान्तरे। 'णिजि'-लटि--भावयति, भावयतः, भावयन्ति, वि० लि--भावयेत्, भावयेताम्, भावयेयुः। भावे--'भूयते'।

'विद्' सत्तायाम् (होना, है)।

(दिवादौ) आत्मनेपदे--(अ०)।

लटि--विद्यते, विद्येते, विद्यन्ते। यथा--'पञ्चमे विद्यते भौमः' इति। विद्येतेऽर्थे शशाङ्कारौ' इति। 'विद्यन्ते' ऽस्ते शुभाः खेटाः' इति च ग्रं० का०। वि० लि०--विद्येत, विद्येयाताम्, विद्येरन्। यथा--'विद्येत' बन्धौ वनभावनाथः' इति। 'विद्येयातां 'व्योम्नि सौम्यौ नभोगौ।' इति। 'विद्येरन्' स्वे वक्रवैरोचनीनाः।' इति च ग्र० का०।

'अस्' भुवि (सत्ता, होना, है)।

(अदादौ—परस्मैपदे—(अ०) ।

लटि—(प्र० पु०) अस्ति, स्तः, सन्ति । (म० पु०) असि, स्थः, स्थ । (उ० पु०) अस्मि, स्वः, स्मः । यथा–'अस्ति चेदद्यपराङ्मुखा मतिः' इति वि० वृ० । व्यस्तैर्दलैर्व्यस्तधनुर्ज्यके 'स्तः' ।' इति करणकुतूहले २ । 'सन्ति' स्त्रियो भवनवर्गखगस्वभावाः' इति ग्रन्थान्तरे । 'दक्षो 'ऽसि' भिन्ने गुणनाविधौ चेत्' इति ली० व० ।'कर्त्तुं ग्रहप्रकरणं स्फुटमुद्यतोऽ'स्मि' इ० ग्र० ला० १।३ वि० लि०—स्यात्, स्याताम्, स्युः । यथा—'स्यात्सायनोष्णांशुभुजर्क्षसंख्यै' ति ग्र०ला०२ । 'ताराग्रहाणामन्योन्यं 'स्यातां' युद्धसमागमौ' । इति सूर्यसिद्धान्ते । 'स्युः खण्डानि खवार्द्धयोऽम्बरकृताः' इति ग्रं० ला० ।

वृतु वर्तने (वर्तना, वर्तमान, उपस्थित) ।

भ्वादौ—आत्मनेपदे—(अ०) ।

लटि—वर्तते, वर्तेते, वर्तन्ते । यथा—पञ्चमे ज्ञो रविः षष्ठे 'वर्तते' नवमे गुरुः । 'भाग्ययोगाभिधेयोगे निहन्ता वैरिणां सदा ।' इति कश्यपः ।

वा—

'तस्य नृपतिः शश्वद्वशे वर्तते ।' इति वि० वृ० । 'उच्चमूलत्रिकोणेषु वर्तेते गुरुभार्गवौ । अभयाभिधयोगोऽयं भङ्करविनाशनः ।' इत्यत्रिः । यथा–वर्तन्ते खे च।रुचण्डांशुचन्द्राः कुर्युर्मर्त्यं भूपमान्यं सदैव ।' इति ग्रं० का० । वि० लि०–वर्तेत, वर्तेयाताम्, वर्तेरन् । यथा—स्वे वर्तेरन् वीर्यभाजः शुभाश्चेत्, इति ग्रं० का० ।

'अप+वृतु' अपवर्तने (पलटाव, उलटफेर)

लटि—अपवर्तते, अपवर्तेते, अपवर्तन्ते । वि० लि०–अपवर्तेत, अपवर्तेयाताम्, अपवर्तेरन् ।

नि+डुधाञ्—स्थापने (रखना)

जुहोत्यादौ । परस्मैपदे । (स०) ।

लटि—निदधाति, निधत्तः, निदधति । यथा—हृदि निदधति कृष्णांघ्रिद्वयं पुण्यभाजः, इ० ग्रं० वि. लि.–निदध्यात्, निदध्याताम्, निदध्युः ।

आत्मनेपदे—

लटि—निधत्ते, निदधाते, निदधते, वि० लि०—निदधीत, निदधीयाताम्, निदधीरन् ।

'ष्ठा' गतिनिवृत्तौ (बैठना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे-(अ०)

लटि—तिष्ठति, तिष्ठतः, तिष्ठन्ति । यथा–'तिष्ठति व्योम्नि तिग्मगेः ।' इति । 'तिष्ठतोऽङ्के सुधाङ्केज्यौ' इति च ग्रं. का. । 'दशमैकादशे रिः फलग्नवित्तसोत्थभे । ग्रहास्तिष्ठन्ति चेत्सौम्या नृपतुल्यो भवेन्नरः ।' इति सर्वार्थचिन्तामणौ । वि० लि–तिष्ठेत्, तिष्ठेताम्, तिष्ठेयुः । यथा–'तिष्ठेत्तपोभावपतिस्तनौ चेत्' इति । तिष्ठेतां भविधू भाग्ये' इति । 'तिष्ठेयुः पामराः षष्ठे' इति च ग्रं. का. ।

सम्+ष्ठा (बैठना)

आत्मनेपदे–

लटि–संतिष्ठते, संतिष्ठेते, संतिष्ठन्ते । वि०लि०–संतिष्ठेत, संतिष्ठेयाताम्, संतिष्ठेरन् । यथा–यः पश्येदुपगम्य च वशे 'सन्तिष्ठते' दासवत्' इति विद्यामाधवीये ।

'आस' उपवेशने–(बैठना) ।

(अदादौ) आत्मनेपदे–(अ०) ।

लटि–आस्ते, आसाते, आसते । वि. लि.–आसीत, आसीयाताम्, आसीरन् । यथा–'आसते शशिज-

जीवभा: स्मरे' इति। 'आसीत कामभवने धन-भावनाथ:' इति च ग्रं. का.।

'उप+विश' उपवेशने (बैठना)।

(तुदादौ) परस्मैपदे-(स०)।

लटि-उपविशति, उपविशत: उपविशन्ति। वि.लि.-उपविशेत्, उपविशेताम्, उपविशेयु:।

'विश' प्रवेशने (घुसना, प्रवेश करना, बैठना)।

(तुदादौ) परस्मैपदे-(स०)।

लटि-विशति, विशत:, विशन्ति। वि० लि०—विशेत्, विशेताम्, विशेयु:। यथा-'सोऽन्धकार-चरतां वहन्महीच्छायया विशति सोममण्डलम्।' इ०वि०बृ०। भावे-विश्यते। 'णिजि-वेशयति-ते।

'प्र+विश' प्रवेशते (प्रवेश करना)।

(तुदादौ) (स०)।

लटि-प्रविशति, प्रविशत:, प्रविशन्ति। वि० लि० प्रविशेत्, प्रविशेताम्, प्रविशेयु:।

'वस' निवासे (रहना, निवास करना)।

(भ्वादौ) परस्मैपदे-(अ०)।

लटि-वसति, वसत:, वसन्ति। यथा-'वसति विबुधबन्धो वित्तभावेऽर्थदाता' इति। वसतो वनभे विरोचनेन्दू' इति। यथा-'वने वसन्तीनकुजार्क-नन्दना:' इति च ग्रं० का०। लोटि-वसतु, वसतात्, वसताम्, वसन्तु। यथा-'नैकत्र वसतु दिवसान्' इति वि०मा०। वि०लि०-वसेत्, वसेताम्, वसेयु:। यथा-'वसेद्वधूभावपतिर्वपुर्गृहे' इति 'वधूगृहे बौधनभौ वसेताम्' इति। 'वसेयुरर्थे विधुबोधनेना:' इति च ग्रं. का.। भावे-उष्यते। 'णिजि' वासयति-ते।

'नि+वस' निवासे (रहना)।

(भ्वादौ) परस्मैपदे-(अ०)

लटि-निवसति, निवसत:, निवसन्ति। वि. लि.-निवसेत् निवसेताम्, निवसेयु:। यथा-निवसेद्धरिजे हरभावपे' इ. ग्रं. का.। निवसेतां व्यत्ययेत तावुभौ धर्मकर्मणो:' इत्युडुप्र०।

अप+इण्' नि:सरणे (निकलना)

(अदादौ) परस्मैपदे-(अ०स०)

लटि-अपैति, अपेत:, अपयन्ति। वि० लि०-अपेयात्, अपेयाताम्, अपेयु:। यथा—वृत्ते समभूगते तु केन्द्रस्थितशङ्को: क्रमशो विशत्यपैति। छाया-ग्रमिहापरा च पूर्वा' इ. ग्रं. ला. ४।

उद्+इण्' दर्शने (उदय होना)।

(अदादौ) परस्मैपदे—(अ० स०)

लटि—उदेति, उदित:, उद्यन्ति। वि. लि.—उदेयात्, उदेयाताम्, उदेयु:। यथा—'उदेति चायं प्रतिपत्समाप्तौ, कृशोऽपि वर्द्धिष्णुतया प्रशस्त:।' इ. वि. वृ.। 'उद्यन्ति पृष्ठत इनारयमोरगा इलौ-काव्यैन्दवा:' इति ज्योतिस्तत्त्वे ५।३७।

धृञ्' धारणे (धारण करना)।

(भ्वादौ) परस्मैपदे—(स०)

लटि-धरति, धरत:, धरन्ति। वि. लि. धरेत्, धरेताम्, धरेयु:।

आत्मनेपदे—

लटि—धरते, धरेते, धरन्ते। वि. लि.-धरेत, धरेयाताम्, धरेरन्। भावे—धार्य्यते। क. धार्य्यते। णिजि—धारयति—ते।

डुभृञ्' धारणपोषणयो: (धारण करना, पोषण करना)।

(जुहोत्यादौ) परस्मैपदे – (स०)

लटि—बिभर्ति, बिभृतः, बिभ्रति ।

वि. लि.—बिभृयात्, बिभृयाताम्, बिभृयुः । यथा— 'स्वस्वभङ्गिभृतवोऽपि बिभ्रति' इ. वि. वृ. ।

आत्मनेपदे—

लटि—बिभृते, बिभ्राते, बिभ्रते । वि. लि. बिभ्रीत बिभ्रीयाताम्, बिभ्रीरन् ।

'डु धाञ्' धारणपोषणयोः (धारण करना, पालन करना ।

(जुहोत्यादौ)—परस्मैपदे—(स०) ।

लटि—दधाति, धत्तः, दधति । वि० लि०— दध्यात्, दध्याताम्, दध्युः । यथा—'नरा नार्य्यो राज्यं दधति पदपाणिप्रणयिभिः' इति वि० वृ० । 'वस्त्राणि दध्युर्मृगदास्रपुष्ये' इति ग्रं० का० ।

आत्मनेपदे—

लटि—धत्ते, दधाते, दधते । वि० लि० दधीत, दधीयाताम्, दधीरन् ।

अत्र विशेषः—

* 'विपूर्वो 'धा' करोत्यर्थे ह्यभिपूर्वस्तु भाषणे । मेलने चापि सम्पूर्वो निपूर्वः स्थापने मतः ।।' इति ।

तेन—

'वि+धाञ्' (करना) ।

(जुहोत्यादौ) परस्मैपदे— (स०) ।

लटि—विदधाति, विधत्तः, विदधति । वि० लि०—विदध्यात्, विदध्याताम्, विदध्युः । यथा—'स नियतं विदधाति वधूवरम्' इति वि० वृ० । 'विधत्तोऽर्थगौ वित्तहानिं महीजपतङ्गौ यदा' इति । 'काव्येन्दिज्या विदधति वित्तं वित्तस्थाः' इति च ग्रं० का० । 'प्राङ्मध्यमे चलफलस्य दलं विदध्यात्' इति ग्रहलाघवे ३ । 'विदध्यातां खस्थौ सुरगुरुकवी स्वं नृपतितः' इति । 'विदध्युर्भविच्चन्द्रजीवा नृपालं खयाताः' इति च ग्रं० का० । लृटि—विधास्यति, विधास्यतः, विधास्यन्ति । लोटि—विदधातु विधत्तात् ।

१–१७ १८–३४

* उपसर्गः (पुं०) क्रियायोगे प्र-परादयः ।

ते यथा— प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निर्, निस्, दुर् दुस्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप । एते द्वाविंशतिः प्रादयः ।

अत्र विशेष उक्तः शब्दार्थचिन्तामणौ—१-३६४७ यथा—निपाताश्चादयो ज्ञेया उपसर्गास्तु प्रादयः । द्योतकत्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे ।। ते त्रिधा—'धात्वर्थं बाधते कश्चित्' यथा—प्रावस्ते । 'कश्चित्तमनुवर्तते'— यथा— प्रसूते । 'तमेव विशिनष्ट्यन्यः' यथा—प्रणमति । 'उपसर्गगतिस्त्रिधा ।।' अपि च—'उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते । प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ।। इति ।

अन्यत्रापि—

'एकः क्वचिद्भजेद् धातुरुपसर्गवशात्तथा । यथा कुम्भात्क्षरत्यम्भो, मदं क्षरति कुञ्जरः ।। जयतीश्वर उत्कर्षे' जयत्यभिभवे रिपुम् । 'निखिलं वेत्ति गोविन्दः' संवित्ते माधवो यथा ।। 'वृन्दावने वसत्यस्मिन् हरिरावसति व्रजम्' । धात्वर्थं बाधते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्तते ।। तमेव विशिनष्टयन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते । इत्याख्यातचन्द्रिका । कां० ३ श्लो० ७७।७८।७९।८० । 'धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्' अन्यद्बहिरङ्गम् ।

विधत्ताम्, विदधतु। यथा—हस्ते प्रयाय पवने विदधातु यात्राम्' इति वि० मा०।

आत्मनेपदे—

लटि—विधत्ते, विदधाते, विदधते। वि० लि० विदधीत, विदधीयाताम्, विदधीरन्। यथा—'दृष्ट्वा विधत्ते वशवर्तिनं तम्' इति। 'विदधीत गुरौ लग्ने स्वांशस्थे' इति च वि० मा०। कर्मकर्तृके लटि—विधीयते, विधीयेते, विधीयन्ते। यथा—'विधीयतेऽन्यैर्नियमात्तदन्वयम्' इति वि. मा.

'सम्+पद्' सम्पादने (करना)।

(दिवादौ)—'णिजि' (स० अ०)।

परस्मैपदे—

लटि—सम्पादयति, सम्पादयतः, सम्पादयन्ति। वि० लि०—सम्पादयेत्, सम्पादयेताम्, सम्पादयेयुः।

आत्मनेपदे—

लटि—सम्पादयते, सम्पादयेते, सम्पादयन्ते,। वि० लि०—सम्पादयेत, सम्पादयेयाताम्, सम्पादयेरन्।

'डु कृञ्' करणे (करना)।

(तनादौ)—परस्मैपदे—(स०)।

लटि—(प्र० पु०) करोति, कुरुतः, कुर्वन्ति। (म० पु०) करोषि, कुरुथः, कुरुथ। (उ० पु०) करोमि, कुर्वः, कुर्मः। यथा—'वक्रां करोत्यनिमिषः पदवीं यियासोः' इति वि० मा०। 'खगौ सितेज्यौ कुरुतो नृपालम्।' इति ग्रं० का०। 'लग्ने दिवाकरविधुन्तुदमन्दभौमाः कुर्वन्ति राज्ययजमानविनाशनं च।' इति वि. मा.। लोटि—(प्र० पु०) करोतु कुरुतात्। कुरुताम्। कुर्वन्तु। (म० पु०) कुरु कुरुतात्। कुरुतम्। कुरुत। (उ० पु०) करवाणि, करवाव, करवाम। वि० लि०—कुर्यात्, कुर्याताम्, कुर्युः। यथा—अत्याज्यनामनि सशूर्पघटे विचापे 'कुर्यात्' इति वि० मा०। 'कुर्यातां' गुरुशशिनौ स्वगौ ससौम्यौ' इति ग्रं० का०। 'कुर्युः स ते मिथुनं गृहोदयगतान्' इति बृ० जा०।

आत्मनेपदे—

लटि—कुरुते, कुर्वाते, कुर्वते।

वि० लि०—कुर्वीत, कुर्वीयाताम्, कुर्वीरन्। यथा—'शुभेक्षिते चेत्कुरुते गिरं चिरात्' इ० बृ० जा०। 'दुरधारा विधुरां कुरुते वधूम्' इ. वि. वृ.।

'प्र+डु कृञ्' करणे (करना)।

परस्मैपदे—

लटि—प्रकरोति, प्रकुरुतः, प्रकुर्वन्ति। वि० लि०—प्रकुर्यात्, प्रकुर्याताम्, प्र कुर्युः। यथा—'सिद्धं च सिद्धा प्रकरोति पुंसाम्'। इति ज्यो० सा०।

आत्मनेपदे—

लटि—प्रकुरुते, प्रकुर्वाते, प्रकुर्वते। वि० लि०—प्रकुर्वीत, प्रकुर्वीताम्, प्रकुर्वीरन्। यथा—पित्तं प्रकुर्वीत रविर्विलग्नग' इ० ग्रं० का०। कर्मकर्तृके—लटि—क्रियते, क्रियेते, क्रियन्ते। यथा—क्रियते काशिनाथेन शीघ्रबोधाय संग्रहः। इति शीघ्रबोधे १।१।

'णिजि'—परस्मैपदे

लटि—कारयति, कारयतः, कारयन्ति। वि. लि. कारयेत्, कारयेताम्, कारयेयुः।

आत्मनेपदे

लटि—कारयते, कारयेते, कारयन्ते। वि. लि.

कारयेत, कारयेयाताम्, कारयेरन् ।

'रच्' प्रतियत्ने (रचना करना, बनाना करना)।

(चुरादौ) परस्मैपदे–(स०)

लटि–रचयति, रचयतः, रचयन्ति । यथा–रचयति रविरुग्रां कोविदः कार्मज्ञताम्' इ. वि. वृ. 'विषमभांशगतौ शशिभार्गवौ तनुगृहं बलिनौ यदि पश्यतः रचयतो वरलाभमिमौ' इ. मु चिं. ६। वि. लि. रचयेत्, रचयेताम्, रचयेयुः । यथा–पञ्च, द्वे द्वे च रेखे रचयेद्विदिक्षु' इ. वि. वृ. ।

'वि+रच्' प्रतियत्ने (बनाना, करना, रचना करना) ।

(चुरादौ) परस्मैपदे–(स०)

लटि–(प्र.पु.)विरचयति, विरचयतः, विरचयन्ति। (म० पु०) विरचयसि, विरचयथः, विरचयथ। (उ०पु०) विरचयामि, विरचयावः, विरचयामः। यथा–'वृन्दावनं विरचयामि विचाररम्यम्' इ. वि. वृ.। वि. लि. विरचयेत्, विरचयेताम्, विरचयेयुः। यथा–'वेदिकां विरचयेद्यथातथा' इ. वि. वृ. ।

'कृपि' चिन्तने (रचना करना) ।

(चुरादौ) परस्मैपदे (स०)

लटि—कल्पयति, कल्पयतः, कल्पयन्ति । वि. लि. कल्पयेत्, कल्पयेताम्, कल्पयेयुः । यथा–'तानधिसुहृन्मित्रादिभिः कल्पयेत्' इ. बृ. जा. ।

'आ+चर'
सम्+आ+चर } व्यवहरणे (व्यौहार करना)

(भ्वादौ) परस्मैपदे—(अ० स०)

लटि–आचरति, आचरतः, आचरन्ति । यथा—'यद्यदाचरति श्रेष्ठ' इ. भ.गी. । वि. लि.–आचरेत् आचरेताम्, आचरेयुः । यथा–'यदाऽऽचरेयुः स्वकुलोक्तभार्याः' इ. वि. वृ.। लटि–समाचरति, समाचरतः समाचरन्ति । वि. लि.–समाचरेत्, समाचरेताम्, समाचरेयुः । यथा–'पुलोमजापूजनं सयुवतिः समाचरेत्' इ. वि. वृ. ।

'सृज्' विसर्गे (उत्पादन करना, करना, रचना करना, छोड़ना) ।

(तुदादौ) परस्मैपदे (स०)

लटि–सृजति, सृजतः, सृजन्ति । वि. लि. सृजेत्, सृजेताम्, सृजेयुः । यथा–'गोधूलिकं सृजति(उत्पादयति) गोपपृथग्जनानाम्' इति ।

अथवा

'गुरुरनन्त्यमदेषु मुदं श्रियं'सृजति' इति च वि. वृ. ।

'उद्+पद्' उत्पादने (उत्पन्न करना, करना) ।

(चुरादौ) 'णिजि' परस्मैपदे (अ०स०)

लटि—उत्पादयति, उत्पादयतः, उत्पादयन्ति । वि. लि. उत्पादयेत्, उत्पादयेताम्, उत्पादयेयुः ।

'जनी' प्रादुर्भावे (उत्पन्नहोना, पैदा होना) ।

(दिवादौ) आत्मनेपदे (अ०)

लटि–जायते, जायेते, जायन्ते । वि. लि.–जायेत, जायेयाताम्, जायेरन् । यथा—'जायते नालवेष्टितः ।' इ. बृ. जा. । 'जायेयातामस्तमध्याह्नलग्ने' इ. वि. वृ. ।

'प्र+जनी' प्रादुर्भावे (उत्पन्न होना) ।

(दिवादौ) आत्मनेपदे (अ०)

लटि–प्रजायते, प्रजायेते, प्रजायन्ते । वि.लि. प्रजायत, प्रजायेयाताम्, प्रजायेरन् । जनी 'णिजि'–

परस्मैपदे–

लटि–जनयति, जनयतः, जनयन्ति । वि. लि. जन०

येत्, जनयेताम्, जनयेयुः। यथा–'बलवद्ग्रहदोषकारणैर्मनुजानां जनयत्यनेत्रताम्॥' इ. बृ. जा.।

'षूङ्' प्राणिप्रसवे (प्रसव करना, जन्म देना)।

(दिवादौ) आत्मनेपदे (अ०)।

लटि–सूयते, सूयेते, सूयन्ते। वि.लि.. सूयेत, सूयेयाताम्, सूयेरन्।

'प्र+षूङ्' प्राणिप्रसवे (प्रसव करना, जन्म देना)।

(दिवादौ) आत्मनेपदे (अ०)

लटि–प्रसूयते, प्रसूयेते, प्रसूयन्ते। वि.लि.–प्रसूयेत प्रसूयेयाताम्, प्रसूयेरन्। यथा–सोषरभूमिषु च प्रसूयते' इ० बृ० जा०।

'अय्' गतौ (गमनं, ज्ञानं, प्राप्तिः) (जाना, जानना, लाभ)।

(भ्वादौ) आत्मनेपदे (अ० स०)

लटि–अयते, अयेते, अयन्ते। वि. लि. अयेत, अयेयाताम्, अयेरन्।

'पद्' गतौ (चलना)।

दिवादौ—आत्मनेपदे—(अ०)।

लटि—पद्यते, पद्येते, पद्यन्ते। वि० लि०—पद्येत, पद्येयाताम्, पद्येरन्।

'व्रज' गतौ (जाना)।

(भ्वादौ—परस्मैपदे—(स०)।

लटि—व्रजति, व्रजतः, व्रजन्ति। वि० लि०—व्रजेत्, व्रजेताम्, व्रजेयुः। यथा—'निर्विशङ्कमरिणा जयं व्रजेत्' इति वि० मा०।

'इण्' गतौ (जाना)।

(अदादौ—परस्मैपदे—(स० अ०)।

लटि—एति, इतः, यन्ति। वि० लि०—इयात्, इयाताम्, इयुः। यथा—'नो पूर्वराशिं गुरुरेति वक्रितः' इति मु० चिं० १।

अथवा—

'मित्रत्वमेति रिपुरस्य तथैकराशौ' इति वि. मा.।

'उप+इण्'
'सम्+"'
'सम्+उप+"' } प्राप्तौ (प्राप्त करना)।

(अदादौ) परस्मैपदे (स० अ०)।

लटि—उपैति, उपेतः, उपयन्ति। वि० लि०—उपेयात्, उपेयाताम्, उपेयुः। यथा—'नरेण संयोगमुपैति कामिनी' इति बृ० जा०। लटि—समेति, समितः, संयन्ति। वि० लि०—समियात्, समियाताम्, समियुः। यथा–'लग्नं 'समेत्यु'भयतः पृथुरोमयुग्मम्' इति बृ० जा०। लटि—समुपैति, समुपेतः, समुपयन्ति। वि० लि०—समुपेयात्, समुपेयाताम्, समुपेयुः। यथा—'क्षिप्रं विनाशं 'समुपैति' जातः' इति बृ० जा०।

'चर्' गतिभक्षणयोः (गमन, चलना, भक्षण करना)

(भ्वादौ) परस्मैपदे—(अ० स०)।

लटि—चरति, चरतः, चरन्ति। वि० लि०—चरेत्, चरेताम्, चरेयुः। यथा—'उदयमेति यदा दिवि तत्परं 'चरति' केतुरपि प्रतिवासरम्।' इति वि० बृ०।

'सम्+चर्' सञ्चरणे (चलना)।

(भ्वादौ) परस्मैपदे—(अ० स०)।

लटि—सञ्चरति, सञ्चरतः, सञ्चरन्ति। वि० लि०—सञ्चरेत्, सञ्चरेताम्, सञ्चरेयुः।

'वि+चर्' विचरणे। (विचरना)।

(भ्वादौ) परस्मैपदे—(अ० स०)।

लटि—विचरति, विचरतः, विचरन्ति। वि०

लि०—विचरेत्, विचरेताम्, विचरेयुः । यथा—'विचरति' भद्रा त्रिभुवनमध्ये' इति ग्रन्थान्तरे ।

'चल्' कम्पने (चलना, फिरना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे—(अ०) ।

लटि—चलति, चलतः, चलन्ति । वि० लि०—चलेत्, चलेताम्, चलेयुः । यथा—'ग्रहण ऋक्षग एव स चेन्न किं चलति किञ्चिदुपप्लव एव तत् ।' इति वि० वृ० ।

'भ्रमु' चलने (भ्रमण करना, चलना, घूमना) ।

(भ्वादौ दिवादौ च) परस्मैपदे—(अ०) ,

लटि—भ्रमति, भ्रमतः, भ्रमन्ति । भ्रम्यति, भ्रम्यतः, भ्रम्यन्ति । भ्राम्यति, भ्राम्यतः, भ्राम्यन्ति । वि० लि०—भ्रमेत्, भ्रमेताम्, भ्रमेयुः । भ्रम्येत्, भ्रम्येताम्, भ्रम्येयुः । भ्राम्येत्, भ्राम्येताम्, भ्राम्येयुः । यथा—'इह विहितकरग्रहा गृहाणि 'भ्रमति' भुजष्यतया परः शतानि ।' इति वि० वृ० ।

'गम्लृ' गतौ (गमनं, ज्ञानं, प्राप्तिः) (जाना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे—(अ० स०) ।

लटि—गच्छति, गच्छतः, गच्छन्ति । यथा—'घटजोस्तं ह्युदयं च गच्छति । इति ग्र० ला० । 'क्रिये गच्छन्ति पामराः' इति ग्रं० का० । लोटि—गच्छतु गच्छतात् । गच्छताम् । गच्छन्तु । यथा—'अध्युष्य गच्छतु परेषु मुहूर्तमात्रम्' इति वि. मा. । 'गच्छन्तु चापे तिमिभे शुभग्रहाः' इति ग्रं० का० । वि० लि०—गच्छेत्, गच्छेताम्, गच्छेयुः । यथा—'नगच्छेयुर्नव स्त्रियः ।' इति ग्रं० का० ।

'आ+गम्लृ' आगतौ (आना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे—(अ० स०) ।

लटि—आगच्छति, आगच्छतः, आगच्छन्ति । वि० लि०—आगच्छेत्, आगच्छेताम्, आगच्छेयुः ।

'आ+या' आगतौ (आना) ।

(अदादौ) परस्मैपदे—(अ० स०) ।

लटि—आयाति, आयातः, आयान्ति । वि० लि०—आयायात्, आयायाताम्, आयायुः । यथा—'विश्लेषमायाति यथाऽसुभिः स्वैः ।' इति वि० वृ० ।

'प्र+या' प्रापणे (जाना) ।

(अदादौ) परस्मैपदे (अ० स०)

लटि–प्रयाति, प्रयातः, प्रयन्ति । यथा अस्तं प्राच्यां भूरिलवो लघुः प्रयाति' इति । 'चलकेन्द्रलवैः 'प्रयान्ति' वक्रम्' इति च ग्र. ला० । लोटि–प्रयातु प्रयातात् । प्रयाताम् । प्रयान्तु । यथा—'तत्तद्दिङ्निहितैः प्रयातु ककुभं तां तां शुभैस्तारकैः' इ. वि. मा. । वि. लि. प्रयायात्, प्रयायाताम्, प्रयायुः ।

'या' प्रापणे । प्रापणमिह गतिः (जाना) ।

(अदादौ) परस्मैपदे (अ० स०)

लटि—याति, यातः यान्ति । यथा—'एका तिर्यक् तर्जनीं 'याति' रेखा' इ०वि०वृ० । 'इतीमे 'यान्ति' दृक्तुल्यतां सिद्धैस्तैरिह पर्वधर्मनयसत्कार्यादिकं त्वादिशेत् ।' इ०ग्र०ला० १। वि० लि०—'यायात् यायाताम्, यायुः । यथा-'न तां प्रतिदिशं यायात् पृष्ठगास्ते शुभप्रदाः ' इ. वि. मा. ।

'णीञ्' प्रापणे (पहुँचाना, ले जाना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे (स०)

लटि–नयति, नयतः, नयन्ति । यथा–पश्यन् वशं नयति तं पुरुषं स्पृशन् वा इ० वि० मा० ।

अथवा

'नयति देवरि देवरिपूपनीः' इ० वि० वृ० । 'किं

नयन्ति यदि तत्पृथग्भवेत्' इ०वि०वृ० । वि०लि० नयेत्, नयेताम्, नयेयुः ।

आत्मनेपदे

लटि—नयते, नयेते, नयन्ते । वि०लि०—नयेत, नयेयाताम्, नयेरन् ।

'वह' प्रापणे (पहुँचाना, ढोना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे (स०)

लटि—वहति, वहतः, वहन्ति । यथा—'वहति शेषगृहेषु महोत्सवम्' इ० त्रि० वृ० । वि०लि०—वहेत्, वहेताम्, वहेयुः ।

'उद्+वह' उद्वहने (विवाह करना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे (स०)

लटि—उद्वहति, उद्वहतः, उद्वहन्ति । वि०लि०—उद्वहेत्, उद्वहेताम्, उद्वहेयुः । यथा—'नोत्तमामुद्वहेत्कन्याम्' इ० ग्रं० ।

'डु+लभष्' प्राप्तौ (प्राप्ति करना, पाना) ।

(भ्वादौ) आत्मनेपदे (स०)

लटि—लभते, लभेते, लभन्ते । यथा—'समर्च्यमानो लभते धनं जयम्' इ० वि० मा० ।

अथवा

यथा—'इन्दोः प्राप्य दशां फलानि लभते मंत्रद्विजात्युद्भवान्' इ० बृ० जा० । वि०लि०—लभेत, लभेयाताम्, लभेरन् ।

'विद्लृ' लाभे (प्राप्त करना) ।

(तुदादौ) आत्मनेपदे (स०)

लटि—विन्दते, विन्देते, विन्दन्ते । यथा—'तदा यदि नृपो युद्धे जयं विन्दते' इ० वि० मा० । वि० लि० विन्देत, विन्देयाताम्, विन्देरन् ।

परस्मैपदे

लटि—विन्दति, विन्दतः, विन्दन्ति । यथा—तीव्रान् विदन्ति रोगान्' इ०बि०मा० । वि०लि०—विन्देत्, विन्देताम्, विन्देयुः ।

'आप्लृ' व्याप्तौ (पाना, व्याप्त होना) ।

(स्वादौ) आत्मनेपदे (अ०स०)

लटि—आप्नुते, आप्न्वाते, आप्न्वते । वि.लि.—आप्न्वीत, आप्न्वीयाताम्, आप्न्वीरन् ।

परस्मैपदे

लटि—आप्नोति, आप्नुतः, आप्नुवन्ति । वि. लि. आप्नुयात्, आप्नुयाताम्, आप्नुयुः ।

'प्र+आप्लृ' व्याप्तौ (पाना, व्याप्त होना) ।

(स्वादौ) आत्मनेपदे (अ०स०)

लटि—प्राप्नुते, प्राप्न्वाते, प्राप्न्वते । वि. लि.—प्राप्न्वीत, प्राप्न्वीयाताम्, प्राप्न्वीरन् ।

परस्मैपदे

लटि—प्राप्नोति, प्राप्नुतः, प्राप्नुवन्ति । यथा—'भृत्यापत्यकलत्रभर्त्सनमपि प्राप्नोति च व्यङ्गताम्' इति बृ० जा० ।

अथवा

'विद्राव्याऽरिवरूथिनीं जयमथ प्राप्नोति पृथिवीपतिः' इति वि. मा. ।

'अभि+डुधाञ्' भाषणे (बोलना)

(जुहोत्यादौ) आत्मनेपदे (स०)

लटि—(प्र० पु०) अभिधत्ते, अभिदधाते, अभिदधते । (म० पु०) अभिधत्से, अभिदधाथे, अभिधद्ध्वे । (उ०पु०) अभिदधे, अभिदध्वहे, अभिदध्महे । यथा—अथ मासगणात्सुलघुक्रियया ग्रहण-

द्वयसिद्धिकृतेऽभिदधे' इ. प्र. ला. ७।१ वि. लि.–अभिदधीत, अभिदधीयाताम्, अभिदधीरन् ।

परस्मैपदे—

लटि–अभिदधाति, अभिधत्तः, अभिदधति । वि० लि० अभिदध्यात्, अभिदध्याताम्, अभिदध्युः ।

'गद्' व्यक्तायां वाचि (स्पष्ट बोलना, कहना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे–– (स०) ।

लटि – गदति, गदतः, गदन्ति । यथा––'गगनतोयतपस्सु शुभैर्भृगुर्गदति शंखम्' इति. वि. वृ. ।

वि. लि.—गदेत्, गदेताम्, गदेयुः ।

'नि+गद्', **'प्र+नि+,, '** } व्यक्तायां वाचि (स्पष्ट बोलना, कहना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे – (स०) ।

लटि—निगदति, निगदतः, निगदन्ति । लिटि––निजगाद, निजगदतुः, निजगदुः । यथा––'वक्रां करोत्यनिमिषः पदवीं यियासोर्याने नृयुग्ममशुभं निजगाद गार्ग्यः ।' इति वि० मा० ।

वि० लि०—निगदेत्, निगदेताम्, निगदेयुः ।

लटि—प्रणिगदति, प्रणिगदतः, प्रणिगदन्ति ।

वि. लि.—प्रणिगदेत्, प्रणिगदेताम्, प्रणिगदेयुः ।

'वद्' व्यक्तयां वाचि (स्पष्टबोलना, कहना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे––(स०) ।

लटि– वदति, वदतः, वदन्ति । यथा—श्रीमान्वराहो 'वदती' ह्युक्तया ।' इति ग्रन्थान्तरे । 'होरात्वंशप्रमतिमपरे राशितुल्यं वदन्ति' इ.बृ.जा. ।

लोटि--(प्र. पु.) वदतु वदतात्, वदताम् । वदन्तु । (म. पु,) वद वदतात् । वदतम् । वदत । (उ. पु.) वदानि, वदाव, वदाम । यथा—'स्वपञ्चयुग्भवति किं 'वद' स्वस्यवर्गम् ।' इति ली. व. । वि. लि.–वदेत्, वदेताम्, वदेयुः । यथा–'नाशं वदेद्यदधिकं परिपच्यते तत्' इ. बृ. जा. ।

'प्र+वद्' व्यक्तायां वाचि (बोलना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे––(स०) ।

लटि—प्रवदति, प्रवदतः, प्रवदन्ति । यथा––तावद्गते दिननिशोः 'प्रवदन्ति' जन्म ।' इ. बृ.जा. ।

वि. लि.––प्रवदेत्, प्रवदेताम्, प्रवदेयुः । यथा—'क्षिप्रं निधनं 'प्रवदेत्' इति बृ० जा० ।

'ब्रूञ्' व्यक्तायां वाचि (स्पष्ट बोलना, कहना) ।

(अदादौ) उभयपदे––(स०) ।

लटि––(प्र. पु.) आह, आहतुः, आहुः । (म. पु.) आत्थ, आहथुः ।

(पक्षे पञ्चसु वचनेषु)

यथा—'एकोंऽशं हरति बली तथा 'ऽऽह' सत्यः' इ. बृ. जा. ।

अथवा—–

'भास्वद्भार्गवयोर्दिशं प्रविशतादित्याह वाचस्पतिः ।' इति वि. मा. । वीर्यान्वितेषु नृपजन्म दशाविलग्नवर्णाधिपेषु नृपतेरभिषेक'माहुः' । इति वि. मा. । लटि—(पक्षे) (प्र. पु.) ब्रवीति, ब्रूतः, ब्रुवन्ति । (म. पु.) ब्रवीषि, ब्रूथः, ब्रूथ । (उ. पु.) ब्रवीमि, ब्रूवः ब्रूमः । यथा–मुद्गान्नं च ब्रुवन्ति भक्ष्याणि' इ. वि. मा. । 'सञ्ज्ञां ब्रूमो विशेषतः ।' इति । लिटि—उवाच, ऊचतुः, ऊचुः । यथा—'इति केचिदूचुः । इति ग्रन्थान्तरे ।

'प्र+ब्रूञ्' लिटि—प्रोवाच, प्रोचतुः, प्रोचुः । यथा—'रि:फस्थानखिलान् ग्रहान् न शुभदान् 'प्रोवाच' वाचस्पतिः ।' इ. वि. मा. । 'प्रोचु'

स्तद्वद्दन्तरत्नादिभूषाम् ।' इति मु. चिं. । लोटि—(प्र. पु.) ब्रवीतु ब्रूतात् । ब्रूताम् । ब्रवन्तु । (म. पु.) ब्रूहि ब्रूतात् । ब्रूतम् । ब्रूत । (उ. पु.) । ब्रवाणि, ब्रवाव, ब्रवाम । यथा—'सांघ्रिद्वयं त्र्यं ध्र्यंघ्रि कीदृग् 'ब्रूहि' सवर्णितम् ।' इति ली. व. । वि. लि.—ब्रूयात्, ब्रूयाताम्, ब्रूयुः ।

आत्मनेपदे—

लटि ब्रूते, ब्रुवाते, ब्रुवते । यथा—'त्याज्यं मुनयो 'ब्रुवते' केचित्सर्वत्र शुभकार्ये' इ. वि. मा. । लिटि—ऊचे, ऊचाते, ऊचिरे, यथा—'भतिथिवारफलानि पदे पदे विरचितानि परैरिति नोचिरे ।' इति वि. वृ. । वि. लि.—ब्रुवीत, ब्रुवीयाताम्, ब्रुवीरन् ।

'निर्+ब्रूञ् लिटि—निरूचे, निरूचाते, निरूचिरे । यथा—'इत्यतीन्द्रियदृशो 'निरूचिरे' (निजगदुः) यद् गुणागुणमयम् ।' इति वि. वृ. ।

(अदादौ) परस्मैपदे—(स०) ।

'वच' परिभाषणे (बोलना, कहना) ।

लटि—वक्ति, वक्तः ।

यथा—'रवीन्दुमित्रमुरजिद्वस्वन्त्यमित्रान् शुभान्, जीवो 'वक्ति' वरं वराहमिहिरः इति वि. मा. । वि. लि.—उच्यात् उच्याताम्, कर्मकर्तके—लटि—उच्यते, उच्येते, उच्यन्ते । चुरादौ 'णिजि'—लटि—वाचयति---ते, वाचयतः,- येते, वाचयन्ति,--न्ते ।

'चक्षिङ्'व्यक्तायां वाचि' अयं दर्शनेऽपि(बोलना) ।

(अदादौ) आत्मनेपदे (स०)

लटि—चष्टे, चक्षाते, चक्षते । वि. लि.—चक्षीत, चक्षीयाताम्, चक्षीरन् ।

'आ+चक्षिङ्'
प्र + ,,
सम्+आ ,, } (कहना, बोलना)।

(अदादौ) आत्मनेपदे (स०)

लटि—आचष्टे, आचक्षाते, आचक्षते । प्रचष्टे, प्रचक्षाते, प्रचक्षते । समाचष्टे, समाचक्षाते, समाचक्षते । लोटि—(प्र० पु०) चष्टाम्, चक्षाताम्, चक्षताम् । (म. पु.) चक्ष्व, चक्षाथाम्, चक्षध्वम् । (उ. पु.) चक्षै, चक्षावहै, चक्षामहै यथा—'तत्राक्षभाकौ गणक ! 'प्रचक्ष्व' चेदक्षजक्षेत्रविचक्षणोऽसि इति । 'क्षेत्रक्षोदविधौ विचक्षणः 'समाचक्ष्वा' ऽविलक्षोऽसि चेत्' इति च सि. शि. ।

'कथ' वाक्यप्रबन्धे (कथा कहना) ।

(चुरादौ) परस्मैपदे (स०)

लटि—कथयति, कथयतः, कथयन्ति । यथा—तत्रापि मूषिकभयं कथयन्ति सौम्ये' इ. वि. मा.। लोटि—(प्र. पु.)कथयतु कथयतात् । कथयताम् । कथयन्तु । (म. पु.) कथय कथयतात् । कथयतम् । कथयत । (उ. पु.) कथयानि, कथयाव, कथयाम । यथा—किं स्यात् त्रयाणां 'कथयाऽऽशु शेषम्' इ. ली. व. । वि. लि.—कथयेत्, कथयेताम्, कथयेयुः ।

आत्मनेपदे

लटि—कथयते, कथयेते, कथयन्ते । वि. लि.—कथयेत, कथयेयाताम्, कथयेरन् । भावे—कथ्यते ।

'भाष्' व्यक्तायां वाचि (स्पष्ट बोलना) ।

(भ्वादौ) आत्मनेपदे (स०)

लटि—भाषते, भाषेते, भाषन्ते । वि. लि.—भाषेत, भाषेयाताम्, भाषेरन् । क० भाष्यते । णि० भाषयति—ते ।

वि+आङ्+हृञ् कथने (कहना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे (स०)

लटि—व्याहरति, व्याहरतः, व्याहरन्ति । वि.लि. व्याहरेत्, व्याहरेताम्, व्याहरेयुः ।

आत्मनेपदे

लटि—व्याहरते, व्याहरेते, व्याहरन्ते । वि. लि.— व्याहरेत, व्याहरेयाताम्, व्याहरेरन् ।

'पठ्' व्यक्तायां वाचि (स्पष्ट बोलना)

(भ्वादौ) परस्मैपदे (स०)

लटि—पठति, पठतः, पठन्ति । वि. लि. पठेत्, पठेताम्, पठेयुः । क. पठ्यते । 'णिजि'—पाठयति—ते ।

'अधि+इङ्' अध्ययने (पढना) ।

(अदादौ) आत्मनेपदे (अ०)

लटि—अधीते, अधीयाते, अधीयते । वि. लि.— अधीयत, अधीयीयाताम्, अधीयीरन् । क० अधीयते । 'णिजि'–अध्यापयति ।

'प्रथ्' प्रख्याने (कहना, प्रख्यात करना) ।

(चुरादौ) परस्मैपदे (स०)

लटि—प्रथयति, प्रथयतः, प्रथयन्ति । प्राथयति, प्राथयतः, प्राथयन्ति । वि.लि.–प्रथयेत्, प्रथयेताम्, प्रथयेयुः । प्राथयेत्, प्राथयेताम्, प्राथयेयुः ।

आत्मनेपदे

लटि–प्रथते, प्रथेते, प्रथन्ते । वि. लि. प्रथेत, प्रथेयाताम, प्रथेरन् । यथा—'हित्वा सपत्नमितरान् प्रथयन्ति सौम्याः' इ. वि. मा. ।

'तर्क्' भाषार्थः (बोलना) ।

(चुरादौ) (परस्मैपदे (स०)

लटि–तर्कयति, तर्कयतः, तर्कयन्ति । वि. लि.— तर्कयेत्, तर्कयेताम्, तर्कयेयुः । यथा–'कथितफलविपाकैस्तर्कयेद्वर्तमानाम्' इ. बृ. जा. ।

'आ+मन्' कथने (कहना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे (स०)

लटि–आमनति, आमनतः, आमनन्ति । वि. लि.– आमनेत्, आमनेताम्, आमनेयुः । यथा–मासे तिथौ च पृथुमङ्गलमामनन्ति (कथयन्ति)' इ.वि.वृ. ।

'गा' गायने (गाना, कहना) ।

(जुहोत्यादौ) परस्मैपदे (स०)

लटि—जगाति जगितः । जगीतः । जगति । लिटि– जगौ, जगतुः, जगुः । यथा—'दक्षिणादित्य एति तददिति श्रुतिर्जगौ' इति । सूर्यशुद्धिमपरे नृणां जगुः' इति च वि. वृ. ।

'आ+दिश्'
नि + ,,
निर्+ ,,
सम्+आ ,,
} कथने (कहना) ।

(तुदादौ) परस्मैपदे (स०)

लटि–आदिशति, आदिशतः, आदिशन्ति । वि.लि. आदिशेत्, आदिशेताम्, आदिशेयुः । यथा–'सिद्धैस्तैरिह पर्वधर्मनयसत्कार्यादिकं त्वादिशेत् ।' इति ग्र. ला. १। लटि—निदिशति, निदिशतः, निदिशन्ति । वि. लि.—निदिशेत्, निदिशेताम्, निदिशेयुः । लटि–निर्दिशति, निर्दिशतः, निर्दिशन्ति । वि.लि.–निर्दिशेत्, निर्दिशेताम्, निर्दिशेयुः । यथा– 'निर्दिशन्त्य–(कथयन्ति) सितशौनकादयः' इ. वि. वृ. । लटि–समादिशति, समादिशतः, समादिशन्ति, वि. लि.–समादिशेत्, समादिशेताम्, समादिशेयुः । यथा–'तत्कालेऽस्त्रवणं 'समादिशेत्' इ. बृ. जा. ।

'दिश्' अतिसर्जने । अतिसर्जनं दानम् (देना)।

(तुदादौ) परस्मैपदे (स०)

लटि—दिशति, दिशतः, दिशन्ति। यथा—सहोत्थस्थो मन्दो दिशति चिरमायुः सुखगुणान्' इ. वि. मा.। भ्रातृक्षयं च दिशतो भ्रातृगौ भौमभानवौ' इ. ग्रं. का.। 'न दिशन्ति शुभं नृणां सौम्याः केन्द्राधिपा यदि' इ. उ. प्र.। वि. लि.—दिशेत् दिशेताम्, दिशेयुः। यथा—'दिशेत्सूनुं सूरिः सुतसदनयातो जनुषि नुः' इ. ग्रं. का.। 'शुक्रसौम्यौ सहजगौ दिशेतां सोदरं नृणाम्' इ. ग्रं. का.। 'न दिशेयुर्ग्रहाः सर्वे स्वदशासु स्वभुक्तिषु' इत्यु. प्र.।

'दद्' दाने (देना)।

(भ्वादौ) आत्मनेपदे (स०)

लटि—ददते, ददेते, ददन्ते। वि. लि.—ददेत, ददेयाताम्, ददेरन्।

'डुदाञ्' दाने (देना, प्रदान करना)।

(जुहोत्यादौ (परस्मैपदे) (स०)

लटि—ददाति, दत्तः, ददति। वि. लि.—दद्यात्, दद्याताम्, दद्युः।

आत्मनेपदे

लटि—दत्ते, ददाते, ददते। वि. लि.—ददीत, ददीयाताम्, ददीरन्। यथा—'किन्त्वत्र भांशप्रतिमं ददाति' इ० वृ० जा०। 'दद्यात्तां चिरजीविने नहिभवेद्दोषो पुनर्भूभवः'। इति. मु. चि.। 'शुक्रेन्दू समभांशके हि विषमेऽन्ये दद्युरंघ्रि बलम्' इति जा० प०।

'दाण्' दाने (देना)।

(भ्वादौ) परस्मैपदे—(स०)।

लटि—यच्छति, यच्छतः, यच्छन्ति। यथा—'प्रतिदिनं खचरः प्रचरन् फलं किमपि यच्छति चारफलो हि सः।' इ० वि० वृ०। केन्द्राद्येषु च रूपकार्द्धचरणान् 'यच्छन्ति' खेटाः क्रमात्।' इति जा० प०। वि० लि०—यच्छेत्, यच्छेताम्, यच्छेयुः।

'वि+तृ' वितरणे (देना)।

(भ्वादौ) परस्मैपदे—(अ० स०)।

लटि—वितरति, वितरतः वितरन्ति। यथा—'केचिदस्य वितरति कोविदाः' इ० वि० वृ०। यथा—'स्त्रीखेटौ चरमे नराः प्रथमके क्लीबौ च मध्येतथा द्रेष्काणे वितरन्ति पादम्' इ. जा. प.। वि० लि०—वितरेत्, वितरेताम्, वितरेयुः।

'ग्रह्' उपादाने (ग्रहण करना, लेना)।

(भ्वादौ) परस्मैपदे—(स०)।

लटि—गृह्णाति, गृह्णीतः, गृह्णन्ति। वि० लि०—गृह्णीयात्, गृह्णीयाताम्, गृह्णीयुः।

आत्मनेपदे

लटि—गृह्णीते, गृह्णाते, गृह्णते। वि० लि०—गृह्णीत, गृह्णीयाताम्, गृह्णीरन्। यथा—'मृत्स्नां विवादभूमौ गृह्णीयात् सा भवेत्स्वीया' इ. वि. मा.।

'ला' आदाने (लेना)।

(अदादौ) परस्मैपदे—(स०)।

लटि—लाति, लातः, लान्ति। वि० लि०—लायात्, लायाताम्, लायुः।

'गल्' अदने (खाना)।

(भ्वादौ) परस्मैपदे—(अ०)।

लटि—गलति, गलतः, गलन्ति। वि० लि०—गलेत्, गलेताम्, गलेयुः। यथा—'मङ्गलं गलति सार्गले विधौ' इति वि० वृ०।

'अद्' भक्षणे (खाना)।

(अदादौ) परस्मैपदे—(अ० स०) ।
लटि—अत्ति, अत्तः, अदन्ति । वि० लि०—अद्यात्, अद्याताम्, अद्युः । यथा—'अशुभलत्तितमत्ति तदूढयोः' इति वि० वृ० ।
'अश्' भोजने (भोजन करना, खाना) ।
(भ्वादौ) परस्मैपदे—(स०) ।
लटि—अश्नाति, अश्नीतः, अश्नन्ति । वि० लि०—अश्नीयात्, अश्नीयाताम्, अश्नीयुः ।
'भुज्' पालनाभ्यवहारयोः (खाना, पालनकरना)
(रुधादौ परस्मैपदे–(स०) ।
लटि—भुनक्ति, भुङ्क्तः, भुञ्जन्ति । यथा—'यदीन्दुराक्रम्य पुनर्भुनक्ति, इति वि० वृ० । वि० लि०—भुञ्ज्यात्, भुञ्ज्याताम्, भुञ्ज्युः ।
आत्मनेपदे—
लटि—भुङ्क्ते, भुञ्जाते, भुञ्जते । वि० लि०—भुञ्जीत, भुञ्जीयाताम्, भुञ्जीरन् ।
'पा' पाने (पीना) ।
(भ्वादौ) परस्मैपदे—(स०) ।
लटि—पिबति, पिबतः, पिबन्ति । यथा—षड्भागाश्चैव नद्यां पिबति च सलिलं सप्तमांशेन मिश्रः' इति ली० व० । यथा—'सुसलिलमिह मर्त्या निम्नगायाः पिबन्ति' इ० ग्रं० का० । वि० लि०—पिबेत्, पिबेताम्, पिबेयुः । यथा—पिबेयुरादित्यमुखाः सुधां ग्रहाः' इति० ग्रं० का० ।
'पीङ्' पाने (पीना) ।
(दिवादौ) आत्मनेपदे—(स०) ।
लटि—पीयते, पीयेते, पीयन्ते । वि० लि०—पीयेत, पीयेयाताम्, पीयेरन् । यथा—पीयन्ते मदिरा नराः सवनिता नित्यं विवाहोत्सवे इ. ग्रं.
'पिष्लृ' संचूर्णने (पीसना) ।
(रुधादौ) परिस्मैपदे—(स०) ।
लटि—पिनष्टि, पिंष्टः, पिंषन्ति । यथा—यस्यच्छाया पुष्पवन्तौ पिनष्टि' इति वि० वृ० । वि० लि०—पिंष्यात्, पिंष्याताम्, पिंष्युः ।
'डु पचष्' पाके (पकाना) ।
(भ्वादौ) परस्मैपदे—(स०) ।
लटि—पचति, पचतः, पचन्ति । वि० लि०—पचेत्, पचेताम्, पचेयुः ।
आत्मनेपदे—
लटि—पचते, पचेते, पचन्ते । वि० लि०—पचेत, पचेयाताम्, पचेरन् । क० पचते । णि० पाचयति–ते ।
परि+पचष्' णिजि—
(चुरादौ) परस्मैपदे—(स०) ।
लटि—परिपाचयति, परिपाचयतः, परिपाचयन्तिः । यथा—'एवं परस्परगताः परिपाचयन्ति' इ० वृ० जा० । वि० लि०—परिपाचयेत्, परिपाचयेताम्, परिपाचयेयुः ।
'दृशिर्' प्रेक्षणे (देखना) ।
(भ्वादौ) परस्मैपदे—(स०) ।
लटि—पश्यति, पश्यतः, पश्यन्ति । यथा—'यदि न पश्यति नश्यति तत्कृतम्' इ० वि० वृ० । 'पश्यतोऽङ्गं पपीन्दुजौ' इति ग्रं० का० ।
अथवा—
'तनुगृहं बलिनौ यदि पश्यतः' इ० मु० चिं० । 'पश्यन्ति सप्तमं सर्वे' इत्यु० प्र० ।३ वि० लि०—पश्येत्, पश्येताम्, पश्येयुः । यथा—'पश्येज्जलादौ

प्रतिबिम्बितं वा' इ. ग्र. ला. । पश्येयुरुग्राः स्मरगी कवीन्द्र' इ०ग्रं०का० । क० दृश्यते ।

'णिजि' परस्मैपदे

लटि—दर्शयति, दर्शयतः, दर्शयन्ति । वि. लि.—दर्शयेत्, दर्शयेताम्, दर्शयेयुः । यथा—'दर्शयेद्दिविचरं दिवि के वा' इति सि० शि० ।

आत्मनेपदे

लटि—दर्शयते, दर्शयेते, दर्शयन्ते । वि०लि०—दर्शयेत, दर्शयेयाताम्, दर्शयेरन् ।

'ईक्ष्' दर्शने (देखना) ।

(भ्वादौ) आत्मनेपदे (अ० स०)

लटि—ईक्षते, ईक्षेते, ईक्षन्ते । यथा—न मेचकं चान्द्रकमीक्षते यः' इ० वि० वृ० । वि० लि०—ईक्षेत, ईक्षेयाताम्, ईक्षेरन् ।

'निर्+ईक्ष'
प्र + ,,
वि + ,,
} (देखना) ।

(भ्वादौ) आत्मनेपदे (अ० स०)

लटि—निरीक्षते, निरीक्षेते, निरीक्षन्ते । प्रेक्षते, प्रक्षेते, प्रेक्षन्ते । वीक्षते, वीक्षेते, वीक्षन्ते । वि.लि.—निरीक्षेत, निरीक्षेयाताम्, निरीक्षेयेरन् । प्रेक्षेत, प्रेक्षेयाताम्, प्रेक्षेरन् । वीक्षेत, वीक्षेयाताम्, वीक्षेरन् ।

'लोकृ' दर्शने-(देखना) ।

(चुरादौ) परस्मैपदे (स०)

लटि-लोकयति, लोकयतः, लोकयन्ति । वि. लि.—लोकयेत्, लोकयेताम्, लोकयेयुः ।

'अव+लोकृ'
आ + ,,
परि+ ,,
वि + ,,
} (देखना) ।

१–३१

(चुरादौ) परस्मैपदे (स०)

लटि–अवलोकयति, अवलोकयतः, अवलोकयन्ति । यथा—'त्रिदशत्रिकोणचतुरस्रसप्तमान्यवलोकयन्ति चरणाभिवृद्धितः ।' इ. बृ. जा. । वि० लि०—अवलोकयेत्, अवलोकयेताम्, अवलोकयेयुः । लटि—आलोकयति, आलोकयतः, आलोकयन्ति । परिलोकयति, परिलोकयतः, परिलोकयन्ति । विलोकयति, विलोकयतः, विलोकयन्ति । वि० लि०—आलोकयेत् आलोकयेताम्, आलोकयेयुः । यथा—छायां बिधोर्न ध्रुवमृक्षमालामालोकयेत्' इ.वि.वृ. । वि०लि०—परिलोकयेत्, परिलोकयेताम्, परिलोकयेयुः । विलोकयेत्, विलोकयेताम्, विलोकयेयुः । यथा—'विलोकयेद् व्योमचरं किलैवं जले विलोमं तदपि प्रवक्ष्ये ।' इ. सि. शि. ।

'श्रु' श्रवणे (सुनना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे (स०)

लटि—शृणोति, शृणुतः, शृण्वन्ति । वि०लि०—शृणुयात्, शृणुयाताम्, शृणुयुः । यथा—'नाकीर्णकर्णः शृणुयाच्च घोषं तौ वा सुभुक्तोऽपि धृतिं न धत्ते ।' इ० वि० वृ० । 'यां वाचं शृणुयुस्तदर्थसदृशीसिद्धिः किलोपश्रुतौ' इ० च वि०वृ० ।

'ज्ञा' अवबोधने (जानना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे (स०)

लटि— (प्र० पु०) जानाति, जानीतः, जानन्ति । (म. पु.) जानासि, जानीथः, जानीथ । (उ. पु.) जानामि, जानीवः, जानीमः । यथा—जानासि चेद्वर्गघनौ विभिन्नौ' इ० ली० व० । वि० लि०—जानीयात्, जानीयाताम्, जानीयुः । क० ज्ञायते ।

'णिजि'— ज्ञापयति–ते ।

३२–६०

'मनु' अवबोधने (मानना, समझना) ।

(तनादौ) आत्मनेपदे (स०)

लटि–मनुते, मन्वाते, मन्वते । वि. लि. मन्वीत, मन्वीयाताम्, मन्वीरन् । लटि–मेने, मेनाते, मेनिरे । यथा—'जन्मलग्नमिदमङ्गमङ्गिना मेनिरे मन इतीन्दुमन्दिरम् ।' इ. वि. वृ. ।

'बुध्' अवगमने (जानना) ।

(दिवादौ) आत्मनेपदे (स०) ।

लटि–बुध्यते, बुध्येते, बुध्यन्ते । वि. लि. - बुध्येत, बुध्येयाताम्, बुध्येरन् । क० बुध्यते । 'णिजि'— बोधयति–ते ।

'मन्' ज्ञाते (मानना, समझना) ।

(दिवादौ) आत्मनेपदे (स०) लटि–

(प्र. पु.) मन्यते, मन्येते, मन्यन्ते । (म. पु.) मन्यसे, मन्येथे, मन्यध्वे । (उ.पु.) मन्ये, मन्यावहे, मन्यामहे । यथा–'स बहु मन्यत एव तथातथम्' इ. वि. वृ. 'शस्तं मृगस्यामियमेव मन्ये इति च वि. वृ. । वि. लि. मन्येत, मन्येयाताम्, मन्येरन् ।

'विद्' ज्ञाने (जानना) ।

(अदादौ) परस्मैपदे—(स०) ।

लटि—(प्र० पु०) वेत्ति, वेत्तः, विदन्ति । (पक्षे) वेद, विदतुः, विदुः । यथा–'वेत्त्यक्षभां चापि त, ज्योतिर्वित्कमलावबोधनविधौ वन्दे परं भास्करम्' इति च सि. शि. । लटि–(म० पु०) वेत्सि, वित्थः, वित्थ । (पक्षे) वेत्थ, विदथु विद । यथा–'कीदृक् स्याद् 'ब्रूहि' 'वेत्सि' त्वमिह यदि' सि० शि० । लटि—(उ० पु०) वेद्मि, विद्वः, विद्मः । (पक्षे) वेद, विद्व, विद्म । लोटि–(प्र.पु.) वेत्तु वेत्तात् । वेत्ताम् । विदन्तु ।

अत्र विशेषः—

'सत्तायां विद्यते, ज्ञाने वेत्ति, विन्ते विचारणे । विन्दते विन्दति प्राप्तौ, श्यन्लुक्श्नम्शेष्विदं क्रमात् ।' इति । (म० पु०) विद्धि वित्तात् । वित्तम् । वित्त । (उ० पु०) विदानि, विदाव, विदाम, । यथा—'अर्द्धं त्रिभागोनहतं च 'विद्धि' दक्षोऽसि भिन्ने गुणनाविधौ चेत् ।' इति च सि० शि० । वि० लि०—विद्यात्, विद्याताम्, विद्युः । यथा—'दशममत्र च कर्म विद्यात्' इ० बृ० जा० ।

'अव+इण्' अववोधने (जानना) ।

(अदादौ) परस्मैपदे—(अ० स०) ।

लटि—अवैति, अवेतः, अवयन्ति । लोटि— (प्र० पु०) अवैतु अवेतात् । अवेताम् । अवयन्तु । (म० पु०) अवेहि अवेतात् । अवेतम् । अवेत । (उ० पु०) अवायानि, अवायाव, अवायाम । यथा—'वीक्ष्य भास्करमवेहि मध्यममध्यमाहरणमस्ति चेच्च्युतम् ।' इति सि० शि० ।

अथवा—

' 'अवेहि' मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः ' इति रघौ ।

'टु मस्जो' शुद्धौ (शुद्ध करना, नहाना, माजना) ।

(तुदादौ) परस्मैपदे—(अ०) ।

लटि—मज्जति, मज्जतः, मज्जन्ति । यथा— 'कफश्च्युतो मज्जति चाम्बुचुम्बी' इति वि० वृ० । वि० लि०—मज्जेत्, मज्जेताम्, मज्जेयुः ।

'ष्णा' शौचे (नहाना) ।

(अदादौ) परस्मैपदे—(अ०) ।

लटि—स्नाति, स्नातः, स्नान्ति । वि० लि०— स्नायात्, स्नायाताम्, स्नायुः । यथा—'स्नायाद-

थार्त्तववती मृगपौष्णवायुहस्ताश्विधातृभिररं लभते च गर्भम् ।' इति मु० चिं० ।

'इष्' इच्छायाम् (इच्छा करना, चाहना) ।

(तुदादौ) परस्मैपदे—(स०) ।

लटि—इच्छति, इच्छतः, इच्छन्ति ।

यथा—'यवना' ने-'च्छन्ति' केचित्तथा' इ. बृ. जा. । वि० लि०—इच्छेत्, इच्छेताम्, इच्छेयुः । भावे—इष्यते । यथा—'जलराशौ विलग्नस्थे दूरं नौयानमिष्यते' इ० वि० मा० । 'मासोत्तरं तत्र विवाह इष्यते' इ० मु० चिं० ।

'वाछि' इच्छायाम्(इच्छा करना, चाहना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे—(स०) ।

लटि—वाञ्छति, वाञ्छतः, वाञ्छन्ति । यथा—होरेत्यहोरात्रविकल्परूपे 'वाञ्छन्ति' पूर्वापरवर्णलोपात् ।, इ० बृ० जा० । वि० लि०-वाञ्छेत्, वाञ्छेताम्, वाञ्छेयुः ।

'वश्' कान्तौ । 'कान्तिरिच्छा (चाहना, इच्छा करना) ।

(अदादौ) परस्मैपदे)—(स०) ।

लटि—वष्टि, उष्टः, उशन्ति । यथा—'ऐन्दवं बलमुशन्ति किं न ते' इति वि० वृ० ।

वा

'स्त्रीणां विधोर्बलमुशन्ति' विवाहगर्भसंस्कारयोः' इ० मु० चिं० । वि० लि०—वश्यात्, उश्याताम्, उश्युः ।

'लगे' सङ्गे (सङ्ग करना, लगना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे (अ०) ।

भावे=लग्यते, क्तप्रत्यये लग्नम् । लटि—लगति, लगतः, लगन्ति । वि. लि.—लगेत्, लगेताम्, लगेयुः

'लघि' भोजननिवृत्तावपि (भोजन न करना) ।

(भ्वादौ) आत्मनेपदे ।

लटि—लंघते, लंघेते, लंघन्ते । वि० लि०—लंघेत, लंघेयाताम, लंघेरन् ।

'वदि' अभिवादनस्तुत्योः (प्रणाम करना, प्रशंसा करना, स्तुति करना) ।

(भ्वादौ) आत्मनेपदे—(स०) ।

लटि—(प्र. पु.) वन्दते, वन्देते, वन्दन्ते । (म. पु.) वन्दसे, वन्देथे, वन्दध्वे । (उ. पु.) वन्दे, वन्दावहे, वन्दामहे । यथा—'ज्योतिर्वित्कमलावबोधनविधौ वन्दे परं भास्करम् ।' इति सि० शि० । वि. लि. वन्देत, वन्देयाताम्, वन्देरन् ।

'शंसु' स्तुतौ (प्रशंसा करना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे—(स०) ।

लटि—शंसति, शंसतः, शंसन्ति । यथा—'स्वर्णाद्यमन्नाशने, शंसन्त्येषु नवेषु' इति वि० मा० । वि० लि० शंसेत्, शंसेताम्, शंसेयुः ।

'कृष्' विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् (खींचना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे (स०)

लटि–कर्षति, कर्षतः, कर्षन्ति । वि. लि.—कर्षेत्, कर्षेताम्, कर्षेयुः । यथा–'रिष्टं कर्षति पूर्णेन्दुः' इ.

'षेवृ' सेवने (सेवा करना, भजन करना) ।

(भ्वादौ) (आत्मनेपदे (स०)

लटि–सेवते, सेवेते, सेवन्ते । वि. लि. सेवेत, सेवेयाताम्, सेवेरन् । यथा—'षष्ठयष्टमीभूतविधुक्षयेषु नो 'सेवेत' ना तैलपलेक्षुरं रतम् ।' इ.मु.चिं. ।

'प्रच्छ्' ज्ञीप्सायाम् (पूछना, प्रश्न करना) ।

(तुदादौ) परस्मैपदे (स०) ।

लटि–पृच्छति, पृच्छतः, पृच्छन्ति । वि.लि.–पृच्छेत्,

पृच्छेताम्, पृच्छेयुः ।

'शीङ्' स्वप्ने (सोना) ।

(अदादौ) परस्मैपदे (अ०)

लटि–शेते, शयाते, शेरते । वि.लि.–शयीत, शयीयाताम्, शयीरन् । भावे–शय्यते । 'णिजि'–शाययति–ते ।

'पत्लृ' पतने गतौ वा (गिरना, जाना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे (अ०)

लटि—पतति, पततः, पतन्ति । वि. लि.–पतेत्, पतेताम्, पतेयुः । यथा—'अस्त्र पतेन्मङ्गलभङ्गलक्ष्म' इ. वि. वृ. ।

'स्मृ' स्मरणे (चिन्तायाम्) (चिन्ता करना, ध्यान करना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे (स०)

लटि–स्मरति, स्मरतः, स्मरन्ति । यथा–'नक्तङ्गते चापररात्रमेषामेतत्परं वासववत्स्मरन्ति' इ वि.
लोटि–(प्र. पु.) स्मरतु स्मरतात् । स्मरताम् । स्मरन्तु । (म. पु.) स्मर स्मरतात् । स्मरतम् । स्मरत । (उ॰ पु.) स्मराणि, स्मराव, स्मराम । यथा—'स्मर' रामं करणं च विष्णुरूपम्' इ. प्र. ला. १।२ वि. लि.––स्मरेत्, स्मरेताम्, स्मरेयुः ।

'षिधु' संराद्धौ । संराद्धिः=निष्पत्तिः (सिद्ध होना पूर्ण हो जाना) ।

(दिवादौ) परस्मैपदे (अ०)

लटि—सिद्ध्यति, सिद्ध्यतः, सिद्ध्यन्ति । यथा–'प्रारब्धं 'सिद्धयति' तदा' इ. वि. मा. । वि. लि.–सिद्ध्येत्, सिद्ध्येताम्, सिद्ध्येयुः ।

'फल' निष्पत्तौ (सफल होना, कामसिद्ध होना, परिणाम निकलना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे (अ०)

लटि–फलति, फलतः, फलन्ति । वि. लि.—फलेत्, फलेताम्, फलेयुः । यथा—फलेद्यदि प्राक्तनमेव तत्किम्' इ. वि. वृ. ।

'वृङ्' सम्भक्तौ वरणे च (स्वीकार करना, वरण करना) ।

(क्र्यादौ) आत्मनेपदे (स०)

लटि––वृणीते, वृणाते, वृणते । वि. लि.—वृणीत, वृणीयाताम्, वृणीरन् ।

'वृञ्' वरणे (वरण करना, चुनना, वरना)

(स्वादौ) परस्मैपदे–(स०)

लटि–वृणोति, वृणुतः, वृण्वन्ति । वि.लिः–वृणुयात्, वृणुयाताम्, वृणुयुः । यथा—'उल्लिख्य सामुद्रिकलक्षणानि वरैः कुमारी वृणुयान्निमित्तैः ।' इ.वि.वृ.

'क्षि' क्षये (अकर्मकः) (नाश करना) (अन्तर्भाविण्यर्थस्तु सकर्मकः) ।

(चुरादौ) आत्मनेपदे (अ० स०)

लटि–क्षीयते, क्षीयेते, क्षीयन्ते । यथा–'क्षीयन्ते' व्ययभवनादसत्सु वामम्' इ. बृ. जा. । वि.लि. – क्षीयेत, क्षीयेयाताम्, क्षीयेरन् ।

'णश' अदर्शने (नष्ट होना, न दिखलाई पड़ना) ।

(दिवादौ) परस्मैपदे (अ०)

लटि–नश्यति, नश्यतः, नश्यन्ति । यथा—यदि न पश्यति नश्यति तत्कृतम्' इ. वि. वृ. । वि. लि.–नश्येत्, नश्येताम्, नश्येयुः । यथा–'क्रूरस्य नश्येद्बलरूपसम्पद्' इ. वि. वृ. ।

'वि+णश' अदर्शने (नष्ट होना) ।

(दिवादौ) परस्मैपदे (अ०)

लटि—विनश्यति, विनश्यतः, विनश्यन्ति । यथा—'त्यक्तो 'विनश्यति' कुजार्कजयोस्तथाये । इ. बृ. जा. । वि.लि.–विनश्येत्, विनश्येताम्, विनश्येयुः ।

'वि+पद्' आपत्तौ (विपत्ति में फंसना) ।

(दिवादौ) आत्मनेपदे (स० अ०)

लटि—विपद्यते, विपद्येते, विपद्यन्ते । यथा–'नारी गर्भयुता विपद्यते' इ. बृ. जा. । वि. लि.–विपद्येत, विपद्येयाताम्, विपद्येरन् ।

'पीड' अवगाहने (पीडा देना, दवाना) ।

(चुरादौ) परस्मैपदे (स०)

लटि–पीडयति, पीडयतः, पीडयन्ति । वि. लि.—पीडयेत्, पीडयेताम्, पीडयेयुः ।

आत्मनेपदे

लटि–पीडयते, पीडयेते, पीडयन्ते । वि. लि–पीडयेत, पीडयेयाताम्, पीडयेरन् । भावे—पीड्यते ।

'रुजो' भङ्गे (पीडित होना, रोगी होना) ।

(तुदादौ) परस्मैपदे—(अ० स०) ।

लटि—रुजति, रुजतः, रुजन्ति । वि० लि०—रुजेत्, रुजेताम्, रुजेयुः ।

'ज्वर्' रोगे (ज्वर आना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे—(अ०) ।

लटि—ज्वरति, ज्वरतः, ज्वरन्ति । वि० लि०–ज्वरेत्, ज्वरेताम्, ज्वरेयुः ।

'व्यथ्' भयसञ्चलनयोः (डरना, दुःखी होना) ।

(भ्वादौ) आत्मनेपदे—(अ०) ।

लटि—व्यथते, व्यथेते, व्यथन्ते, । वि० लि०–व्यथेत, व्यथेयाताम्, व्यथेरन् ।

'मीङ्' हिंसायाम् हिंसात्र प्राणवियोगः (हिंसा करना) ।

(दिवादौ) आत्मनेपदे—(स०) ।

लटि—मीयते, मीयेते, मीयन्ते । यथा–'जीवेत्क्वापि विभङ्गरिष्टजशिशू रिष्टं विना मीयते' इति जा० प०।४०। वि० लि० मीयेत, मीयेयाताम्, मीयेरन् ।

'मृङ्' प्राणत्यागे (मरना) ।

(तुदादौ) आत्मनेपदे—(अ०) ।

लटि - म्रियते. म्रियेते, म्रियन्ते । वि० लि०—म्रियेत, म्रियेयाताम् म्रियेरन् ।

'जीव' प्राणधारणे (जीना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे (अ०) ।

लटि–जीवति, जीवतः, जीवन्ति । यथा–'ज्येष्ठासमीरोरगरौद्रपूर्वात्रियेषु नो जीविति' जातरोगः ।' इ० वि० मा० । वि० लि०–जीवेत्, जीवेताम्, जीवेयुः । यथा–'जीवेत्क्वापि विभङ्गरिष्टजशिशू रिष्टं इ० जा० प० ४० ।

'क्षिप' प्रेरणे (फेंकना) ।

(तुदादौ) परस्मैपदे (स०) ।

लटि–क्षिपति, क्षिपतः, क्षिपन्ति । यथा–'क्षिपति' सप्तदिनान्युदयास्तयोः सुरगुरुश्च भृगुश्च' इ० वि० बृ० । वि० लि०–क्षिपेत्, क्षिपेताम्,क्षिपेयुः ।

आत्मनेपदे

लटि—क्षिपते, क्षिपेते, क्षिपेन्ते, वि० लि०–क्षिपेत, क्षिपेयाताम्, क्षिपेरन् ।

'क्षप' प्रेरणे (प्रेरणा करना) ।

(चुरादौ) परस्मैपदे (स०) ।

लटि—क्षपयति, क्षपयतः क्षपयन्ति । यथा–योधा-

प्तिरर्घ्यमितरान् क्षपयन्ति भात्रान्' इ. त्रि. मा.। वि० लि०—क्षपयेत्, क्षपयेताम्, क्षपयेयुः।

'खनु' अवदारणे (खोदना)।

(भ्वादौ) आत्मनेपदे (स०)।

लटि—खनते, खनेते, खनन्ते। वि० लि०—खनेत, खनेयाताम्, खनेरन्।

परस्मैपदे

लटि—खनति, खनतः, खनन्ति। यथा—'अशुभ-शुक्रपखः स खनत्यसून्' इ. वि. वृ.। वि० लि०—खनेत्, खनेताम्, खनेयुः।

'भिदिर्' विदारणे (भेदन करना)।

(रुधादौ) आत्मपदे (स०)।

लटि—भिन्ते भिन्दाते भिन्दते। वि० लि०—भिन्दीत, भिन्दीयाताम्' भिन्दीरन्।

परस्मैपदे

लटि—(प्र. पु.) भिनत्ति, भिन्तः, भिन्दन्ति। (म. पु.) भिनत्सि, भिन्त्थः, भिन्त्थ। (उ. पु.) भिनद्मि, भिन्द्वः, भिन्द्मः। यथा—'कभशकटमसौ भिनत्त्यसृक् शनिरुडुपश्चेज्जनक्षयः' इति। 'पुष्टा-श्चेतत्संशयं तं च भिन्द्मः।' इति च ग्र. ला.।

'जि' जये (उत्कर्षप्राप्ति, श्रेष्ठ बनना)।

(भ्वादौ) परस्मैपदे (अ०)

लटि—जयति, जयतः, जयन्ति,। यथा—'जयति, शास्त्रमिदं यवनेष्वपि।' इ. वि. वृ०।

वा—

'व्यक्तीकृता 'जयति' केशराक्छ्तिश्च।' इ. ग्र. ला १।१

'वि+जि' विजये (उत्कर्ष प्राप्ति)।

(भ्वादौ) आत्मनेपदे (अ०)।

लटि—विजयते, विजयेते, विजयन्ते। 'प्रायः शुक्रखगो, युतौ विजयते याम्योत्तराशास्थितः इ० वि० लि० विजयेत, विजयेयाताम्, विजयेरन्।

'लस' श्लेषणक्रीडनयोः, (आलिङ्गन करना, चिपटना, खेलना)।

(भ्वादौ) परस्मैपदे—(अ० स०)

लटि—लसति, लसतः, लसन्ति, वि० लि०—लसेत्, लसेताम्, लसेयुः।

'वि+लस' ,, ,, ,,

(भ्वादौ) परस्मैपदे—(अ० स०)।

लटि—विलसति, विलसतः, विलसन्ति। लोटि—विलसतु, विलसतात्। विलसताम्। विलसन्तु। यथा—'किमपरं रुधिरबिन्दुवपुर्विलसन्तु ये' इ. वि० वृ०। वि० लि०—विलसेत्, विलसेताम्, विलसेयुः।

'क्रीड्' क्रीडने (खेलना)।

(भ्वादौ) आत्मनेपदे—(अकर्मकः)।

लटि—क्रीडते, क्रीडेते, क्रीडन्ते। यथा—पद्मिन्यां चाष्टमांशः स्वनवमसहितः क्रीडते सानुरागः, इ. ली. व.। वि० लि० क्रीडेत, क्रीडेयाताम्, क्रीडेरन्।

परस्मैपदे—

लटि—क्रीडति, क्रीडतः, क्रीडन्ति। वि० लि० क्रीडेत्, क्रीडेताम्, क्रीडेयुः।

'सह' मर्षणे (सहना)।

(भ्वादौ) आत्मनेपदे—(स०)।

लटि—सहते, सहेते, सहन्ते, यथा—'प्रायो

विवाहपटलं तटलम्बमानः सावस्तृणो न 'सहते' इति वि. वृ.। वि० लि० सहेत, सहेयाताम्, सहेरन्।

'अञ्जू' व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु (व्यक्त करना, चिकना, इच्छा करना, जाना)।

(रुधादौ) परस्मैपदे—(स० अ०)।

लटि—अनक्ति, अङ्क्तः, अञ्जन्ति। वि० लि० अञ्ज्यात्, अञ्ज्याताम् अञ्ज्युः।

'वि+अञ्जू' व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु (व्यक्त करना)।

लटि—व्यनक्ति, व्यङ्क्तः, व्यञ्जन्ति। यथा—'सन्धौ खेटो निःफलोभावभागै-स्तुल्यः सम्यग्भावपक्ति व्यनक्ति। भावपक्तिः भावफलं व्यनक्ति. प्रथय्यति स्वपाकं स्वफलं' इति वि० वृ०। वि० लि० व्यञ्ज्यात्, व्यञ्ज्याताम्, व्यञ्ज्युः।

'अभि+वि+अजि' (चुरादौ) परस्मैपदे—(अकर्मकः)।

लटि—अभिव्यञ्जयति, अभिव्यञ्जयतः, अभिव्यञ्जयन्ति। यथा—'सर्वेऽभिव्यञ्जयन्ति' स्वदशामवाप्य' इ. वृ. जा.। वि० लि० अभिव्यञ्जयेत्, अभिव्यञ्जयेताम्, अभिव्यञ्जयेयुः।

आत्मनेपदे—

लटि—अभिव्यञ्जयते, अभिव्यञ्जयेते, अभिव्यञ्जयन्ते। वि० लि० अभिव्यञ्जयेत, अभिव्यञ्जयेयाताम्, अभिव्यञ्जयेरन्।

'प्र+आ+रभ' राभस्ये (आरम्भ करना)।

(भ्वादौ) आत्मनेपदे—(स०)।

लटि—(प्र० पु०) प्रारभते, प्रारभेते, प्रारभन्ते। यथा—'शशाङ्ककुजयोर्लग्ने स्ववर्गस्थयोर्युद्धं 'प्रारभते' इति वि. मा.। लटि—(म० पु०) प्रारभसे, प्रारभेथे, प्रारभध्वे। (उ० पु०) प्रारभे, प्रारभावहे, प्रारभामहे। यथा—'स्वल्पं वृत्तविचित्रमर्थबहुलं शास्त्रप्लवं 'प्रारभे' इति बृ. जा.।१।१। वि० लि० प्रारभेत, प्रारभेयाताम्, प्रारभेरन्।

'लघि' आप्यायने क्रमणे च (सन्तुष्ट करना, लंघना)।

(चुरादौ) परस्मैपदे—(स०)।

लटि—लंघयति, लंघयतः, लंघयन्ति। वि० लि० लंघयेत्, लंघयेताम्, लंघयेयुः। यथा—'वायव्यानलकोणगोऽस्ति परिघो याता न तं 'लंघयेत्', इ. वि. मा.।

'मुच' प्रमोदने, मोचने च (हर्षित होना, छोडना)।

(चुरादौ) परस्मैपदे—(स०)।

लटि—मोचयति, मोचयतः, मोचयन्ति। यथा—'विधुमष्टमषष्ठमूर्तिं यन्मोचयन्ति तदयम् इ. वि. वृ.। वि. लि. मोचयेत्, मोचयेताम्, मोचयेयुः।

आत्मनेपदे—

लटि—मोचयते, मोचयेते, मोचयन्ते। वि. लि. मोचयेत, मोचयेयाताम्, मोचयेरन्।

'मुच्लृ' मोक्षणे (छोडना)।

(तुदादौ) परस्मैपदे—(स०)।

लटि—मुञ्चति, मुञ्चतः, मुञ्चन्ति। वि० लि० मुञ्चेत् मुञ्चेताम्, मुञ्चेयुः।

आत्मनेपदे—

लटि—मुञ्चते, मुञ्चेते, मुञ्चन्ते। वि० लि०

मुञ्चेत, मुञ्चेयाताम्, मुञ्चेरन् ।

'वि+स्तृञ्' आच्छादने (ढांकना, घेरना, अच्छादन करना) ।

(क्र्यादौ) परस्मैपदे—(स०) ।

लटि—'विस्तृणाति, विस्तृणीतः, विस्तृणन्ति । यथा—'तेनानन्दं वंशयोर्विस्तृणाति' इति वि. वृ. । विस्तृणाति=विस्तरयति णिजन्तभांवः । वि. लि० विस्तृणीयात्, विस्तृणायाताम् विस्तृणीयुः ।

आत्मनेपदे—

लटि—विस्तृणीते, विस्तृणाते, विस्तृणते । वि० लि० विस्तृणीत, विस्तृणीयाताम्, विस्तृणीरन् ।

णम—प्रह्वत्वे=शिरसा नतौ, शब्दे च (शिर से प्रणाम करना, शब्द करना) ।

भ्वादौ, परस्मैपदे, (स०) ।

लटि—नमति, नमतः, नमन्ति । वि० लि० नमेत्, नमेताम्, नमेयुः ।

'उप+णम' उपनमने, प्रणाम करना ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे—(स०)

लटि—उपनमति, उपनमतः, उपनमन्ति । यथा—एवं नरा नरदृकाणनवांशदृग्भिः पुंखेचरै 'रुपनमन्ति' नितम्बिनीनाम् ।' इति वि. वृ. । वि०लि० उपनमेत्, उपनमेताम्, उपनमेयुः ।

'परि+णम' परिणमने परिपाक को प्राप्त) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे—(स०)

लटि—परिणमति, परिणमतः, परिणमन्ति । यथा—परिणमति=परिपाकं प्राप्नोति । वि० लि०—परिणमेत्, परिणमेताम्, परिणमेयुः ।

'प्र+णम' प्रह्वत्वे शब्दे च (प्रणाम करना, शब्द करना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे—(स०)

लटि—प्रणमति, प्रणमतः, प्रणमन्ति । वि० लि०—प्रणमेत्, प्रणमेताम् प्रणमेयुः ।

'शुष' शोषणे (सूखना) ।

(दिवादौ) परस्मैपदे—(अ०) ।

लटि—'शुष्यति, शुष्यतः, शुष्यन्ति । यथा—'उरः पुरः शुष्यति यस्य चार्द्रम्, इ. वि. वृ. । वि० लि०—शुष्येत् शुष्येताम्, शुष्येयुः ।

'जागृ' निद्राक्षये (जागना) ।

(अदादौ) परस्मैपदे—(अ०) ।

लटि—जागर्ति, जागृतः, जाग्रति । यथा—'आक्षिप्यमाणो दिशि दक्षिणस्यां जागर्ति' इति वि. वृ. । जागर्ति=प्रबुध्यति यानेऽधिकृतः । वि० लि० जागृयात्, जागृयाताम्, जागृयुः ।

'ध्वन' शब्दे (शब्द करना) ।

(भ्वादौ) परस्मैपदे—(स०)।

लटि—ध्वनति, ध्वनतः, ध्वनन्ति । यथा—'खचरयोः सविता यदि कारणं 'ध्वनति' सा नितरां यवनाध्वनिः ।' इति वि. वृ. । लटि—ध्वनयति, ध्वनयतः, ध्वनयन्ति, अथवा–ध्वानयति, ध्वानयतः, ध्वानयन्ति । वि० लि० ध्वनेत्, ध्वनेताम्, ध्वनेयुः । ध्वनयेत्, ध्वनयेताम्, ध्वनयेयुः, अथवा ध्वानयेत्, ध्वानयेताम्, ध्वानयेयुः ।

'तनु' विस्तारे (फैलाना, तनना) ।

(तनादौ) आत्मनेपदे—(स०) ।

लटि—तनुते, तन्वाते, तन्वते, । यथा—'तनुगता

यदि तत्तनुते वधूः' इति वि० बृ०। वि० लि० तन्वीत, तन्वीयाताम्, तन्वीरन् ।

परस्मैपदे—

लटि—तनोति, तनुतः, तन्वन्ति,। यथा—'प्रयोगं निहत्यैष सिद्धितनोति' इ. मु. चि.। वि० लि० तनुयात्, तनुयाताम्, तनुयुः; ।

'आ+तनु'

(तनादौ) परस्मैपदे (स०)।

लटि—आतनोति, आतनुतः, आतन्वन्ति, । यथा—'मुहूर्तचिन्तामणिमातनोति'। इ० मु चि० १।२ वि० लि० आतनुयात्, आतनुयाताम्, आतनुयुः, ।

'हु' दानादनयोः (देना, खाना)।

(जुहोत्यादौ) परस्मैपदे (स०)

लटि—जुहोति, जुहुतः, जुह्वति, । वि० लि० जुहुयात्, जुहुयाताम्, जुहुयुः, ।

'मुष' स्तेये (चोरी करना)

(क्र्यादौ) परस्मैपदे (स०)।

लटि—मुष्णाति, मुष्णीतः, मुष्णन्ति, । वि० लि० मुष्णीयात्, मुष्णीयाताम्, मुष्णीयुः, ।

'चुर' स्तेये (चोरी करना)।

(चुरादौ) परस्मैपदे (स०)।

लटि—चोरयति, चोरयतः, चोरयन्ति, । वि० लि० चोरयेत्, चोरयेताम् चोरयेयुः, :

आत्मनेपदे—

लटि—चोरयते, चोरयेते, चोरयन्ते । वि० लि० चोरयेत्, चोरयेयाताम्, चोरयेरन् ,।

'अव' रक्षणगतिकांत्यादिषु (रक्षण, गमन, इच्छा प्रभृति)।

१-२८

(भ्वादौ) परस्मैपदे (स० अ०)।

लटि—अवति, अवतः, अवन्ति,। वि० लि० अवेत् अवेताम् अवेयुः,।

'पा' रक्षणे (रक्षा करना)।

(अदादौ) परस्मै पदे (स०)।

लटि—पाति, पातः, पान्ति । वि० लि० पायात्, पायाताम्, पायुः ।

'भा' दीप्तौ (शोभित होना)

(अदादौ) परस्मैपदे (अ०)।

लटि—भाति, भातः, भान्ति । वि० लि० भायात्, भायाताम् भायुः,।

'वा' गतिगन्धनयोः (जाना और बताना)

(अदादौ) परस्मैपदे (अ०)

लटि—वाति, वातः, वान्ति, । वि० लि० वायात् वायाताम्, वायुः,।

'णह' बन्धने (बांधना)।

(दिवादौ) परस्मैपदे (स० अ०)।

लटि—नह्यति नह्यतः नह्यन्ति । वि० लि० नह्येत्, नह्येताम्, नह्येयुः ।

आत्मनेपदे

लटि—नह्यते, नह्येते नह्यन्ते । वि० लि० नह्येत, नह्येयाताम्, नह्येरन्,।

'शुच' शोके (शोक करना, सोचना)।

(भ्वादौ) परस्मैपदे (अ० स०)

लटि—शोचति, शोचतः, शोचन्ति, । वि० लि० शोचेत्, शोचेताम् शोचेयुः,।

'मुद' हर्षे (हर्षित होना)।

३०-५५

(भ्वादौ) आत्मनेपदे—(अ०)
लटि—मोदते, मोदेते, मोदन्ते । वि० लि० मोदेत, मोदेयाताम्, मोदेरन् ।
'वर्ष' स्नेहने (पानी बरसना) ।
(भ्वादौ) परस्मैपदे—(अ०) ।
लटि—वर्षति, वर्षतः, वर्षन्ति । वि० लि० वर्षेत्, वर्षेताम्, वर्षेयुः ।
आत्मनेपदे—
लटि—वर्षते, वर्षेते वर्षन्ते । वि० लि० वर्षेत्, वर्षेयाताम्, वर्षेयेरन् ।
'गर्ज' शब्दे (गरजना) ।
(भ्वादौ) परस्मै पदे—(अ०) ।
लटि—गर्जति, गर्जतः, गर्जन्ति । वि०लि०-गर्जेत्, गर्जेताम्, गर्जेयुः ।
(चुरादौ) परस्मैपदे—(अ०)
लटि—गर्जयति, गर्जयतः, गर्जयन्ति । वि० लि० गर्जयेत्, गर्जयेताम्, गर्जयेयुः ।
'पूज' पूजायाम् (पूजा करना) ।
(चुरादौ) परस्मैपदे-(स०)
लटि-पूजयति, पूजयतः, पूजयन्ति । वि० लि० पूजयेत्, पूजयेताम्, पूजयेयुः ।
आत्मनेपदे-
लटि-पूजयते, पूजयेते, पूजयन्ते । वि० लि०- पूजयेत, पूजयेयाताम्, पूजयेरन् ।
'अर्च' पूजायाम् (पूजा करना) ।
(भ्वादौ)-परस्मैपदे—
लटि—अर्चति, अर्चतः, अर्चन्ति । वि०लि०-अर्चेत्, अर्चेताम्, अर्चेयुः ।

इति श्रीमुकुन्दवल्लभविरचिते ज्योतिषशब्दकोषे धातुवर्गः समाप्तिमगमत् ।

देववर्गः—

देवपर्यायाः—अजरः, अदितिजः, अदितिनन्दनः, अदितिपुत्रः, अनिमिषः, अनिमेषः, अमरः, अमर्त्यः, अमृतान्धाः (अस्), अमृताशनः, अमृत्युः, अविस्रसः, अव्ययालयः, अव्याधिः, असुरारिः, अस्वप्नः, आजानः, आदितेयः, आदित्यः, ऋभुः, कर्मजः, कामरूपः, कामरूपी (इन्), कालेयवैरी (इन्), क्रतुभुक् (ज्), गीर्वाणः, गीर्वाणः, चिरायुः, (उष्), त्रिदशः, त्रिदिवाधीशः, त्रिदिवेशः, त्रिदिवेशानः, त्रिविष्टपसत् (द्), दनुजद्विट् (ष्), दानववैरी (इन्), दानवारिः, दिविषत् (द्), दिवौकाः (अस्), दिवोकाः (अस्), दृग्विषः, देवः, देवता (स्त्री०), देवयुः, दैत्यवैरी (इन्), दैवतः, दैवतम् (न०), द्युसत् (द्), द्युसद्मा (अन्), द्योसत् (द्), नभःसत् (द्), नाकी (इन्), निर्जरः, निलिम्पः, पूजितः, बर्हिर्मुखः, बर्हिरास्यः, बर्हिर्वदनः, मरुत् (त्), मर्त्यमहितः, मुचिरायः, यज्ञाशनः, लेखः, वयुनः, वसुलः, वायुनः, विट्पतिः, विबुधः, विमानयानः, विमानिकः, विवस्वान् (मतु०), वृन्दारकः, वैमानिकः, शान्तः, शोभः, शौभः, साध्यः, सुधाभुक् (ज्), सुधाशनः, सुपर्वा (अन्), सुमनाः (अस्), सुरः, सुबलः, सुबालः, स्वर्गसत् (द्), स्वर्गी (इन्), स्वर्गौकाः (अस्), स्वाहाभुक् (ज्), स्वाहाशनः, स्वाहाशी (इन्), स्थिरः, हव्ययोनिः । देवतां दैवतं च विहायान्ये नृलिङ्गाः स्युः ।

देवपितृप०—कश्यपः, मारीचः, शेषस्तु रवौ ।

देवमातृप०—अदितिः, ऋनामा, शेषस्तु रवौ ।

स्वर्गप०—अमर्त्यभवनम्, अवरोहः, ऊर्ध्वलोकः, खम्, गौः (गो), तविषः, ताविषः, त्रिदशालयः, त्रिदशावासः, त्रिदिवः, त्रिपिष्टपम् (न०), त्रिविष्टपम् (न.) दिदिविः, दिवम्, द्यौः (दिव्), दीदिविः, देवलोकः, देवसद्मा (अन्), द्युः (अ०), द्यौः (द्यो), नभः (अस्), नाकः, फलोदयः, भुविः (इस्) (अ०), भोगभूमिः, मन्दरः, मेरुपृष्ठम्, मेरुशृङ्गः, वासवावासः, शक्रभवनम्, सुरसद्मा (अन्), सुरालयः, सुरावासः, सुराश्रयः, सैरिकः, सैरिभः, सौरिकः, स्वः (र्) (अ०), स्वर्गः, स्वर्लोकः, इति ।

मेरुप०—कनकाचलः, कर्णिकाचलः, कर्णिकाद्रिः, काञ्चनगिरिः, गोधुक् (ह्), देवगिरिः, मणिसानुः, महामेरुः, मेरुः, रत्नसानुः, सुमेरुः, सुरालयः, स्वर्गिगिरिः, स्वर्गिरिः, स्वर्णाद्रिः, हेमाद्रिः ॥

देवविमानपर्यायाः-देवयानम्, विमानः (पुं० न०), व्योमयानम्, सुरयानम् ।

सभाप०—आस्था, आस्थानम्, आस्थानी, गोष्ठी, घटा, परिषद्, पर्षद्, सदः (स्), (स्त्री० न०), संसद्, सभा, समाजः, समितिः ।

देवसभाप०—देवसभा, सुधर्मा, सुरसभा ।

देवनदीप०—मन्दाकिनी, वियद्गङ्गा, सुरदीर्घिका, स्वर्णदी ।

देवतरुभेदाः-(१) कल्पवृक्षः, (२) पारिजातकः, (३) मन्दारः, (४) सन्तानः, (५) हरिचन्दनः, (पुं० न०), **चैते पञ्च देवतरवः सन्तिः ।**

देवो (दिव्यो) द्यानपर्यायाः—चैत्ररथम्, देवोद्यानम्, मिश्रकम्, वैभ्राजम्, मुग्धकावणम् ।

देववैद्यप०—अब्धिजौ, अर्कजौ, अश्विनीकुमारौ, अश्विनीपुत्रौ, अश्विनीसुतौ, अश्विनौ, आश्विनेयौ, आश्विनौ, गदागदौ, गदान्तकौ, दस्रौ, देवचिकित्सकौ, देवभिषजौ, देववैद्यौ, नासत्यौ, नासिक्यौ, पुष्करस्रजौ, प्रवरवाहनौ, यज्ञवहौ, यमलौ, यमौ, युजौ, रासभवाहनौ, वडवासुतौ, वरवाहनौ, वरानाकौ, वाडवेयौ, सुरचिकित्सकौ, स्वर्वैद्यौ ।

वैद्यप०—अगदङ्कारः, आयुर्वेदकः, आयुर्वेदिकः, आयुर्वेदी (इन्), चिकित्सकः, दोषज्ञः, भिषक् (ज्), रोगहारी (इन्), वैद्यः ।

देववर्द्धकिप०—अमरशिल्पी (इन्), त्वष्टा (ष्टृ), देववर्द्धकिः, द्युवर्द्धकिः, भौमनः, विश्वकर्मा (अन्), विश्वकृत् (त्), सुरशिल्पी (इन्) ।

वर्द्धकिप०—काष्ठतट् (क्ष्), तक्षा (अन्), त्वष्टा (ष्टृ), रथकारः, रथकृत् (त्), वर्द्धकिः, स्थपतिः ।

ऋषिप०—ऋषिः, मंत्रद्रष्टा (ष्टृ), मुनिः, मौनव्रती (इन्), मौनी (इन्), रिषिः (हलादिश्च), ('विद्याविदग्धमतयो रिषयः प्रसिद्धाः' इति **प्रयोगात्**), वाचंयमः, व्रती (इन्), शंसितव्रतः, शापास्त्रः, सत्यवचाः, (अस्) ।

ऋषिभेदाः—(१) ब्रह्मर्षिः (वसिष्ठाद्याः), (२) देवर्षिः (कचादयः), (३) महर्षिः (व्यासादयः), (४) परमर्षिः (भेलाद्याः), (५) काण्डर्षिः (जैमिन्याद्याः), (६) श्रुतर्षिः (सुश्रु-

तार्क्ष्याः, (७) राजर्षिः (ऋतुपुर्णादयःचैते ऋषीणां सप्तभेदाः सन्ति ।

सुरर्षिभेदाः—(१) नारदः, (२) पर्वतः, (३) भग्तः, (४) देवतः, (५) कचः, (६) तुम्बुरुः इत्यादयः ।

नारदपर्यायः—कपिवक्त्रः, कलहप्रियः, कलिकारकः, देवब्रह्मा (अन्), देवलः, नारदः, पिशुनः, विधातृभूः ।

सप्तर्षिभेदाः—(१) मरीचिः, (२) अत्रिः, (३) पुलहः, (४) पुलस्त्यः, (५) ऋतुः, (६) अङ्गिराः (अस्), (७) वशिष्ठश्चैते सप्तर्षीणां भेदाः सन्ति ।

सप्तर्षिपत्नीभेदाः—(१) सम्भूतिः, (२) अनसूया, (३) क्षमा, (४) प्रीतिः, (५) सन्नतिः, (६) लज्जा, (७) अरुन्धती, चैता मरीचेः क्रमात्सप्तर्षीणां पत्न्याः सन्ति ।

ब्रह्मर्षिभेदाः—(१) मरीचिः, (२) अत्रिः, (३) अङ्गिराः (अस्), (४) पुलस्त्यः, (५) पुलहः, (६) ऋतुः, (७) भृगुः, (८) दक्षः, (९) वसिष्ठश्चेत्यादयः ।

वशिष्ठपर्यायाः—अक्षमालापतिः, अरुन्धतीजानिः, वशिष्ठः, वसिष्ठः ।

वशिष्ठपत्नी०—अक्षमाला, अरुन्धती ।

ज्योतिष्कदेवनाम—ज्योतिष्काः ।

ज्योतिष्कदेवभेदाः—(१) चन्द्रः, (२) अर्कः, (३) ग्रहाः, (४) नक्षत्राणि, (५) तारकाश्चेत्येते ज्योतिष्कदेवानां पञ्चभेदाः सन्ति ।

देवपथपर्यायाः—छायापथः, छायामार्गः, देवपथः, देवमार्गः, नभः सरित् (त्), सुराध्वा (अन्), सोमधारा ।

'छायापथो नाम ज्योतिश्चक्रमध्यवर्ती कश्चित्तिरश्चीनोऽवकाशः इति मल्लिनाथः । 'देवैर्रचितादिभिर्गमयितृत्वेनाधिकृतैरुपलक्षितः पन्था देवपथ उच्यते । देवानांपन्था ।

वनपर्यायाः—अटवी (स्त्री०), अरण्यम्, कक्षः, काननम्, कान्तारम्, गहनम्, झषः, दवः, दावः, वनम्, वार्क्षम्, विपिनम्, षण्डम्, सत्रम् ।

उपवनप०—अपवनम्, आरामः, उपवनम्, वेलम् ।

उद्यानप०—आक्रीडः, उद्यानम् ।

बाह्यारामप०—पौरकः, बाह्यारामः ।

गृहारामप०—गृहारामः, निष्कुटः ।

राज्ञीक्रीडोद्यानप०—प्रमदवनम् ।

पुष्पवाटीप०—पुष्पवाटिका, पुष्पवाटी, वृक्षवाटिका, वृक्षवाटी ।

क्षुद्रारामप०—क्षुद्रारामः, प्रसीदिका ।

वृक्षप०—तरुः, द्रुमः, वृक्षः शाखी शेषस्तु वास्तुविचारे ।

सरोवरप०—कासारः, तटाकः, तडाकः, तडागः । पद्माकरः, सरः (अस्) (न०), सरसम्, सरसी (स्त्री०), सरोवरः ।

अल्पसरोवरप०—तल्लः, पल्वलः, वेशन्तः ।

अगस्त्यपर्यायाः—अगस्तिः, अगस्त्यः, आग्निमारुतः, आग्नेयः, इल्वलारिः, उदयनः, और्वशेयः, कलशीसुतः, कुम्भभवः, कुम्भयोनिः, कुम्भसम्भवः, क्वाथिः, घटजः, घटोद्भवः, घटोद्भवमुनिः,

तपनः, दक्षिणर्षिः, दक्षिणारतिः, दण्डयामः, दीक्षाग्निः, पीताब्धिः, मानसूनुः, मान्यः, मुनिः, मैत्रावरुणः-णिः, वातापिद्विट् (ष्), वारुणिः, विन्ध्यकूटकः, सत्याग्निः, सुरारिहन्ता (न्त्), **अगस्त्यपत्नीप०**—कौषातकी, लोपामुद्रा, वरदा, वरप्रदा, वैदर्भी।

अगस्त्यपुत्रभेदौ-(१) इध्मवाहः, (२) दृढच्युत्।

अगस्त्यदिक्—अवाची, दक्षिणा।

अगस्त्योदयास्तप०—अगस्त्यदर्शनः, अगस्तदृश्यः, अगस्त्योदयः। अगस्त्यलोपः, अगस्त्यास्तः।

तदुक्तं गणेशेन—

'पलभाष्टवधोनसंयुता गजशैला वसुखेचरा लवाः। इह तावति भास्करे क्रमाद् घटजोऽस्तं ह्युदयं च गच्छति॥ इति ग्रहलाघवे।

ध्रुवप०—उत्तानपादजः, औत्तानपादः—दिः, ग्रहाधारः, ग्रहाश्रयः, ज्योतीरथः, ध्रुवः, नक्षत्रनेमिः, सुनीतितनयः।

ध्रुवमातृप०—सुनीतिः।

ध्रुवपितृप०—उत्तानपादः।

ध्रुवदिक्प०-उत्तरा।

उत्पत्तिवाचकशब्दाः—उत्थः, उत्पत्तिः, उत्पन्नः, उद्भवः, उद्भूतः, जः, जननम्, जनिः—नी, जनितः, जनुः, जनुः (उष्), जनूः, जन्मम्, जन्म (अन्), जन्यम्, जन्युः, जातः, जातकः, जातिः, परिसूतिः, प्रजननम्, प्रजातः—कः, प्रभवः, प्रसवः, प्रसूतः—तिः, भवः, भावः, भूः, भूतः, सञ्जा—तः—कः, समुत्पन्नः, समुद्भवः, समुद्भूतः, सम्भवः, सम्भूतः, सूः, सूतः—तिः।

१–२८

प्राणिवाचकप०—कलेवरी (इन्), चेतनः, जनः, जनिमान् (मतु०), जनुष्मान् (मतु०), जन्तुः, जन्मवान् (मतु०), जन्मी (इन्), जन्युः, जातजन्मा (अन्), जायमानः, तनुभृत् (त्), देहभृत् (त्), देही (इन्), प्राणभृत् (त्), प्राणी (इन्), भवी (इन्), शरीरी (इन्)।

मनुष्यपर्यायाः—कान्तः, चेतनः, दीर्घप्रेक्षी (इन्), द्विपादः, ना (नृ), पिशितेक्षणः, भूमिजः, भूस्थः, भूस्पृक् (श्), मनुजः, मनुजनिः, मनुभवः, मनुष्यः, मनूद्भवः, मर्त्यः, मानवः, मानुषः, वक्ता (क्तृ), विट् (श्), शतायुः (उष्), षः।

पुरुषपर्यायाः—नरः, ना (नृ), पञ्चजनः, पुमान् (पुंस्), पुरुषः, पूरुषः।

देवधेनुप०—कामधेनुः, कामधुक् (ह्), देवधेनुः, स्वर्गौः।

नन्दिनीप०—कामधेनुपुत्री, नन्दिनी, वशिष्ठधेनुः।

गोप०—अघ्न्या, अनडुही, अनुड्वाही, अर्जुनी, उषा, उस्रा, गौ (गो), तम्या, तम्बा, तंवा, निलिम्पिका, माता (तृ), माहा, माहेयी, रोहिणी, शृङ्गिणी, सुरभिः, सौरभेयी।

देवाहारप०—अमृतम्, देवभोज्यम्, देवान्धः (अस्) (न०), देवान्नम्, देवाहारः, पीयूषम्, पेयूषम्, समुद्रनवनीतम्, सुधा।

आहारप०—अदनम्, अभ्यवहारः, अवष्वाणः, अशनम्, आहारः, खादनम्, घासिः (पुं०), जग्धिः (स्त्री०), जक्षणम्, जमनम्, जवनम्, निघसः, न्यादः, प्रत्यवसानम्, प्सातम्, भक्षणम्, भोजनम्, लेहः, वल्भनम्, विप्वाणः, स्वदनम्।

२९–५६

खादनीयद्रव्यभेदा—(१) चोष्यः (त्रि०) (२) भक्ष्यः (त्रि०), (३) भोज्यम् (४) लेह्यम्, चैते खाद्यद्रव्यस्य चत्वारो भेदाः सन्ति।

दैत्यपर्यायाः—असुरः, दैतेयः, दैत्यः, शेषस्तु शुक्रे

दानवप० दनुजः, दानवः, शेषस्तु शेषे।

शत्रुप० अप्रियः, अभिघाती (इन), अभिजिघांसुः, अभिभवः, अभिमतिः, शभिमातिः, अभियातिः, अभियाती (इन्), अभित्रः अमित्रकः, अरातिः, अरिः असहनः असुहृत् (द्), अहितः घातकः, जिघांशुः. जिगांसुः, दस्युः, दुर्हृत् (द्), द्विषन् (त्), द्विट् (ष्), द्वेषणः द्वेषी (इन्), द्वेष्यः, परः, परिपन्थकः, परिपन्थी (इन्), पर्य्यवस्थाता (तृ), प्रतिपक्षः, प्रत्यनीकः, प्रत्यर्थी, प्रत्यवस्थाता (तृ) भ्रातृव्यः, रिपुः, विद्विषः, विद्विद् (ष्), विद्वेशी (इन्), विपक्षः—कः, विरोधी (इन्), वैरी (इन्), शत्रुः, शात्रवः, सापत्नः, हिंसकः, हिंसनः।

कामादिशत्रुभेदाः—(१) कामः, (२) क्रोधः. (३) लोभः, (४) मदः (५) मोहः, (६) मत्सरश्चैते कामादयः षट् शत्रवः सन्ति।

वैरपर्याया—द्वेषणः विरोधः, विद्वेषः, वैरम्, शत्रुता, सपत्नता।

यज्ञपर्याया—अध्वरः, अभिषवः, आहवः, इज्या, इष्टम्, इष्टिः, क्रतुः, धर्म्मः, धृतिः, प्रयागः बर्हिः (ष्), मखः, मन्युः महः, मेधः, मेनः यजः, यज्ञः, यागः, वसुनः, वितानम्, विश्वहर्य्यतः, विष्णुः, संस्तरः, संस्था, सत्रम्, सप्ततन्तुः, सवः, सवनम्, सहसानुः, सानुः, स्तोमः, हवः, हवनम्, होमः,।

१-२८

यज्ञभेदाः—(१) अग्निष्टुद्यज्ञः, (२) अग्निष्टोम०, (३) अग्निहोत्र०, (४) अतिरात्र०, अश्वमेध०, (६) अष्टकपालेष्टि०, (७) आग्रायण०, (८) इष्टाकृत०, (९) इष्टापूर्त०, (१०) इष्टिकर्म०, (११) गोमेध०, (१२) चातुर्मास्य०, (१३) द्वादशाह०, (१४) पौर्णमास०, (१५) दर्श०, (१६) नरमेध०, (१७) पुण्डरीक०, (१८) राजसूय०, (१९) वाजपेय०, (२०) विश्वजित्०, (२१) सर्वमेध०, (२२) साद्यस्क०, (२३) सारस्वत०, (२४) सोमयागः, (२५) सौत्रामणियज्ञः, (२६) शिवयागः, (२७) विष्णुयाग,-श्चेत्यादयो यज्ञभेदाःस्युः।

अग्निपर्यायाः—अग्निः, अनलः, कृशानुः, पावकः, शेषस्त्वग्नौ।

मुखप० आननम्, आस्यम्, घनम्, घनोत्तमम्, चरम्, तुण्डम्, तेरम्, दन्तालयः, दशनगृहम्, द्विजालयः, मुखम्, लपनम्, वक्त्रम्, वदनम्, स्नेहरसनम्।

पूजितप० अञ्चितम्, अपचायितम्, अपचितम्, अर्चितम्, अर्हितम्, नमसितम्, नमस्यितम्, पूजितम्, महितम्।

योनिप० कारणम्, योनिः, योनी।

हव्यप०—दैवान्नम्, सान्नाय्यम्, हवनीयम्, हविः, (इष्), हव्यम्, होतव्यद्रव्यम्, होमीयद्रव्यम्।

धान्यप० अद्यम्, अन्नम्, भोगार्हम्, भोग्यम्, भोज्यम्, धान्यम्, व्रीहिः, सस्यम्, सीत्यम् स्तम्बकरिः,।

यदुक्तं स्मृतौ—

शस्यं क्षेत्रगतं प्राहुः, सतुषं धान्यमुच्यते।

२९-५६

ग्रामं वितुषमित्युक्तं स्विन्नमन्नःमुदाहृतम् ॥
इति श० चि० । २१५३१

धान्यभेदाः—(१) व्रीहिः, (२) यवः, (३) मसूरः, (४) गोधूमः, (५) मुद्गः, (६) माषः (७) तिलः, (८) चणकः, (९) अणुः (चीनाकः), (१०) प्रियङ्गुः, (११) कोद्रवः, (१२) मकुष्ठकः, (१३) कलायः (१४) कुलत्थः, (१५) षष्टिकः, (१६) सर्षपः (१७) अतसी, (१८) श्यामाकश्चैते धान्यानामष्टादश भेदाः सन्ति ।

व्रीहिपर्यायाः—अन्नम्, धान्यम्, भोगार्हं, व्रीहिः, 'धान' 'साठी' इति च भाषा ।

तण्डुलप०—तण्डुलः, (पुं०), धान्यसारः (पुं०), 'चाउर' इति, 'चावल' इति च भाषा ।

तिलपर्यायाः—तिलः पापघ्नः, पितृतर्पणम्, होमधान्यम्, 'तिल' इति भाषा :

यवप०—तीक्ष्णशूकः, यवः, हयप्रियः, 'जौ' इति भाषा ।

गोधूमप०—गोधूमः, सुमनः, । 'गेहूँ' इति भाषा ।

चणकप०—चणकः, हरिमन्थकः, 'चना' 'छोला' इति च भाषा ।

अतसीप०—अतसी, उमा, क्षुमा, । 'अलसी' इति भाषा ।

माषप० नन्दो (इन्), बली (इन्) मदनः, माषः, वीजवरः, वृष्यः, । 'उड़द' इति भषा ।

तुवरीप०—आढकी, तुवरी, वर्णा । 'अरहर' 'तूअर' इति च भाषा ।

मुद्गप०—प्रथनः, बलाटः, मुद्गः, लोम्यः, हरिः, हरितः, 'मूंग' इति भाषा ।

१–२८

मसूरप०—मङ्गल्यकः, मसूरः, । 'मसूर' इति भाषा ।

कलायप० कलायः, खण्डिकः, त्रिपुटः, सतीनकः, सातीनः, हरेणुः, । 'मटर' इति भाषा ।

सर्षपप० कदम्बकः, तन्तुभः, सर्षपः । 'सरसों' इति भाषा ।

श्वेतसर्षपप० श्वेतसर्षपः, सिद्धार्थः । 'सफेद सरसों इतिभाषा ।

कङ्गुनीप०—कंगुः, कंगुनी, क्वङ्गुः पीततण्डुला प्रियङ्गुः । कांकुणी, इति भाषा ।

कोद्रवप०—उद्दलः, काद्रवः, कोद्रवः, कोरदूषकः । 'कोदों' इति भाषा ।

यवनालप०—जूर्णाह्वयः, जोन्नाला, देवधान्यम्, बीजपुष्पिका, यवनालः, योनलः । 'जुवार' इति भाषा ।

कुलत्थप०—कालवृन्तः, कुलत्थः, 'कुलथ' इति भाषा ।

कर्पासीप०—कर्पासी, कार्पासी, तूला, बदरा, बदरी, समुद्रान्ता, । 'कपास का पेड़' इति भाषा ।

कर्पासफलप०—कर्पासफलम्, कार्पासम्, कार्पासास्थि, बदरः, 'विनौला' 'कपासिम्रा' 'वाडवा' इति च भाषा ।

कर्पासप०—कर्पासः, कार्पासः—कः, कर्पासी, कर्पासिकाः, कार्पासी, तुण्डिकेरी, पिचव्यः, बदरा, बादरः वस्त्रयोनिः । 'कपास' इति भाषा ।

कार्पासतूलप०—कार्पासतूलः, तुलः, तूलः, तूलकम्, तूलपिचुः, निर्बीजकार्पासः, पिचुः, पिचुतूलः, । 'रुई' इति भाषा ।

२९–५६

गुडप०—इक्षुपाकः, इक्षुरसक्वाथः, गुडः । 'गुड़' इति भाषा।

शर्कराप०--शर्करा, सिता, सितोपला, । 'मिश्री' इति भाषा।

खण्डप०-खण्डः, मधुधूलिः, 'खाण्ड' इति भाषा ।

मत्स्यण्डीप०—फाणितम्, मत्स्यण्डिका, मत्स्यण्डी, मत्स्याण्डिका, मत्स्याण्डी। 'राव' इति भाषा ।

रसालाप०-मर्जिता मार्जिता, रसाला, शिखरिणी । 'चाटने योग्य पदार्थ 'शिखरन' इति भाषा ।

गृहपर्यायाः—अगारम्, अधिवासः, अधिवासनम्, अवसथः, आगारम्, आलयः, आवसथः, आवसथ्यः, आवासः, आश्रयः, उटजम्, उदवसितम्, ओकम्, ओकः (अस्) (न०), कुटः, कुटिः–टी, कुटीरः, कुलम्, केतनम्, केतरम्, क्षयः, गृहम्, गृहाः (पुं. ब०), गेहम्, धामम्, धाम (अन्) (न०), धिष्ण्यम्, निकाय्यः, निकार्यम्, निकेतः, निकेतनम्, निलयः, निवसतिः, निवसनम्, निवासः, निवेशनम्, निशान्तम्, पस्त्यम्, बुंदिरम्, भवनम्, मन्दिरम्, मन्दिरा, महाकीर्त्तनम्, वसतिः=ती, वस्तम्, वस्त्यम्, वासः, वास्तु, विटम्, विशयम्, विश्रामः, वेशः, वेश्म (अन्), शय्यम्, शरणम्, शाला, शिविरम्, संवासः, संस्त्यायः, सदनम्, सद्म (अन्), सभा, सादनम्, साला, स्थानम्, हर्म्यम् ।

गृहभेदाः—(१) नन्दावर्त्तः (नन्द्यावर्तः), (२) रुचकः:, (३) वर्द्धमानः, (४) विच्छन्दकः शेषस्तु वास्तुविचारे।

सुवर्णपर्यायाः—अग्निः, अग्निबीजम्, अग्निभम्,

१–२८

अग्निवीजम्, अग्निवीर्य्यम्, अग्निशिखम्, अजरम्, अनलम्, अपिञ्जरम्, अर्जुनम्, अष्टापदम्, आग्नेयम, उज्ज्वलम्, औजसम्, कनकम्, कर्चूरम्, कर्णिकारच्छायम्, कर्णिकाराभम्, कर्बुरम्, कर्बूरम्, कर्वुरम्, कलधौतम्, कल्याणम्, काञ्चनम्, कार्तस्वरम्, गाङ्गेयम्, गारुडम्, गैरिकम्, चन्द्रम्, चामीकरम्, चाम्पेयम्, चाम्पेयकम्, चारुरत्नम्, चारूरूपम्, जातरूपम्, जाम्ववम्, जाम्बुनदम्, चारुरूपम्, तपनीयम्, तारजीवनम्, तेजः (अस्) (न०), दाक्षायणम्, दीप्तकम्, दीप्तम्, निष्कम्, पिञ्जानम्, पीतकम्, भर्मम्, भर्म (अन्), भास्करम्, भूत्तमम्, भूरि, भूषणार्हम्, मङ्गल्यम्, मनोहरम्, महारजतम्, रक्तवर्णम्, रजतम्, रत्नवरम्, रुक्मम्, राः (रै), लोभनम्, लोहवरम्, लोहोत्तमम्, वसु, वह्निबीजम्, वह्निवीजम्, वेणुतटजकाञ्चनम्, वेणुतटीभवम्, वैणवम्, शातकुम्भम्, शातकौम्भम्, शिलोद्भवम्, शुक्रम्, शृङ्गारम्, श्रीकेतनम्, श्रीमकुटम्, श्रीमत्कुम्भम्, सुवर्णम्, सौमेरयम्, स्वर्णम्, हाटकम्, हिमम्, हिरण्यम्, हेमम्, हेम (अन्) ।

पर्वतप०—अगः, अचलः, अद्रिः, अवनिधरः, अवनीधरः, अहार्य्यः, इलाधरः, उर्वङ्गः, उर्वधिरः, ऐरावतः, कटकी (इन्), कन्दराकरः, कुकीलः, कुटः, कुट्टारः, कुट्टीरः, कुवरः, कुध्रः, कुलपर्वतः, कुलशैलः, कुलाचलः, कुलाद्रिः, क्षितिभृत्, क्ष्माभृत्, गिरिः, गोत्रः, ग्रावा (अन्), जीमूतः, दन्ती (इन्), दर्दुरः, दुर्गमः, धरः, धरणीकीलकः, धरणीध्रः, धराधरः, धातुभृत्, नगः, पर्वतः, पृथुशेखरः, प्रपाती

२९–५७

(इन्), प्रस्थवान् (मतु०), फलिकः, बन्धाकिः, भाकूटः, भूधरः, भूध्रः, भूभृत् (त्), महीधरः, महीध्रः, वृक्षवान् (मतु०), व्यंशः, शिखरी (इन्), शिलोच्चयः, शृङ्गवान् (मतु०), शृङ्गी (इन्), शैलः, सानुमान् (मतु०), स्थावरः, स्थिरः, एते सर्वे नृलिङ्गाः।

हारावल्यां वर्षपर्वतभेदाः— (१) हिमवान् (मतु०), (२) हेमकूटः, (३) निषधः, (४) मेरुः, (५) चैत्रः, (६) कर्णी (इन्), (७) शृङ्गी (इन्), चैते सप्त वर्षविकृतयः, भाजकगिरयः, स्युः ।

ग्रन्थान्तरे तु कुलाचलभेदाः—(१) हिमालयः, (२) हेमकूटः, (३) निषधः, (४) नीलः, (५) श्वेतः, (६) शृङ्गवान्, (मतु०), (७) माल्यवान्, (मतु०) (८) गन्धमादनम्, चैतेऽष्टौ कुलाचलभेदाः सन्ति ।

विष्णुपुराणे तु कुलपर्वतभेदाः—(१) महेन्द्रः (माहेन्द्रः), (२) शुक्तिः (शुक्तिमान्), (३) मलयः, (४) ऋक्षकः (ऋक्षपर्वतः), (५) विन्ध्यः, (६) सह्यः, (७) पारिया (पा) त्रश्चते सप्तकुलपर्वतभेदाः सन्ति ।

पूर्वपर्वतपर्यायाः—उदयः, उदयगिरिः, उदयपर्वतः, उदयाचलः, उदयाद्रिः, पूर्वपर्वतः, पूर्वाद्रिः, प्राक्पर्वतः ।

पश्चिमपर्वतप०—अस्तः, अस्तमयाचलः, अस्ताचलः, अस्ताद्रिः, चरमाद्रिः, पश्चिमपर्वतः, पश्चिमाचलः ।

देवयोनिभेदाः—(१) विद्याधरः, (२) अप्सराः, (अस्), (स्त्री०), (३) यक्षः, (४) रक्षः (अस्) (न०), (५) गन्धर्वः, (६) किन्नरः, (७) पिशाचः, (८) गुह्यकः, (९) सिद्धः, (१०) भूतश्चैते देवयोनीनां दशभेदाः सन्ति ।

विद्याधरपर्यायाः कामरूपी (इन्), खेचरः, द्युचरः, विद्याधरः, सत्ययौवनः, स्थिरयौवनः ।

अप्सरःप०—अप्सराः (अस्) (स्त्री०), अप्सरसः (स्त्री० ब०), देवगणिका, रतिमदा, रतेमदा, सुदमात्मजा, सुमदात्मजा, सुमदा, सुरस्त्री, स्वर्गस्त्री, स्वर्वधूः, स्वर्वेश्या ।

हलायुधेऽप्सरसां भेदाः— (१) घृताची, (२) मेनका, (३) रम्भा, (४) उर्वशी, (५) तिलोत्तमा, (६) सुकेशी, (७) मञ्जुघोषा, चैते सप्ताप्सरसां भेदाः ।

अन्यत्र तासां भेदा यथा—

(१) उर्वशी, (२) मेनका, (३) रम्भा, (४) घृताची, (५) पुञ्जिकस्थलो, (६) सुकेशी, (७) मञ्जुघोषा, (८) महारङ्गवती, चैते (ऽष्टौ) भेदाः सन्ति ।

वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याये तु यथा—

(१) उर्वशी, (२) मेनका, (३) रम्भा, (४) मिश्रकेशी, (५) अलम्बुषा, (६) विश्वाची, (७) घृताची, (८) पञ्चचूडा, (९) तिलोत्तमा, (१०) भानुमती, (११) अबला, (१२) वर्चा, चैते द्वादशभेदाः सन्ति ।

स्त्रीपर्यायाः—अनुदरा, अबला, जोषा, जोषित् (त्), जोषिता, नारी, पयोरुहचक्षुः, प्रतीपदर्शिनी, मण्डयन्ती, महला, महिला, महिली,

महेला, महेलिका, महेली, मेहला, मेहली, मेहिला, योषित्, योषा, योषिता, रामा, वधूः वधूजनः, वनिता, वर्णिनी, बशा, वासिता, सीमन्तिनी, स्त्री० ।

स्त्रीणां विशेषभेदाः—अङ्गना, अञ्चितभ्रूः, अलसेक्षणा, एकवासाः (अस्), एणनयना, कान्ता, कामिनी, कामुका, कुरङ्गनयना, चारुनेत्रा, जनिः, जनी, तनुः, तन्वङ्गी, तन्वी, तरललोचना, त्रिनता, दर्शिनी, नताङ्गी, नतोदरा, नितम्बिनी, प्रमदा, भाविनी, भीरुः, भरूः, भीलुः, भीलूः, मत्तेभगमना, मनोज्ञा, मनोविलासवती, मनोहरा, मानिनी, मृगाक्षी, रत्नभूता, रमणा, रमणी, रममाणा, रामा, ललना, ललिता, लीलावती, वामदृक्(श्), वामलोचना, वामाक्षी, विलासिनी, शर्वरी, सिन्दूरतिलका, सुतनुः, सुनयना, सुनेत्रा, सुन्दरा, सुन्दराङ्गी, सुन्दरी, सुभ्रूः, सुलोचना, सुस्मितास्या, स्मरवती, हरिणेक्षणा ।

गुणोत्कृष्टस्त्रीपर्यायाः—उत्तमा, चारुवर्द्धना, मत्तकाशि (सि) नी, वरवर्णिनी, वरा, वरारोहा, श्यामा ।

कोपशीलस्त्रीप०—कोपना, कोपनी, कोपिनी, क्रोधना, चण्डी, भामिनी ।

प्रेमवतीस्त्रीप०—कान्ता, दयिता, प्रणयिनी, प्राणसमा, प्राणेशा, प्राणेश्वरी, प्रिया, प्रेमवती, प्रेयसी, प्रेष्ठा, वल्लभा, हृदयेशा, हृदयेश्वरी ।

चतुरोन्मत्तस्त्रीप०—वाणिनी ।

कुटुम्बिनीप०—कुटुम्बिनी, गृहिणी, पुरन्ध्री, मातृका ।

१–२८

तरुणीस्त्रीप०—चरी, चिरण्टी, तरुणी, तलुनी, दिक्करी, दृष्ट (ढ) रजाः (अस्), धनिका, प्रौढा, मध्यमा, युवतिः—ती, वयस्था, श्यामा, सुवयाः (अस्), सुस्तनी ।

वेश्याप०—कामलेखा, क्षुद्रा, खगालिका, गणिका, झर्झरा, पणाङ्गना, पण्याङ्गना, भुजिष्या, भोग्या, रूपाजीवा, लञ्जिका, वारमुख्या, वारवधूः, वारवाणिः—णी, वेश्या, शूला, साधारणस्त्री, स्मरदीपिका ।

रजःप०—आर्त्तवम्, कुसुमम्, पुष्पम्, रजः (अस्), स्त्रीकुसुमम्, स्त्रीधर्मः, स्त्रीपुष्पम्, स्त्रीप्रसूनम्, स्त्रीसुमम् ।

गर्भधारणयोग्यकालप०—ऋतुः (पुं०), षोडशनिशान्तर्गतः कालः ।

ऋतुमतीप०—अधिः, अविः—वी, आत्रेयी, आर्तववती, उदक्या, ऋतुमती, पांसुला, पुष्पवती, पुष्पिता, मलिना—नी, म्लाना, रजस्वला, रजोवती, स्त्रीधर्मिणी ।

यक्षप०—यक्षः, शेषस्तु कुबेरे ।

रक्षःप०—रक्ष, शेषस्तु निर्ऋतौ ।

गन्धर्वप०—गन्धर्वः, शेषस्तु कुबेरे ।

किन्नरप०—किन्तरः, " " ।

पिशाचप०—पिशाचः, शेषस्तु निर्ऋतौ ।

गुह्यकप०—गुह्यकः, शेषस्तु कुबेरे ।

सिद्धप०—सिद्धः, देवयोनिविशेषः ।

सिद्धभेदाः—(१) सनकः, (२) सनन्दनः, (३) सनातनः, (४) सनत्कुमार, इत्येते चत्वारस्सिद्धाः सन्ति ।

२९–५९

सनत्कुमारपर्यायाः—आयुर्वेदसंहिताकारः वैधात्रः, सनत्कुमारः, सनात्कुमारः।

सिद्धानां चतुर्विंशतिभेदा अपि सन्ति ते तु ग्रन्थान्तरे द्रष्टव्याः।

जिनप०—अधीश्वरः, अनेकान्तवादी (इन्), अभयदः, अर्हन् (त्), आप्तः, केवली (इन्), क्षीणाष्टकर्मा (अन्), जगत्प्रभुः, जिनः, जिनेश्वरः, तीर्थंकरः, तीर्थङ्करः, त्रिकालवित् (द्), देवाधिदेवः, परमेष्ठी (इन्), पारगतः, पुरुषोत्तमः, बोधिदः, भगवान् (मतु०), वीतरागः, शम्भुः सर्वज्ञः, सर्वदर्शी (इन्), सर्वीयः, सार्वः, स्याद्वादी (इन्), स्वयम्भूः।

जिनभेदाः—(१) ऋषभः, (२) अजितः, (३) शम्भवः, (४) अभिनन्दनः, (५) सुमतिः, (६) पद्मप्रभः, (७) सुपार्श्वः, (८) चन्द्रप्रभः, (९) सुविधिः, (१०) शीतलः, (११) श्रेयांसः, (१२) वासुपूज्यः, (१३) विमलः, (१४) अनन्तः, (१५) धर्म्म, (१६) शान्तिः (१७) कुन्थुः, (१८) अरः, (१९) मल्लिः, (२०) मुनिसुव्रतः, (२१) नमिः, (२२) नेमिः, (२३) पार्श्वः, (२४) वीर, श्चेत्येते जिनानां चतुर्विंशतिभेदाः सन्ति।

भूतपर्यायाः—बालग्रहः, भूतः (पुं० न०), भूतापुत्रः, रुद्रानुचरः, शिवपार्श्वगः।

गणदेवताभेदाः—(१) रुद्राः (११), (२) वसवः (८), (३) आदित्याः (१२), (४) विश्वेदेवाः (१०, १३), (५) साध्याः (१२), (६) मरुद्गणाः (४९), (७) तुषिताः (३६), (८) आभास्वराः (६४), (९), म (मा) हाराजिकाः (२२०,२३६), (१०) वैकुण्ठाः (१४), (१२) सुशर्म्माणः (१०)।

तदुक्तं शेषनाममालायां (परिशिष्टे) (५,६, ७,। ३५३-४) 'द्वादशार्का, वसवोऽष्टौ, विश्वेदेवास्त्रयोदश।'

षट्त्रिंशत्तुषिताश्चैव, षष्टिराभस्वरा अपि॥
षट्त्रिंशदधिके माहाराजिकाश्च शते उभे।
रुद्रा एकादशै,—कोनपञ्चाशद्वायवो, ऽपरे॥
चतुर्दश तु वैकुण्ठाः, सुशर्म्माणः पुनर्दश।
साध्याश्च द्वादशेत्याद्या, विज्ञेया गणदेवताः॥'
इति।

रुद्रभेदाः—(मात्स्ये)—(१) अजैकपादहिब्रध्रः, (२) विरूपाक्षः, (३) रैवतः, (४) हरः, (५) बहुरूपः, (६) त्र्यम्बकः, (७) सुरेश्वरः, (८) सावित्रः, (९) जयन्तः, (१०) पिनाकी (इन्), (११) अपराजित–श्चैते रुद्रस्यैकादशभेदाः सन्ति।

तद्भेदाः—(केशवे तु)—(१) अजैकपात् (द्), (२) अहिर्बुध्न्यः, (३) पिनाकी (इन्), (४) अपराजितः, (५) कपर्दी (इन्), (६) भुवनाधीशः, (७) भगः (वः), (८) स्थाणुः, (९) वृषाकपिः, (१०) गिरिशः, (११) वीरभद्र-श्चेत्येते रुद्रस्यैकादशभेदाः सन्ति।

वसुभेदाः—(भरतमते) (१) धरः, (२) ध्रुवः, (३) सोमः, (४) विष्णुः, (५) अनिलः, (६) अनलः, (७) प्रत्यूषः, (८) प्रभासश्चैतेऽष्टौ वसवः सन्ति।

तद्भेदाः— (महाभारते तु) (१) आपः, (२) ध्रुवः, (३) सोमः, (४) धरः, (५) अनिलः, (६) अनलः, (७) प्रत्यूषः, (८) प्रभासश्चेते-ऽष्टौ वसवः सन्ति :

आदित्यभेदाः— विष्णुः, यमः, शेषस्तु रवौ ।

विश्वेदेवभेदाः— (१) क्रतुः, (२) दक्षः, (३) वसुः, (४) सत्यः, (५) कामः, (६) कालः, (७) ध्वनिः (धृतिः), (८) रोचकः (कुरुः), (९) माद्रवाः (अस्), (१०) पुरुरवाः (अस्), इत्येते विश्वेदेवानां दशभेदाः सन्ति ।

मतान्तरे तु --

'दृष्टिश्राद्धे क्रतू दक्षौ सत्यौ नान्दीमुखे वसू ।
सापिण्ड्यके कामकालौ तीर्थे च धूरिलोचनौ ॥
पुरुरवार्द्रवौ चैतौ पार्वणे समुदाहृतौ । हेमश्राद्धे धनरुची कथ्येते विश्वदेवकौ । एकोदिष्टे रुद्रसंज्ञो विश्वेदेवास्त्रयोदश ।' इति हेमाद्रौ शंखबृहस्पत्युक्तेः ।

आदिदेवपर्यायाः-- आदिदेवाः, आद्यदेवाः, पूर्वदेवाः, प्रथमदेवाः ।

आदिदेवभेदाः -(१) ब्रह्मा (अन्), (२) विष्णुः, (३) शिवः, इत्येते आदिदेवानां त्रयो भेदाः सन्ति ।

सर्वदेवभेदाः आदित्याः (द्वादश), रुद्राः (एकादश), वसवः (अष्टौ), प्रजापतिः (ब्रह्मा) (एकः), इन्द्रः (एकः), अथवा-द्वौ दस्रौ एवं देवनां त्रयस्त्रिंशद्भेदाः स्युः ।

ब्रह्मपर्यायाः—अजः, अण्डजः, अब्जजः, अब्जयोनिः, अष्टकर्णः, अष्टश्रवाः-(अस्), आः, आत्मभूः, आपचः, उः, कः, कञ्जः, कञ्जजः, कञ्जारः, कमनः, कमलासनः, कमलोद्भवः, कविः, कुशकेतुः, कृपाद्वैत, खसपर्णः, गुणसागरः, चतुराननः, चतुर्मुखः, चिन्तामणिः, चिरञ्जीवी (इन्), चिरन्तनः, जटाधरः, जन्युः, देवदेवः, द्रुघ (ष) णः, द्रुहिणः, धरुजः, धाता (तृ), नाभिः, नाभिजः, नाभिजन्मा (अन्), निधनः, पद्मगर्भः, पद्मजन्मा (अन्), पद्मपाणिः, पद्मभूः, पद्मयोनि, पद्मलाञ्छनः, पद्मासनः, परमेष्ठी (इन्), पितामहः, पुराणगः, पुराणगीः, पुराणगीतः, पुरुषः, पूर्वः, प्रजापतिः, प्रपितामहः, प्रपूज्यः, प्रभुः, प्राणः, प्रणदः, बहुरूपः, बहुरेताः (अस्), ब्रह्मा (अन्), भवान्तकृत् (त्), भाववृत्तः, भूतात्मा (अन्), मः, मञ्जुप्राणः, महावीर्यः, मृगयुः, रजोमूर्तिः, लोकनाथः, लोकेशः, वसुश्रवाः, (अस्), विधाता (तृ), विधिः, विरञ्चः, विरञ्चनः विरञ्च्यः, विरिञ्चः, विरिञ्चिः, विरिञ्चिः, विश्वरेताः (अस्), विश्वसृट् (ज्), विश्वात्मा (अन्), विश्वेश्वरः, वेदगर्भः, वेदी (दे) शः, वेधाः (अस्), शतधृतिः, शतपत्रनिवासः, शतानन्दः, शम्भुः, शाश्वतः, सञ्जः, सत्यकः, सदानन्दः, सनत् (त्) (अ०), सनातनः, सनात् (त्) (अ०), सन्ध्यारागः, सरोजजन्मा (अन्), सरोजी (इन्), सर्वकर्ता (तृ), सर्वतोमुखः, सामयोनिः, सारसूः, सुधावर्षी (इन्), सुरज्येष्ठः, सुरासुरगुरुः, स्थविरः, स्रष्टा (ष्टृ), स्वभूः, स्वयम्भुः-म्भूः, स्वायम्भुवमनुपिता (तृ), हंसरथः, हंसवाहः, हंसवाहनः,

हिरण्यगर्भः ।

ब्रह्मपुरीप०—मनोवती ।

ब्रह्मपत्नीनामनी—(१) स्वरा (एषाज्येष्ठा-पत्नी), (२) सावित्री (एषा कनिष्ठा पत्नी) ।

सावित्रीपर्यायाः—गायत्री, त्रिपदा, त्रिपदादेवी, पृश्निसुता, ब्रह्मपत्नी, ब्रह्माणी, वेदमाता (तृ), वैश्वामित्री, श्रुतिजननी, सावित्री, सूर्यतनया, सूर्यसुता ।

पत्नीप०- ऊढा, करात्ती, कलत्रम् (न०), क्षेत्रम् (न०), गृहिणी, गृहाः (पुं० ब०), गेहिनी, जनी, जाया, दारः, (पुं०), दारा (स्त्री०), दाराः (पुं० ब०), द्वितीया, पत्नी, परिग्रहः (पुं०), पाणिगृहीता–ती, पालुषी, प्रिया, भार्या, वधूः, सधर्मचारिणी, सधर्मिणी, सहचरी, सहधर्मिणी । इति ।

ब्रह्मणो बालयोगिमानसपुत्रनामानि—(१)सनकः, (२) सनन्दनः, (३)सनातनः, (४)सनत्कुमारः (५) नारद इत्यादय एते बालयोगिनः सन्ति ।

तस्य सस्त्रीकमानसपुत्रनामानि—(१) मरीचिः, (२) अत्रिः, (३) अङ्गिराः (अस्), (४) पुलस्त्यः, (५) पुलहः. (६) क्रतुः, (७) भृगुः, (८) दक्षः, (९) प्रचेतसः (पुं० ब०), (१०) वसिष्ठः, इत्यादयस्तस्य सस्त्रीकमानसपुत्राः सन्ति ।

यदुक्तं श्रीमद्भागवते—

'उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे, दक्षोऽङ्गुष्ठात्स्वयम्भुवः' । इति ।

तत्पुत्री (सरस्वती) पर्यायाः—अन्त्यसन्ध्येश्वरी, इरा, ईश्वरी, गीः (र्), गिरा, गिरादेवी, गिर्देवी, गौः, (गो), ब्रह्मकन्यका, ब्रह्मपुत्री, ब्रह्मसुता, ब्राह्मी, भारती, भाषा, महाश्वेता, रसा, वचसामधीशा, वर्णमातृका, वाक् (च्), वाक्प्रदा, वाक्येश्वरी, वाग्देवता, वाग्देवी, वागीशा, वागीश्वरी, वाचा, वाणी, विद्यादेवी, वेदाग्रजा, वेदाग्रणी, वेदी, शारदा, शुक्ला, श्रीः, सन्ध्या, सरस्वती, सायं सन्ध्यादेवता ।

कन्याप०--अनागतार्त्तवा, अरजाः (अस्), अलकनन्दा, कनी, कन्यका, कन्या, कुमारिका, कुमारी, गौरी, नग्ना, नग्निका ।

पुत्रीप०—अङ्गजा, आत्मजा, उद्वहा, तनया, तनुजा, तनूजा, दारिका, दुहिता (तृ), देहसञ्चा-रिणी, धीदा, नन्दना, नन्दिनी, पुत्रका, पुत्रिका, पुत्री, समदुः, समर्धुका, सुता, सूनुः–नूः, स्वजा ।

भाषणप०—अभिधानम् (न०), उक्तिः (स्त्री०), उदितम्, गदितम्, जल्पितम्, भणितम्, भाषणम्, भाषितम्, लपितम्, वचनम्, वचः (अस्), वाक्यम्, (एते क्लीवलिङ्गाः) व्याहारः (पुं०) ।

वीणाप०—अनुवादिनी, कण्ठकूणिका, घोषवती, ध्वनिमाला, वङ्कमल्ली, वल्लकी, विपञ्चिका, विपञ्ची, वीणा ।

वीणागुणप०—तंत्री ।

सप्ततंत्रीयुक्तवीणाप०—चित्रा, परिवादिनी ।

शिवादीनां वीणानामानि--शिवस्य 'अनालम्बी', सरस्वत्याः 'कच्छपी', नारदस्य 'महती', गणानाम् 'प्रभावती', विश्ववसोः (गन्धर्वविशेषस्य)

'बृहती' । तुम्बुरोः(गन्धर्वविशेषस्य) 'कलावती' ।

चण्डालानां वीणानामानि—कटोलवीणा, काण्ड-वीणा, किन्नरी, कुवीणा, खुंखणी, चाण्डालिका, डक्करी, वल्लकी, सारिका ।

कण्ठगतमाधुर्य्यपर्यायाः—स्वरः, अथवा-स्वराः—निषादादयः ।

स्वरभेदाः—(१) निषादः, (२) ऋषभः, (३) गान्धारः, (४) षड्जः, (५) मध्यमः, (६) धैवतः, (७) पञ्चमः इत्येते स्वराणां सप्तभेदाः स्युः ।

तद्भेदप०—(मतान्तरे) (१) षड्जः, (२) ऋषभः, (३) गान्धारः, (४) मध्वमः, (५) पञ्चमः, (६) धैवतः, (७) निषादः, इत्येते मतान्तरे तद्भेदाः स्युः ।

तेषां साङ्केतिकभेदाः— 'स०' 'रि०' 'ग०' 'म०' 'प०' 'ध०' 'नि०' इत्यपरे स्मृताः ।

इह नारदोक्तिर्यथा—

'षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चार्षभम् ।
अजाविकौ च गान्धारं क्रौञ्चो नर्दति मध्यमम् ।।
पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम् ।
अश्वस्तुधैवतं रौति, निषादं रौति कुञ्जरः' ।।

इति । अम० सु० व्या० १।७।१

स्वरसन्दोहपर्यायो—ग्रामः, स्वरसन्दोहः ।

ग्रामभेदा—(१) नन्द्यावर्तः (षड्जग्रामः), (२) जीमूतः (मध्यमग्रामः), (३) सुभद्रः (गान्धार-ग्रामः), इत्येते ग्रामस्य त्रयो भेदाः स्युः ।

मूर्छनापर्यायः—मूर्छना (ग्रामसप्तमांशो नाम मूर्छना गीताङ्गं वा) ।

मूर्छनाभेदाः—(१) ललिता, (२) मध्यमा, (३) चित्रा, (४) रोहिणी, (५) मतङ्गजा, (६) सौवीरी, (७) षण्डमध्या, (८) पञ्चमा, (९) मत्सरी, (१०) मृदुमध्या, (११) शुद्धा, (१२) अन्ता, (१३) कलावती, (१४) तीव्रा, (१५) रौद्री, (१६) ब्राह्मी, (१७) वैष्णवी, (१८) खेदरी, (१९) सुरा, (२०) नादावती, (२१) विशाला, इत्येतेमूर्च्छनाया एकविंशतिभेदाः स्युः ।

तानपर्यायः—तानः (पुं०) गानाङ्गविशेषः ।

यथा—

'विस्तीर्य्यन्ते प्रयोगा यैर्मूर्छनाशेषसंश्रयाः ।
तानास्तेऽप्यूनपञ्चाशत् सप्तस्वरसमुद्भवाः ।।
तेभ्यएव भवन्त्यन्ये कूटतानाः पृथक् पृथक् ।
ते स्युः पञ्चसहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ।इति।

श० चिं ९।१०६७

तानभेदाः—(१) अग्निष्टोमः, (२) अत्यग्नि-ष्टोमः, (३) वाजपेयः, (४) षोडशी (स्त्री०), (५) पुण्डरीकः, (६) अश्वमेधः, (७) राजसूयः, (८) स्विष्टकृत्, (९) बहुसौवर्णः, (१०) गोसवः, (११) महाव्रतः, (१२) विश्वजित् (त्), (१३) ब्रह्मयज्ञः, (१४) प्राजापत्यः, (१५) अश्वक्रान्तः, (१६) रथक्रान्तः, (१७) विष्णुक्रान्तः, (१८) सूर्यक्रान्तः, (१९)गजक्रान्तः, (२०)बलभिद्(द्), (२१) नागपक्षकः, (२२) चातुर्मास्यः, (२३) संस्थाख्यः, (२४) शस्त्रः, (२५) उक्थः, (२६) सौत्रामणी (स्त्री०), (२७)चित्रा(स्त्री०), (२८) उद्भिदाह्वयः, (२९) सावित्री (स्त्री०), (३०) अर्द्धसावित्री (स्त्री०), (३१) सर्वतोभद्रः, (३२)

आदित्यनामयनः, (३३) गवामयननामकः, (३४) सर्पाणामयनः, (३५) कौणपायनः, (३६) अग्निचित् (त्), (३७) द्वादशाहः, (३८) उपांशुः, (३९) सोमाभिधः, (४०) अश्वप्रतिग्रहः, (४१) वर्हिरथः, (४२) अभ्युदयः, (४३) सर्वस्वदक्षिणः, (४४) दीक्षा (स्त्री०), (४५) सीमाख्यः, (४६) समिधाह्वयः, (४७) स्वाहाकारः, (४८) तनूनपात् (त्), (४९) गोदोहन, इत्येते तानानामूनपञ्चाशद्भेदाः स्युः।

गानपर्यायाः—गानम्, गान्धर्वम्, गीतम् गीतिः, गेयम्। इति।

अंगुलिप०—अंगुरिः—री, अंगुलिः—ली, अंगुलीया, करशाखा।

अंगुष्ठप०—अंगुलः, अंगुष्ठः, करवीरः, वृद्धाअगुलिः।

तर्जनीप०—अंगुष्ठनिकटांगुलिः, तर्जनी, प्रदेशनी, प्रदेशिनी।

मध्यांगुलिप०—ज्येष्ठा, मध्यमा, मध्या।

अनामिकाप०—अनामा, अनामिका, उपकनिष्ठांगुलिः, सावित्री।

कनिष्ठांगुलिप०—कनिष्ठा, कनीनिका, दुर्बलांगुलिः।

नखप०—अंगुलिजः, अंगुलीकण्टकः, अंगुलीसम्भूतः, करकण्टः—कः। करचन्द्रः, करजः, कररुहः, करशूकः, कराग्रजः, करोद्भवः, कामांकुशः, खरूलः, नखः, नखरः, (पुं० न०), पाणिजः, पाणिरुहः, पुनर्नवः, पुनर्भवः, भुजाकण्टः, महाराजः, रतिरथः, स्मरांकुशः।

१–२८

रागप० रागः (पुं०) भैरवादिः, गायनशास्त्रीयरागः।

रागभेदाः—(भरतहनुमन्मते) (१) भैरवः, (२) कौशिकः, (३) हिन्दोलः, (४) दीपकः, (५) श्रीरागः, (६) मेघः, इत्येते षड्रागाः स्युः।

तद्भेदाः—(कलानाथसोमेश्वरमते) (१) मालवः, (२) मल्लारः, (३) श्रीरागः, (४) वसन्तः (५) हिल्लोलः, (६) कर्णाटश्चैते मतान्तरे रागाणां षड्भेदाः स्युः।

रागिणीपर्यायाः—रागिणी, रागपत्नी, रागभार्या।

रागिणीभेदाः—(१) धानसी, (२) मामसी, (३) रामकीरी, (४) सिन्धुडा, (५) आशावरी, (६) भैरवी, चेमाः, षण्मालवप्रियाः। (१) वेलावली, (२) पूरवी, (३) कानडा, (४) माधवी, (५) कोडा, (६) केदारिका, चेमाःषण्मल्लारप्रियाः। (१) गान्धारी, (२) शुभगा, (३) गौरी, (४) कौमारी, (५) वेलोयारी, (६) वैरागी, चेमाः षट् च्छ्रीरागप्रियाः। (१) तुडी, (२) पञ्चमी, (३) ललिता, (४) पठमञ्जरी, (५) गुर्जरी, (६) विभाषा, चेमाः षड्वसन्तरागप्रियाः। (१) मायूरी, (२) दीपिका, (३) देशकारी, (४) पाहिडा, (५) कराडी, (६) मोरहाटी, चेमाः षड् हिल्लोलरागप्रियाः। (१) नाटिका, (२) भूपाली, (३) रामकेली, (४) गडा, (५) कामोदा, (६) कल्याणी, चेमाः षट् कर्णाटराम प्रियाः। एवं रागिणीनां षट्त्रिंशद्भेदाः स्युः।

२९–५६

वेदपर्यायाः—आगमः, आम्नायः ऋषि, छन्दः (अस्) (न०), त्रयी (स्त्री०), निगमः, ब्रह्म (अन्) (न०), वेदः, श्रुति (स्त्री०), स्वाध्यायः ।

प्रणवप०—ओङ्कारः, प्रणवः ।

वेदभेदाः—(१) ऋक् (च्), (२) यजुः (ष्), (३) साम (अन्), (४) अथर्व (अन्), चैते वेदस्य चत्वारो भेदाः स्युः ।

उपवेदभेदाः—(१) आयुर्वेदः (ऋगुपवेदः), (२) धनुर्वेदः (यजुरुपवेदः), (३) गान्धर्ववेदः (साम्न उपवेदः), (४) अर्थशास्त्रम् (अथर्वोपवेदः) चैते उपवेदानां चत्वार उपभेदाः स्युः ।

अंगपर्यायाः—अङ्गम्, अपधनः, अवयवः, गात्रम्, प्रतीकः ।

षडंगभेदाः—(१) पादौ, (२) हस्तौ, (३) नयने, (४) श्रवणे, (५) नासिके, (६) मुखम्, चैतानि षडङ्गानि स्युः ।

षट्शास्त्रभेदाः—(१) छन्दः (अस्), (वेदस्य पादौ), (२) कल्पः (वेदस्य हस्तौ), (३) ज्योतिषम् (वेदस्य चक्षुषी), (४) निरुक्तम् (वेदस्य श्रोत्रे), (५) शिक्षा (वेदस्य नासिके), (६) व्याकरणम् (वेदस्य मुखम्), चैते शास्त्राणां षड्भेदाः स्युः ।

छन्दःपर्यायाः—छन्द (अस्), पद्यम्, वृत्तम् ।

छन्दोजातिभेदाः—(१) उक्ता, (२) मध्या, (३) प्रतिष्ठा, (४) अन्या, (५) सुप्रतिष्ठा, (६) गायत्री, (७) उष्णिक् (ह्), (८) अनुष्टुप् (भ्), (९) बृहती, (१०) पंक्तिः (११) त्रिष्टुप् (भ्), (१२) जगती, (१३) अतिजगती, (१४) शक्वरी, (१५) अतिशक्वरी, (१६) अष्टिः, (१७) अत्यष्टिः, (१८) धृतिः, (१९) अतिधृतिः, (२०) कृतिः, (२१) प्रकृतिः, (२२) आकृतिः, (२३) विकृतिः, (२४) संकृतिः, (२५) अभिकृतिः, (२६) उत्कृतिश्चैते छन्दसां षड्विंशतिजातिभेदाः स्युः ।

श्रुतिजातिभेदाः—(१) तीव्रा, (२) कुमुद्वती, (३) मन्दा, (४) छन्दोवती, (५) दयावती, (६) रञ्जनी, (७) रतिका, (८) रौद्री, (९) क्रोधा, (१०) वज्रिका, (११) प्रसारिणी, (१२) प्रीतिः, (१३) मार्जनी, (१४) क्षितिः, (१५) रक्ता, (१६) सन्दीपनी, (१७) आलापिनी, (१८) मदन्ती, (१९) रोहिणी, (२०) रम्या, (२१) उग्रा, (२२) क्षोभिणी, चैते श्रुतेर्द्वाविंशतिजातिभेदाः स्युः ।

कल्पपर्यायाः—कल्पः, क्रमः, यज्ञविद्या, विधिः, 'बोधायनापस्तम्बाश्वलायनादिमहर्षिप्रणीतग्रन्थः ।

ज्योतिषप०—ग्रहणादिगणनशास्त्रम्, ज्योतिश्शास्त्रम्, ज्योतिषम्, ज्यौतिषम्, वेदचक्षुः ।

ज्योतिश्शास्त्रभेदाः—(१) सिद्धान्तः, (२) संहिता, (३) होरा चैते ज्योतिषशास्त्रस्य त्रयो मुख्यभेदाः स्युः ।

यदुक्तम्—

'सिद्धान्त-संहिता-होरारूपस्कन्धत्रयात्मकम्' इति ।

कैश्चित्तु—

(१) केरलीयम् (कृष्णीयप्रश्नशास्त्रम्), (२) शाकुनम् (वसन्तराजादिप्रणीतशास्त्रम्), चैताभ्यां सहितं पञ्चस्कन्धात्मकमेतच्छास्त्रमुच्यते । ये

होराविदो 'मुहूर्त्तशास्त्रं' श्रीपतिकृतरत्नमालादि विद्यामाधवीयं च होराशास्त्रतः पृथङ् मन्यन्ते तन्मते ज्योतिश्शास्त्र षट्स्कन्धात्मकं बोध्यम् ।

निरुक्तपर्यायाः - निरुक्तम्, निरुक्तिः, निर्वचनम्, पदभञ्जनम्, व्याकरणपरिशिष्टम्, यास्कप्रणीतग्रन्थः ।

शिक्षाप०—वेदशिक्षणप्रकारवान्, महर्षिनारदपाणिनि प्रणीतग्रन्थः, शिक्षा ।

व्याकरणप०—आम्नायाननम्, पदम्, वेदवदनम्, व्याकरणम्, शब्दशास्त्रम्, श्रुतिमुखम् ।

व्याकरणभेदाः—(१) ऐन्द्रम्, (२) चान्द्रम्, (३) काशकृत्स्नम्, (४) कौमारम्, (५) सारस्वतम्, (६) शाकटायनम्, (७) आपिशलेयम्, (८) शाकलम्, (९) पाणिनीयम्, (१०) हैमम्, चैते व्याकरणशास्त्रस्य दश भेदाः स्युः ।

शाब्दिकनामानि - (१) इन्द्रः, (२) चन्द्रः, (३) काशकृत्स्नः, (४) आपिशलिः (५) शाकटायनः, (६) पाणिनिः, (७) अमरः (अमरसिंहः), अधुनास्य व्याकरणं नोपलभ्यते । (८) जैनेन्द्रः, (हेमचन्द्राचार्य्यः) इचेत्यस्य शब्दानुशासनं व्याकरणशास्त्रमिदानीमुपलभ्यते ।

वेदान्तपर्यायाः—उपनिषत् (द्), ब्रह्मविद्या, वेदान्तः ।

सांख्यप०—कापिलम्, शांख्यम्, सांख्यम् ।

मीमांसाप०—मीमांसा, विचारणा, वेदविचारणा, पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा च मीमांसापूर्वोत्तरभेदेन प्रसिद्धं शास्त्रं तज्जैमिनिव्यासप्रणीतम् । तदेव वाक्यम् ।

षड्दर्शनभेदाः—(१) वैशेषिकम् (कणादस्य), (२) न्यायः (गोतमस्य), (३) मीमांसा (जैमिनेः), (४) सांख्यम् (कपिलस्य), (५) पातञ्जलम्- (पतञ्जलेः), (६) वेदान्तः (व्यासस्य), चैतानि षड्दर्शनानि स्युः ।

धर्म्मशास्त्रपर्यायाः—अनुशासनम्, धर्मशास्त्रम्, धर्मसंहिता, स्मृतिः, मन्वादिप्रणीतशास्त्राणि ।

धर्म्मशास्त्रप्रयोजकनामानि—(१) मनुः, (२) अत्रिः, (३) विष्णुः, (४) हारीतः, (५) याज्ञवल्क्यः, (६) उशना, (७) अङ्गिराः (अस्), यमः, (९) आपस्तम्बः, (१०) संवर्तः, (११) कात्यायनः, (१२) बृहस्पतिः, (१३) पराशरः, (१४) व्यासः, (१५) शंखः, (१३) लिखितः, (१७) दक्षः, (१८) गौतमः, (१९) शातातपः, (२०) वशिष्ठ, इचैते विंशतिर्धर्मशास्त्रकाराः, तेष्वष्टादशैव प्रसिद्धधर्मशास्त्र (स्मृति) काराः सन्ति, तेनाष्टादशस्मृतय एव ज्ञेयाः ।

पुराणपर्यायाः—चिरन्तनम्, पञ्चलक्षणम्, पुराणम्, पुरातनम्, प्रतनम्, प्रत्नम् ।

तल्लक्षणभेदाः—(१) सर्गः, (२) प्रतिसर्गः, (३) वंशः, (४) मन्वन्तराणि, (५) वंशानुचरितं, चैतत्पञ्चलक्षणात्मकं पुराणम् ।

तदुक्तम्

'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम्', इति । श. चि. १-१८४

पुराणनामानि—(१) मात्स्यम्, (२) मार्कण्डेयम्, (३) भाविष्यम्, (४) भागवतम्, (५) ब्राह्मम्,

(६) ब्राह्माण्डम्, (७) ब्राह्मवैवर्त्तम्, (८) वायव्यम्, (९) वामनीयम्, (१०) वैष्णवम्, (११) वाराहीयम्, (१२) आग्नेयम्, (१३) नारदीयम्, (१४) पाद्मम्, (१५) लैङ्गम्, (१६) गारुडम्, (१७) कौर्म्मम्, (१८) स्कान्दम्, चैतान्यष्टादश पुराणानि स्युः।

तदुक्तम्—

'मद्वयं, भद्वयं, चैव, ब्रत्रय, वचतुष्टयम् । अनापलिङ्गकूस्कानि पुराणानि पृथक् पृथक् ।

इति । श. चिं १।१८४

विद्यापर्यायौ-- विद्या, शास्त्रम् ।

विद्याभेदाः—(१) आन्वीक्षिकी (अस्यामात्मविज्ञानम्), (२) त्रयी (अस्यां धर्माधर्मौ), (३) वार्ता (अस्यामर्थानर्थौ), (४) दण्डनीतिः (अस्यां नयानयौ चिन्त्यौ), चैते विद्यायाश्चत्वारो भेदाः स्युः।

तच्चतुर्दशभेदाः—(१) शिक्षा, (२) कल्पः, (३) व्याकरणम्, (४) छन्दः (अस्), (५) ज्योतिः (ष्), (६) निरुक्तिः, (७) ऋक् (च्), (८) यजुः (ष्), (९) साम (अन्), (१०) अथर्व (अन्), (११) मीमांसा, (१२) आन्वीक्षिकी (तर्कविद्या, न्याय), (१३) धर्मशास्त्रम् (स्मृतिः), (१४) पुराणम्, चैताश्चतुर्दशविद्याः स्युः । (१५) आयुर्वेदः, (१६) धनुर्वेदः, (१७) गान्धर्वः, (१८) अर्थशास्त्रं, चैता अष्टादश विद्याः स्युः ।

ग्रन्थपर्यायौ—ग्रन्थः, द्वात्रिंशदक्षरी ।

महाकाव्यप०—महाकाव्यम्, सर्गबन्धः ।

नाटकप०—नाटकम्, महारूपकम्, गद्यपद्यप्राकृतभाषामयो ग्रन्थः ।

इतिहासप० – इतिहासः, पुरावृत्तम्, पूर्वचरितम् । पूर्ववृत्तप्रतिपादकव्यासादिप्रणीतो भारतादिग्रन्थः ।

आख्यायिकाप० -आख्यायिका, उपलब्धार्था, उपलब्धार्थकथा, कादम्बरीवासवदत्तादयः ।

आन्वीक्षिकीप० -- आन्वीक्षिकी, तर्कविद्या, तर्कशास्त्रम्, न्यायः ।

कामन्दकीयप०—कामन्दकीयम्, कौटिल्या-(चाणक्या) र्थशास्त्रम् ।

चम्पूप०—चम्पूः (स्त्री०), गद्यपद्यमयवाक् ।

खण्डकथाप०—खण्डकथा, वाङ्मयप्रभेदः ।

सन्दर्भप०—गुम्फः, ग्रन्थनम्, परिस्पन्दः, प्रतियत्नः, प्रबन्धः, रचना, श्रन्थनम्, सन्दर्भः ।

पादप०-अंह्रिः, अंघ्रिः, क्रमः, क्रमणः, चरणः, चलनः, पत् (द्), पदः, पात् (द्), पादः ।

हस्तप०—करः, करिः, किष्कुः, कुलिः, तलः, पञ्चशाखः, पाणिः, भुजदलः, भुजादलः, शमः, शयः, शलः, सलः, हस्तः ।

बाहुप०—कुलिः (पुं०), दोः (स्) (पुं० न०), दोषा (स्त्री), प्रवेष्टः, बाहः, वाहा (स्त्री), बाहुः, बाहूः (स्त्री०), भुजः, भुजा (स्त्री) ।

नेत्रपर्यायाः–अक्षि (न्), अम्बकम्, ईक्षणम्, गौः (गो), चक्षुः (ष्), ज्योतिः (इष्), तपनः, दर्शनम्, दर्शनेन्द्रियम्, देवदीपः, दैवदीपः, दृक् (श्), दृशा, दृशिः, दृशी, दृष्टिः, नयनम्, नेत्रम्, प्रेक्षणम्, रूपग्रहः, लोचनम्, विलोचनम्, वीक्षणम् ।

(तृ), नवव्यूहः, नवशक्तिः, नृसिंहः, नृसिंहवपुः (ष्), पद्मगर्भः, पद्महासः, परपुरुषः, पराक्रमः, पराविद्धः, पांशुजालिकः, पाण्डवाभीलः, पुण्यश्लोकः, पुष्पहासः, प्रमर्दनः, बलिन्दमः, बहुरूपः, बहुशृङ्गः, भद्रकपिलः, महाक्रमः, महातपाः (अस्), महामायः, महाहंसः, मानञ्जरः, यज्ञधरः, यज्ञनेमिः, यमकीलः, यवनारिः, योगनिद्रालुः, रत्नबाहुः, लतापर्णः, लोकनाभः, लोहिताक्षः, वशः, वर्द्धमानः, वरारोहः, वायुवाहनः, विधाता (तृ), विश्वभुक् (ज्), वृकोदरः, वृषोत्साहः, वैनतेयवाहनः; शंखपाणिः, शतकः, शतवीरः, शद्रुः, शरुः, शलिकः, श्रवणः, श्रीगर्भः, श्रीवराहः, षडङ्गजित् (त्), सदायोगी (इन्), समितिञ्जयः, सरीसृपः, सहस्रजित् (त्), सात्वतः, सिन्धुवृषः, सुधन्वा (अन्), सुभद्रः, सुवृषः, सूक्ष्मनाभः, सोमसिन्धुः, स्थिरः, हिरण्यकेशः, हिरण्यनाभः ।

पुनस्तदन्यानि यौगिकनामानि—अरिष्टसूदनः, अरिष्टहा (अन्), कंसजित् (त्), कालनेमिहरः, कालियदमनः, केशिसूदनः, केशिहा (अन्), चाणूरसूदनः, द्विविदारिः, धेनुकध्वंसी (इन्), धेनुकसूदनः, पूतनादूषणः, पूतनासूदनः, बलिबन्धनः, बाणजित् (त्), मधुमथनः, मैन्दमर्दनः, यमलार्जुनभञ्जनः, राहुमूर्धहरः, शकटारिः, शिशुपालनिषूदनः, साल्वारिः, हयग्रीवरिपुः, हिरण्यकशिपुविदारणः ।

विष्णुशत्रुनामानि—अरिष्टः, कंसः, कालनेमिः, कालियः, केशी (इन्), कैटभः, चाणूरः, द्विविदः, धेनुकः, नरकः, पूतना, बलिः, बाणः, मधुः, मुरः, मैन्दः, यमलार्जुनौ, राहुः, शकटः, शिशुपालः, साल्वः, हयग्रीवः, हिरण्यकशिपुः, रावणः, जरासन्धः, निशुम्भः, मेरकः, तारकः, प्रह्लादः ।

विष्णोरवतारभेदाः—(१) मत्स्यः, (२) कूर्म्मः, (३) वराहः, (४) नृसिंहः, (५) वामनः, (६) परशुरामः, (७) रामः, (८) बलरामः, (९) बौद्धः, (१०) कल्किश्चैते विष्णोः (कृष्णस्य) दशावताराः सन्ति । 'कृष्णस्तु स्वयं भगवान्विष्णुर्नावतारः ।

तदुक्तं—

'वनजौ, वनजौ, खर्वं,—स्त्रिरामी, सकृपो, ऽकृपः ।
अवतारा दशैवैते 'कृष्णस्तु भगवान्' स्वयम् ।
राधाविनोदकाव्यटीकायाम् १।१२५

'कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्' इति श्रीमद्भागवते च ।

रामभेदाः—(१) परशुरामः (जामदग्नेयः), (२) रामः (दाशरथिः), (३) बलरामः (रौहिणेयः), चैते, त्रयो रामाः स्युः ।

विष्णोः शंखपर्यायः—पाञ्चजन्यः (अयं दक्षिणावर्तः) ।

तच्चक्रप०—सुदर्शनं ।

तद्गदाप०—कौपोदकी, कौमोदकी, कौमोदी ।

तद्धनुःप०—शार्ङ्गम् ।

तत्खड्गप०—नन्दकः ।

तत्कण्ठस्थमणिप०—स्यमन्तकः ।

तद्भुजमध्यस्थमणिप०—कौस्तुभः ।

तदङ्कप०—श्रीवत्सः ।

तद्ध्वजप०—गरुडः, भुजङ्गहा (अन्) ।

तन्मालाप०—वैजयन्ती ।

तन्निवासप०—क्षीरसागरः ।

तच्छय्या (शेष) प०—अनन्तः, आलुकः, गोरः, नागराजः, भूधरः, विष्णुशय्या, शेषः, सहस्रफणः, सहस्रवदनः, सितपङ्कजचिह्नः ।

तत्पत्नी (लक्ष्मी) प०—अब्धिजा, अम्बुजा, अश्वमाता (तृ), आ, इन्दिरा, ईः, कन्दर्पमाता (तृ), कमला, करीषिणी, कल्याणी, क्षीरसागरकन्यका, क्षीरसागरसुता, क्षीराब्धितनया, क्षीराब्धिपुत्री, क्षीराब्धिमानुषी, क्षीरोदतनया, क्षीरोदसुता, चञ्चला, चला, जलधिजा–ता, दुग्धाब्धितनया, नारायणी, नीरजा, नीरजनिकेतना, पद्मगृहा, पद्ममालिनी, पद्मलाञ्छना, पद्मवासाः (अस्), पद्मा, पद्मालया, पिङ्गला, पिप्पिला, भर्भरीः, भार्गवी, भृगुपुत्री, मङ्गला, मा, रमा, लक्ष्मीः, लोकजननी, लोकमाता (तृ), विल्वद्रुमगृहा, विष्णुपत्नी, विष्णुशक्तिः, वृषाकपायी, शक्तिः, श्रीः, सा, हरिप्रिया, हरिवल्लभा ।

इन्द्रप०—इन्द्रः, पुरन्दरः, शक्रः, शेषस्त्विन्द्रे ।

अवरजप०—अनुजः, अवरजः, कनिष्ठः कनीयान् (ईयस्), कन्यसः, जघन्यजः, यविष्ठः, यवीयान् (ईयस्), लघुः ।

वक्षःप०—उरः (अस्), क्रोडम्, क्रोडा, भुजान्तरम्, वक्षः (अस्), वत्सः, हृदयस्थानम् ।

लक्ष्मकप०—कलङ्कम्, चिन्हम्, लक्ष्मकम्, शेषस्तु चन्द्रे ।

गदाप०—गदा (स्त्री०) स्वनाम्ना प्रसिद्धं लोहमयं शस्त्रम् ।

१–२८

हस्तप०—पाणिः, हस्तः, शेषस्तु ब्रह्माणि ।

ध्वजप०—केतनम्, केतुः, ध्वजः: पताका, वैजयन्ती ।

जलपर्यायाः—अङ्कुरम्, अन्धम्, आपः (प्) (स्त्री० ब०), अभ्रपुष्पम्, अमृतम्, अम्बु, अम्भः (अस्), अर्णः (अस्), आपः (अस्), इरा, उडुः, उडूः, उदम्, उदकम्, ऊर्जम्, ऋतम्, कतम्, कबन्धम्, कम् (अ०) कमन्धम्, कमलम्, कम्बलम् कबुरम्, काण्डम्, कीलालम्, कुलीनसम्, कुशम्, कृपीटम्, कोमलम् क्षणदम्, क्षरम्, क्षीरम्, गौः (गो), घनपदम्, घनपुष्पम्, घनरसः, घृतम्, चन्द्रोरसम्, चलम्, जडम्, जलम् जलपीथम, जीवनम्, जीवनीयम्, तामरसम्, तोयम्, दकम्, दहनारातिः, दहनारिः, दिव्यम्, दैव्यम्, धरुणम्, नराः (स्त्री०ब०) नलिनम्, नारम्, नाराः (स्त्री० ब०), निम्नगम्, नीरम्, पयः (अस्), पवित्रम्, पातालम्, पाथः (अस्), पानीयम्, पावनम्, पिप्पलम्, पीथम्, पुष्करम्, प्राणदम्, बन्धकम्, भुवनम्, मधु, मरुलम्, मलिनम्, मेघजम्, मेघपुष्पम्, मेघप्रसवम्, यादः (अस्), यादोगृहम् यादोनिवासः, रसः, वनम्, वाजम् वाः (र्), वारम्, वारि, वारुणम्, विषम्, व्योम (अन्), शंवम्, शंवरम्, शम्बरम्, शरम्, शिवम्, षड्रसम्, संवरम्, सदनम्, सम्बः, सम्बलम्, सरः (अस्), सरम्, सरिलम् सर्वतः (अस्) (अ०), सर्वतोमुखम्, सलम्, सलिलम्, सारम्, सुखम्, सेव्यम्, सोमम्, स्पन्दनम् ।

शय्याप०—तलिमम्, तल्पम्, शयनम्, शयनीयम्, शय्या, शायिका ।

२९–५९

पीतपर्यायाः—पीतः, हरिद्राभः, शेषस्तु गुरौ।

वस्त्रप०—अम्बरम्, वसनम्, वस्त्रम्, शेषस्तु रवौ।

श्वेतकमलप०—पुण्डरीकम्, सिताम्भोजम्, शेषस्तु-चन्द्रे।

अक्षिप० अक्षि (न्), नेत्रम्, शेषस्तु ब्रह्मणि।

वारीश (समुद्र) प०—अकूपारः, अकूवारः, अपान्नाथः, अपांपः, अपांपतिः, अपारः, अप्पतिः, अब्धिः, अम्बुधिः, अम्भोधिः, अम्भोनिधिः, अम्भोराशिः, अर्णवः, अवारपारः, इन्दुजनकः, उदधिः, उदन्वान् (मतु०), उर्वङ्गः, ऊर्मिकोशः, ऊर्मिमाली (इन्), कचङ्गलः, कधिः, कन्धिः, कीलालधिः, कूलङ्कषः, क्षीराब्धिः, क्षौणीप्राचीरम्, चन्द्रजनकः, जलदः, जलधिः, जलनिधिः, जलपः, जलराशिः, जलेन्द्रः, तरणिः, तरन्तः, तरिषः, तरोयः, तरीषः, तारिषः तिमिः, तिमिकोशः—षः, तिमिमाली (इन्), तोयनिधिः, दानवगृहः, दारदः दैत्यगृहः, द्वीपवान् (मतु०), धरणिप्लवः, धरणिपूरः, धुनिनाथः धेनः, नदीकान्तः, नदीनः, नदीपतिः, नदीशः, नभसः, नित्यः, नीरधिः, नीरनिधिः, पयोधिः, पयोनिधिः, पयोराशिः, पराकुवः, पलङ्कषः, पाथोधिः, पाथोनिधिः, पारावारः, पृथिवीप्लवः, पेरुः, प्राणभास्वान् (मतु०), मकराकरः, मकरालयः, मन्थिरः, महाकच्छः, महाशयः, महीप्राचीरम्, महीप्रावरणम्, महीप्रावारः, महोदधिः, मितद्रुः, यादईशः, यादःपतिः, यादसांपतिः, यादोनाथः, रत्नकोशः, रत्नराशिः, रत्नाकरः, लौहित्यः, वनमवाहः, वरुणावासः, वाङ्कः, वारान्निधिः, वारिधिः वारिनिधिः, वारिराशिः, वारीशः, वार्धिः, वाहिनीपतिः, विततः, वीचिमाली (इन्), शैलगृहः, शैलशिविरम्, संवरः, समुद्रः, सरस्वान् (मतु०) सरितांपतिः. सरित्पतिः, सरिन्नाथः, सागरः, सिन्धुः, स्तम्भिः, स्तम्भी (इन्), स्रोत ईशः।

1–28

समुद्रभेदाः—(१) लवणसमुद्रः, (२) इक्षुस०, (३) सुरास०, (४) घृतस०, (५) दधिस०, (६) दुग्धस० (७)जलस० चैते सप्तसमुद्राः सन्ति। तदन्यभेदास्तु ग्रन्थान्तरे द्रष्टव्याः।

धनु पर्यायाः—अस्त्रम्, आयुधाग्र्यम्, आसः, इष्वासः, काण्डम्, कार्मुकम्, कोदण्डम्, गुणी (इन्), चापः, तारकम्, तृणता, त्रिणता, द्रुणम्, धनु (न०), धनुः (पुं० स्त्री०), धनुः (उष्) (अस्त्री), धनूः (स्त्री०), धन्वम्, धन्व (अन्), शरारोपः, शरावापः, शरासनम्, शार्ङ्गम्, शेषः, सरासनम्, स्थावरम्।

इन्द्रियप०—अक्षम्, इन्द्रियम्, करणम्, खम्, ग्रहणम्, विषयस्रोतः (अस्) (न०), विषयायी (इन्), विषयि (इन्) (न०), स्रोतः (अस्) (न०), हृषीकम्,।

इन्द्रियभेदौ (१) कर्मेन्द्रियम्, (२) ज्ञानेन्द्रियम्, चैताविन्द्रियस्य द्वौ भेदौ स्तः।

कर्म्मेन्द्रियपर्यायाः—कर्मेन्द्रियम्, कृत्येन्द्रियम्, क्रियेन्द्रियम्।

ज्ञानेन्द्रियप०—ज्ञानेन्द्रियम्, धीन्द्रियम्, बुद्धीन्द्रियम्।

२९–५६

कर्मेन्द्रियभेदाः—(१) पायुः (गुदम्), (२) उपस्थम् (भगंलिगं च), (३) करौ (हस्तौ), (४) पादौ (चरणौ), वाक् (च्) (वाणी), चेत्येते कर्मेन्द्रियस्य पञ्च प्रभेदाः स्युः ।

कर्मेन्द्रियविषयभेदाः[1]—(१) उत्सर्गः (विसर्गः, विण्मूत्रत्यागः), (२) आनन्दः (कामजसुखम्), (३) दानम् (वितरणम्), आदानं च (ग्रहणम्), (४) गतिः (गमनम्), (५) आलापः (वाक्यार्थकम्) ।

ज्ञानेन्द्रियप्रभेदाः—(१) श्रोत्रे (कर्णौ), (२) त्वक् (च्) (त्वचा), (३) चक्षुषी (नेत्रे), (४) रसना (जिह्वा), (५) नासे (नासिके), चेत्येते ज्ञानेन्द्रियस्य पञ्चप्रभेदाः स्युः । मनश्चेतिषड्धीन्द्रियाणि ।

ज्ञानेन्द्रियविषयभेदाः—(१) शब्दः (शब्दग्रहणम्), (२) स्पर्शः (स्पर्शग्रहणम्), (३) रूपम् (रूपदर्शनम्), (४) रसः, (रसग्रहणम्), (५) गन्धः (गन्धग्रहणम्), चेत्येते ज्ञानेन्द्रियस्य पञ्च विषयभेदाः स्युः ।

इन्द्रियाधिष्ठातृदेवनामानि—(१) श्रोत्रयोः (दिशः), (२) त्वचः (वायुः), (३) चक्षुषोः (अर्कः), (४) जिह्वायाः (वरुणः), (५) नासिकयोः (अश्विनौ), एतानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाधिष्ठातृदेवनामानि । (६) वाचः (अग्निः), (७) बाह्वोः (इन्द्रः), (८) पादयोः (विष्णुः), (९) गुदस्य (मित्रः), (१०) मेढ्रस्य (प्रजापतिः), एतानि पञ्च कर्मेन्द्रियाधिष्ठातृदेवनामानि । (११) मनसः (चन्द्रः) (उभयात्मकं मनः) ।

विषयपर्यायाः—अर्थः, इन्द्रियार्थः, गोचरः, विषयः, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यः ।

विषयभेदाः—(१०) शब्दः, (२) स्पर्शः, (३) रूपम् (४) रसः, (५) गन्धः—इचेत्येते विषयस्य गोचरस्येन्द्रियार्थस्य च पञ्च भेदाः स्युः । यथा—कर्णगोचरः । त्वग्गोचरः । दृग्गोचरः । वाग्गोचरः । घ्राणगोचर इत्यादयः ।

भूतपर्यायाः—पृथिव्यादिः, भूतः, महाभूतः ।

भूतभेदाः—(१) खम् (आकाशः), (२) कः (वायुः), (३) शिखी (अग्निः तेजो वा), (४) जलानि (आपः), (५) उर्वी (भूमिः) । 'ख–क–शिखि-जलो-र्व्यः' इति पञ्च महाभूतभेदाः ।

भूतगुणभेदाः—(१) शब्दः, (२) स्पर्शः, (३) रूपम्, (४) रसः, (५) गन्धः । 'शब्द-स्पर्श–रूप-रस-गन्धा—काशादीनां मुख्यगुणाः स्युः ।

क्षीर (दुग्ध) पर्यायाः—अमृतम् ऊधस्यम्, कत्तृणम्, क्षीरम्, गव्यम्, गोरसः, जीवनम्, जीवनीयम्, ज्येष्ठम्, दुग्धम्, ध्यामकम्, पयः (अस्), पीथम्, पीयूषम्, पुंसवनम्, प्रस्रवणम्, बालसात्म्यम्, मधु, मधुज्येष्ठम्, योग्यम्, रसायनसमा-

१–२५ २६–५०

(१) 'पायूपस्थं पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रियसंग्रहः । उत्सर्गं आनन्दादानगत्यालापाश्च तत् क्रिया' इति । (२) मनः कर्णस्तथानेत्रं रसना च त्वचा सह । नासिका चेति षट् तानिधीन्द्रियाणि प्रचक्षते ।।' इति ।

श्रयम्, रसोत्तमम्, वारिसात्म्यम्, सरम्, सोमजम्, सोमरसोद्भवम्, सौम्यम्, स्तन्यम्, स्वादु।

धारोष्णप०—**अमृतम्**।

सागरप०—**अब्धिः**, समुद्रः, सागरः, शेषस्त्वत्रैव।

कन्याप०— कन्यका, कन्या, तनया, सुता, शेषस्तु सरस्वत्याम्।

विष्णुप०— विष्णुः, हरिः, शेषस्त्वत्रैव।

पत्नीप०— पत्नी, भार्या, वधूः, शेषस्तु ब्रह्माणि।

कामदेवप०—अङ्गजः, अङ्गजनुः (उष्), अनङ्गः, अनन्यजः, आत्मभूः, आत्मयोनिः, इः, इरजः, इराजः, कञ्जनः, कञ्जसूः, कन्तुः, कन्दर्पः, कमनः, कलाकेलिः, कामः, कामदेवः, कुसुमधन्वा (अन्), कुसुमबाणः, कुसुमायुधः, कुसुमेषुः, चन्द्रसचिवः, चित्तोत्थः, चेतोभवः, चैत्रसखः, जराभीतः, जराभीरुः, दर्पकः, पञ्चबाणः, पञ्चशरः, पञ्चेषुः, पुष्पकेतनः, पुष्पचापः, पुष्पधनुः, पुष्पधन्वा (अन्), पुष्पध्वजः, पुष्पबाणः पुष्पास्त्रः, पुष्पेषुः, प्रकर्षकः, प्रसूनाशनिः, प्रसूनासमः, बन्धुः, मथनः, मदनः, मधुदीपः, मधुपुष्पः, मधुसखः, मधुसारथिः, मधुसुहृत् (द्), मनः शयः, मनसिजः, मनसिशयः, मनोजः, मनोजनुः (उष्), मनोजन्मा (अन्), मनोदाही (इन्), मनोभवः, मनोयोनिः, मन्मथः, महोत्सवः, मापत्यम्, मारः, मुर्मुरः, यौवनोद्भेदः, रणरणकः, रतिपतिः, रतिप्रियः, रतिरमणः, रतिवरः, रमः, रवीषुः, रागरज्जुः, रूपास्त्रः, लक्ष्मीजः, लक्ष्मीजनुः (उष्), लक्ष्मीसुतः, वसन्तसखः, वामः, विधाता (तृ), विषमेषुः, विष्णुजनिः, शमान्तकः, शिखिमृत्युः, शृङ्गारजनुः (उष्), शृङ्गारजन्मा (अन्), शृङ्गारयोनिः, श्रीनन्दनः, संसारगुरुः, सङ्कल्पजन्मा (अन्), सङ्कल्पभवः, सङ्कल्पयोनिः, सर्वधन्वी (इन्), सुरतप्रियः, स्मरः, स्मृतिभूः, स्वरोचिः (इष्), हृच्छयः।

कामपत्नीप०—कामकला, कामपत्नी, केलिकला, केलिकलावती, कैलती, रतिः, रागलता, सेः।

कामपुत्रीभेदौ—(१) तृट् (ष्) (तृष्णा), (२) प्रीतिश्चैते कामस्य द्वे पुत्र्यौ स्याताम्।

कामपरिचारकभेदाः—(१) क्रोधः, (२) दम्भः, (३) मदः, (४) मोहः, (५) लोभश्चैते पञ्च कामस्य परिचारकभेदाः स्युः।

कामसायकभेदाः—(१) अरविन्दम् (२) अशोकम्, (३) चूतम्, (४) नवमल्लिका, (५) नीलोत्पलम्, चैतेपञ्च कामसायकस्य भेदाः स्युः।

कामस्य पञ्चबाणनामानि—(१) मोहनः (सम्मोहनः), (२) उन्मादनः, (३) सन्तापनः (तापनः), (४) शोषणः, (५) स्तम्भनः (मारणः, निश्चेष्टाकरणः, निश्चेष्टीकरणश्च), इत्येते कामस्य पञ्च बाणाः स्युः।

बाणपर्यायाः—अक्षः, अजिह्मगः, अस्त्रकण्टकः, आशुगः, इषुः, कङ्कपत्रः, कदम्बः, कलम्बः, काण्डः, कादम्बः, खगः, खरुः, गार्ध्रपक्षः, चित्रपुंखः, तीरम्, तूणक्ष्वेडः, नाराचः, पत्रवाहः, पत्री (इन्), पृषत्कः, प्रक्ष्वेडनः, प्रदरः, बाणः, मर्मभेदनः, मर्मभेदी (इन्), मार्गणः, रोधः, रोपः, रोपणः. लक्षहा (अन्), लोहनालः, लोहमयबाणः, वाजः, वाजी (इन्), वारः, विकर्षः—कः, विक्षेपः, विज्जालः,

विपाट,, विशिखः, वीरतरः, वीरशंकुः, शरः, शरुः, शायकः, शिलीमुखः, सरः, सायकः, स्थूलक्ष्वेडः, स्थूलदण्डः, ।

लोहबाणप०—अस्त्रसायकः, एषणः, काण्डगोचरः, नाराचः, प्रक्ष्वेडनः, प्रक्ष्वेदनः, प्रक्ष्वेलनः, प्रसनः, लोहनालः, सर्वलोहः ।

कुसुम (पुष्प) प०—कुसुमम्, पुष्पम्, प्रसवः, प्रसूनम्, प्रसूनकम्, फुल्लम्, मणीचकम्, मणीवकम् सुमम्, सुमनः (अस्) (न०), सुमनसः, सूनम् ।

धन्वप०—कार्मुकम्, चापः, धनुः, धन्व (अन्), शेषस्त्वत्रैव ।

चित्तप०—अतिन्द्रियम्, अंतःकरणम्, उच्चलम्, उच्चलितम्, गूढपथम्, गूढपदम्, चित्तम्, चेतः (अस्) (न०), मनः (अस्) (न०), मानसम्, स्वान्तम्, हृत् (द्), हृदयम् ।

चैत्रप०—चैत्रः, मधुः, शेषस्तु चैत्रमासे ।

सखि (मित्र) प०—आक्रन्दः, आत्मीयः, आप्तः, इष्टः, निजः, पांशुलकः, प्रियः, मित्रम्, वयस्यः, सखा (खि), सख्यम्, सध्रुचिः, सवयाः (अस्) (पुं०), सहचरः, सहायः, साप्तपदीनः—कः, सुहृत् (द्), स्निग्धः, स्नेह्यः, हितः ।

उक्तं चास्यलक्षणम्,

'अहिते प्रतिषेधश्च हिते चैव प्रवर्त्तनम् ।
व्यसने चापरित्यागस्त्रिविधं सखिलक्षणम् ॥'
अपिच—'सन्त्यागासहनो बन्धुः सदैवानुगतः सुहृत् ।
एकक्रियो भवेन्मित्रं समप्राणः सखा भवेत् ।'
इति । श० चि १ । ६७६

शिखि (अग्नि) पर्यायाः—अग्नि, शिखी, शेषस्त्वग्नौ ।

मृत्युप०—अन्तः, अत्ययः, अन्धकः, अमतः, अवसानम्, अस्तम्, कठमोषः, कालः, कालधर्मः, गमिः, दिष्टान्तः, दीर्घनिद्रा, नाशः, निधनम् (पुं० न०), निपातः, निमीलनम्, पञ्चता, पञ्चत्वम्, परलोकगमः, परलोकगमनम्, प्रलयः, प्राणवियोगः, भूमि-लाभः, मरणम्, मृतिः (स्त्री०), मृत्युः, (पुं० स्त्री०) विलयः संस्था, ।

रूपप०—मनोहराकृतिः, रूपम्, लावण्यम्, सुन्दरता, सौन्दर्य्यम् ।

अस्त्रप०—अस्त्रम्, आयुधम्, प्रहरणम्, शस्त्रम्, हेतिः (स्त्री०) ।

विष्णुवाहन (गरुड) प०—अमृताहरणः, अरुणावरजः, अहिभुक् (ज्), उन्नतीशः, उरगाशनः, उलूतीशः, कश्यपनन्दनः कश्यपापत्यम्, कामायुः (उष्), काश्यपसुतः, काश्यपिः, खगेन्द्रः, खगेश्वरः, गरुडः, गरुत्मान् (मतु०), गरुः, चिरात् (द्), तरस्वी (इन्), तार्क्ष्यः, तार्क्ष्यनायकः, नागशत्रुः, नागान्तकः, नागाशनः, पक्षिराट् (ज्), पक्षिसिंहः, पक्षिस्वामी (इन्), पन्नगारिः, पन्नगाशनः, पवनाशनाशः, पुष्करः, भुजगान्तकः भुजगाशनः, महापक्षः, महावीरः, महावेगः, महेन्द्रजित् (त्), मायुः, रसायनः, वज्रतुण्डः, वज्रिजित् (त्), विनतातनयः विशालकः, विषापहः, विष्णुकेतुः, विष्णुरथः, विष्णुवाहनः, विष्णुविमानः, विहङ्गराजः, विहगाधिपः, वैनतेयः, शाल्मलिस्थः, शाल्मली (इन्), शिलाऽनीहः, शिलावासः, शिलौकाः (अस्), सर्पारातिः, सुधाहरः, सुधाहारकः, सुधाहृत् (त्),

सुपर्ण:—क:, सुपर्णीतनय, सुमुखसू:, सुरेन्द्रजित् (त्), सौपर्णेय:, स्वर्णकाय:, स्वर्णपक्ष:, हरिवाहन: ।

गरुडपत्नीप०—उन्नति:, उलूनी ।

गरुडपुत्रप०—सुमुख: ।

गरुडपितृप०—कश्यप:, मारीच: ।

गरुडमातृप०—विनता, सुपर्णा, सुपर्णी ।

पक्षिप०—अङ्गु:, अगौका: (अस), अण्डज:, अनेकज:, उत्पत:, ऊक:, कण्ठाग्नि:, कीकसमुख:, खग:, गरुत्मान् (मतु०), चञ्चुभृत् (त), चञ्चुमान् (मतु०), छुरण्ड:, तुण्डी (इन्), द्रुग:, द्विज:, नगौका: (अस्), नभसङ्गम:, नभोगम:, नाडीचरण:, नीडज:, नीडी (इन्), नीडोद्भव:, पक्षी (इन्), पतग:, पतङ्ग:, पतत् (त्), पतत्रि:, पतत्री (इन्), पत्ररथ:, पत्रवाह:, पत्रवाहन:, पत्राङ्गी (इन्), पत्री (इन्), पिच्छन् (त्), पिपत्सन् (त्), पिपतिषन् (त्), पिपतिषु:, पीतु:, पुग:, प्लावी (इन्), भसन् (त्), मदन:, मद्गुर:, मलूक:, मशाक:, रसनाद:, रसनारद:, लोमकी (इन्), वशाकु:, वया: (अस्), वाजी (इन्), वातगामी (इन्), वारङ्क:, वारङ्ग:, वि:, विकिर:, विप्रुष:, विविष्किर:, विष्कर:, विहग:, विहङ्ग:, विहङ्गम:, विहाया: (अस्), वृक्षसद्मा (अन्), व्योमचारी (इन्), शकुन:, शकुनि:, शकुन्त:, शकुन्ति:, शरड:, शलक:, शुक:, सरण्ड: ।

शाकुनिकपक्षिनामानि—(१) कपोत:, (२) काक, (३) कुकुर:, (४) कुलाल:, (५) खञ्जन:, (६) खर:, (७) गृध्र:, (८) चक्रवाक: (९) चटक:, (१०) चाष:, (११) भाण्डीक:, (१२) भारद्वाज:, (१३) मयूर:, (१४) वगुल:, (१५) शशघ्न:, (१६) शुक:, (१७) श्यामा, (१८) श्येनक:, (१९) श्रीकर्ण:, (२०) हारीतश्चैतानि शाकुनिकपक्षिणां नामानि ।

पक्षपर्याया:—गरुत् (त्), छद:, छदनम्, तनूरुहम्, पक्ष:, पतत्रम्, पत्रम्, पिच्छम्, वाज: ।

पक्षिकुलायप०—कुलाय:, नीडम् पञ्जरम् ।

स्वामिप०—राट् (ज), राजा (अन्), स्वामी (इन्), शेषस्तु रवौ ।

नागप०—काद्रवेय:, नाग:, बहुफगसर्प:, मनुष्याकारफणालाङ्गूलयुक्तसर्प: ।

नागराजप०—अनन्त:, नागराज:, शेष:, शेषस्त्विहैव ।

नागपुरीप०—भोगवती ।

नागभेदा:—(१) वासुकि:, (२) तक्षक:, (३) महापद्म:, (४) कालीय:, (५) कुलिक:, (६) कम्बल:, (७) बलाहक:, (८) अश्वतरश्चैते नागानामष्टौ भेदा: स्यु: ।

तन्नामान्तरभेदा:—(१) अनन्त:, (२) वासुकि: (सर्पराज:), (३) पद्म:, (४) महापद्म:, (५) तक्षक:, (६) कुलीर:, (७) कर्कट:, (८) शंख इत्येते नामान्तरेण नागानामष्टौ भेदा: स्यु: ।

तदन्ये भेदा:—(१) सुबुद्ध:, (२) नन्दसारी (इन्), (३) कर्कोटक:, (४) पृथुश्रवा: (अस्), (५) वासुकि:, (६) तक्षक:, (७) कम्बल:, (८) अश्वतर:, (९) हेममाली (इन्), (१०) नरेन्द्र:, (११) वज्रदंष्ट्र:, (१२) विष, इत्येते नागानां द्वादशभेदा: स्यु: ।

नागलोकपर्यायाः—अधोभुवनम्, तलम्, नागलोकः, पातालम्, बलिवेश्म (अन्), बलिसद्म (अन्), रसा, रसातलम्, वडवामुखम् ।

पातालभेदाः—(१) अतलम्, (२) वितलम्, (३) सुतलम् (नितलम्) (४) तलातलम् (गभस्तिमत्) (मतु०), (५) महातलम्, (६) रसातलम् (सुतलम्), (७) पातालम्, इत्येते पातालस्य सप्त भेदाः स्युः ।

नागमातृपर्यायाः—कद्रुः, कद्रूः, नागमाता (तृ) ।

लोकप०—जगत्, जगती, पिष्टपम्, भुवनम्, लोकः, विश्वम्, विष्टपम् ।

लोकभेदाः—(१) स्वर्लोकः, (२) मर्त्यलोकः, (३) पाताललोक, इत्येते लोकस्य त्रयो भेदाः स्युः ।

तदन्यभेदाः—(१) भूर्लोकः (विषुवद्रेखा, (२) भुवर्लोकः, (३) स्वर्लोकः (आकाशः), (४) महर्लोकः, (५) जनलोकः, (६) तपोलोकः, (७) सत्यलोकः इत्येते लोकस्य सप्तभेदाः स्युः ।

भुवनभेदाः—(१) अतलम्, (२) वितलम् (नितलम्), (३) सुतलम् (वितलम्), (४) तलातलम् (गभस्तिमत्), (५) महातलम्-(तलम्) (६) रसातलम् (सुतलम्) (७) पातालम्, (८) भूः, (९) भुवः, (१०) स्वः, (११) महः (स्), (१२) जनः, (१३) तपः (स्), (१४) सत्यश्चेत्येते भुवनस्य चतुर्दशभेदाः स्युः ।

तदुक्तमग्निपुराणे—

'पातालानां च सप्तानां लोकानां च यदन्तरम् ।
शुषिरं तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्दश ॥ इति ।

१–२८

छिद्रवाचकशब्दाः—छिद्रम्, द्वारम्, रन्ध्रम् ।

छिद्रभेदाः—(२) द्वे नेत्रे, (२) द्वे श्रवणे, (२) द्वे नासे, (१) मुखम्, (१) मेहनम्, (१) पायुश्चैतानि नवच्छिद्राणि स्युः ।

पन्नग (सर्प) पर्यायाः—अनिलाशनः, अहिः, आशीर्विषः, आशीविषः, उरगः, उरङ्गः, उरङ्गमः, कञ्चुकी (इन्), कद्रुजः, कद्रुसुतः, काकोदरः, काद्रवेयः, कुण्डली (इन्), कुम्भीनसः, गूढपात् (द्), गूढपादः, गोकर्ण, चक्री (इन्), चक्षुः कर्णः, चक्षुः श्रवाः (अस्), चिकुरः, जलरुण्डः, जिह्मः, जिह्मगः, दंष्ट्री (इन्), दन्दशूकः, दर्वीकरः, दर्वीधृत् (त्), दर्वीभृत् (त्), दीर्घजिह्वः, दीर्घपृष्ठः, दीर्घरसनः, दृक्कर्णः, दृक्श्रवाः (अस्), दृक्श्रुतिः, द्विजिह्वः, द्विरसनः, नाकुपद्मा (अन्), पन्नगः, पवनाशनः, पृष्करः, पृदाकुः, प्रचलाकी (इन्), फटी (इन्), फणकरः, फणधरः, फणभृत् (त्), फणवान् (मतु०), फणाकरः, फणाधरः, फणाभरः, फणाभृत् (त्), फणावान् (मतु०), फणी (इन्), फुल्लरीकः, बिलवासी (इन्), बिलशयः, बिलशयनः, बिलेवासी (इन्), बिलेशयः, बिलौकाः (अस्), भुजगः, भुजङ्गः, भुजङ्गमः, भेकभुक् (ज्), भोगधरः, भोगभृत् (त्), भोगी (इन्), लतारसनः, लेलिहानः, वायुभक्षः, विषधरः, विषध्रः, विषायुधः, विषास्यः, व्याडः, व्यालः, व्याल्हः, श्वसनाशनः, श्वसनोत्सुकः, समकोलः, सरीसृपः, सर्पः, हरिः, हीरः ।

अरि (शत्रु) पर्यायाः—अरिः, रिपुः, शत्रुः

२९–५९

सपत्नः, शेषस्तु देवे।

स्वर्णप०—कनकम्, काञ्चनम्, सुवर्णम्, स्वर्णम्, हाटकम्, शेषस्तु देवे।

काय(शरीर)प०—अङ्गम्, अवयवस्थानम् अवष्टाङ्गम्, आङ्गम्, आत्मा (अन्), इन्द्रियायतनम्, करणम्, कलेवरम्, कायः, कुलम्, क्षेत्रम्, गात्रम्, घनः, चतुः शाखम्, जस्तम्, तनुः, तनुः (उष्), तनूः, दशरथः, देहः, पञ्जरः, पिण्डः, पुद्गलः पुः(र्), पुरम्, पुरी (इन्), पौरम्, प्रजनुकः, प्रजानुकः, बन्धः, बलम्, बेरम्, भूः, भूघनः, भूतात्मा (अन्), मूर्तिः, मूर्तिमत् (मतु०), वपुः(उष्), वर्ष्म (अन्), विग्रहः, व्याधिमन्दिरम्, व्याधिस्थानम्, शकटम्, शरीरम्, शस्तम्, शितम्, षडङ्गम्—कम्, संहननम्, सञ्चरः, सिनम्, सूत्रशाखम्, स्कन्धः, स्थानकम्, स्वर्गलोकेशः।

विष्णुशक्तिभेदाः—(१) आचारा, (२) वैष्णवी, (३) सूक्ष्मा, (४) लक्ष्मीः, (५) पुष्टिः, (६) निरञ्जना, (७) जीवनी, (८) मोहनी, (९) माया, चैता विष्णोर्नवशक्तयः।

विष्णुपार्षदभेदाः—(१) कुमुदः, (२) कुमुदाक्षः, (३) गरुडः, (४) जयः, (५) जयन्तः, (६) नन्दः, (७) पुष्पदन्तः, (८) प्रबलः, (९) बलः, (१०) विजयः, (११) विष्वक्सेनः, (१२) श्रुतदेवः, (१३) सात्त्वतः, (१४) सुनन्दः, इत्यादयो विष्णोः पार्षदाः स्युः।

श्रीकृष्णपर्यायाः—अरिष्टहा (अन्), अर्जुनसखा' अर्जुनसारथिः, कंसजित् (त्), कंसरिपुः, कंसारातिः, कालियदमनः, कृष्णः, केशिहा (अन्), गदाग्रजः, गोकुलेशः, गोपामः—कः, गोपीवल्लभः, गोपेन्द्रः, गोवर्द्धनधरः, चाणूरसूदनः, जयन्ताग्रजः, दामोदरः, दाशार्हः, देवकीनन्दनः, दैवकेयः, द्वारकेशः, द्विविदारिः, धेनुकध्वंसी (इन्), नन्दनन्दनः, नन्दात्मजः, परमाण्वङ्गकः, पाण्डवायनः, पाण्डवाभीलः, पूतनादूषणः, पूतनासूदनः, पृश्निभद्रः, पृश्निशृङ्गः, बभ्रुः, बलानुजः, बाणजित् (त्), मथुरेशः, मार्जः, मुरलीधरः, मुरारिः, मैन्दमर्दनः, यमलार्जुनभञ्जनः, यादवः, यादवेन्द्रः, राधाकान्तः, राधारमणः, राधावल्लभः, रुक्मिणीप्रियः, लोहिताक्षः, वंशीधरः, वनमाली (इन्), वसुदेवभूः, वासुदेवः, वासुभद्रः, वृन्दावनेश्वरकः, व्रजकिशोरः, व्रजनाथः, व्रजमोहनः, व्रजवरः, व्रजवल्लभः, शकटारिः, शिशुपालनिषूदनः, शैलधरः, शौरिः, श्रीकृष्णः, श्रीकृष्णचन्द्रः, षडङ्गजित् (त्), षड्बिन्दुः, सत्त्वः, साल्वारिः, सुभद्रः, सौरिः, स्मरदेहकृत् (त्)।

श्रीकृष्णपितृप०—आनकदुन्दभिः, कृष्णपिता (तृ), दिन्दुः, देवकीपतिः, भूकश्यपः, वसुदेवः, शौरिः, श्रीकृष्णजनकः।

श्रीकृष्णमातृप०—क्षित्यदितिः, देवकसुता, देवकात्मजा, देवकी, दैवकी, वसुदेववधूः, श्रीकृष्णजननी।

पितृप०—उत्पादकः, गुरुः, जनकः, जनयिता (तृ) जनिता (तृ), जनित्रः, जन्मकारकः, जन्मदः, जन्यः, तातः, देहकर्ता (तृ), पिता (तृ) प्रसविता (तृ), बप्पः, बीजी (इन्), रेतोधाः (अस्), वप्ता (प्तृ), वप्पः, वप्रः, सविता (तृ)।

मातृप०—अक्का, अम्बा, अम्बालिका, अम्बिका, जननिः—नी, जनयित्री, जनिः, जनित्री, जनी, जानी, प्रसूः, मधुमती, माता (आबन्तः), माता (तृ), शिफा, सावित्री ।

राधाप०—राधा, राधिका, रासक्रीडेश्वरी, वृन्दावनेश्वरी, वृषभानुनन्दिनी, वृषभानुसुता, सुरभानुपौत्री ।

रुक्मिणीप०—कुण्डिनपुरपतिकन्या, प्रद्युम्न-जननी, भीष्मकपुत्री, रुक्म्यनुजा, रुक्मिणी, विदर्भजा, विदर्भराजतनया, वैदर्भी ।

श्रीकृष्णपत्नीभेदाः—(१) रुक्मिणी, (२) सत्य-भामा, (३) जाम्बवती, (४) भद्रा, (५) लक्ष्मणा, (६) कालिन्दी, (७) मित्रविन्दा, (८) नग्नजितिश्चैताः श्रीकृष्णचन्द्रस्याष्टौ पत्न्यः स्युः

श्रीकृष्णभ्रातृ (बलदेव) पर्यायाः—अच्युताग्रजः, अनन्तः, एककुण्डलः, एकचरः, कामपालः, कालिन्दीकर्षणः, कालिन्दीभेदनः, गुप्तचरः, गुप्तवरः, तालध्वजः, तालभृत् (त्), तालाङ्कः, द्विविदहन्ता (न्तृ), नीलवस्त्रः, नीलाम्बरः, पौरः, प्रलम्बघ्नः, प्रलम्बभित् (द्), प्रलापी (इन्), प्रियमधुः, फालः, बलः, बलदेवः, बलभद्रः, बलरामः, बली (इन्), भद्रचलनः, भद्राङ्गः, मधुप्रियः, मुष्टिकघ्नः, मुशली (इन्), मुसली (इन्), यमुनाभित् (द्), यमुनाकर्षणः, रामः, रुक्मिदर्पः, रुक्मिदारणः रुक्मिदारी (इन्), रुक्मिभित् (द्), रेवतीरमणः, रेवतीशः रौहिणेयः, शेषाहिनामभृत् (त्), संवर्तकः, संवर्त्तकी (इन्), सङ्कर्षणः, सात्वतः सितासितः, सीरपाणिः, सीरी (इन्), सुरा-

१–२८

वल्लभः, सौनन्दी (इन्), हलधरः, हलभृत् (त्), हलायुधः, हली (इन्), हालः ।

बलदेवमुशलपर्यायः--सौनन्दम् ।

मुशलप० - अयोऽग्रम्, अयोनिः, मुशलः, मुषलः, मुसलः ।

बलहलप०—संवर्तकः, संवर्तकाह्वयम् ।

हलप०— गोदारणम्, लाङ्गलम्, सीरः, हलम् ।

बलदेवमातृप०—बलदेवमाता (तृ), रामजननी, रोहिणी, वसुदेववधूः ।

बलदेवपुत्रप०—शठः ।

बलदेवपत्नीप०—रेवतात्मजा, रेवती, रोहिणी-स्नुषा ।

बलदेवभगिनीप०-नन्दनन्दिनी, नन्दपुत्री, नन्दा, नन्दात्मजा, नन्दिनी, नन्दी, बलदेवाग्रजा, यशो-दात्मजा, विन्ध्यवासिनी, विन्ध्याचलनिवासिनी, शेषस्तूमायाम् ।

भगिनीप०—जामिः, धामिः—मी, भगिनी, भगिननी, सहोदरा—री, सोदरा, स्वसा (सृ) ।

ज्येष्ठभगिनीप०-अग्रजा, अवन्ती, अम्बा, जामिः, ज्येष्ठा ।

कनिष्ठभगिनीप०—अनुजा, अम्बिका, अवरजा, कनियसी, कनिष्ठा, कन्यसा ।

कालिन्दीप०—अर्कसुता, अर्कात्मजा, कलिन्द-कन्या, कलिन्दतनया, कलिन्दपुत्री, कलिन्दशैलजा, कालिन्दी, तपनतनूजा, तपनी, तापी, दिवाकरा-त्मजा, यमनी, यमभगिनी, यमस्वसा (सृ), यमा-नुजा, यमी, यमुना, शमनस्वसा (सृ), श्यामा, सूर्यजा, सूर्यतनया, सूर्यसुता ।

२९–५६

यमप०—कालः, यमः, शेषस्तु यमे।

मदिराप०—मदिरा, मद्यम्, सुरा, शेषस्तु वरुणे।

प्रियप०—प्रियः, वल्लभः।

नन्दप०—कृष्णतातः, गोपमुख्यः, नन्दः, यशोदाजानिः, वसुदेवसखा, व्रजेश्वरः।

यशोदाप०—कृष्णजननी, नन्दपत्नी, यशोदा, विन्ध्यवासिनीमाता (तृ), व्रजेश्वरी।

गोपप०—आभीरः, गोधुक् (हू), गोपः, गोपालः, गोसंख्यः, वल्लवः।

गोपीप०—गोपवधूः, गोपसुता, गोपाङ्गना, गोपालिका, गोपिका, गोपी, राधासखी, व्रजाङ्गना।

गोकुलप०—गोकुलम्, नन्दावासः, श्रीकृष्णनिवासग्रामः।

व्रजभूमिप०—व्रजभूः, व्रजमण्डलम्।

वृन्दावनपर्यायौ—वृन्दावनम्, श्रीकृष्णावासः।

श्रीकृष्णजन्मपुरी (मथुरा)प०—मथुरा, मथूरा, मधुपुरी, मधुरा, मधुवनम्, मधूपघ्नम्।

नृपपर्यायाः—अर्थपतिः, अवनीपतिः, इनः, इलेशः, क्षितिपः, क्ष्माभुक् (ज्), क्ष्माभृत् (त्), दण्डधरः, नरदेवः, नरपः, नरपतिः, नरपालः, नरेन्द्रः, नाभिः, नायकाधिपः, नृपः, नृपतिः, नृपालः, पार्थः, पार्थिवः, पृथिवीशक्रः, प्रजापः, प्रजापतिः, प्रजेश्वरः, भूपः, भूपतिः, भूपालः, भूभुक् (ज्), भूभृत् (त्), भूमिपः, भूमीन्द्रः, मध्यलोकेशः, महीक्षित् (त्), महीपः, महीपतिः, महीपालः, मूर्धाभिषिक्तः, मूर्धावसिक्तः, राट् (ज्), राजा (अन्), लोकपालः, स्कन्दः, स्कम्भः।

उक्तं च हलायुधे—४२१ 'राजा राजन्यो राट् प्रजापतिः' इति। श्लो० ४२१ अस्य टीकायां पृ० ५६४।

मथुरानृपप०—आहुकः, उग्रसेनः, कंसजनकः, कंसवतीतात, देवकाग्रजः, देवकीपितृव्यः, श्रीकृष्णमातामहः।

नृपभेदाः—(१) मरुत्तः (आविक्षितः), (२) सुहो (हा) त्रः (आतिथिनः), (३) अङ्गः, (बृहद्रथः), (४) शिबिः (औशीनरः), (५) भरतः (दौष्यन्तिः), (६) रामः (दाशरथिः), (७) भगीरथः (गङ्गाजनकः), (८) दिलीपः (रघुजनकः), (९) मान्धाता (तृ) (यौवनाश्वः), (१०) ययातिः (नाहुषः), (११) अम्बरीषः (नाभागः), (१२) शशबिन्दुः (चैत्ररथः), (१३) गयः (आमूर्त्तरयसः), (१४) रन्तिदेवः (साङ्कृत्यः), (१५) सगरः (इक्ष्वाकुवंशजः), (१६) पृथुः (वैन्यः), इत्येते भारते षोडश महान्तो नृपतयः स्युः।

कंसपर्यायाः—आहुकात्मजः, उग्रसेनसुतः कंसः, कंसासोदरः, कृष्णमातुलः, जरासन्धजामाता (तृ)।

कंसाप०—आहुकतनुजा, उग्रसेनसुता, कंसभगिनी, कंसवती कंसा, वसुदेवानुजपत्नी।

श्रीकृष्णनिवासपुरीप०—अब्धिनगरी, द्वारकः, द्वारका, द्वारकापुरी, द्वारवती, द्वारावती, द्वारिका, वनमालिनी।

श्रीकृष्णमालाभेदौ—(१) नन्दनमाला (२) वनमाला, चैते द्वे माले स्याताम्।

श्रीकृष्णमंत्रिपर्यायौ—उद्धवः, पवनव्याधिः।

श्रीकृष्णस्यमन्तप०—शतानन्दः ।

श्रीकृष्णसखिप०—अर्जुनः, धनञ्जयः, पार्थः ।

श्रीकृष्णसारथिभेदौ—(१) दारुकः, (२) सात्यकिः, चैतौ द्वौ सारथी स्याताम् ।

सात्यकिपर्यायाः—पार्थशिष्यः, युयुधानः, शिनेर्नप्ता (प्तृ), सात्यकिः ।

श्रीकृष्णहयभेदाः—(१) मेघपुष्पः, (२) वलाहकः, (३) शैब्यः, (४) सुग्रीवश्चैते श्रीकृष्णस्यस्य चत्वारोऽश्वाः स्युः ।

प्रद्युम्नपर्यायाः—कार्ष्णिः, कृष्णजनुः (उष्), कृष्णजन्मा (अन्), झषकेतनः, झषध्वजः, प्रद्युम्नः, मकरकेतनः, मकरध्वजः, मकराङ्कः-कः, मीनकेतनः, मीनकेतुः, मीनाङ्कः, रुक्मिणीनन्दनः, शंवरारिः, शम्बरसूदनः, शम्बरारिः, शूर्पकारातिः, शूर्पकारिः, श्रीकृष्णपुत्रः ।

तत्पत्नीभेदौ—(१) रतिः, (२) रुक्मिपुत्री चैते द्वे भार्ये स्तः ।

अनिरुद्धपर्यायाः—अनिरुद्धः, उषापतिः, उषारमणः, उषेशः, ऋश्यकेतुः ऋष्यकेतनः, ऋष्यकेतुः, ऋष्याङ्कः, झषकेतुः, बाणारिः, ब्रह्मसूः, विश्वकेतुः ।

तत्पत्नीप०—अनिरुद्धभार्या, उषा, ऊषा, चित्रलेखासखी, प्रद्युम्नस्नुषा, बाणासुरसुता, विन्ध्यावलीपौत्री ।

शिवपर्यायाः—अकुतश्चनः, अक्षतः, अग्निलोचनः, अजः, अञ्जनः, अट्टहासः, अण्डकलोचनः, अद्रिधन्वा (अन्), अन्धकरिपुः, अन्धकसूदनः, अपराजितः, अब्दवाहनः, अम्बरीषः, अर्द्धकालः, अर्द्धमकुटः, अव्ययः, अष्टमूर्तिः, असुरारिः, अस्थिधन्वा (अन्), अहिपर्य्यङ्कः, अहिबुध्नः, अहिब्रध्नः, अहिर्बुध्न्यः, आशावासाः (अस्), ईशः, ईशानः, ईश्वरः, उः, उग्रः, उड्डीशः, उन्मत्तवेशः, उमापतिः, उलन्दकः, ऊर्ध्वरेताः (अस्), एकदृक् (श्), एकलिङ्गः, कङ्कटीकः, कटपूः, कटमर्दः, कटाटङ्कः, कण्ठेकालः, कपर्दी (इन्), कपालभृत् (त्), कपाली (इन्), कपिशः, कामारिः, कालकण्ठः, कालञ्जरः, कूटकृत् (त्), कृतकरः, कृत्तिवासाः (अस्), कृशानुरेताः, केदारः, कोपवाही, (इन्), कोलः, क्रतुध्वंसी (इन्), खट्वाङ्गी (इन्), खण्डपरशुः, खण्डपर्शुः, खरुः, गङ्गाधरः, गजदैत्यभित् (द्), गजारिः, गिरिशः, गिरीशः, गुडाकेशः, गुरुः, गुहः, गुह्यगुरुः, गोपतिः, गोपालः, चरः, चन्द्रिकः, चन्द्रमौलिः, चन्द्रशेखरः, जगद्योनिः, जटाझाटः, जटाटीनः, जटाटीरः, जटावान् (मतु०), जयन्तः, जोटिङ्गः, झाण्डः, झिण्टिकान्तः, झोटिङ्गः, डिण्डीशः, तमोहा (अन्), तरुणेन्दुशेखरः, त्रिपुरान्तकः, त्रिपुरारिः, त्रिलोचनः, त्र्यम्बकः, दक्षाध्वरारातिः, दशबाहुः, दशाव्ययः, दशोत्तमः, दिगम्बरः, दिग्वासाः (अस्), दिशांप्रियः, दिशांप्रियतमः, दृगायुधः, देवमणिः, धूमः, धूर्जटिः, धूर्तकूटः, ध्रुवः, नटराट् (ज्), नन्दिवर्द्धनः, नराधारः, नरास्थिमाली (इन्), नवशक्तिः, नाट्यप्रियः, नीलकण्ठः, नीलग्रीवः, नीललोहितः, पञ्चमुखः, परमेश्वरः, पशुपतिः, पांशुचन्दनः, पिङ्गदृक् (श्), पिनाकी (इन्), पुरभिद् (द्),

प्रमथाधिपः, प्रहसः, बकः, बभ्रुः, बहुरूपः, बुद्धः, भगनेत्रान्तकः, भगाली (इन्), भद्राकः, भद्रेश्वरः, भरुः, भर्गः, भर्ग्यः, भवः, भालदृक् (श्), भाललाञ्छनः, भीमः, भीष्मः, भूतेशः, भूमिकायः, भैरवः, भोगः, भौतिकः, मः, मखरिपुः, मन्दरमणिः, महाकालः, महाक्षीनः, महादेवः, महानटः, महानादः, महाम्बुकः, महाव्रतः, महाव्रती (इन्), महेशः, महेश्वरः, मिहिराणः, मृडः, मृत्युञ्जयः, योगी (इन्), रुद्रः, रुलन्दः, रेरिहाणः, रेवतः, लुलायवाहारिः, वरः, वरदः, वराकः, वर्वटः, वह्निरेताः (अस्), वामः, वामदेवः, वार्वाहवाहः, विरूपाक्षः, विशालाक्षः, विषान्तकः, विहायः, शिरोरुहः, वृद्धः, वृषकेतुः, वृषध्वजः, वृषपर्वा (अन्), वृषवाहनः, वृषाकपिः, व्योमकेशः, शङ्कुः, शम्भुः, शर्वः, शवरः, शशिभूषणः, शशिशेखरः, शायी (इन्), शितिकण्ठः, शिपिविष्टः, शिवः, शिवेशः, शिशिरः, शूली (इन्), शैलवासी (इन्), श्मशानसद्मा (अन्), श्रीकण्ठः, षाण्डः, सञ्जः, सन्ध्यानाटी (इन्), समुद्रवाहनः, सम्बरारिः, सर्वगः, सर्वज्ञः, सर्वतोमुखः, सिताङ्गः, सुप्रसादः, सुभगः, सुमहान् (त्), स्त्रीदेहार्द्धः, स्थाणुः, स्यालः, स्मरशासनः, स्मरहरः, स्वभूः, हः, हरः, हरिः, हिरण्यरेताः (अस्), हीरः, नटराजराजः।

तदन्ये पर्यायाः—अधीशः, अर्द्धनारीशः, कङ्कालमाली (इन्), काशीनाथः, कुलेश्वरः, कैलासनिकेतनः, खेचरः, तीव्रः, देवदेवः, धरणीश्वरः, नन्दीश्वरः, प्रियतमः, फणधरधरः, भीरुः, भीषणः, भूरिः, भृङ्गीशः, यमान्तकः, रसनायकः, शिविविष्टः, सिद्धदेवः, हररूपः, हिण्डी (इन्) हिमाद्रितनयापतिः।

शिवस्याष्टमूर्तिभेदाः—(१) सर्वः (क्षितिमूर्तिः), (२) भवः (जलमूर्तिः), (३) रुद्रः (अग्निमूर्तिः), (४) उग्रः (वायुमूर्तिः), (५) भीमः (आकाशमूर्तिः), (६) पशुपतिः (यजमानमूर्तिः), (७) महादेवः (चन्द्रमूर्तिः), (८) ईशानः (सूर्यमूर्तिः), इत्येते शरभमूर्तेः शिवस्याष्टपादाः स्युः।

आशापर्यायाः—आशा, दिक्, दिशा शेषस्तु दिशि।

वासःप०—वस्त्रम्, वास (अस्), शेषस्तु रवौ।

कालप०—कालः, नीलः, श्यामः, शेषस्तु शनौ।

कण्ठप०—कण्ठः, गलः, निगरणः।

कृत्ति (चर्म) प०—अजिनम्, अमृगधरा, कृत्तिः, चर्म (अन्), छविः, छादनी, त्वक् (च्)।

गिरिप०—अद्रिः, गिरिः, पर्वतः, शेषस्तु देवे।

शिवगिरि (कैलास) प०—अष्टापदः, कैलासः, धनदावासः, रजताद्रिः, स्फटिकाचलः, हराद्रिः, हिमवद्ध (द्व) सः।

ईशप०—ईशः, स्वामी, शेषस्तु रवौ।

रजतप०—इन्दुलोहम्-कम्, कलधौतम्, कुप्यम्, कुमदाह्वयम्, खर्जुरम्, खर्जूरम्, चन्द्रभीरु, चन्द्रभूतिः, चन्द्रलोहम्—कम्, चन्द्रवपुः (उष्), चन्द्रहासम्, चन्द्राह्वयम्, जवीयसम्, तप्तरूपकम्, तारम्, त्रापुषम्, दुर्वर्णम्, कम्, धौतम्, भीरुकम्, महावसु, महावसु, महाशुभ्रम्, यवीयसम्, रङ्गबीजम्, रजतम्, रश्मिजालम्, राजरङ्गम्, रुचिरम्, रूप्यम्, रौप्यम्, लोहराजकम्, वङ्गजी-

वेनम्, वसु, वसुश्रेष्ठम्, वाक्यलम् शुभ्रम्, शोध्यम्, श्रेष्ठम्, श्वेतम्-कम्, सितम्, सुभीरु, सुप्रभीरु, सौधम्, सौम्यम् ।

गुडाका (निद्रा) पर्यायाः—गुडाका, तन्द्रा, तन्द्रिः-न्द्री, तामसी, नन्दीमुखी, निद्रा, प्रमीला, शयनम्, श्वासहेतिः (स्त्री), संलयः, संवेशः, स्वप्नम्, स्वापः ।

अधिकनिद्राप०—सुखसुप्तिका, सुप्तम्, सुस्वापः,

जटाप०—जटा, सटा ।

चन्द्रप०—इन्दुः, चन्द्रः, बिधुः, शशी (इन्) शेषस्तु चन्द्रे ।

शेखरप०—अवतंसः, आपीडः, उत्तंसः, वतंसः, शेखरः ।

गङ्गाप०—अर्घ्यतीर्थः, अलकनन्दा, उग्रशेखरा, ऋषिकुल्या, कुमारसूः, खापगा, गङ्गका, गङ्गा, गङ्गाका, गङ्गिका, गान्दिनी, गान्धिनी, जह्नुकन्या, जह्नुतनया, जह्नुप्रजा, जह्नुसुता, जाह्नवी, ज्येष्ठा, तीर्थराजः, त्रिदशदीर्घिका त्रिपथगा, त्रिमार्गगा, त्रिमार्गा त्रिस्रोताः (अस्), त्र्यध्वगा, देवनदी, देवसिन्धुः, देवापगा, धर्म्मद्रवी, नन्दिनी, निर्जरनिम्नगा, पुण्या, भगीरथप्रजा, भवायना, भागीरथी, भीष्मजननी, भीष्मसूः, मन्दाकिनी, रुद्रशेखरा, विष्णुपदी शिवशेखराः, शुभ्रा, शैलेन्द्रजा, समुद्रसुभगा, सरिद्वरा, सितसिन्धुः, सिद्धसिन्धुः, सिद्धापगा, सुधा, सुरदीर्घिका, सुरनदी, सुरनिम्नगा, सुरवृन्दवन्दितपदा, सुरसरित् (त्), सुरसरिद्वरा, सुरापगा, सुरालयगमा, स्वरपगा, स्वर्गवापी, स्वर्गसरिद्वरा, स्वर्ग्यपगा, स्वर्णदी, स्वर्धुनी, स्वर्वापी स्वरपगा, हरशेखरा, हिमाद्रिसुता, हैमवती ।

शिखाप०—केशपाशी, केशी, चूडा, शिखण्डिका, शिखा ।

मौलि (मुकुट) प०—उष्णीषम्, किरीटम्, कोटीरम्. मकुटः, मुकुटम्, मौलिः ।

जगत्प०— जगत्, भुवनम्, लोकः, शेषस्त्वत्रैव ।

योनिप०—कारणम्, शेषस्त्वत्रैव ।

शिवस्य दशाऽव्ययभेदाः—(१) ज्ञानम्, (२) वैराग्यम्, (३) ऐश्वर्यम्, (४) तपः (अस्), (५) सत्यम्, (६) क्षमा, (७) धृतिः, (८) स्रष्टृत्वम्, (९) आत्मसम्बन्धः, (१०) अधिष्ठातृत्वम्, इत्येते शिवस्य दशाऽव्ययाः स्युः ।

नरपर्यायाः—नरः, मनुजः, मानवः, शेयस्तु देवे ।

अस्थिप०—अस्थि (न०), कर्करः, कीकसम्, कुल्यम्, देहधारकम्, भारद्वाजम्, मज्जकृत् (त्), मांसपित्तम्, मेदस्तेजः (अस्) (न०), मेदोजम्, श्वदयितम् सारः, हड्डम् ।

मालिप०—मालावान् (मतु०), माली (इन्) ।

नाट्यप०—तांडवम्, नटनम्, नर्तनम्, नाटयम्, नृत्तम्, नृत्यम्, लास्यम् ।

प्रिय०—प्रियः, बल्लभः, शेषस्त्वन्यत्र ।

कालपर्यायाः—कालः, कृष्णः, नीलः, शेषस्तु शनौ

ग्रीवाप०—कन्धरा, ग्रीवा, धमनिः, शिरोधरा, शिरोधिः ।

भालप०—अलिकम् अलीकम्, गोधिः (स्त्री०) । भालम्, ललाटम् ।

१-२८ २९-५६

दृक्प०—अक्षि (न्) दृक् (श्), नयनम्, नेत्रम् शेषस्त्वस्पष्टम्।

लुलाय(महिष) प०—कासरः महिषः, लुलायः शेषस्तु यमे।

वाहप०—यानम्, वाहः, वाहनम्, शेषस्तु ब्रह्मणि।

अरिप०—अरिः, रिपुः, शत्रुः, सपत्नः, शेषस्तु देवे।

शिवशत्रुभेदाः—(१) कामः, (२) अन्धकः, (३) यमः, (४) गजः, (५) पुरः (त्रिपुरः), (६) पूषा (अन्), (७) मखः इत्यादयः शिवस्य शत्रुभेदाः स्युः।

शिवजटापर्यायाः—कपर्दः, जटाजूटः, जटाबन्धः।

शिवासनप०—खट्वाङ्गः, सुखंसुणः, सुखंसुण।

शिवधनुःप०—अजकावम्, अजगवम्, अजगावम्, अजीगवम्, आजगवम्, पिनाकम्, युग्यम्।

शिवशक्तिभेदाः—(१) वामा, (२) ज्येष्ठा, (३) शिवा, (४) रौद्री, (५) चित्तोन्मादकरी, (६) सुखा, (७) काली, (८) कलेवरा, (९) भूतदमनी, इत्येताः शिवस्य नव शक्तयः स्युः।

ब्राह्मयादिसप्तमातृभेदाः—(१) ब्राह्मी, (२) माहेश्वरी, (३) कौमारी, (४) वैष्णवी, (५) वाराही, (६) इन्द्राणी (ऐन्द्री), (७) चामुण्डा (नारसिंही), इत्येता ब्राह्मयाद्याः सप्तमातरः स्युः।

ऐश्वर्यपर्यायाः—ऐश्वर्यम्, भूतिः, विभूतिः।

ऐश्वर्य्य (सिद्धि) भेदाः—(१) अणिमा (अन्), (२) महिमा (अन्), (३) गरिमा (अन्), (४) लघिमा (अन्), (५) प्राप्तिः (स्त्री०), (६) प्राकाम्यम्, (७) ईशित्वम्, (८) वशित्वम्, इत्येता अष्टसिद्धयः स्युः।

शिवपारिषदपर्यायाः—गणः, परिषदः, पार्षदः, पार्षद्यः, प्रमथः।

शिवगणविशेषप०—छलालकः, मेलकः, हेलकः।

शिवप्रतीहारप०—तण्डुः, ताण्डवतालिकः, तुण्डी (इन्), द्वाःस्थः, नन्दिः—कः, नन्दिकेश्वरः, नन्दिशः, नन्दी (इन्), नन्दीश्वरः।

शिवगणदेवता—कुष्माण्डः—कः, कूष्माण्डः—कः केलकिलः, गणपतिप्रियः।

शिवद्वारपालविशेषप०—अस्थिविग्रहः, चर्मी (इन्), नाडीदेहः, नाडीविग्रहः, भृङ्गरिटः—टिः, भृङ्गरीटिः, भृङ्गी (इन्), महाकायः, महाकालः, महाभीमः, शटङ्गी (इन्), लूनदोः (ष्), लूनबाहुः, शलः।

शरभरूपिशिवपर्यायौ—भैरवः, महाभैरवः।

वीरभद्रप०—देवाजः, वीरभद्रः, हीराजः।

शिववाहनप०—दक्षः, वृषः।

गोप०—अनड्वान् (डुह्), उक्षा (अन्), ऋषभः, ककुद्मान् (मतु०), गौः (गो), बलीवर्दः, भद्रः, वाडवेयः, वृषः—भः, शक्वरः, शाक्वरः, शाङ्करः, सौरभेयः।

गोभेदाः—ग्रन्थान्तरे द्रष्टव्याः।

पार्वतीपर्यायाः—अद्रिजा, अनन्ता, अपरुजा, अपर्णा, अमोघा, अम्बिका, अष्टादशभुजा, आर्या, इन्द्रभगिनी, इन्द्रस्वसा (सृ), ईश्वरा-री, उग्रचारिणी, उमा, एकपर्णा, एकपाटला, एकानंशा, करालिका, कर्बुरी, कलापिनी, कान्तारवासिनी,

काात्यायनी, कालञ्जमा, कालकञ्जरी, कालदमनी, कालरात्री, कात्यायनी, काली, किराती, कुण्डा, कुन्द्रा, कुमारी, कुलदेवता, कुला, कुलेश्वरी, कुहावती, कृष्णपिङ्गला, कृष्णभगिनी, कृष्णस्वसा (सृ), कृष्णा, केशी, कैटभी, कोटवी, कोटिश्रीः, कौशिकी, क्षेमङ्करी, क्षेमा, गणनायिका, गदिनी, गान्धर्वी, गार्गी, गिरिजा, गोकुलोद्भवा, गोला, गौतमी, गौरी, घनाञ्जनी, चण्डिका, चण्डी, चारणा, जयन्ती, जया, जांगुली, जारी, तामसी, त्र्यम्बका, दक्षकन्या, दक्षजा, दर्दुरा, दाक्षायणी, दुर्गा, दृषद्वती, नकुला, नन्दपुत्री, नन्दयन्ती, नन्दा, नन्दिनी, नारायणी, निरञ्जना, निशुम्भमथनी, नीलवस्त्रा, परमब्रह्मचारिणी, परमेष्ठिनी, पार्वती, पितृगणा, पुरजाः (अस्), प्रकीर्णकेशी, प्रकूष्माण्डी, प्रगल्भा, प्रभा, बदरीवासा, बर्हिध्वजा, बलदेवभगिनी, बलदेवस्वसा (सृ), बहुपुत्री, बहुभुजा, बाभ्रवी, ब्रह्मचारिणी, भगवती, भद्रकाली, भवानी, भीमा, भूतनायिका, भ्रामरी, मन्दरवासिनी, मन्दरावासा, मलयवासिनी, महाकाली, महाजया, महादेवी, महानिशा, महामाया, महारात्री, महरौद्री, महाविद्या, महिषमथनी, मातृमाता (तृ), मानस्तोका, मृडानी, मेनकात्मजा, मेनाजा, मेनात्मजा, मैनाकभगिनी, मैनाकस्वसा (सृ), यमभगिनी, यमस्वसा (सृ), यादवी, योगिनी, रक्तदन्ती, रामभगिनी, रामस्वसा (सृ), रुद्राणी, रेवती, रौद्री, लम्बा, वभ्रा, वरदा, वाराणसी, वारुणी, विकचा, विकराला, विजया, विन्ध्यनिलया, विन्ध्यवासिनी, विन्ध्याचलनिवासिनी, विरजाः (अस्), विलङ्का, विशालाक्षी, शबरी, शण्डिली, शतमुखी, शर्वाणी, शाकम्भरी, शिखरवासिनी, शिवदूती, शिवा, शिवी, शुम्भमथनी, शूलधरा, शूलभृत् (त्), शैला, शैलेयी, षष्ठी, सती, सर्वमङ्गला, सावित्री, सिंहयाना, सिंहरथा, सिंहवाहना, सिनीवाली, सुनन्दा, सौः, स्कन्दमाता, (तृ) हासा, हिण्डी, हिमा, ह्रीरी, हैमवती।

पार्वतीसखीभेदौ—(१) जया, (२) विजया, एते, पार्वत्या द्वे सख्यौ स्याताम्।

पार्वतीवाहनपर्यायः—मनस्तालः। एष पार्वतीसिंहस्य नाम।

यानप०—यानम्, वाहनम्, शेषस्तु ब्रह्मणि।

सिंहप०—अगौकाः (अस्), इभारिः, कण्ठीरवः, करिदारकः, करिमाचलः, केशरी (इन्), केशी (इन्), केसरी (इन्), क्रव्यात् (द्), क्रव्यादः, गजमोचनः, गणेश्वरः, गन्धोष्णीषः, गर्जितासहः, चित्रकायः, तुल्यविक्रमः, दशमीस्थः, दीप्तः, दीप्तपिङ्गलः, दृप्तः द्विरदान्तकः, नखरायुधः, नखी (इन्), नगौकाः (अस्), नभः क्रान्तः, पञ्चनखः, पञ्चमुखः, पञ्चशिखः, पञ्चाननः, पञ्चास्यः, पलङ्कषः, पारिन्द्रः, पारीन्द्रः, पुण्डरीकः, बली (इन्), बहुबलः, भीमविक्रमः, भीमविक्रान्तः, मरुत्मवः, महानादः, महावीरः, मानी (इन्), मृगदृष्टिः, मृगद्विट् (ष), मृगपतिः, मृगराट् (ज), मृगराजः, मृगरिपुः, मृगाधिपः, मृगारिः, मृगाशनः, मृगेन्द्रः, रक्तजिह्वः, लगनौकाः (अस्), वनराजः, विक्रमी (इन्), विक्रान्तः, व्यादीर्णास्यः, शार्दूलः, शूरः, शृङ्गोष्णीषः, शैलाटः, श्वेतपिङ्गः, श्वेतपिङ्गलः

सकृत्प्रजः, सटाङ्कः, सिंहः, सुगन्धिः—कः, हरिः, हरितः, हर्य्यक्षः, हस्तिशत्रुः ।

चामुण्डाप०—कपालिनी, कर्णमोटी, चण्डमुण्डा, चर्चिका, चर्चा, चर्ममुण्डा, चामुण्डा, भैरवी, महागन्धा, महाचण्डी, मार्जारकर्णिका ।

गणेशप०—आखुगः, आखुयान, आखुरथः, एकदंष्ट्रः, एकदन्तः, एकरदः, गजवदनः, गजाननः, गजास्यः, गणपतिः, गणाधिपः, गणेशः, चतुर्भुजः, तुन्दिलः, त्रिधातुकः, द्विशरीरः, द्वैमातुरः, नागाननः, परशुधरः, परशुभृत् (त्), पर्शुपाणिः, पृश्निगर्भः, पृश्निशृङ्गः, प्रमथाधिपः, मूषवाहनः, मूषिकरथः, मोदकवल्लभः, लम्बजठरः, लम्बोदरः, वक्रपादः, वक्रभुजः, वक्रशुण्डः, विघ्ननायकः, विघ्ननाशकः, विघ्ननाशनः, विघ्नराजः, विघ्नविनायकः. विघ्नहारी (इन्), विघ्नेशः, विघ्नेशानः, विघ्नेश्वरः, विनायकः, विषाणान्तः, शिवपुत्रः, सदामदः, सिन्दूरवल्लभः, हस्तिमल्लः, हस्तिमुखः, हस्तिराजः, हेरम्ब ।

गजप०—अनेकपः, अन्तःस्वेदः, अन्तः स्वेदी (इन्), अप्रस्वेदः, असुरः, इभः, कजः, कटी (इन्), कपिः, कम्बुः, करटी (इन्), करिः, करी (इन्), करेणुः, कुञ्जरः, कुम्भी (इन्), कुपी (इन्), गजः, गम्भीरवेदी, (इन्), गर्जः, जटी (इन्), जलकांक्षः, जलकांक्षी (इन्), जलकान्तः, जलाकांक्षः, जलाकांक्षी (इन्), दन्तावलः, दन्ती (इन्), दीर्घपवनः, दीर्घमारुतः, द्विदन्तः, द्विपः, द्विपायी (इन), द्विरदः, द्विविषाणकः, ध्वजः, नागः, निर्झरः, निर्लूनः, पद्मी (इन्), पिचिलः, पिण्डपादः, पीलुः, पुष्करी (इन्), पेचकी (इन्), पेचिलः, मतङ्गः, मतङ्गजः, मदवृन्दः, महामदः, महामृगः, महाशयः, मातङ्गः, मृगः, रदी (इन्), राजिलः, राजीवः, लतारत, लतालकः, वारणः, वाराङ्गः, विलोमजिह्वः, विलोमरसनः, वेतण्डः, व्यालः, शुण्डालः, शुण्डाली (इन्), शूर्पकर्णः, षष्टिहायनः, सामजः, सामयोनिः, सामोद्भवः, सिन्धुरः, सूचिकाधरः, सूर्पकर्णः, सूर्पश्रुतिः, स्तम्बेरमः, हस्ती (इन्) ।

गजभेदाः—(१) ऐरावतः, (२) पुण्डीक इत्यादयो गजस्याष्टौ भेदाः स्युः । शेषस्तु दिग्वर्गे ।

द्वैमातुरभेदौ--(१) दुर्गा, (२) चामुण्डा । इति ।

अथवा—

(१) दुर्गा, (२) हस्तिनी, चैते गणेशस्य द्वे मातरौ स्याताम् ।

मूषकपर्यायाः—आखुः, उन्दरः, उन्दुरः, उन्दुरुः, खनकः, मुषकः, मूषः—कः, मूषिकः, वज्रदशनः, वृषः, वृषलोचनः, सूच्यास्यः ।

वाहनप०—यानम्, वाहनम्, शेषस्तु ब्रह्माणि ।

मोदकप०—मोदकः, लड्डुकः ।

वल्लभप०—प्रियः, वल्लभः ।

लम्बप०—दीर्घः, लम्बः ।

उदरप०—उदरम्, कुक्षिः, गर्भः, जठरम्, तुन्दम्, तुन्दिः (स्त्री०), पिचण्डः, मलुकः, रोमलताधारः ।

स्कन्दप०—अग्निजन्मा (अन्), अग्निभूः, अग्निसुतः, उमासुतः, करवीरकः, कान्तः, कामजित्, (त्), कामदः, कार्तिकेयः, कुक्कुटध्वजः, कुमारः,

कृत्तिकासुतः, क्रौञ्चदारणः, क्रौञ्चवैरी (इन्), क्रौञ्चारातिः, क्रौञ्चारिः, गङ्गासुतः, गाङ्गेयः, गुहः, गौरीपुत्रः, गौरीसुतः, गौरेयः, चण्डः, जयन्तः, तारकजित् (त्), तारकवैरी (इन्), तारकान्तकः, तारकारिः, दिगम्बरः, देवसेनापतिः, द्वादशबाहुकः, द्वादशाक्षः, नीलदंष्ट्रः, पवित्रः, पार्वतीनन्दनः, बर्हिणवाहनः, बालचर्य्यः, बालुलेयः. ब्रह्मगर्भः, ब्रह्मचारी (इन्), भूतेशः, मयूरकेतुः, मयूररथः, महातेजाः, (अस्), महासेनः, महिषार्दनः, महौजाः (अस्), मातृवत्सलः, रेवतीजः, वासुदेवप्रियः, विशाखः, विश्वामित्रप्रियः, वैजयन्तः, शक्तिजन्मा (अन्), शक्तिधरः, शक्तिपाणिः, शक्तिभृत् (त्), शरजः, शरजन्मा (अन्), शरभूः, शरवणोद्भवः, शिखिवाहनः, शिशुः, शीघ्रः, शुचिः, षडाननः, षण्मुखः, षष्ठीस्वामी, षाण्मातुरः, सिद्धसेनः, सुब्रह्मण्यः, सेनानीः (पुं०), स्कन्दः, स्वामी (इन्), स्वाहेयः ।

तत्पत्नीप०--जयन्ती, देवसेना । शेषस्त्विन्द्रपुत्र्याम् ।

तदस्त्रप०—शक्तिः (स्त्री०) ।

तत्पृष्ठजप०—नैगमेषः, विशाखः, शाखः ।

तद्वाहनप०—केकी (इन्), खिलखिल्लः, गरव्रतः, चन्द्रकी (इन्), चित्रपिङ्गलः, नगावामः, नीलकण्ठः, नृत्यप्रियः, बर्हिणः बर्ही (इन्), बहुलग्रीवः, मयुकः, मयूरः, मरूकः, मार्जारकण्ठः, मेघनादानुलासकः, मेघसुहृत् (द्), शिखावलः, शिखी (इन्), शुक्लापाङ्गः, सर्पभुक् (ज्), स्थिरमदः ।

तद्गणःप०—बालग्रहाः, पूतनाद्याः ।

क्रौञ्चपर्वतपर्यायाः—क्रौञ्चः, क्रुञ्चः, क्रोञ्चः ।

दारणप०—दारणम्, विदारणम् ।

इति श्रीमुकुन्दवल्लभविरचिते ज्योतिषशब्दकोषे चतुर्वंशो देववर्गः समाप्तिमगमत् ।

—:o:—

दिग्वर्गः—

दिक्पर्यायाः—आशा, ककुप् (भ्), ककुभा, काष्ठा, गौः (गो), दिक् (श्), दिशा, दीर्णी, देववधूः, सरिः, हरित्, हरिता ।

विदिक्प०—अपदिशम् (अ०), अवान्तरदिशा, उपदिक् (श्), प्रदिक् (श्), विदिक् (श्) ।

दिग्भेदाः—(१) पूर्वा, (२) आग्नेयी, (३) दक्षिणा, (४) नैर्ऋती, (५) पश्चिमा, (६) वायवी, (७) उत्तरा, (८) ऐशानी, (९) ऊर्ध्वा, (१०) अधरा, चैते दिशां दशभेदाः स्युः ।

पूर्वाप०पर्यायाः—अपरेतरा, अमरेड्दिक्, उदयाचलावच्छिन्नदिक्, ऐन्द्री, पुरः (स्) (अ०), पूर्वा, पौरन्दरी, प्राक् (अ०), प्राङ् (त्रि०), प्राग्भागः, प्राची, मघोनी, मङ्गला, माघवती, सूर्योदया, हरिदिक् (श्) ।

आग्नेयीप०—आग्नेयी, चराशा, वह्निदिक् । (श्),

दक्षिणप०—अगस्त्यपूता, अपाक् (त्रि०) । अवाक् (अ०), अवाङ् (त्रि०), अपाची, अवाची, उत्तरेतरा, दक्षिणदिक् (श्), दक्षिणा, यामी, याम्या, वैवस्वती, शामनी ।

निर्ऋतीप०—अन्धकी, निर्ऋती, निर्ऋतीदिक्,

(श्), नैऋती, रक्षोदिक्-(श्) ।

पश्चिमाप०—अपरा, अस्ताचलावच्छिन्नदिक् (श्), चरमाद्र्ययवच्छिन्नदिक् (श्), पश्चिमा, पूर्वेतरा, प्रतीची, प्रत्यक् (त्रि०), प्रत्यक् (अ०), वरुणदिक् (श्), वरुणदेशः, वारुणी, सूर्यास्ता ।

वायवीप०— अनन्ता, मारुती, वायवी, वायव्या, वायुदिक् (श्) ।

उत्तराप०—अपाचीतरा अवाचीतरा, उत्तरा, उदक् (अ०), उदङ् (पुं०), उदीची, कौबेरी, दैवी, सप्तर्षिपूता ।

ऐशानीप० —अपराजिता, ईशानः, ईशानदिक् (श्), ऐशानी, त्रिनेत्रदिक् (श्), शार्वी, शालाक्षा, शिवाशा ।

ऊर्ध्वाप०—उपरिष्टाद्दिक् (श्), ऊर्ध्वा, ब्राह्मी ।

अधराप०—अधरा, अधस्ताद्दिक् (श्), अधोदिक् (श्), नागी, नारकी ।

दिग्भववस्तुप०—दिग्भवम् (त्रि०), दिश्यम् (त्रि०) ।

प्राग्भवप०—प्राक् (अ०), प्राङ् (त्रि०), प्राचीनम् (त्रि०), प्राग्भवः (त्रि०) ।

अपाग्भवप०—अपाग् (त्रि०), अपाग्भवः (त्रि०), अपाचीनम्, (त्रि०), अपाच्यम् (त्रि०), अवाङ् (त्रि०), अवाचीनम् (त्रि०) ।

प्रत्यग्भवप०—प्रत्यक् (अ०), प्रत्यक् (त्रि०), प्रत्यग्भवः (त्रि०), प्रतीचीनम्, (त्रि०) ।

उदग्भवप०—उदक् (अ०) उदक् (ञ्च्) (त्रि०), उदग्भवः (त्रि०) उदीचीनः (त्रि०) ।

तिर्यग्भवप०—तिरश्चीनः (त्रि०), तिर्यक् (ञ्च्), (त्रि०), तिर्यग्भवः (त्रि०) ।

दिग्गजभेदाः—(१) ऐरावतः, (२) पुण्डरीकः (३) वामनः, (४) कुमुदः, (५) अञ्जनः, (६) पुष्पदन्तः, (७) सार्वभौमः, (८) सुप्रतीकः, इत्येतेऽष्टौ पूर्वतः क्रमाद् दिग्गजाः स्युः ।

दिग्गजपत्नीभेदाः—(१) अभ्रमुः, (२) कपिला, (३) पिङ्गला, (४) अनुपमा, (५) ताम्रकर्णी, (६) शुभ्रदन्ती (शुभदन्ती), (७) अङ्गना, (८) अञ्जना (अञ्जनावती). इत्येता अष्टौ ऐरावततः क्रमतो दिग्गजपत्न्यः स्युः ।

दिगीशग्रहभेदाः—(१) रविः, (२) शुक्रः, (३) भौमः, (४) राहुः, (५) शनिः. (६) चन्द्रः, (७) बुधः, (८) बृहस्पतिः, इत्येते पूर्वदिशः क्रमाद्दिगीशा ग्रहाः स्युः ।

तदुक्तममरसिंहेन—

'रविः शुक्रो महीसूनुः स्वर्भानुर्भानुजो विधुः ।
बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशामीशास्तथा ग्रहाः ।
इति ।

चन्द्रदिक्चारपर्यायाः—चन्द्रदिक्चारः, चन्द्रदिङ्निवासः, चन्द्राशाचारः, चन्द्राशावासः ।

चन्द्रदिक्चारभेदा :—(१) मेष-सिंह-धनुर्भगतचन्द्रस्य प्राच्यां वासः । (२) वृष-कन्या-मकर-भगतचन्द्रस्यावाच्यां वासः । (३) मिथुन-तुला-कुम्भगतचन्द्रस्य प्रतीच्यां वासः । (४) कर्क-वृश्चिक मीनभगतचन्द्रस्योदीच्यां वास. ।' इति ।

तदुक्तं मदीयबृहद्होडाचक्रे—

'पूर्वेऽजसिंहचापेषु याम्ये स्त्रीमकरोक्षसु । प्रतीच्यां मिथुनेजूके कुम्भे चन्द्रो वसेत्सदा ॥ कर्काल्य-

न्त्येषु कौबेर्य्यां धनाप्त्यै सम्मुखे विधौ ।। धनहानिः पृष्ठचन्द्रे सम्पत्सुखं च दक्षिणे । मरणं वामचन्द्रे स्यादीरितं गणकोत्तमैः इति ।।

१।६७-६८, ६६।२६-७।

ग्रन्थान्तरे तु विशेषः-

'अजमुखहरिचापकर्क्षादिचारक्रमेण भ्रमति हरिदिशातश्चन्द्रमाश्चाष्टदिक्षु । घन[१७]-तिथि[१५]-शशिनेत्रै[२१]- लेश[१६]-मेघ[१७]--श्रुतीन्दु[१४]—नभुज[२०]-तथि[१५]घटीभिर्दक्षिणाग्रे शुभं स्यात् ।

पू०	आ०	द०	नै०	प०	वा०	उ०	ई०
१७	१५	२१	१६	१७	१४	२०	१५

सर्वघट्यः, आसां योगो वा (१३५) घट्यः दक्षिणे सम्मुखे चन्द्रे यात्रादिकं शुभ भवेत् ।' इति ।

घातचन्द्रभेदाः- एकः, पञ्च, नव, द्वौ, षट्, दिशः, त्रयः, सप्त, वेदाः, अष्टौ, रुद्राः, अर्काः, मेषभात् क्रमतो घातचन्द्राः स्युः ।

तदुक्त मदीयहोडाचक्रे—

'पृथ्वी पञ्च खगा युग्मौ षट् पक्तिर्वह्नयोऽद्रयः । युगा गजेशमार्तण्डा घातचन्द्रा हि मेषभात् इति हो० १२।२८

तत्फलं तत्रैव—

'यात्रायां बन्धनं रोगे मृत्युर्भङ्गस्तु संगरे । विधवा कन्यकोद्वाहे ज्ञेयं घातविधोः फलम् ।' इति । हो० च० ७२-२५

अस्य परिहार उक्तो ग्रन्थान्तरे—

'तीर्थयात्राविवाहान्नप्राशनोपनयादिषु' । माङ्गल्यसर्वकार्येषु घातचन्द्रं न चिन्तयेत् ।।' इति ।

योगिनीदिक्चारपर्यायाः— योगिनीदिक्चारः, योगिनीदिङ्निवासः, योगिन्याशाचारः, योगिन्याशावासः ।' इति ।

योगिनीदिक्चारभेदाः--प्रतिपदि, नवम्यां, च योगिन्यावासः प्राच्याम् । तृतीयायामेकादश्यां, चाग्निकोणे तद्वासः । पञ्चम्यां त्रयोदश्यां चावाच्यां तद्वासः । चतुर्थ्यां द्वादश्यां च निर्ऋतिकोणे तद्वासः । षष्ठ्यां, चतुर्दश्यां च प्रतीच्यां तद्वासः । सप्तम्यां, पूर्णिमायां, च वायुकोणे तद्वासः । द्वितीयायां, दशम्यां, चोदिच्यां तद्वासः । अष्टम्याममायां, चेशकोणे तद्वासः ।' इति ।

तदुक्तं ग्रंथान्तरे—

'ब्रह्माणी सस्थिता पूर्वे प्रतिपन्नवमीतिथौ ।
माहेश्वरी चात्तरे च द्वितीयादशमीतिथौ ।।
स्थिताऽऽग्नेये च कौमारी तृतीयैकादशीतिथौ ।
नारायणी च नैर्ऋत्ये चतुर्थीद्वादशीतिथौ ।।
पञ्चम्या च त्रयोदश्या वाराही दक्षिणे तथा ।
षष्ठ्यां चैव त्रयोदश्यामिन्द्राणी पश्चिमे स्थिता ।।
सप्तम्यां पौर्णिमास्यां च चामुण्डा वायुगोचरे ।
अष्टाम्यमावास्ययोश्च महालक्ष्मीशगाचरे ।।
इति ।

तत्रैव तत्फलम्—

'योगिनी सम्मुखे नैव गमनादि प्रकारयेत् ।' इति ।

अपि च—

'वामे शुभप्रदा पृष्ठे वाञ्छितार्थप्रदायिनी', दक्षिणे धनहंत्री च सम्मुखे मृत्युदायिनी ।।' इति ।

दिक्शूलपर्यायाः—दिक्शूलम्, दिशाशूलम्, आशाशूलम् क्लीबे (दिग्विशेषगमने निषिद्धवाराः) ।

तदुक्तं ग्रंथान्तरे—

'शुक्रादित्यदिने न वारुणदिशं, न ज्ञे कुजे चोत्तरां, मन्देन्द्वोश्च दिने न शक्रककुभं, याम्यां गुरौ न व्रजेत्। शूलानीति विलंघ्य यान्ति मनुजा ये वित्तलाभाशया भ्रष्टाशाः पुनरापतन्ति यदि ते शक्रेण तुल्या अपि ॥' इति ।

दिक्छूलभेदाः—(१) रविशुक्रयोर्वारे प्रतीच्यां शूलम्, (२) बुधभौमयोरुदीच्यां शूलम्, (३) शनिचन्द्रयोः प्राच्यां शूलम्, (४) जीवेऽवाच्यां शूलम्। यत्र दिशिशूलमस्ति तत्र न गच्छेत् ।

विदिक्छूलभेदाः—(१) बुधमन्दयोर्वारे ईशानकोणे शूलम्, (२) जीवेन्द्वोरग्निकोणे शूलम्, (३) भौमवारे वायव्यां शूलम्, (४) रवौ शुक्रे च रक्षोदिशि शूलम् । यस्यां दिशिशूलं तत्र यात्रां वर्जयेत् ।

अस्य परिहार उक्तो मदीयहोडाचक्रे—

'पीत्वा घृतं रवौ, गच्छेत्पयश्चन्द्रे, कुजे, गुडम् । बुधे तिलान्, गुरोर्वारे दधि, शुक्रे यवांस्तथा ॥ भुक्त्वा माषान्नमर्के तु शूलदोषापनुत्तये ।' इति । हो० च० २६।३६।६७।

इति श्रीमुकुन्दवल्लभविरचिते ज्यौतिषशब्दकोषे पञ्चदशो दिग्वर्गः समाप्तः ।

—:०:—

दिक्पालवर्गः ।

दिक्पालभेदाः—(१) इन्द्रः, (२) अग्निः, (३) यमः, (४) नैर्ऋतः, (५) वरुणः, (६) वायुः, (७) कुबेरः, (८) ईशः, इत्येते पूर्वदिशः क्रमादष्टौ दिक्पालाः स्युः ।

तदुक्तममरसिंहेन—

'इन्द्रो वह्निः, पितृपति, नैर्ऋतो वरुणो मरुत् । कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमादिति ॥

इन्द्रपर्यायाः—अण्डीरः, अदितिपुत्रः, अद्रिद्विट् (ष्), अद्रिभित् (द्), अप्सरसांपतिः, अमरेट् (श्), अर्की (इन्), अर्हः, आखण्डलः, आतङ्कः, इन्द्रः, उग्रधन्वा (अन्), ऊर्ध्वधन्वा (अन्), ऋभुक्षा (अन्), ऋषभध्वजः, ऐरावतः, कारुः, किणालातः, कौटीरः, कौशिकः, खदिरः गोत्रभित् (द्), गौरावस्कन्दी (इन्), घनाघनः, चन्दिरः, चित्ररथः, जम्भभेदी (इन्), जम्भरिपुः, जयः, जिष्णुः, तपः, तपस्तक्षः, तुराषाट् (ह्), तुलः, त्रिलोकीराजः, दलमी (इन्), दालिमः, दिवस्पतिः, दुश्च्यवनः, देवताधिपः, देवदुन्दुभिः, देवराजः, देवश्रेष्ठः, धाराङ्कुरः, नमुचिनिषूदनः, नमुचिसूदनः, नाकनाथः, परमन्युः, पर्जन्यः, पर्यंशः, पर्वतारिः, पाकनिषूदनः, पाकशासनः, पुरन्दरः, पुरुदंशाः (अस्), पुरुहूतः, पुलोमनिषूदनः, पुलोमशत्रुः, पुलोमारिः, पूतक्रतुः, पूर्वदिक्पतिः, पूर्वदिक्पालः, पृतनाषाट् (ह्), प्रयागः, प्राचीनबर्हिः, प्राचीपतिः, बलनिषूदनः, बलरिपुः, बलहा (न्), बलारातिः, बाणः, बाहुजश्नः, बाहुदन्तेयः,

बिडौजाः(अस्), भूरिश्रवाः (अस्), मघवा (न्), मघवान् (मतु०), मरुत्वान् (मतु०), महेन्द्रः, माहिरः, मेघवाहनः, मेषाण्डः, यामनेमिः, युधिष्ठिरः, रावणः, लेखर्षभः, लोकपतिः, वज्रदक्षिणः, वज्रपाणिः, वज्री (इन्), वन्दीकः, व (वि) युनः, वारणः, वार्वाहवाहः, वासवः, वास्तोष्पतिः, विडौजः, विभीषणः, विश्वम्भरः, वृत्रः, वृत्रनिषूदनः, वृत्रहा (न्), वृत्रारिः, वृद्धश्रवाः (अस्), वृषा (न्), वैकुण्ठः, शक्रः, शचीपतिः, शतधृतिः, शतमन्युः, शयीचिः, शुनासीरः, शैलारिः, संक्रन्दनः, सहस्रनयनः, सहस्राक्षः, सितकुञ्जरः, सुत्रामा (न्), सुनाशीरः, सुनासीरः, सुरपतिः, सुराधिपः, सुरेश्वरः, सूत्रामा (न्), स्वाराट् (ज्), हरिः, हरिमान् (मतु०), हरिवाहनः, हरिहयः, हर्य्यश्वः ।

इन्द्रभेदाः—(१) यज्ञः, (२) रोचनः, (३) सत्यजित् (त्), (४) चित्रशिखः, (५) विभुः, (६) मंत्रद्रुमः, (७) पुरन्दरः, (८) बलिः, (९) श्रुतः, (१०) शम्भुः (११) वैधृतः, (१२) ऋतधामा (अन्), (१३) दिवस्पतिः, (१४) शुचिश्चैते चतुर्दश इन्द्राः स्युः ।

इन्द्राणीपर्यायाः—इन्द्राणी, गन्धोली, चारुधारा, चारुरावा, जयवाहिनी, परिपूर्णसहस्रचन्द्रवती, पुमोजा, पुलोमतनया, पूतक्रतायी, पौलोमी, महेन्द्राणी, शक्राणी, शचिः,—ची, शतावरी, सचिः—ची ।

जयन्तप०—इन्द्रपुत्रः, जयः, जयदत्तः, जयन्तः, पाकशासनिः, यागसन्तानः ।

१–२८

जयन्तीप०—इन्द्रपुत्री, गुहप्रिया, जयन्ती, तविषी, ताविषी, देवसेना ।

इन्द्रपुरीप०—अमरा, अमरावती, इन्द्रपुरी, विश्वौकसारा, वृषभासा, सुदर्शनम्, सुदर्शना, सुदर्शनी, सुरपुरी ।

इन्द्रप्रसादप०—वैजयन्तः ।

इन्द्रध्वजप०—वैजयन्तः ।

इन्द्रसारथिप०—इन्द्रसारथिः, मातलिः, शक्रसारथिः, हयङ्कषः ।

इन्द्रहयप०—उच्चैःश्रवाः (अस्), देवाश्वः, वृषणश्वः, वृषणाश्वः, श्वेतहयः ।

इन्द्रगजप०—अभ्रनागः, अभ्रमातङ्गः, अभ्रमुप्राणेश्वरः, अभ्रमुप्रियः, अभ्रमुवल्लभः, अभ्ररूपः, अरिमर्दनः, अर्कसोदरः, ऐरावणः, ऐरावतः, चतुर्दंष्ट्रः, चतुर्दन्तः, भद्ररेणुः, मदाम्बरः, राथन्तरिः श्वेतगजः, श्वेतद्विपः, सदादानः, सदामदः, सुदामा (अन्), सूर्यभ्राता (तृ), सूर्यसोदरः ।

इन्द्रद्वाःस्थप०—देवनन्दी (इन्) ।

इन्द्रक्रीडाभूप०—नन्दिका ।

इन्द्रक्रीडासरःप०—नन्दिसरः (अस्), नन्दीसरः (अस्) ।

इन्द्रवनप०—ऐन्द्रम्, कन्दसारम्—कम्, नन्दनम्, पारुष्यम्, मिश्रकावनम्, वृषणवसु ।

इन्द्रशान्तिकर्मकृत्प०—पुराजः ।

इन्द्रधनुःप०—इन्द्रधनुः, इन्द्रायुधम्, देवायुधम्, शक्रधनुः (उष्), शक्रशरासनम् ।

तदुत्पातादिना अवक्रं सततपर्यायाः—रोहितम् ।

वज्रप०—अक्षजम्, अभ्रोत्थम्, अम्बुजम्,

२९–५९

अशनिः—नी, आपोत्रम्, इन्द्रप्रहरणम्, कुलिशः (पुं० न०), कुलीशम्, गिरिकण्टकः, गिरिज्वरः, गोः (गो), जम्भारिः, जाम्बविः, त्रिदशायुधम्, दम्भः, दम्भोलिः, पविः, भिदिरम्, भिदुः, भिदुरम्, भिद्रः, मेघभूतिः, वज्रः (पुं० न०), वज्राशनिः, व्याधामः, शतकोटिः, शतधारम्—कम्, शतारम्, शंवः, शम्बः, सम्वः, स्वरुः (पुं०), स्वरुः (स्), ह्लादिनी (स्त्री०)।

वज्रध्वनिपर्यायाः—वज्रजनितशब्दः, वज्रनिर्घोषः, वज्रनिष्पेषः, स्फूर्जथुः।

वज्राग्निप०—इरम्मदः, मेघज्योतिः(इष्), वज्राग्निः।

वज्रज्वालाप०—अतिभीः (स्त्री०)।

मेघप०—अन्नम्, अब्दः, अभ्रम्, अभ्रम्, अम्बुदः, अम्बुभृत् (त्), अम्बुवाहः अम्भोधरः, अम्भोभृत् (त्), कदः, कन्धः, कन्धरः, कोशः, क्षरः, खतमालः, गगनध्वजः, गडयित्नुः, गडेरः, गदयित्नुः, गदामरः, गदाम्बरः, गवेडुः, गाडवः, घनः, घनाघनः, जलकरङ्कः, जलदः, जलधरः, जलभृत् (त्), जलमसिः, जलमुक् (च्), जलवाहः, जीमूतः, तटित्वतिः, तडित्वान् (मतु०), तोयदः: दर्दुरः, देवः, धाराधरः, धूमयोनिः, नदतुः, नभोगजः, नभोध्वजः, नभोहस्ती (इन्)। नभ्राट् (ज्), नागः, पयोगर्भः, पयोधरः, पयोमुक् (च्), पर्जन्यः, पर्य्यन्यः, पाथोदः, पेचकः, बलाहकः, भेकः, मदयीत्नुः, मदाम्बरः, मुदिरः, मेघः, वनदः, वनमुक् (च्), वराहकः, वलाहकः, वातरथः, वायुदारुः, वारिदः, वारिधरः, वारिमसिः, वारिमुक् (च्), वारिवाहः, वारिवाहनः, वार्मसिः, वार्मुक् (च्), शम्बरः, श्वेतनीलः, स्तनयित्नुः।

मेघभेदाः—( ) आवर्त्तः, (२) संवर्तः, (३) पुष्करः, (४) द्रोणः, इत्येते मेघस्य चत्वारो भेदाः स्युः।

तदन्यभेदाः—(१) आवर्त्तः, (२) संवर्त्तः, (३) पुष्करः, (४) द्रोणः, (५), कालः, (६) नीलः, (७) वरुणः, (८) वायुः, (९) तमः, इत्येते मेघस्य नवभेदाः स्युः।

पुनस्तदन्यभेदाः—ग्रन्थान्तरे द्रष्ठव्याः।

विद्युत्प०—अचिरद्युतिः, अचिरप्रभा, अचिररोचिः (इष्), अणुप्रभा, अणुभा, अशनिः—नी, अस्थिरा, ऐरावती, क्षणप्रभा, क्षणांशुः, क्षणिका, चञ्चला, चटुला, चपला चम्पा, चला, चिलमीलिका, चिलिमिली, जलदा, जलपालिका, जलवालिका, तटित् (त्), तडित् (त्) दीप्ता, नीलाञ्जना, मेघप्रभा, राधा, विद्युत् (त्), वीया, शतह्लदा, शतावर्ता, शम्पा, सम्पा, सर्जूः, सौदामनी, सौदामिनी, सौदाम्नी, हरिस्वसा (सृ), ह्लादिनी।

मेघमालाप०—कादम्बिनी, काली कृष्णनवाम्बुदः, मेघमाला, मेघश्रेणी, (नवोमेघः)।

वृष्टिप०—वर्षः, वर्षम्, वर्षणम्, वृष्टिः. (स्त्री०)।

वृष्टिनिरोधप०—अवग्रहः, अवग्राहः, वग्रहः, वग्राहः।

अग्निप०—अगिरः, अग्निः, अग्निकोणपतिः,

अग्निशुष्मा (अन्), अग्निहोत्रः, अञ्चतिः, अदेवताडः, अनन्तः, अनलः, अनिलसखः, अपपारिकः, अपांपित्तम्, अप्पित्तम्, अरिणिः, अर्चिष्मान् (मतु०), आज्यभुक् (ज्), आशयाशः, आशिरः, आशुशुक्षणिः, आश्रयाशः, ईषिरः, उदर्चिः (इष्), उषर्बुधः, उषर्बुद् (ध्), ऊर्ध्वगतिः, एधतुः, कः, कपिलः, कर्कः, कुतपः, कुषाकुः, कृपीटयोनिः, कृशानुः, कृष्णवर्त्मा (अन्), कृष्णार्चिः (इष्), घसुरिः, घासिः, घृतार्चिः, (इष्) चक्रवाडः, चित्रभानुः, चिरिः, छागरथः, छागवाहनः, छिदिरः, जागृविः, जातवेदाः (अस्), जुहुराणः, जुहूवारः, जुहूवालः ज्योतिः (इष्), ज्वलनः, ज्वालाजिह्वः, तनूनपात् (द्), तमोघ्नः, तमोनुत् (द्), तमोवैरो (अन्), तुत्थः, तेजाः (अस्), त्रिधामा (अन्), दमुनाः, (अस्), दमूनः, (अस्), दस्मः, दहनः, दीप्रः, दुरासदः, दूतः, द्युः, धनञ्जयः, धमनः, धिष्ण्यः, धूमकेतुः, धूमध्वजः, नाचिकेतः, पचिः, पर्परीकः, पवनवाहनः, पविः, पशुपतिः, पाचनः, पावकः, पावनः, पिङ्गलः, पीथः, पृथुः पृदाकुः, पृष्ठः, बभ्रुः बर्हिः, वर्हिः (इष्), बर्हिः शुष्मा, (अन्), बर्हिरुत्कः, बर्हिरुत्थः, बर्हिर्ज्योतिः (इष्), बलिदीप्तः, बहलः, बहुलः, बृहद्भानुः, भरथः, भास्करः, भुजिः, भुवन्युः, भूमिकेतनः, मंत्रः, मंत्रजिह्वः, महावीरः, यज्ञः रक्तवर्णः, रोहिताश्वः, रोहिदश्वः, लोहिताश्वः, वञ्चतिः, वमिः, वसुः वसुरेताः (अस्), वह्निः, वातसखः, वातसारथिः, वायुवाहनः, वायुसखः—खा, विभावसुः, विरोचनः, विश्वप्साः, (आकारान्तः), वीतिहोत्रः, वृषाकपिः, वैश्वानरः, शमीगर्भः, शिखावान् (मतु०), शिखी (इन्), शिवः, शुक्रः, शुचिः, शुचिपतिः, शुष्मः, शुष्मा (अन्), शोचिष्केशः, शोणः, श्रेष्ठः, सद्भिः, सप्तजिह्वः, सप्तदीधितिः, सप्तार्चिः (इष्), समन्तभुक् (ज्), समित्पीथः, सर्वदेवमुखः, सहुरिः साचिः, सुशिखः, सुशिराः (अस्), सृदाकुः, स्रुग्जिह्वः, स्वनिः, स्वर्णदीधितिः, स्वाहापतिः, हरः, हवः, हवनः, हविरशनः, हव्यः, हव्यभुक् (ज्), हव्यवाहः, हव्यवाहनः, हव्याशः, हव्याशनः, हिमारातिः, हिरण्यरेताः (अस्), हुतभुक् (ज्), हुतवहः, हुताशः, हुताशनः, होमिः ।

१–२८

अग्निभेदाः—(१) दक्षिणाग्नि, (२) गार्हपत्यः, (३) आहवनीयः, इत्येतेऽग्नेस्त्रयो भेदाः स्युः ।

एकयोक्त्याऽग्निपर्यायः—त्रेता (स्त्री०) ।

अग्निशिखापर्यायाः—अर्चिः, अर्चिः (ष्), (स्त्री० न०), कीला (पुं० स्त्री०), जिह्वा (स्त्री०), ज्वाला (पुं० स्त्री०), शिखा (स्त्री०) हेतिः (स्त्री०) ।

महाज्वालाप०—उलक्का, उल्का, झलका, नीलकः, प्रवर्ग्यः, महाज्वाला ।

अग्निजिह्वाभेदाः—(१) काली (कपाली), (२) मनोजवा, (३) सुलोहिता, (४) सुधूम्रवर्णा (५) स्फुलिङ्गिनी, (६) विश्वरुचिः, (७) देवीलेलायमाना, इत्येता अग्नेर्जिह्वायाः सप्तभेदाः स्युः ।

तद्भेदाः 'मतान्तरे'—(१) कराली (काली), (२) धूमिनी (कराली), (३) श्वेता (विस्फु-

२९–५६

लिङ्गिनी), (४) लोहिता (धूम्रवर्णा), (५) नीललोहिता (विश्वरुचिः), (६) सुवर्णा (लोहिता), (७) पद्मरागा (मनोजवा), इत्येता मतान्तरेऽग्नेः सप्तजिह्वाः स्युः ।

अग्निपितृपर्यायः—धर्मः ।

अग्निमातृप०—वसुः ।

अग्निपत्नीप०—अग्निप्रिया, अग्नायी, दहनप्रिया, स्वाहा, हुतभुक्प्रिया ।

अग्निपुत्रभेदाः—(१) पावकः, (२) पवमानः, (३) शुचिः, इत्येतेऽग्नेस्त्रयः पुत्राः स्युः ।

अग्निकणपर्यायाः—अग्निकणः, अपुञ्जः, खङ्गाङ्गः, स्फुलिङ्गः ।

अग्निसन्तापप०—सञ्ज्वरः, सन्तापः ।

अग्निउल्काप०—अलातम्, अलातज्वाला, उल्का, उल्मुकम्, क्रमुकम्, (दीप्ताग्रं काष्ठम्) ।

अङ्गारप०—अङ्गारः, प्रशान्तार्चिः (ष्) ।

अग्निविट्प०—अग्निविट् (श्), इङ्गालः, कारिका, 'कोयला' इति भाषा ।

भस्मप०—क्षारः, भसितम्, भस्म (अन्), भूतिः, रक्षा, 'राख' इति भाषा ।

अग्न्युत्पातपर्यायाः—अग्न्युत्पातः, अनलोत्पातः, उपाहितः ।

स्थूलकाष्ठाग्निप०—स्कन्धाग्निः । 'मोटी लकड़ी की आग' इति भाषा ।

तृणाग्निप०—क्षामः, तरत्समः, तार्णः, समः । 'तिनके की आग' इति भाषा ।

तुषानलप०—कुकूलः, कूकलः, तुषानलः, मुर्मुरः । 'भूसे की आग' इति भाषा ।

करीषाग्निप०—छगणः, छागणः, छागलः । 'उपले की आग' इति भाषा ।

समुद्राग्निप०—अब्धिकुक्ष्यग्निः, और्वः, काकध्वजः, कुक्ष्यग्निः, जलेन्धनः, वडवानलः, वडवामुखः, वाडवः, वाडवानलः, संवर्तकः, समुद्रवह्निः, सलिलेन्धनः ।

वनाग्निप०—दवः, दावः, दावाग्निः, दावानलः, दुध्रः, वनवह्निः, वनानलः, सहरक्षाः (अस्) ।

ज्वराग्निप०—आधिमन्यवः ।

मेघाग्निप०—इरम्मदः ।

प्रेतदाहाग्निप०—क्रव्यात् (द्), क्रव्यादः, चिताग्निः ।

मृतकाग्निप०—सव्यः ।

सूतकाग्निप०—अपसव्यः ।

पित्र्यग्निप०—कव्यवाहनः ।

देवाग्निप०—हव्यवाहनः ।

दैत्याग्निप०—सहरक्षाः (अस्) ।

यज्ञाग्निप०—अपोनपात् (द्) ।

ऋत्वग्निप०—अपान्नपात् (द्) ।

वर्त्महोमाग्निप०—पथिकृत् (त्) ।

पद्महोमाग्निप०—अनीकवान् (मतु०) ।

आधानाद्यग्निप०—अग्रहस्तातः ।

यूपकर्माग्निप०—सुरभिः ।

ब्रह्मौदनाग्निप०—भरतः ।

सवनाहुतिप०—यविष्ठः ।

विवाहाग्निप०—महिमान् (मतु०) ।

वैश्वदेवाग्निप०—अद्भुतः ।

व्रतान्ताग्निप०—बहुरन्नादः ।

पाकयज्ञिकवह्निप०—सुलभः ।
अध्वरे दक्षिणाग्निप०—अन्वाहार्यपचनः, शुक्रः ।
पश्चिमेऽग्निप०—गार्हपत्यः, गृहपतिः, पवमानः ।
पूर्वेऽग्निप०—आहवनीयः, शंस्यः, हव्यवाहनः ।
लौकिकाग्निप०—आवसथ्यः, सभ्यः ।
धूमपर्यायाः—अग्निवाहः, अभ्भःसूः, करमालः, जीमूतवाही (इन्), दहनकेतनम्, धूमः, वायुवाहः, स्तरीः (स्त्री०) ।
गन्धवासितधूमप०—धूपः ।
काष्ठप०—काष्ठम्, दलिकम्, दारु ।
समित्प०—इन्धनम्, इध्मम्, एधः, एधः, (अस्) तर्पणम्, समित् (ध्) (स्त्री०) ।

समिद्भेदा ग्रन्थान्तरेद्रष्टव्याः ।

होमप०—आहुतिः, देवयज्ञः, वषट्कारः, हवनम्, होत्रम्, होमः ।
होमकुण्डप०—हवित्री, होमकुण्डम् ।
धान्यभेदाः—(१) यवाः, (२) गोधूमाः, (३) तिलाः, (४) कङ्गवः, (५) मुद्गकाः, (६) श्यामाकाः, (७) चणकाः, इत्येते धान्यानां सप्त भेदाः स्युः ।
हव्यान्नप०—चरुः, हव्यपाकः, हव्यान्नम् ।
धाय्याप०—धाय्या, सामधेनी, 'अग्निसमिन्धने समित्प्रक्षेपणवह्निज्वलने या ऋक्प्रयुज्यते सा 'धाय्या' सामधेनी' च ।
अग्निवाहन (छाग) प०—अजः, छगः, छगलः, छागः, तुभः, पशुः, बस्तः, शुभः, स्तभः, स्तुभः ।
अजाप०—अजा, गलस्तनी, छागिका, छागी, मञ्जा, सर्वभक्षा ।
यमप०—अन्तकः, अर्कपुत्रः, अर्कसूनुः, उर्मिलापतिः, औडम्बरः, औदुम्बरः, कङ्कः, कर्मकरः, कालः, कालकुन्थः, कालकूटः, कालिन्दीसोदरः, कीनाशः, कृतान्तः, चित्रगुप्तः, जीवितेशः, दक्षिणदिक्पालः, दक्षिणाधिपः, दक्षिणाशापतिः, दण्डः, दण्डधरः, दण्डधारः, दण्डयामः, दम्नः धर्मः, धर्मराजः, धर्मराट्, धूमोर्णापतिः, प(पा) परः, पितृपतिः, पीयुः, पुराणान्तः, प्रेतपतिः, प्रेतराट् (ज्), भीमशासनः मन्दः, महासत्यः, महिषध्वज, महिषवाहनः, मृत्युः, यमः, यमनः यमराजः, यमराट्, यमुनाग्रजः, यमुनाभ्राता (तृ), लुलायवाहः, विशीर्णपात् (द्), विश्वप्साः (आकारान्तः), वैवस्वतः, शमनः, शीर्णपादः, शीर्णाङ्घ्रिः, शीर्णाह्रिः, श्राद्धदेवः, समवर्ती (इन्), सावित्रेयः, सूरसूः, हरिः, हर्षणः ।

१–२८

यमपत्नीप०—उर्मिला, धूमोर्णा, विजया ।
यमपुरीप०—यमपुरी, संयमनी ।
यमलेखकप०—चित्रगुप्तः ।
यमप्रतीहारप०—वैध्यतः ।
यमविचारभूप०—कालीची, कालीमी ।
यमपञ्जिकाप०—अग्रसन्धानी, पञ्जिका ।
यमदूतप०—कीलालपः, क्षपाटः, खमात्मजः, नरविष्वणः, नृचक्षाः, (अस्), पलाश, पलाशी (इन्), रात्रिमटः, रिखुरः, शङ्कुः, शमनीषद, सन्ध्याबलः, हनूषः ।
यमशासनामनी—(१) चण्डः, (२) महाचण्डः, इत्येतौ यमस्य द्वौ दासौ स्याताम् ।
मृत्युपर्यायाः—अन्तः, कालः, नाशः निधनम्, मरणम्, मृतिः, मृत्युः, शेषस्तु कामदेवे ।

२९–५६

यमवाहन (महिष)प०—कटाहः, कलुषः, कासरः, कृष्णशृङ्गः, गद्गदस्वरः, जरन्तः, दंशभीरुकः, धीरस्कन्धः, पिङ्गः, मद्गुः, महिषः, यमरथः, यमवाहनः, रक्ताक्षः, रजस्वलः, लालिकः, लुलापः, लुलायः, वाहद्विट् (ष्), वाहरिपुः, सैरिभः, स्कन्धशृङ्गः, हंसकालीतनयः, हेरम्बः ।

महिषीप०—कलुषा, काली, पयस्विनी, मन्दगमना, महाक्षीरा, महिषी, सैरिभी, हंसकाली ।

निर्ऋतकोणदिक्पालप०—निर्ऋतिः (पुं०) नैर्ऋतः (पुं०), नैर्ऋती (स्त्री०) नैर्ऋतकोणनैर्ऋत दिक्पालः कोणाधिपतिः, पश्चिमदक्षिणकोणपालः, अवाचीप्रतीचीमध्यदिगीशः ।

अलक्ष्मीप०—अलक्ष्मीः, ज्येष्ठा, निर्ऋतिः (स्त्रियाम्) ।

राक्षसप०—अनुषः, अललोहितः, असृक्पः, अश्रपः, अस्रपः, आशरः, आशारः, आशिरः, आसरः, उद्धरः, उद्वरः, कखासुतः, कटप्रूः, कर्बरः कर्बुरः, कर्बूरः, कल्माषः, कषापुत्रः, कीनाशः, कीलालपः, कीलालपाः, कुणपः, कैकसेयः, कोणपः, कौणपः, क्रव्यात् (द्), क्रव्यादः, क्षपाटः, खसात्मजः, खसापुत्रः, जललोहितः, जातुधानः—कः, त्रिशिराः (अस्), नक्तञ्चरः, नरविष्कणः, नरविष्वणः, निकषात्मजः, निकसात्मजः, नीलाम्बरः, नृचक्षाः (अस्), नैकषेयः, नैकसेयः, नैर्ऋतः, पलप्रियः, पलादः—नः, पलाशः—शी (इन्), पिशिताशनः, पुण्यजनः, पुरुषादः, पैशाचः प्रवाहिकः, भूतः, रक्तग्रहः, रक्तग्रीवः, रक्षः (अस्) (न०), रजनीचरः, रतविष्वणः, राक्षसः, रात्रिचरः, रात्रिञ्चरः, रात्रिबलः, रात्रिमटः, विखुरः, विथुरः, विधुरः, शङ्कुः, शमनीषदः, सन्ध्याबलः, समितीपदः, स्तब्धसम्भारः, हनुषः, हनूषः ।

रक्षःपुरीपर्यायाः—निरक्षदेशः, पलभाशून्यस्थानम्, रक्षः पुरी, राक्षसीपुरी, रावणराजधानी, लङ्का (इयं कुमध्यगा), व्यक्षदेशः, अधुना 'सिलोन' इति नाम्ना प्रसिद्धो देशः ।

रक्षःपितृप०—निर्ऋतिः (पुं०) ।

रक्षोमातृप०—निकखा, निकषा, निकसा, निर्ऋती, नैकषेयी, नैकसेयी ।

पिशाचप०—अनृजुः, कापिशेयः, कापीशेयः, दर्वः, पिङ्गकः, पिण्डकः, पिशाचः ।

शरीरस्थधातुभेदाः—(१) रसः, (२) असृक् (ज्), (३) मांसम, (४) मेदः (स्), (५) अस्थि, (६) मज्जा, (७) शुक्रम्, इत्येते शरीरस्थाः सप्तधातवः स्युः । (१) रोम (न्), (२) त्वक् (च्), (३) स्नायुश्चैभिः सहिता दश धातवः स्युः ।

रसधातुप० अग्निसम्भवः, असृक्करः, आत्रेयः, आहारतेजः (स्), घनधातुः, महाधातुः, मूलधातुः, रसः, षड्रसासवः ।

रक्तप०—असृक् (ज्), अश्रम्, अस्रम्, आग्नेयम्, आसुरम्, कीलालम्, क्षतजम्, प्राणदम्, मांसकारि (इन्), रक्तम्, रसतेजः (स्), रसभवम्, रुधिरम्, लोहितम्, वाशिष्ठम्, विस्रम्, शोणितम्, शोध्यम् ।

मांसप०—आमिषम्, आरटम्, उद्घः, उद्घसम्, काश्यपम्, कीनम्, क्रव्यम्, जङ्गलम्, तरसम्,

पलम्, पललम्, पिशितम्, मांसम्, मेदस्कृत् (त्) (न०), रक्ततेजः (स्), रक्तभवम्, लेपनम्। समारटम् ।

मांसलताप०—आमिषलता, पेशी, पेश्यः (स्त्री० ब०), मांसलता ।

मुख्यमांस (हृदय)प०— अग्रमांसम्, बुक्कः (त्रि०), बुक्का (अन्), सुरसम्, हृत् (द्), हृदयम् ।

शुष्कमांसप० – उत्तप्तम्, वल्लुरम्, वल्लूरम् ।

पूयप० – दूष्यम् पूयम्, 'पीप' इति भाषा ।

वसाप०—अस्थिकृत् (त्) (न०), गौतमम्, मांसजम्, मांसतेजः, (स्), मेदः (स्) (न०), वपा, वसा । 'चर्वी' इति भाषा ।

मस्तकस्नेहप०—गोदम् (पुं० न०), गोर्दम्, मस्तकस्नेहः, मस्तिष्कः, मस्तुलुङ्गकः । 'मगज' इति भाषा ।

हड्डप०—अस्थि (न०), कर्करः, कीकसम्, कुल्यम्, देहधारकम्, भारद्वाजम्, मज्जकृत् (त्) (न०), मांसपित्तम्, मेदस्तेजः (स्), मेदोजम्, स्वदयितम्, सारः, हड्डम् । 'हड्डी' इति भाषा ।

मस्तकहड्डप०— किरोटिः—टी (स्त्री०) । मस्तकहड्डम् ।

वरुणप०—अपान्नाथः, अपांपतिः, अप्पतिः, अब्धिसद्मा (अन्), अम्बुकान्तारः, अम्बुवासः, अर्णवमन्दिरः, उद्दामः, कुण्डली (इन्), क्रव्यादः, अम्बुकः, जम्बूकः, जलकान्तारः, जलपतिः, जलभूषणः, जलाधिदैवतः, जलेश्वरः, जीवनावासः, दुन्दुभिः, दैत्यदेवः, नन्दपालः, परञ्जनः, परञ्जयः, पश्चिमदिशापतिः, पाशपाणिः, पाशी (इन्), प्रचेताः, (स्), प्रतीचीशः, प्रत्यगाशापतिः, मकरवाहनः, मेघनादः, यादःपतिः, यादसान्नाथः, यादसाम्पतिः, यादोनाथः, रामः, वः, वरणः, वरुणः, वामः, वारिलोमः, वारीश्वरः, वार्य्याश्रयः, विलोमः, शीतलः, संवृतः सलिलेश्वरः, सुखाशः ।

वरुणवाहनप०—आलास्यः, कुम्भी (इन्), कुम्भीरः, गोमुखः, जलसूकरः, तालुजिह्वः, नक्रः, मकरः, महामुखः, शकुमुखः, शंखमुखः । 'नाकू' 'मगर' इति च भाषा ।

वरुणपत्नीप०—काहली, गौरी, तल्लिः—ल्ली ।

वारुणपुरीप०—गन्धवती, वरुणपुरी, सुखा ।

जलजन्तुप०—यादांसि (न० ब०) जलजन्तवः (पुं० ब०) ।

जलप०—आपः (स्त्री० ब०), अम्बु, जलम्, तोयम्, पानीयम्, शेषस्तु विष्णौ ।

समुद्रप०—अब्धिः जलधिः, वरुणगृहः, वरुणावासः, समुद्रः, सागरः, सिन्धुः, शेषस्तु विष्णौ ।

नदीप०—अपगा, अब्धा, अर्णा, आपगा, इरावती, ऋषिकुल्या, कर्षूः, कुल्या, कूलङ्कषा, कूलवती, कृष्णा, गिरिजा, चञ्चला, चम्पिला, जम्बालिनी, जलधिगा, तटिनी, तरङ्गिणी, तलोदा, द्वीपवती, धुनिः—नी, धेना, नदी, निम्नगा, निर्झरिणी, निर्झिरिणी, पयस्विनी, पर्वतजा, पार्वती, माता (तृ), रुजाता, रोधवक्रा, रोधश्वक्रा, रोधस्वती, रोधोवक्त्रा, रोधोवक्रा, रोधोवती, वहा, वाहिनी, शिफा, शैवलिनी, शैवालिनी,

समुद्रकान्ता, समुद्रगा, समुद्रदयिता, समुद्रस्त्री, सरस्वती, सरित् (त्), सस्रुत् (त्), सागरगा, सागरगामिनी, सिन्धुः सुनीरा, स्रवन्ती, स्रोताः (अस्), स्रोतस्वती, स्रोतस्विनी, स्रोतोवहा, स्रोत्या, हिरण्यवर्णा, ह्रदनी, ह्रादिनी ।

मत्स्यप०—अण्डजः, अनिमिषः, आत्माशी (इन्), कण्टकी (इन्), कण्ठकालः, कण्ठी (इन्), जलचरः, जलपिप्पकः, जलपिप्पिकः, जलेशयः, झषः, तिमिः, पाठीनः, पृथुरोमा (अन्), मच्छः, मत्सः, मत्स्यः, माङ्गल्यदर्शनः, मीनः, मूकः, रोहितः, वल्कवान् (मतु०), विसारः, वैसारिणः, शंवरः, शकलिः, शकली (इन्), शकुनी (इन्), शकुली (इन्), शम्बरः, शल्की (इन्), शेवः, संघाचारी (इन्), स्थिरजिह्वः, स्वकुलक्षयः ।

तदन्येऽपि पर्यायाः—अनिमेषः, अभ्ररसौकाः (अस्), घनरसचरः, तुरस्कः, नीरनिकेतः, पाठीरः, पुष्करागारः, प्रोष्ठी (इन्), वलाहकरसागारः, शक्ली (इन्), शफरः, शफरी (इन्) ।

मदिराप०-अब्धिजा, इरा, कल्यम्, कश्यम्, कादम्बरी, कापिशम्, कापिशायनम्, गन्धोत्तमा, देवसृष्टा, परिप्लुता, परिस्रुत् (त्), परिस्रुता, प्रसन्ना, मदना, मदिरा, मदिष्ठा, मद्यम्, मधु, माध्वीकम्, मार्द्वीकम्, वारुणी, शुण्डा, सुरा, स्वादुरसा, हलिप्रिया, हारहूरम्, हाला ।

वायुपर्यायाः—अक्षतिः, अग्निसखः, अक्षुतिः, अजिरः, अञ्चतिः, अनवस्थानः, अनिलः, अबलीरः, अहिकान्तः, आत्मा (अन्), आवकः, आशुगः, उत्तरपश्चिमदिक्कोणाधिपतिः, कः, कम्पलक्ष्मा (अन्), कम्पाकः, कर्त्ता (तृ), क्षिपणुः, क्षिपतिः, खगः, खश्वासः, गन्धवहः, गन्धवाहः ही (इन्), चञ्चलः, चपलः, चलः, जगत्, जगत्प्राणः, जगद्बलः, जलकान्तारः, जवनः, जलदूषणः?, जीवनः, तरस्वी (इन्), दैत्यदेवः, धारः, धारावलिः, धूननः, धूलिध्वजः, ध्वजप्रहरणः, नभःप्राणः, नभःश्वासः, नभःस्वरः, नभस्वान् (मतु०), नभोजातः, निःपावः, नित्यगतिः, निश्वासकः, पः, पञ्चलक्ष्मा (अन्), पवनः, पवमानः, पश्चिमोत्तरदिक्कोणपतिः, पृश्न्याकुलः, पृषताम्पतिः, पृषताश्वः, पृषदश्वः, प्रकम्पनः, प्रधावनः, प्रभञ्जनः, प्रवहः, प्राणः, फणिप्रियः, बलदेवः, भोगिकान्तः, मरुतः, मरुत् (त्), मर्कः, मलिम्लुचः, महाबलः, मातरिश्वा (अन्), मारुतः, मृगवाहनः, मेघकारकः, मेघारिः, मोटनः, यः युजिनः, लघुगः, लोलघण्टः, लोलपटः, लोहघनः, वः, वहः, वातः, वातगुल्मः, वातिः, वातूलः, वायुः, वासः वाहः, विः, विश्वप्साः (आकारान्तः), विहगः, वेगी (इन्), शीघ्रः, शीतलः, शुचिः, शुषिलः, शुष्मिः, श्वसनः, श्वसिनः, श्वसीनिः, श्वेतोदरः, संहर्षः, सदागतिः, समिरः, समीरः, समीरणः, सम्भृतः, सरः, सरयुः, सारः, सुखाशः, सुरालयः, सूदाकुः, सूमरः, स्तनूनः, स्पर्शः, स्पर्शनः, स्वकम्पनः, हरिः ।

वायुपुरीप०—गन्धवती, वातपूः, वायुपुरी ।

वायुवाहन (मृग)प०—अजिनयोनि, कुरङ्गः, मृगः, वनायुः, वातायुः, वानायुः, शारङ्गः, सारङ्गः, हरिणः ।

वायुपुत्रभेदौ:—(१) भीमसेनः, (२) हनुमान् (मतु०) इत्येतौ वायोर्द्वौ पुत्रौ स्तः।

भीममातृप०—कुन्ती, पाण्डुपत्नी, पृथा।

हनुमन्मातृप०—अञ्जना, अञ्जनावती।

वायुभेदाः—(१) रूरू, (२) भूभूः, (३) चण्डः, (४) प्रचण्डश्चेत्येते वायोश्चत्वारो भेदाः स्युः।

तदन्यभेदाः—(१) आवहः, (२)प्रवहः, (३) संवहः, (४) विवहः, (५) उद्वहः, (६) अतिवहः, (७) प्राणवहः, इत्येते वायोः सप्त भेदाः स्युः। 'मतान्तरे, तद्भेदाः—(१) भूवायुः, (२) आवहः, (३) प्रवहः, (४) उद्वहः, (५) संवहः, (६) सुवहः, (७) परावहश्चेति। 'सिद्धान्तशिरोमणौ' तु—(१) आवाहः, (२) प्रवहः, (३) उद्वहः, (४) संवहः, (५) सुवहः, (६) परिवहः, (७) परावहश्चेति सप्त भेदाः स्यु.। अथ शरीरस्थाः प्राणादयः पञ्चवायवस्तत्क्रियाश्च यथा—(१) प्राणः (हृदि) (अन्नप्रवेशनम्)। (२) अपानः (गुदे) (मूत्राद्युत्सर्गः)। (३) समानः (नाभिमण्डले) (अन्नादिपचनम्)। (४) उदानः (कण्ठदेशे) (भाषणादिः)। (५) व्यानः (सर्वशरीरगः) (निमेषादिः), इत्येते शरीरस्थवायोः पञ्चभेदास्तत्क्रियाश्च। अथ तस्य कृकरादयः पञ्च भेदास्तत्क्रियाश्च यथा—(१) कृकरः (क्षुत्करः), (२) देवदत्तः (जृम्भणकरः), (३) नागः (उद्गारकरः), (४) कूर्मः (उन्मीलननिमीलनकरः), (५) धनञ्जयः (पोषणकरः), इत्येते तस्य कृकरादयः सक्रियाः पञ्च भेदाः स्युः।

वातसंहतिप०—आःसङ्गिनी, वातगुल्मः, वातमण्डली, वातसंहतिः, वाताली, वातुलः, वातूलः, वात्या। भाषायां तु 'ववण्डर, 'बबूला, इति च लोकरुक्तम्।

मृदुवातप०—चिञ्चिलिकः मृदुवातः, लिट् (ह्), लेढा (ढ्), सौरतः।

शिशिरर्तुजवायुपर्यायौ—पुटानिलः, शैशिरः,।

वसन्तर्तुजवायुप०—अमलपालिकः, दाक्षिणात्यः, मलयानिलः, वासन्तः।

ग्रीष्मर्तुजवायुप०—गरवायुः, ग्रैष्मः, चरवायुः, चारवायुः, निदाघजः, निदाघसमयानिलः।

वर्षर्तुजवायुप०—कञ्झावातः, झञ्झानिलः, झञ्झावातः, प्रावृषिजः, संझावातः, सवृष्टिकप्रावृड्भवानिलः,

शरदृतुजवायुप०—शरः, शारदः, सारणः।

हेमन्तर्तुजवायुप०—जारवायुः, हैमन्तः।

कुबेरपर्यायाः—अर्हदुपासकः, अलकाधिपः, अष्टदन्तः, इच्छावसुः, इलविलापुत्रः, ईशवयस्यः, ईशसखः, ईहावसुः, उत्तराशापतिः, एककुण्डलः, एकपिङ्गः, एलविलः, ऐडविडः, ऐडविलः, ऐलः, ऐलविलः, किन्नरेशः, किन्नरेश्वरः, किम्पुरुषेश्वरः, किशाली (इन्), कुडः, कुतनुः, कुबेरः, कुशरीरः, कुहः, केकराक्षः, कैलासनाथः, कैलासौकाः, (अस्), गुह्यकः, गुह्यकेशः, गुह्यकेश्वरः, त्रिपात् (द्), त्रिशिराः, (अस्), त्र्यम्बकसखः, द्रुमः, धनकेलिः, धनदः, धनाधिपः, धनाध्यक्षः, धनी (इन्), धनेश्वरः, नन्दीवृक्षः, नरवाहनः, निधानाध्यक्षः, निधानेशः, निधिनाथः, निधिपालः, निधीश्वरः, नृधर्मा (अन्), पद्मलाञ्छनः, पराविद्धः, पिशा-

चक्री (इन्), पुण्यजनेश्वरः, पौलस्त्यः, प्रमोदितः, बकः, मनुष्यधर्मा (अन्), मन्दः, महासत्त्वः, मायुराट् (ज्), यक्षः, यक्षराजः, यक्षराट् (ज्), यक्षेश्वरः, रत्नकरः, रत्नगर्भः, रत्नहस्तः, राजराजः, रुद्रसखः, वक्रनेत्रः, वटवासी (इन्), वटाश्रयः, वसुः, वित्तेशः, विलः, वैश्रवणः, शम्भुमित्रम्, श्रीकण्ठसखः, श्रीदः, श्रेष्ठः, सत्यसङ्करः, सितोदरः, सुप्रसन्नः, सोमः, स्वेश्वरः' ह्र्य्यक्षः,

अर्हत्पर्यायाः—अर्हन (त्), जिनः, शेषस्तु देवे ।

उपासकप०—आराधनाकरः, आराधनाकर्त्ता, उपासकः ।

कुबेरपुरीप०—अलका, कुबेरपुरी, प्रभा, वसुप्रभा, वसुसारा, वसुस्थली, वस्वोकसारा, वस्वोकसारिका, वस्वौकसारा ।

अधिपप०—अधिपः, नाथः, स्वामी' शेषस्तु रवौ

अष्टप०—अष्ट (अन्) (त्रि· ब.) ।

दन्तप०—दन्तः, दशनः, द्विजः, रदः, शेषस्त्वन्यत्र ।

इच्छाप०—अभिलाषः, आशंसा आशा, इच्छा, ईप्सा, ईहः, ईहा, कांक्षा, कामः, कामना, गर्द्धः, तृट् (ष्), तृष्णा, धनाया, मनोगती, मनोरथः, मनोराज्यम्, रुचिः, लिप्सा, लोभः, वशः, वाञ्छा, स्पृहा ।

वसु (धन) प०—अर्थः, ऋक्णम्, ऋक्थम्, द्युम्नम्, द्रविणम्, द्रव्यम्, धनम्, पृक्थम्, रिक्थम्, राः (रै), वसु, विटपः, वित्तम्, विभवः, सारम्, स्वम्, स्वापतेयम्, हिरण्यम् ।

घटिताघटितहेमरूप्यप०—प्रकुप्यम्, कोशम्, कोशः, कोषः, हिरण्यम् ।

ताम्रादिकप०—कुप्यम् ।

आहत (मुद्रित) कुप्याकुप्यप०—रूप्यम् ।

निधिपर्यायाः—कुनाभिः, गूढकोशः, निधानम्, निधिः, रत्नकोशः, वर्णकविः, शेवधिः, सेवधिः ।

निधिभेदाः—(१) पद्मः, (२) महापद्मः, (३) शंखः, (४) मकरः, (५) कच्छपः, (६) मुकुन्दः, (७) कुनन्दः, (८) नीलः, (९) खर्वः (चर्चाः) (अस्), इत्येते निधेर्नवभेदाः स्युः ।

निक्षेपपर्यायाः—उपनिधिः, निक्षेपः, न्यस्तकः, न्यासः, स्थाप्यः 'धरोहर' इतिभाषा ।

कुत्सितप०—कु (अ०), कुत्सितम् ।

बेर (शरीर) प०—अङ्गम् कलेवरम्, कायः तनुः बेरम्, शरीरम्, शेषस्तु गरुडे ।

कुबेरपत्नीप०—ऋद्धिः, कुबेरपत्नी, धनददारा ।

कुबेरमातृप०—इडविला, इलविला, कुबेराम्बा ।

कुबेरपितृप०—कुबेरजनकः, पौलस्त्यः, विश्रवाः,

कुबेरभ्रातृप०—दशकण्ठः, मेघनादजनकः, रावणः ।

कुबेरस्थानप०—कैलासः, रजताचलः, हराद्रिः, शेषस्तु शिवे ।

कुबेरविमानप०—पुष्पम्, पुष्पकम् ।

कुबेरसारथिप०—मायुराजः ।

कुबेरोद्यानप०—चैत्ररथम् ।

कुबेरपुत्रभेदौ—(१) नलकूबरः, (२) मणिग्रावः (मणिग्रीवः), इत्येतौ कुबेरस्य द्वौ पुत्रौ स्तः ।

किन्नरप०—अश्वमुखः, किन्नरः, किम्पुरुषः, तुरङ्गवदनः मयुः ।

यक्षप०—खाषेयः, गुह्यकः पुण्यजनः, यक्षः, राजा

(अन्), वटवासी (इन्) ।

गुह्यकप०— कुबेरनिधिरक्षकः, गुह्यकः, देवजनः, मणिचरिः ।

तन्नामानि— जीमूतवाहनः, मणिभद्र इत्यादयः ।

गन्धर्वपर्यायाः—गन्धर्वः, गातुः, गान्धर्वः, गीतमोदी (इन्), दिव्यगायनः, देवगायनः, सुरगायनः, स्वर्गगायकः, हरिणनर्त्तकः ।

गन्धर्वभेदा—(१) चित्ररथः, (२) तुम्बुरुः, (३) वसुरुचिः, (४) विश्वावसुः, (५) वृषणाश्वः, (६) हहाः (हाहाः, हाहाः, (स्) (७) हाहाहूहूः, (८) हुहुः (हूहूः), इत्यादयो गन्धर्वाणां भेदाः स्युः ।

कुबेरवाहन (मनुष्य) प०—नरः, मनुजः, मानवः' शेषस्तु देवे ।

ईशानपर्यायाः—ईशः, ईशानः, ईशानकोणाधिपतिः, रुद्रः शङ्करः, शिवः, शेषस्तु शिवे । अयमेकादशरुद्रान्तर्गतो रुद्रविशेषः, ।

ईशानपुरीप०—ईशपुरी, ईशानपुरी, यशोवती, ।

इति श्रीमुकुन्ददैवज्ञविरचिते ज्यौतिषशब्दकोषे षोडशो दिक्पालवर्गः समाप्तिमगमत् ।

पुरवर्गः—

पुरपर्यायाः—अधिष्ठानम्, द्रंगः, नगरम्, नगरी, निगमः, निवेशनम्, पटभेदनम्, पट्टनम्, पट्टनी, पत्तनम्, पुटः, पुटभेदनम्, पूः (र्) (स्त्री०), पुरम्, पुरिः, पुरी, स्थानम् (शहर' इति भाषा) ।

पण्यप०—क्रयविक्रयद्रव्यम्, क्रयविक्रयवस्तु ।

पण्यभूप०-आरोहः, क्रयविक्रयस्थानम्, क्रयारोहः, ग्राममुखम्, जन्यम्, पण्यभूः, हट्टः, हट्टक्रयः, ('खरीदने बेचने का स्थान' इति भाषा) ।

पण्यशालाप०—अट्टः, आपणः, निषद्या, पण्यविक्रयशाला, पण्यवीथिका, पण्यवीथी, पण्यशालम्—ला । विपणिः—णी, संवातः, हट्टः, 'बाजार' 'दुकान' इति च भाषा ।)

पन्यार्घप०— क्रयविक्रयद्रव्यार्घः, क्रयविक्रयवस्त्वर्घः ।

वैश्यप०—आर्यः, ऊरव्यः, ऊरुजः, भूमिस्पृक् (श्), विट्, वैश्यः, 'वनियां, इतिभाषा ।

तद्वृत्तिभेदाः—(१) वाणिज्यम् (व्यापार), (२) पाशुपाल्यम् (जानवर पालना), (३) कर्षणम् (खेती), चेति वैश्यानां तिस्रो वृत्तयः स्युः ।

आजीविकाप०—आजीवः, आजीविका, जीवनम्, जीविका, वार्ता, वृत्तिः, वेतनम् । 'रोजगार' इति भाषा ।

वणिक्प०—आपणिकः, क्रयविक्रयकः, क्रयविक्रकर्ता (तृ), क्रयविक्रयी (इन्), चङ्गणः, नागरः, निगमः, निमुटः, नैगमः, पणिः, पणी (इन्), पण्याजीवः, प्रापणिकः, वणिक् (ज्) वैदेशिकः, वैदेहः वैदेहकः, व्यापारी (इन्), सार्थवाहः, 'वनियां' 'वनजारा' 'व्यापारी' इति च भाषा ।

वणिग्गृहप०—पणिकः, वणिग्गृहम्, 'वनिये का घर' इति भाषा ।

वाणिज्यप०—क्रयविक्रयः, वणिज्या, वाणिज्यम्, सत्यानृतम् । 'वणज' इति भाषा ।

क्रयप०—क्रयः, क्रपुकः, क्रेणी (इन्), प्रक्रयः,

भेटकः। 'खरीदना' इति भाषा।

विक्रयप०—पणः, विक्रयः, विपणः। 'बेचना' इति भाषा।

क्रायकप०—क्रयकर्त्ता (तृ०), क्रयिकः, क्रयी (इन्), क्रायकः, क्रेता (तृ), 'मोल लेने वाला' 'खरीदने वाला' इति च भाषा।

विक्रायकप—विक्रयकर्ता (तृ०) विक्रयिकः, विक्रयी (इन्), विक्रायकः, विक्रेता (तृ)। 'बेचने वाला' इति भाषा।

क्रयाणकप०—क्रयाणकम्। 'खरीदी हुई वस्तु' इति भाषा।

विक्रयाणकप०—विक्रयाणकम्। 'बेचने के लिए रखी हुई वस्तु' इति भाषा।

विक्रेयपर्यायाः—पणितव्यम्, पण्यम्, विक्रेयम्। 'बिकने की वस्तु' इति भाषा।

मूल्यप०—अर्घः, अवक्रयः, भाटकः, मूल्यम्, वक्रयः, वस्नः, (पुं० न०), 'बिकने की वस्तुओं का मोल' इति भाषा।

क्रेयप—क्रेयम्(त्रि०). क्रेतव्यमात्रकम्। 'खरीदने योग्य वस्तु' इति भाषा।

क्रय्यप०—क्रय्यम् (त्रि०) 'बेचने के लिए (प्रसारित) बाजार में फैलाई हुई वस्तु' इति भाषा।

विनिमयप०—निमयः, निमेयः, नैमेयः, परावर्तः, परिदत्तम्, परि(री)दानम्, परि(री)वर्त्तः, परिवर्त्तनम्, परिवृत्तिः, परीवर्त्तः-नम्, प्रतिदानम्, प्रतिहारः विनिमयः, विमयः, विमेय, वैमेयः, व्यतिहारः, 'हेरा फेरी' 'अदला-बदली' इति च भाषा।

सत्यापनप०—सत्यङ्कारः, सत्याकृतिः, सत्यापनम्, 'बयाना' 'साई' इति च भाषा।

मूलधनप०—नीविः, नीवी, पण्यद्रव्यम्, परिपणः, भाण्डम्, मूलद्रव्यम्, मूलधनम्, वणिङ्मूलधनम्, 'पूंजी' 'मूलधन' इति च भाषा।

लाभप०—अधिकम्, फलम्, लाभः, 'लाभ' 'नफा' 'मुनाफा' इति च भाषा।

निक्षेपप०—उपनिधिः, निक्षेपः, न्यासः। 'धरोहरि' 'थाती' इति च भाषा।

न्यासार्पणप०—तदर्पणम्, न्यासार्पणम्, प्रति (ती)दानम्, परि (री)दानम्। धरोहरि लौटाना' इति भाषा।

महर्घप०—महर्घः। 'महंगा' इति भाषा।

महर्घताप०—महर्घता, महर्घत्वम्। 'महंगाई' इति भाषा।

महर्घ्यताप०—महर्घ्यता, अधिकम्पूनत्वम्।

महार्घप०—महार्घः (त्रि०), महामूल्यम्।

महार्घ्यप०—महार्घ्यः (त्रि०), मूल्यवान्, 'बेश कीमती' इति भाषा।

समताप०—तुल्यता, समता, समत्वम्, सम नता, सादृश्यम्, साम्यम्।

समर्घप०—समर्घः (त्रि०), 'सस्ता' 'मंदा' इति च भाषा।

समर्घताप०—समर्घता (स्त्री०), समर्घत्वम् (न०), 'सस्ताई' मंदगी' इति च भाषा।

ऋणप०—अपमित्यकम्, उद्धारः, ऋणम्, पर्युदञ्चनम्, 'उधार' 'कर्ज लेना' इति च भाषा।

वृद्धयाजीवप०—कुसीदिकः, द्वैगुणिकः, वार्धुषिः, वार्धुषिकः, वार्धुषी (इन्), 'ब्याजखोर' इति भाषा ।

कुसीदप०—अर्थप्रयोगः, कुशीदम्, कुषीदम्, कुसीदम्, वृद्धिजीवनम्, वृद्धिजीविका । 'ब्याज का धन्धा' 'ब्याज का व्यापार' इति च भाषा ।

वृद्धिप०—वृद्धिः (स्त्री०), कलान्तरम् (न०), 'सूद 'लाभ' 'ब्याज' इति च भाषा ।

चयप०—उपचयः, ऋद्धिः, एधा, चयः, चितिः, वृद्धिः ।

क्षतिप०—अपचयः, अपहारः, अपायः, क्षतिः, क्षयः, नाशः, विरतिः, हानिः ।

बन्धकप०—अधिः (स्त्री०) अधिकः, प्रणयः, बन्धः, बन्धकः । 'गिरवी' 'बन्धक' इति च भाषा ।

इति श्रीमुकुन्ददेवज्ञविरचिते ज्योतिषशब्दकोषे सप्तदश पुरवर्गः समाप्तिमगमत् ।

प्रकीर्णवर्गः—

उक्तप०[1]—अभिहितः, आख्यातः, ईरितः, उक्तः, उच्चारतः, उच्चारितः, उदाहृतः, उदितः, उदीरितः, उद्दिष्टः, उपदिष्टः, कथितः, कलितः, कीर्तितः, ख्यातः, गदितः, जल्पितः, निगदितः, निरुक्तः, निर्दिष्टः, परिकीर्तितः, परिगदितः, परिजल्पितः, प्रकीर्तितः, प्रजल्पितः प्रणिगदितः, प्रदिष्टः, प्रोक्तः, भणितः, भाषितः, लपितः, विनिर्दिष्टः, विहितः, संकीर्तितः, समीरितः, समुदाहृतः, समुदितः, समुदीरितः, समुद्गीर्णः, संप्रोक्तः । एते त्रिलिङ्गाः स्युः ।

कथनप०[2]—अभिधानम्, उच्चारणम्, कथनम्, कथा (स्त्री०), गदनम्, जल्पनम्, भणनम्, भाषणम्, लपनम् वचनम्, वदनम् वाचनम् । एते क्लीवलिङ्गाः स्युः ।

वाच्यप०[3]—अभिधेयः, उच्चारणीयः, उच्चारितव्यः, उच्चार्य्यः, कथनीयः, कथितव्यः, कथ्यः, गदनीयः, गदितव्यः, गद्यः, जल्पनीयः, जल्पितव्यः, जल्प्यः निर्देशनीयः, निर्देश्यः, निर्देष्टव्यः, भणनीयः, भणितव्यः, भण्यः, भाषणीयः, भाषितव्यः, भाष्यः, लपनीयः, लपितव्यः, लप्यः, वक्तव्यः, वचनीयः, वदनीयः, वदितव्यः, वद्यः, वाच्यः, विनिर्देश्यः । एते त्रिलिङ्गाः स्युः ।

वाचकप०[4]—अभिधायकः, वक्ता (वक्तृ), वाचकः । एते त्रिलिङ्गाः ।

उक्त्वावाचकाव्ययप०[5]—उक्त्वा, उच्चार्य्य, उदित्वा, कथयित्वा, जल्पित्वा, प्रकथ्य, प्रजल्प्य, प्रलप्य, भणित्वा, भाषयित्वा, लपित्वा सङ्कथ्य, समुच्चार्य्य, समुदीर्य, सम्भण्य, सम्भाष्य । एते अव्ययाः ।

उच्चार्य्यमाणप०[6]—उच्चार्य्यमाणः, कथ्यमानः, जल्प्यमानः, निर्दिश्यमानः, भण्यमानः, भाष्यमाणः, लप्यमानः, वक्ष्यमाणः । एते त्रिलिङ्गाः ।

अवगतवाचकशब्दाः[7]—अवगतः, अवसितः, आल-

१-२५ २६-५१

(१) कहा, कहा हुआ (२) कहना (३) कहने योग्य (४) बोलने वाला (५) कह कर (६) उच्चारण किया जाने वाला, कहा जाने वाला (७) जाना, जाना हुआ ।

षितः, ज्ञातः, परिगतः, परिज्ञातः, प्रतिपन्नः, प्रतीतः, प्रमितः, बुद्धः, बुधितः, मतः, मनितः, विज्ञातः, विदितः, सितः, एते त्रिलिङ्गाः ।

ज्ञातव्यवाचकप०[1]—अवगन्तव्यः, ज्ञातव्यः, ज्ञातुमर्हः, ज्ञातुंयोग्यः, ज्ञानकर्म, ज्ञानविषयम्, ज्ञेयः, प्रतिपाद्यम्, प्रत्येतव्यः[2], बोधनीयः, बोधयोग्यः, बोधितव्यः, बोद्धव्यः, बोध्यः, विज्ञातव्यः, विज्ञेयः, वेदनीयः, वेदितव्यः, वेदितुंयोग्यः, वेद्यः, संवेद्यः । एते त्रिलिङ्गाः ।

ज्ञात्वाव्ययवाचकशब्दाः[3]—अवगम्य, ज्ञात्वा, प्रबोध्य, बुद्ध्वा, विज्ञाय । एतेऽव्ययाः ।

ज्ञापितप०[4]—ज्ञापितः, प्रबोधितः, बोधितः, वेदितः, सूचितः (त्रि०) ।

ज्ञापितव्यप०[5]—ज्ञापनीयः, ज्ञापितव्यः, ज्ञाप्यः एतेत्रि० ।

स्मृतपर्यायाः[6]—कृतस्मरणम्, संस्मृतः, स्मृतः, स्मृतिविषयः ।

स्मरणीयप०[7]—संस्मरणीयः, संस्मर्तव्यः, संस्मार्यः, स्मरणीयः, स्मर्तव्यः स्मार्यः । एते(त्रि०)।

स्मृत्वाव्ययप०[8]-संस्मृत्य, स्मृत्वा । एतावव्ययौ ।

स्मृतिप०[9]—आध्यानम् (न०), चर्चा (स्त्री०), चिन्तनम् (न०), चिन्ता (स्त्री०), चिन्तिया (स्त्री०), ध्यानम् (न०), स्मरणम् (न०), स्मृतिः (स्त्री०) ।

विचारप०[10]—चर्चा (स्त्री०), चिन्तनम् (न०), ज्ञानम् (न०), विचारः,(पुं०), विचारणम् (न०), विचारणा (स्त्री०) विचिन्तनम् (न०), वित्तिः (स्त्री०), संख्या (स्त्री०) ।

चिन्तितप०[11]—चिन्तितः, विचारितः, वित्तम्, विन्नम् (त्रि०) ।

चिन्तनीयप०[12] चिन्तनीयः, चिन्तितव्यः, चिन्त्यः, निरूपणीयः, निरूपितव्यः, निरूप्यः, परिचिन्तनीयः, परिचिन्तितव्यः, परिचिन्त्यः, विचारणीयः, विचारितव्यः, विचार्य्यः, विभावनीयः, विभावितव्यः, विभाव्यः, सञ्चिन्तनीयः सञ्चिन्तितव्यः, सञ्चिन्त्यः (त्रि०) ।

चिन्त्यमानप०[13]—चिन्त्यमानः, निरुप्यमाणः, विचार्य्यमाणः, विचिन्त्यमानः, विभाव्यमानः (त्रि०) ।

चिन्तयित्वाव्ययप०[14]—चिन्तयित्वा, परिचिन्त्य, प्रविचार्य्य, विचार्य्य, विचिन्त्य, सञ्चिन्त्य (अ०) ।

कल्पितप[15]**०**—कल्पितः, परिकल्पतः, प्रकल्पितः (त्रि०) ।

कल्पनीयप०[16]—कल्पनीयः, कल्पितव्यः, कल्प्यः,

१-२२ २३-४४

(१) जानने योग्य (२) 'अव्यागरे पामरव्योमवासे प्रत्येतव्या नुः क्षतिर्द्रविणस्य' । इति ग्रन्थकारः । (३) जान कर । (४) सूचित, जनाया हुआ, बतलाया हुआ । (५) जो बतलाने के योग्य हो, समझाने योग्य (६) याद किया हुआ (७) स्मरण (याद) करने योग्य (८) याद कर (९) स्मरणशक्ति, यादवाश्त । (१०) सोचना, विचारना, ख्याल । (११) सोचा हुआ, विचारा हुआ (१२) सोचने योग्य, (१३) विचारने योग्य । (१४) विचार कर, (१५) कल्पना किया हुआ । (१६) कल्पना करने योग्य ।

परिकल्पनीयः, परिकल्पितव्यः, परिकल्प्यः, प्रकल्पनीयः, प्रकल्पितव्यः, प्रकल्प्यः (त्रि०) ।

ऊहप०[1]—अध्याहारः (पुं०), उन्नयनम् (न०), ऊहः (पुं०), ऊहनम् (न०), ऊहा (स्त्री०), तर्कः, (पुं०), परामर्शः (पुं०), वितर्कः (पुं०), वितर्कणम् (न०), विमशनम् (न०) ।

ऊहितप०[2]—ऊहितः, तर्कितः (त्रि०) ।

ऊहनीयप०[3]—ऊहनीयः, ऊहितव्यः, ऊह्यः, तर्कणीयः, तर्कितव्यः, तर्क्यः (त्रि०) ।

तर्कयित्वाप०[4]—तर्कयित्वा, प्रोह्य, सन्तर्क्य, समुह्य (अ०) ।

अपोहप०[5]—अपोहः (पुं), तर्कनिराकरणम् (न०), वितर्काभावः (पुं०) ।

गतप०[6]—अतीतः, इतः, गतः, प्रगतः, प्रयातः । यातः, विगतः, वीतः, व्यतीतः (त्रि०) ।

[7]**गन्तव्यप०**—गन्तव्यः, गन्तुमर्हः गन्तुंयोग्यः, गमनीयः, गम्यः, गम्यमानः (त्रि०) ।

[8]**गत्वाप०**—इत्वा, गत्वा यात्वा (अ०) ।

[9]**गमनप०**—गमनम् (न०), प्रयाणम् (न०), यात्रा (स्त्री०) ।

शेषस्त्वन्यत्र ।

[**दानप०**[10]—अंहतिः (स्त्री०), अपवर्जनम् (न०), उत्सर्जनम् (न०), त्यागः (पुं), ददनम् (न०), दानम्, निर्वपणम्, निर्वापणम्, प्रदेशनम्, प्रादेशनम्, वितरणम्, विश्राणनम्, विसर्जनम्, विहायिनम्, स्पर्शनम् । इह ददनत उत्तरे सर्वे क्लीबलिङ्गाः ।

[11]**दत्तप०**—दत्तः, दिष्टः, प्रदत्तः, वितरितः (त्रि०) ।

हेयप०—हेयः पात्यः हातव्यः, त्याज्यः, (त्रि०), (छोडने योग्य) ।

[12]**दातव्यप०**—दातव्यः, दानः, दानीयः देयः, प्रदेयः, वितरणीयः, वितर्तव्यः वितर्य्यः (त्रि०) ।

[13]**दत्वाव्ययप०**—दत्वा, वितर्य्य, संदाय (अ०) ।

[14]**समाप्तप०**—अवसितः, वसितः, समापन्नः, समाप्तः समाप्तिकृतः, सितः (त्रि०) ।

[15]**समाप्तिप०**—अवसानम् (न०), समापन्नम् (न०), समाप्तिः (स्त्री०), समाप्तिका (स्त्री०) ।

[16]**समापनीयप०**—समापनीयः, समापितव्यः, समाप्यः (त्रि०) ।

[17]**समापय्याव्ययप०**—समापय्य (अ०), समाप्ति प्रापय्येत्यर्थः ।

[18]**प्रदर्शितप०**—दिष्टः, प्रदर्शितः प्रदिष्टः (त्रि०) ।

[19]**उपोद्घातप०**—उदाहारः, उपक्रमः, उपोद्घातः (पुं०) ।

१–२२ २३–४५

(१) अनुमान, अटकल । (२) अटकल किया हुआ अनुमान किया हुआ । (३) अनुमान के योग्य, अटकल के योग्य (४) अटकल कर, अनुमान करके । (५) तर्क को दूर करना । (६) गया, गया हुआ । (७) जाने योग्य ।(८) जाकर ।(९)जाना ।(१०)देना । (११) दिया, दिया हुआ, बांटा हुआ । (१२)देने योग्य । (७-क) नवकदान (देवे) विशेषणाभ्याम्, इ० जा० भ० । (७-ख) 'वर्तमानार्थके देया, म० ज० । 'देयाः । स्वर्णी-प्रफलवत्स्फुटय्योः, इति । 'देयं तच्चरमरणे विलिप्तकासु, इति च प्र०ला० । देयं=यथागतं धनर्णं कार्यमित्यर्थः । (१३)देकर । (१४) समाप्त हुआ, पूरा हुआ । (१५)पूर्ति, सम्पूर्ण । (१६)समाप्ति के योग्य । (१७) समाप्त कर । (१८) दिखलाया हुआ । (१९) ग्रन्थ का आरम्भ वा कार्यारम्भ ।

[1]**उदाहरणप०**—उदाहरणम् (न०), उदाहृतिः (स्त्री)।

[2]**नित्यप०** अजस्रम्, अनवरतम्, अनारतम्, अनिशम्, अविरतम्, अश्रान्तम, असक्तम, नित्यम्, संसक्तम्, सततम्, सन्ततम्। क्रिया विशेषणत्वे एषां क्लीबत्वम्। द्रव्यविशेषणत्वे तु वाच्य (त्रि०) लिङ्गत्वम्, ज्ञेयमिति।

[3]**अतिशयप०** अतिमर्यादम्, अतिमात्रम्, अतिवेलम् अतिशयः (पुं०), अत्यर्थम्, उत्कर्षः (पुं०) उद्गाढम्, एकान्तम्, गाढम्, तीव्रम्, दृढम्, नितान्तम्, निर्भरः (पुं०) बाढम्, भरः (पुं) भृशम्।

अत्रविशेषः—

अतिमर्यादमित्यारम्य भृशशब्दपर्यन्तं नपुंसकलिङ्गे यदुक्तं तत्तु असत्त्वे द्रव्यवृत्तित्वाभावे एव ज्ञेयम्। यथा—शीघ्रं जुहोति। शीघ्रं कृतवान्। भृशं मूर्खः। भृशं याति। सततं भुंक्ते, इति क्रियाविशेषणत्वे एषां शीघ्रादीनां मध्ये यत्सत्त्वगामि द्रव्यवृत्ति तत् त्रिषु। तस्य द्रव्यस्य यल्लिङ्गं तदेवास्येत्यर्थः। यथा—शीघ्रा धेनुः, शीघ्रा जरा। शीघ्रो मृत्युः, शीघ्रो वृषः। शीघ्रं वयः, शीघ्रं गमनम्। अतिशयोत्कर्षनिर्भरभराणां सत्त्वगामित्वं नास्ति। नित्यं पुंस्त्वम्।

[4]**क्रमपर्यायाः**—अनुक्रमः (पुं०), अनुपूर्विका (स्त्री०), अनुपूर्वी (स्त्री०) आनुपूर्व्यम् (न०), आनुवृत् (त्)(स्त्री०) आनुवृत्तिः (स्त्री०), क्रमः (पुं०), परिपाटिः—टी (स्त्री०) पर्याय (पुं०),

[5]**उत्क्रमप०**—अक्रमः, उत्क्रमः, क्रमविपर्ययः, व्यतिक्रमः, व्युत्क्रमः एते पुंल्लिङ्गाः।

[6]**अतिक्रमप०**—अतिक्रमः, अतिपातः, उपात्ययः, पर्ययः।

व्यतिक्रमप०[7]—विपर्ययः (पुं०), विपर्यासः (पुं०) विपर्यासः (पुं०), वैपरीत्यम् (न०), व्यतिक्रमः (पुं०), व्यत्ययः (पुं०), व्यत्यस्तः (त्रि०), व्यत्यासः (पुं०)।

विपरीतप०[8]—अपष्ठु, अपष्ठुरम्, अपसव्यम्, प्रतिकूलम्, प्रतिलोमम्, प्रतीपम्, प्रसव्यम्, वामम्, विलोमम्, एते क्लीबलिङ्गाः। व्यस्तः (त्रि०)।

—शरीरस्य वामभागप०[9]—वामम्, सव्यम्।

शरीरस्य दक्षिणभागप०[10]—अपसव्यम्, दक्षिणाङ्गम्।

प्रथमप०[11]—अग्रम्, आदिः, आदिमम्, आद्यम्, पूर्वः, पौरस्त्यम्, प्रथमम्, एते त्रिलिङ्गाः। प्राक् (अ०)।

मध्यमप[12]—मध्यम्, मध्यन्दिनम्, मध्यमम्, मध्यमीयस्, माध्यन्दिनम्, माध्यमम्।

१–२३ २४–४६

(१) गणित की क्रिया वा दृष्टान्त (मिशाल)। (२) नित्य, निरन्तर, सतत, सर्वदा। (३) अधिकता (बहुतायता। (४) यथाक्रम (सिलसिला), (५) विपरीतभाव, नियमविरुद्धता। (६) विरुद्धव्यवहार, नियम वा मर्यादा उल्लंघन (७) विपर्यय, क्रमानुसार न होने वाला। (८) विरुद्ध (उलटा)। (९) बायां अंग, (१०) दाहिना अंग। (११) पहला, (१२) बीच।

[1]**अन्त्यप०**—अन्तः, अन्तिमम्, अन्त्यम्, चरमम्, जघन्यम्, पश्चिमम्, पाश्चात्यम् ।

अन्तरालप०—अन्तरालम्, विचालम्, शेषस्त्वन्यत्र ।

अन्तरप०—अन्तरम्, मध्यम्, शेषस्त्वन्यत्र ।

[2]**निरन्तरप०**—घनम् निविडम्, निरन्तरम्, सान्द्रम् ।

पंक्तिप०—आलिः ली, आवलिः-ली, ततिः, धोरणी, पंक्तिः, माला, राजिः, लेखा, वीथी, श्रेणिः णी ।

संलग्नप०—अनन्तरम्, अपटान्तरम्, अपदान्तरम्, अव्यवहितम्, संलग्नम्, संसक्तम् ।

अधीनप०—अधीनः, आयत्तः, गृह्यकः, नाथवान् (मतु०), निघ्नः, परच्छन्दः, परतंत्रः, परवशः परवान् (मतु०), पराधीनः, परायत्तः, वशः । एते त्रिलिङ्गाः स्युः ।

समीपप०—अन्तिकम्, अभितः (स्) (अ०), अभ्यग्रम्, अभ्यर्णम्, अभ्याशम्, अभ्यासः, आसन्नम्, उपकण्ठम्, उपान्तम्, निकटम्, पार्श्वम्, सदेशम्, सनीडम्, सन्निकर्षः, सन्निकृष्टम्, सन्निधानम्, सन्निधिः, समर्यादम्, समीपम्, सविधम्, सवेशः, ससीमम् ।

विरलप०—तनु, पेलवम्, विरलम् ।

ह्रस्वप०—कुब्जम्, खर्वम्, नीचः, नीची, (स्त्री.), न्यक् (ञ्च्) (न०) चान्तः । मन्थरम्, लघु, ह्रस्वः ।

उन्नतप०—उच्चम्, उच्छ्रितम्, उदग्रम्, उद्धुरम्, उन्नतः, तुङ्गः, प्रांशुः ।

दीर्घप०—आयतम्, दीर्घम ।

विस्तीर्णप०—उरु, गुरु, ततम्, पृथु पृथुलम्, बहु, बृहत् (त्) (न०), महत् (त्) (न०), वड्रम्, वरिष्टम्, विकटम् विपुलम्, विशङ्कटम्, विशालम् विस्तीर्णम् स्फारम् ।

स्थूलप०—पीनः, पीवा (अन्), स्त्रीपुंसयोस्तु प वा पीवरः, स्थूलः ।

अधिकप० अतिरिक्तः, अधिकः, पुष्टः, प्रपुष्टः, समधिकश्चैते त्रिलिङ्गाः स्युः ।

अल्पप०—अल्पः, क्षुल्लम्, क्षुल्लकम्, स्तोकः ।

अत्यल्पप०—अणीयः (अस्), अल्पिष्ठः, अल्पीयः (अस्), कनीयः (अस्) ।

सूक्ष्मप०—अणुः, कणः, कृशम्, क्षुद्रम्, तनुः, तलिनम्, तुच्छम्, त्रुटिः-टी, दभ्रम् पेलवम्, मात्रा, लवः, लेशः, श्लक्ष्णम्, सूक्ष्मम् ।

बहुलप०—अदभ्रम्, पुरहम्, पुरु, पुरुहम् । पुरुहूः पुरुह्वौ । क्लीबे तु पुरुहु । पुष्कलम्, प्रचुरम्, प्रभूतम्, प्राज्यम्, बहुः, बहुलम्, भूयः (अस्), भूयिष्ठम्, भूरि, स्फारम्, स्फिरम् ।

अनेकप०—अनेकः, उच्चावचम्, नैकः, नानाप्रकारम्, बहुः, नैकविधम्, बहुविधम् ।

नानारूपप०—नानारूपः, नानाविधः, पृथग्रूपः, पृथग्विधः, बहुरूपः, बहुविधः, विविधः । एते त्रिलिङ्गाः ।

समान (तुल्य) प०—तुल्यः, सदृक् (श्), सदृशः, सदृक्षः, सधर्मा (अन्), सन्निभः, समः, समानः, सरूपः, सवर्णः, साधारणः, अमी वाच्य-

१–२७ २८–५४

(१) आखिर । (२) घना, अन्तर-रहित ।

लिङ्गाः सन्ति ।

उत्तरपदस्थसदृशप०—उपमा, कल्पः, निभः, नीकाशः, प्रकारः, प्रकाशः, प्रख्यः, प्रतिकाशः, प्रतिमः प्रतीकाशः, भूतः, रूपम्, सङ्काश,श्चैते उपमादय उत्तरपदस्था वाच्यलिङ्गाः स्युः ।

यथा—पितृनिभः पुत्रः नित्यसमासोऽयं पित्रा सदृश इत्यर्थः । मातृनिभा कन्या मातुः सदृशीत्यर्थः । पितृभूतः, पितृरूपः, पितृकल्पो वा पुत्रः । 'चन्द्रप्रख्यम्' मुखम् । 'काशसङ्काशकेशाः' इति ।

तुलितप०—उन्मितम्, तुलितम्, तुल्यम्, परिमितम्, प्रमः, प्रमाणम्, प्रमितम्, समानम्, सम्मितम् ।

दोषप०—दूषणम् (न०), दोषः (पुं०) ।

दूषितप०—अभिशस्तः, क्षारितः, प्राप्तदोषः, वाच्यम् (त्रि०),

दूष्यप०—दूषणीयः, दूषितव्यः, दूष्यः (त्रि०) ।

दुष्टप०—दुष्टम्, दोषभाक् (ज्), दोषयुक्तः, दोषवान् (मतु०), दोषी (इन्) (त्रि०) ।

त्याज्यप०—त्याज्यम्, परिवर्जनीयम्, परिवर्जितव्यम्, परिवर्ज्यम्, वर्जनीयम्, वर्जितव्यम्, वर्ज्यम्, विवर्जनीयम्, विवर्जितव्यम्, विवर्ज्यम् (त्रि०) ।

वर्जनप०—निषिद्धिः, निषेधः, निवर्त्तनम्, प्रतिषेधः, वर्जनम् ।

वर्जितप०—निषिद्धम्, नेष्टम्, वर्जितम्, विवर्जितम् ।

निन्दाप०—अपवादः, अवर्णः, उपक्रोशः, कुत्सा, क्षेपः, गर्हः, गर्हणम्, गर्हा, जुगुप्सनम्, गुप्सा, धिक्क्रिया, निन्दा, निर्वादः, परि (री) वादः ।

निन्दितप०—गर्हितम्, धिक्कृतम्, निन्दायुक्तम्, निन्दितम् (त्रि०) ।

निन्द्यप०—निन्दनीयः, निन्दितव्यः, निंद्यः (त्रि०),

अधमप०—अणकम्, अधमम्, अपकृष्टम्, अपशदम्, अर्वत् (त्), अवधम्, अवयम्, आणकः, कपूयः, काण्डम्, कुत्सितम्, कुपूयम्, खेटम्, गर्ह्यम्, चेलम्, निकृष्टम्, पापम्, प्रतिकृष्टम्, ब्रुवम्, याप्यम्, याव्यम्, रेपः, रेपः (अस्), रेफः ।

मध्यवर्तिप—मध्यः, मध्यमः, मध्यवर्ति (इन्), समः, समानः एते त्रिलिङ्गाः ।

गौणप०—अप्रधानम्, अप्राग्र्यम्, अमुख्यम्, उपसर्जनम्, उपाग्रम्,गुणम् । एते त्रिलिङ्गाः ।

प्रधानप०—अग्रम्, अग्रणीः, अग्रिमम्, अग्रिमः, अग्रेसरम्, अग्र्यम्, अनवरार्ध्यं-ध्र्यम्, अनुत्तमम्, अनुत्तम्, उत्तमम्, ग्रामणीः, जात्यम्, परम्, परार्ध्यं-ध्र्यम्, पुरोगम्, प्रकृष्टम्, प्रधानम्, प्रमुखम्, प्रवरम्, प्रवर्हम्, प्रवर्हणम्, प्रवेकम्, प्रष्ठम्, प्राग्रम्, प्राग्रहरम, प्राग्र्यम्, मुख्यम्, युक्तम्, वरम्, वरेण्यम्, वर्य्यम्, श्रेष्ठम्, स्पर्ध्यम्, एते त्रिलिङ्गाः स्युः ।

श्रेष्ठवाचकःप०—व्याघ्रः, पुङ्गवः, ऋषभः, कुञ्जरः सिंहः, शार्दूलः, नागः, आद्यशब्दात्-सोमः, चन्द्रः मुखम्, इत्यादयः । एते उत्तरपदे पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः, (वाचकाः) ।

उदाहरणं यथा—

पुरुषव्याघ्रः, मुनिपुङ्गवः, पुरुषर्षभः, मनुष्यकुञ्जरः, नृपसिंहः, नृपशार्दूलः, नृपनागः, गोनागः

गोवृन्दारकः, नृसोमः, नरचन्द्रः, चन्द्रमुखः । इति ।

तदुक्तम्—

'स्युरुत्तरपदे व्याघ्र–पुङ्गव–र्षभ–कुञ्जराः सिंह–शार्दूल–नागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः (वाचकाः) । इत्यमरः ।

प्रशस्तवाचकप०—मतल्लिका (स्त्री०) मर्चिका (स्त्री०), प्रकाण्डम् (पुं० न०), उद्घः (पुं०) तल्लजः (पुं०) । इत्येतेऽजहल्लिङ्गाः स्युः । एते पञ्चनियतलिङ्गाः, अव्युत्पन्नाश्चेति प्राञ्चः । अथवा नित्यमेते पञ्च द्रव्यवाचिनः स्युः । गोमतल्लिका, गोनागः, गोवृन्दारकः, गोतल्लजः, गोमर्चिका, गोप्रकाण्डम्, गवोद्घः, इति । अन्यत्र तु-ब्राह्मणमतल्लिका, ब्राह्मणमर्चिका, गोप्रकाण्डः, मनुष्योद्घः, कुमारीतल्लजः । समासस्तु—प्रशस्तो ब्राह्मणो ब्राह्मणमतल्लिका, प्रशस्तो ब्राह्मणो ब्राह्मणमर्चिका, प्रशस्ता गौर्गोप्रकाण्डः, प्रशस्तो मनुष्यो मनुष्योद्घः, प्रशस्ता कुमारी, कुमारीतल्लजः । इति ।

सुन्दरप०—अभिरामम्, कमनीयम्, कम्रम्, कान्तम्, काम्यम्, चारु, चौक्षम्, न्युंखम्, पेशलम्, प्रियम्, बन्धुरम्, मञ्जु, मञ्जुलम्, मधुरम्, मनोज्ञम्, मनोरमम्, मनोहरम्, मनोहारि, रमणीयम्, रम्यम्, रुचिरम्, रुच्यम्, लडहम्, वल्गु, वामम्, शोभनम्, साधु, सुन्दरम्, सुषमम्, सौम्यम्, हारि, हृद्यम् (त्रि०) ।

प्रवीणप०—अभिज्ञः, कुशलः, कृतकर्मा (अन्), कृतकृत्यः, कृतमुखः, कृतहस्तः, कृतार्थः, कृती (इन्), कृष्टिः, क्षेत्रज्ञः, चतुरः, दक्षः, नदीष्णः, निपुणः, निष्णः, निष्णातः, पटुः, प्रकृष्टसारः, प्रवीणः, विज्ञः, विज्ञानिकः, वैज्ञानिकः, शिक्षितः (त्रि०) ।

दक्षप०—उष्णः, चतुरः, दक्षः, पटुः, पेशलः, सूत्थानः (त्रि०) ।

अतिचतुरप० - छइल्लः, छेकः, छेकालः, छेकिलः, विदग्ध (त्रि०) ।

प्रतिभाशालिप०—प्रगल्भः, प्रतिभान्वितः, प्रतिमुखः, प्रौढः (त्रि०) ।

दूरदर्शिप०—दीर्घदर्शी (इन्), दूरदर्शी (इन्), (त्रि०) ।

तीक्ष्णबुद्धिमत्प०—कुशाग्रीयमतिः, सूक्ष्मदर्शी (इन्) (त्रि०) ।

प्रत्युत्पन्नमतिप०—तत्कालधीः, प्रत्युत्पन्नमतिः (त्रि०) ।

पण्डितप०—(१) ज्ञः, वित् (द्), सन् (त्), (२) कविः, कृती (इन्), कृष्टिः, धीमान् (मतु०), धीरः, प्रज्ञः, प्राज्ञः, बुधः, विद्वान् (क्वसु), व्यक्तः, सुधीः, सूरिः, (३) कविता (तृ), कृतीन्द्रः, कोविदः, दोषज्ञः, पण्डितः, प्रबुद्धः, मतिमान् (मतु०), मनीषी (इन्), मेधावी (इन्), विपश्चित् (त्), विबुधः, संख्यावान् (मतु०), (४) अभिरूपः, कोविदोच्चः, दीर्घदर्शी (इन्), दूरदर्शी (इन्), धीरवर्य्यः, पण्डिताग्र्यः, प्राप्तरूपः, लब्धवर्णः, विचक्षणः, विशारदः, सुमतिमान् (मतु०), (५) बुधाग्रगण्यः । क्वचित्तु—(२) आद्यः, ऋषिः, ज्ञानी, (इन्), पूर्वः, महान् (मतु०), मुनिः, श्रेष्ठः, (३) अजडः,

दिव्यदृक् (श्), पुराणः, प्राक्तनः, प्राचीनः, बहुज्ञः, महर्षिः, महात्मा (अन्), विधिज्ञः, शास्त्रवित् (द्), श्रुतिवित् (द्), सज्जनः, सुमतिः, सुविद्वान् (क्वसु), (४) चिरन्तनः, ज्ञानदोहः, पुरातनः, भव्याशयः, महान्मुनिः, शास्त्रवेदी (इन्), श्रेष्ठमुनिः, सत्यवादी (इन्), (५) आचार्यमुखः, उदारचित्तः, धिषणालयः, पुराणदृष्टः, पुराणविज्ञः, प्रमाणपटु, बुधाग्रगण्यः, महानुभावः, मुनिपुङ्गवः, मुनिप्रवर्य्यः, शास्त्रप्रवरः, शास्त्रप्रवीणः, पुराणविग्रहः, श्रुतधनजनः, (५) पूर्वमुनिप्रवर्य्यः, श्रुतवारपारगः, (८) वाचाविचारचतुरः, शास्त्रान्तरपारगम्यः (१२) विकसितधिषणाप्रभाभासुरः।

ज्योतिर्वित्प०—(२) ज्ञानी (इन्), (३) आदेशी (इन्), कालवित् (द्), क्षणदः, गणकः, गतिज्ञः, ग्रहज्ञ, ज्योतिर्वित् (द्), दैवज्ञः दैववित् (द्), नैमित्तः, भार्गवः? मौहूर्त्तः, होराविन् (द्), हौरिकः, (४) ईक्षणिकः, कार्तान्तिकः, कालप्रियः, गाणितिकः, जातकज्ञः, ज्यौतिषिकः, दैववेदी (इन्), निमित्तवित् (द्), नैमित्तिकः, फलितज्ञः, मौहूर्तिकः, विप्रश्निकः, सांवत्सरः, सांहितिकः, हौरिकेन्द्रः, (५) कालवित्तमः, ग्रहग्रन्थिविन् (द्), दैवचिन्तकः, दैवज्ञवर्य्यः, प्रश्नार्थवादी (इन्), लग्नलग्नधीः, सुजातकवित् (द्), होरागमज्ञः, होराविधिज्ञः, (६) जातककोविदः, ज्यौतिषपण्डित, द्रकवेध- सत्यः, निखिलागमज्ञः, हौरिकाग्रगण्यः, (७) गणकमुनिवरः, प्राक्तनजातकज्ञः, (८) जातकागमदर्शनः, (९) फलितागमबोधवृद्धः, (१०):, (१०) जातकार्णवनियाममुख्यः, प्रवरमतियुतहौरिकः (११) होरागमज्ञानविराजमानः, होरापारावारपारंप्रयातः, होराविधानार्णवपारयातः, (१४) होरागमार्णवतरङ्गविहारदक्षः।

तत्त्वार्थज्ञातृप० –( ) तांत्रिकः, (४) सिद्धान्तज्ञः, सैद्धान्तिकः, (५) ज्ञातसिद्धान्तः, शास्त्रतत्त्वज्ञः।

शकुनशास्त्रप०—निमित्तशास्त्रम्।

[1]**शकुनप०**—निमित्तम् (न०), शकुनम् (न०)।

शकुनज्ञप० —शकुनज्ञः (त्रि०) शकुनवित् (द्), शकुनवेदी (इन्), शाकुनः, शाकुनिकः।

[2]**प्रश्नप०**—अनुयोगः, अनुयोजनम्, कथङ्कथिकता, पृच्छा, प्रश्नः।

[3]**पृच्छकप०**—कथङ्कथिकः, पृच्छकः, प्रश्नकर्त्ता (त), प्रष्टा (ष्टृ), प्रश्निकः। एते त्रिलिङ्गाः।

[4]**प्रश्नलग्नप०** पृच्छितनुः (स्त्री०) प्रश्नलग्नम् (न०)।

पृष्टप०—पृष्टः (त्रि०)।

[5]**पृष्टव्यप०**—पृच्छ्यम् (त्रि०), प्रष्टव्य (त्रि०)।

गोचरप० -गोचरः, गोचारः, ग्रहगोचरः, ग्रहगोचारः।

गोचरफलप०—गोचरफलम्, गोचारफलम्, ग्रहगोचरफलम्, ग्रहगोचारफलम्।

१–२६ २७–५२

(१) शुभाशुभलक्षण, शगुन, (२) पूछना (३) पूछनेवाला, (४) पूछने के समय का लग्न, (५) (६) पूछाजाने योग्य।

यथा—जन्मराशेः सकाशाद् ग्रहाणां सञ्चारवशेन शुभाशुभफलं यत्तद् ग्रहगोचरफलं ज्ञातव्यमिति । जन्मचन्द्राधिष्ठितराशितस्तत्काले (वर्तमानसमये) रव्यादयो ग्रहा यस्मिन् यस्मिन् तन्वादिभावे वर्त्तन्ते तज्जन्यगोचरफलानि ते नराणां प्रयच्छन्तीत्यर्थः ।

सामुद्रप०—देहलक्षणम्, शरीरचिह्नम्, सामुद्रम्, समुद्रोक्तशास्त्रम् ।

सामुद्रिकप० सामुद्रकः, (त्रि०), सामुद्रिकः (त्रि०), स्त्रीपुंसयोश्चिह्नवेत्ता (तृ) (त्रि०) ।

तदुक्तम्—

'वेत्ता स्त्रीपुंसयोश्चिह्नं सामुद्रिक उदाहृतः । इति हारावल्याम्, ३६६।६१

फलप०—फलम् (न०), व्युष्टिः (स्त्री०), परिणामः (पुं०), 'प्रयोजन' इति भाषा ।

फलितप०—फलितः (त्रि०), सफलसञ्जातफलम्, 'ज्यौतिषशास्त्र का फलित' (होरा) भाग । इति भाषा ।

स्फुरणप०—स्पन्दः, स्पन्दनम्, स्फरणम्, स्फारणम्, स्फुरः, स्फुरणम्, स्फुरणा, स्फुरितम्, स्फुननम्, स्फोरणम् । 'शरीर का फड़कना' इति भाषा ।

अस्य फलम्—

अङ्गस्य स्फुरणं भवेच्छुभतरं पार्श्वे सदा दक्षिणे भागे वाम इहाप्रशस्तमुदितं स्त्रीणां विलोमं मतम् ।' इति ज्योतिस्तत्त्वे ४३।१३५६।४४

छिक्काप०—क्षवः (पुं०), क्षुत् (स्त्री०), क्षुतम् (न०), छिक्का (स्त्री), 'छींक' इति भाषा । अस्य फलम्—

'छिक्का कलिश्चेत्पुरतोऽथ मध्ये छिक्काऽऽमनोऽतीवभयं सदूर्ध्वम् । स्वप्ने क्षणे भोजनदानपीठे वामाङ्गपृष्ठे शुभदाः क्षुतः षट्' इति ज्योतिस्तत्त्वे ४३।१३५६।०२

स्वप्नप०—प्रसुप्तविज्ञानम् (जाग्रद्वासनामयः), स्वप्नः ।

अस्य भेदाः—

(१) दृष्टः, (२) श्रुतः, (३) अनुभूतः, (४) प्रार्थितः, (५) कल्पितः, (६) भावितः, (७) दोषजश्चेत्येते स्वप्नस्य सप्तभेदाः स्युः ।

अस्यान्ये प्रभेदाः—

(१) स्पष्टस्मृतिः, (२) अस्पष्टस्मृतिः (३) अस्मृतिश्चेत्येतेऽन्ये त्रयः प्रभेदाः स्युः ।

उपश्रुतिप०—आकाशवाणी (स्त्री०), उपश्रुतिः (स्त्री०), चित्तोक्तिः (स्त्री०), देवप्रश्नः (पुं०), पुष्पशकटी (स्त्री०), 'आकाशवाणी' इति भाषा ।

तदुक्तम्—

'अथस्यात्पुष्पशकटी देवप्रश्न उपश्रुतिः ।' इति कल्पद्रौ ६६।६७। 'चित्तोक्तिः पुष्पशकटी देवप्रश्न 'उपश्रुतिः ॥' इति त्रिकाण्डशेषः । तज्ज्ञानप्रकारमाह 'पुरुषोत्तमदेवः— 'नक्तं निर्गत्य यत्किञ्चिच्छुभाशुभकरं वचः । श्रूयते तद्विदुर्धीरा देवप्रश्नमुपश्रुतिम् ॥ इति हारावल्याम् ३६८।२९

सांहितिकप०—संहिताशास्त्रज्ञः, संहिताशास्त्रवेत्ता (तृ), सांहितिकः ।

ईतिप०—ईतिः (स्त्री०), कृषेः षट् (सप्तवा) प्रकारोपद्रवविशेषः । अजन्यम्, उत्पातः (विप्लवः), कलहभेदः (नृपतिरहितयुद्धम्),

डिम्बः, प्रवासः, इति ।

कृषेः षट्प्रकारोपद्रवभेदाः—अतिवृष्टिः, (२) अनावृष्टिः, खण्डवृष्टिः, (३) शलभाः, (४) मूष (षि) काः, (५) शुकाः (खगाः), (६) अ (प्र) त्यासन्नाश्च राजानः, इत्येताः षडीतयः स्युः । अथवा स्वचक्रम्, (७) परचक्रम्, इत्येताः सप्त ईतयः स्युः ।

उक्तं च—

'अतिवृष्टि–रनावृष्टिः शलभा मूष (षि) का शुकाः (खगाः) । अ (प्र) त्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः ।। अथवा—स्वचक्रं परचक्रं वा सप्तैता ईतयः स्मृताः ।' इति पाठान्तरम् ।

अजन्यप०—अजन्यम् (न०), १ उत्पातः, उपद्रवः, उपप्लवः, उपसर्गः, शुभाशुभसूचकमहाभूत-विकारः । २ रोगप्रभेदः ।

तदुक्तम्—

'विदुरजन्यमुत्पातम्' इति हारावल्याम् । ४०६।२१०

उत्पातभेदाः—(१) दिव्योत्पातः, (२) आन्त-रीक्ष्योत्पातः, (३) भौमोत्पातः । इत्युत्पातस्य त्रयो भेदाः स्युः । तत्र दिव्यो यथा—अपर्वणि चन्द्रादित्यग्रासः । आन्तरीक्ष्यो यथा–उल्कापात–निर्घातादिः । भौमो यथा–भूकम्पादिः ।

उल्कापातपर्यायौ—उल्कापातः, अग्निशिखा-वक्तजः पातः ।

निर्घातप०–निर्घातः (पुं०), व्योममुद्गरः (पुं०)।

तदुक्तम्—

'निर्घातो व्योममुद्गरः ।' इति हारावल्याम् । ४०६।२१ वाय्वभिहतवायुप्रपतनजन्यशब्दविशेषः।

यथाऽऽहवराहः'–'पवनः पवनाभिहतो गगना-दवनौ यदा समापतति । भवति तदा निर्घातः स च पापो दीप्तविहगरुतः ।।' इति श. चिं० २।१४०

भूकम्प०--(पुं०) भूकम्पनम् (न०), भूचलः, (पुं०), भूचलनम् (न०), उत्पातविशेषः । 'भूचाल' इति भाषा ।

तदुक्तं शब्दार्थचिन्तामणौ–२–२४८

'क्षितिकम्पमाहुरेके बृहदन्तर्जलनिवाससत्त्वकृतम् । भूभारखिन्नदिग्गजविश्रामसमुद्भवं चान्ये ।। अनिलोऽनिलेन निहतः क्षितौ पतन् स स्वनं करोत्यन्ये । केचित्त्वदृष्टकारितमिदमन्ये प्राहुरा-चार्य्याः ।।' इति।।

तत्रैवास्य फलमाह–वशिष्ठः—

'यामक्रमाच्च भूकम्पो द्विजादीनामनिष्टदः । अनिष्टदः, क्षितीशानां सन्ध्ययोरुभयोरपि ।। इति श० चिं० १–४४८।

दिग्दाहः–(पुं०) उत्पातविशेषः । यथाऽऽहास्य लक्षणं वराहाचार्य्यः–तत्र वर्णभेदेन तस्य फलम्–

'दाहो दिशां राजभयाय पीतो देशस्य नाशाय-हुताशवर्णः । यश्चारुणः स्यादपसव्यवायुः स सस्यनाशं च करोति दृष्टः ।। योऽतीवदीप्त्या कुरुते प्रकाशं छायामभिव्यञ्जयतेऽर्कवद्यः । राज्ञो महद्वेदयते भयं स शस्त्र - प्रकोपं क्षतजानुरूपः ।।' इति श० चिं० १–११६६।

केतुप०—केतुः (पुं०), शिखी (इन्) (पुं०), स चोत्पातरूपः । अत्र केतुरित्येकवचनं जात्यभि-प्रायेण । इति ।

इति श्रीमुकुन्दवल्लभविरचिते ज्यौतिषशब्दकोशे-ऽष्टादशः प्रकीर्णवर्गः समाप्तिमगमत् ।

शब्दव्युत्पत्तिवर्गः—

तत्रादौ शब्दपर्यायानाचष्टे—

'शब्दो, व्योमगुणः, स्वनिर्नरि, रसो, घोषो, न ना गर्जना, ध्रूणा, क्ष्वेडविरावरावरवणा, गानाभिधाने, स्वनः । कानं, कूजित-कूजने,च मशनं, गर्जा द्वयो,-र्गुञ्जनं, निर्घोषो, निनदः, स्वरः, कुहरितं, निह्लादको, निस्वनः ॥१॥ संरावाऽऽरववाचकाश्च रणको, ध्वानो, भिधा, मुञ्जनं, ह्लादो, गञ्जनरेभणे, क्वणनकं, क्वाणः, क्वणो, निक्वणः । निक्वाणोऽपि च कोरणं, नरि, कणि-ह्लासाभिलापा,-वपि स्वानाऽऽरावकवा, ध्वनिर्नरि, तथा नादो, निनादो, रवः ॥२॥

अनयोर्व्याख्या—शब्द इति । संरावेति च । शब्दः, व्योमगुणः, स्वनिः, रसः, घोषः, गर्जना, ध्रूणा, क्ष्वेडः, विरावः, रावः, रवणः, गानम्, अभिधानम्, स्वनः, कानम्, कूजितम्, कूजनम्, मशनम्, गर्जा, गुञ्जनम्, निर्घोषः, निनदः, स्वरः, कुहरितम्, निह्लादकः, निस्वनः, संरावः, आरवः, वाचकः, रणकः, ध्वानः, अभिधा, मुञ्जनम्, ह्लादः, गञ्जनम्, रेभणम्, क्वणनकम्, क्वाणः, क्वणः, निक्वणः, निक्वाणः, कोरणम्, कणिः, ह्लासः, अभिलापः, स्वानः, आरवः, कवः, ध्वनिः, नादः, निनादः, रवः ।' इति शब्दमात्रस्य द्विपञ्चाशन्नामानि स्युः । तत्र गर्जना 'स्त्रीक्लीबयोः' । गर्जा 'स्त्रीपुंसयोः' । स्वनिः, कणिः, ध्वनिश्च पुंसि । क्वणनम्, निःस्वनः, निःस्वानः, निस्वानः, रणः, इत्यन्ये शब्दा अपि शब्दपर्यायेषु दृश्यन्ते ।

१–२७

अथेदानीं शब्दभेदान्व्याचष्टे–

'रूढश्च योगिको योगरूढाख्यः पारिभाषिकः । एवं चतुर्विधाः शब्दास्त्रिविधा इति केचन ॥३॥ रूढयौगिकमिश्रास्ते मण्डपाखण्डलौ मणिः । व्युत्पत्तिर्वर्जिता रूढा अयौ योगोऽन्वयश्च सः ॥ ४ ॥ गुणात् क्रियायाः सम्बन्धात्सञ्जातोऽत्र ततो गुणात् । श्यामाङ्गः पीतवासाश्च क्रियायाः कस्तुल्यकाः ॥५॥

एषां व्याख्या—रूढ इति । रूढेति । गुणादिति च । (१) रूढः, (२) यौगिकः, (३) योगरूढः, (४) पारिभाषिकश्च । एवं शब्दः प्रकारार्थः । चतुर्विधाः शब्दाः, भवेयुरिति शेषः । केचन शब्दवेदिनस्तु रूढः, यौगिकः, मिश्रश्च ते त्रिविधा इत्याहुः । "तत्र रूढाञ्छब्दान्व्याचष्टे - प्रकृति प्रत्ययविभागेनान्वर्थवर्जिता व्युत्पत्तिरहिताः शब्दा रूढाः स्युः । मण्डप—आखण्डल—मणि—नूपुरादय इत्युदाहरणम् । "यौगिकशब्दान्व्याचष्टे—शब्दानामन्योन्यमर्थानुगमनमन्वयः सयोगः । स च पुनः योगो गुणात्, क्रियायाः सम्बन्धाच्च भवति । गुणः श्यामपीतादिः । क्रिया करोत्यादिका । सम्बन्धो वक्ष्यमाणः सञ्जातो यस्य स तथा ।" गुणक्रियासम्भवयोगेन यौगिकानामुदाहारणम्—गुणतो गुणनिबन्धनो येषां योगस्ते शब्दाः श्यामाङ्गः, पीतवासाः इत्याद्याः । श्यामः अङ्गमस्य इति गुणप्राधान्याद् श्यामाङ्गः 'बुधः' । पीतः वासोऽस्य इति गुणप्राधान्यात् पीतवासाः 'बृहस्पतिः' । एवं कौसुम्भवासाः 'सूर्यः' इत्यन्येऽप्यूहनीयाः । संख्याऽपि गुण एव इति । एकदन्तः 'गणेशः' ।

२८–५५

तेन—एकदेहः 'बुधः' । द्विरदः हस्ती । द्विरेफः भ्रमरः । त्रिलोचनः 'शिवः' । त्रिशिराः 'असुर विशेषः । चतुर्मुखः 'ब्रह्मा' । चतुर्बाहुः 'विष्णुः' । पञ्चबाणः 'कामः' । पञ्चार्चिः 'बुधः' षडङ्घ्रिः भ्रमरः । षण्मुखः स्कन्दः । सप्तपर्णः 'सातवण' इति ख्यातो वृक्षः । सप्तार्चिः शनिः । सप्ताश्वः सूर्यः । अष्टमूर्तिः शिवः । अष्टश्रवाः ब्रह्मा । नवशक्तिः शिवः । नवार्चिः भौमः । दशकण्ठः रावणः । दशाश्वः चन्द्रः । एकादशद्वारं शरीराख्यं पुरम् । द्वादशभुजः स्कन्दः । द्वादशार्चिः बृहस्पतिः । षोडशांघ्रिः कर्कटः । षोडशार्चिः शुक्रः । त्रिंशतिभुजः रावणः । शतक्रतुः इन्द्रः । शताङ्गुलिः, रावणः । दशशतकरः सूर्यः । सहस्रनयन इन्द्रः । सहस्रबाहुः कार्तवीर्यः । सहस्रवदनः शेषः । सहस्रांशुः सूर्य इत्यादि संगृहीतम् । क्रियायाः क्रियानिबन्धनो योगो येषां ते कर्तृप्रभृतयः । करोति इति करणप्राधान्यात्कर्त्ता ब्रह्मा एव धाता विधाता इत्यादयः ।

अथ साम्प्रतं सम्बन्धं व्याचष्टे—

निजेशत्वादिसम्बन्धो नामाहुस्तत्रतद्वताम् । स्वान्नाथा-धीश-नेतार इन्द्रश्च नायकः प्रभुः ॥६॥ स्वामी-शानो-ऽधिभू-पाल-पति-भर्त्तार ईशिता । क्वचिदत्र धरो माली पाणिर्मत्वर्थपूर्वकाः ॥७॥

अनयोर्व्याख्या—निजेति । स्वामीति च । निजम् आत्मीयम्, ईशः स्वामी यस्तत्र प्रभविष्णुः उत्पत्तिकाले सर्वस्य प्रभवनशील इत्यर्थः । तयोर्भावो निजेशत्वम् । तदादिसम्बन्धः । आदिशब्दात्कार्यकारणभावादि परिग्रहः ।इति। "तत्र निजेशभावसम्बन्धे नाथादयः शब्दाः निजात्(मूलशब्दात्) परे नियोजिताः तद्वतां ईशानां स्वामिनां नाम प्राहुः ब्रुवन्ति । मत्वर्थपूर्वका इति । मतुस्तद्धितः । तस्यार्थोऽस्त्यर्थविशिष्टप्रकृत्यर्थेन सह देवदत्तादेः सम्बन्धः । तदाधारो वा 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुः' इति मतुप्रत्ययविधानात् । मतोरर्थो यस्य स मत्वर्थकस्तद्धितो मतुना समानार्थ इत्यर्थः । स च इन्नणिकादिः । मत्वर्थाव्यभिचारान्मतुरपि । आदिशब्दादधिपादयोऽपि । 'नामाहुस्तत्र तद्वताम्' इति उत्तरेष्वप्यनुवर्त्तनीयम् ।

अत्र क्रमेणोदाहरणानि व्याचष्टे—

'ग्रहनाथो ग्रहाधीशो ग्रहेन्द्रो ग्रहनायकः । ग्रहप्रभुर्ग्रहस्वामी ग्रहेशानो ग्रहाधिभूः ॥८॥ ग्रहपालो ग्रहपतिर्ग्रहभर्ता ग्रहेशिता । अंशुमाली चांशुधरो-ह्यंशुपाणिस्तथांशुमान् ॥९॥ इति रूढ्या कवीन्द्राणां स्मृतोदाहरणावली ।' इति

अनयोर्व्याख्याः—ग्रहनाथ इति । ग्रहपाल इति । इतीति च । ग्रहनाथः, ग्रहाधीशः, ग्रहेन्द्रः ग्रहनायकः, ग्रहप्रभुः, ग्रहस्वामी (इन्), ग्रहेशानः, ग्रहाधिभूः, ग्रहपालः, ग्रहपतिः, ग्रहभर्ता (तृ), ग्रहेशिता (तृ), क्वचित्तु—अंशुमाली (इन्), अंशुधरः, अंशुपाणिः, अंशुमान् (मत्वन्तः), 'सूर्यः' । इतिशब्दः प्रकारार्थः । तेन ग्रहाधिपादयोऽपि । कवीन्द्राणां कविश्रेष्ठानां रूढिः परम्परा तया न तु कविरूढ्यतिक्रमेण । एष उदाहरणावली उदाहृतिः श्रेणी स्मृता ज्ञेया ।' इति ।

अथातः परं रव्यादीनां यौगिकशब्दानाह—

'क्रमेण यौगिकाञ्छब्दानिनादीनां प्रवक्ष्यहम् ।

अस्यार्थः—क्रमेणेति । क्रमेण क्रमतः इनादीनां सूर्यादीनां यौगिकान् शब्दान् योगजशब्दान् अहम् प्रवच्मि ब्रवीमि ।

तत्राऽऽदौ रवेर्यौगिकशब्दानाह—

'पति-र्जलजिनी-छाया-सञ्ज्ञा-वडवा-राज्ञीभ्यश्च । स्वामी, गो-द्यु-ग्रहतो, गोविन्दपदत-स्तिलक-मणी कर्म-जगद्भ्यां साक्षी, चक्रवाका-ऽम्बुज-लोकेभ्यः । बन्धुः, प्रभायाः करो, दिनात्स्वामी-कर-कृन्मणयश्च । अम्बरतो ध्वज-मार्गगा,-वंशु-ब्जाभ्यां हस्तो, ध्वान्ताद् द्विट् । तेजो-महोभ्यांराशि-निधी, सहस्र-तिग्मो-ष्णतो रश्मिः । मतुबन्ताश्च विवस्वद्-भानु-ज्योति-रचिषो, विज्ञेयाः । जगतश्च नेत्र-दीपौ, शनि-कर्ण-यम-सुग्रीवेभ्यश्च सूः ॥१४॥ नामान्येतानि रवे'-रिति ।

एषां व्याख्या—ारिरि। कर्मेति। अम्बरत इति । मतुबन्ता इति। नामानीति च । जलजिनी, छाया, सञ्ज्ञा, वडवा, राज्ञी, चैभ्यः शब्देभ्यः परतः पतिशब्दो नियोज्यस्तदा रविनामानि स्युः । यथा-जलजिनीपतिः, छायापतिः, सञ्ज्ञापतिः, वडवा-पतिः, राज्ञीपतिः ।' इति । गौः, द्युः, ग्रहश्चेभ्यः शब्देभ्यः परतः स्वामिशब्दो नियोज्यस्तदा रवेर्नामानि स्युः । यथा—गोस्वामी, 'द्युस्वामी, ग्रह-स्वामी तदा तद्वत । गोविन्दपदत आकाशशब्दा-दुत्तरे तिलक-मणीचेत्तदा तद्वत् । यथा—गोविन्द-पदतिलकः, गोविन्दपदमणिः ।' इति । कर्म—जगच्चाभ्यामुत्तरे साक्षिशब्दश्चेत्तदा तद्वत् । यथा—कर्मसाक्षी, जगत्साक्षी ।' इति । चक्रवाकः, अम्बु-जम्, लोकश्चैभ्यः परतश्चेद्बन्धुशब्दस्तदा तद्वत् ।

यथा—चक्रवाकबन्धुः, अम्बुजबन्धुः, लोकबन्धुः, इति । प्रभाया उत्तरे यदि करशब्दस्तदा तद्वत् । यथा—प्रभाकरः, इति । दिनात्परतः स्वामी, करः, कृत्, मणि-श्चैते शब्दाः स्युस्तदा तद्वत् । यथा—दिनस्वामी, दिनकरः, दिनकृत्, दिनमणिः, इति । अम्बरत उत्तरे यदा ध्वज—मार्गगशब्दौ स्यातां तदा तद्वत् । यथा अम्बरध्वजः, अम्बरमार्गगः । इति । अंशुः, अब्जं, चाभ्यामुत्तरे यदा हस्तस्तदा तद्वत् । यथा—अंशुहस्तः, अब्जहस्तः । इति । ध्वान्तादुत्तरे यदा द्विट् तदा तद्वत् । ध्वान्त-द्विट् । इति । तेजः, महश्चाभ्यामुत्तरे यदा राशिनिधिशब्दौ स्यातां तदा तद्वत् । यथा—तेजो-राशिः, तेजोनिधिः, महोराशिः, महोनिधिः, इति । सहस्रम्, तिग्मम्, उष्णं चैभ्यः परतो यदा रश्मिशब्दस्तदा तद्वत् । यथा—सहस्ररश्मिः, तिग्मरश्मिः, उष्णरश्मिः ।' इति । विवस्वद्, भानुः, ज्योतिः, अर्चिश्चैते शब्दा यदा मतुप्प्रत्य-यान्तास्तदा तद्वत् । यथा—विवस्वान्, भानु-मान्, ज्योतिष्मान्, अर्चिष्मान् ।' इति । जगत उत्तरे यदि नेत्रदीपौ शब्दौ स्यातां तदा तद्वत् । यथा जगन्नेत्रः, जगद्दीपः ।' इति । शनिः, कर्णः, यमः, सुग्रीवः, श्चैभ्य उत्तरे यदि सूशब्दस्तदा तद्वत् । यथा—शनिसूः, कर्णसूः, यमसूः, सुग्रीवसूः । इत्येतानि खेर्नामानि स्युः ।

अथ सम्प्रति चन्द्रस्य यौगिकशब्दानाह—

······'अथ विधो,—हिम-सित-सुधाभ्यो दीप्तिः । पीयूषात्तनुः-श्चाङ्कः, हरिण-शश-च्छायाभ्योऽङ्कः,-धर,-भृतः ॥१५॥ राका-रात्रि—कौमुदी-तारा—

कुमुदिनी-रोहिणी-भेभ्यः । द्विजौ-षधीभ्यां पति,-स्तथा दाक्षायणी-दक्षजाभ्यां च । शर्व्वर्य्या रत्नकरौ, मतुब्धरान्ता, कलाऽनुजो, लक्ष्म्याः । अत्रिनयनतो जननं, कुमुदाद्बन्धुरब्धेस्तनयः ।इति।

एषां व्याख्या— अथेति—राकेति । शर्वर्य्या इति च । अथशब्द आनन्तर्य्यार्थे । हिमम्, सितम्, सुधा, चैभ्यः शब्देभ्यः परतो दीप्तिशब्दश्चेत्तदा चन्द्रमसो नामानि स्युः । यथा–हिमदीप्तिः, सितदीप्तिः, सुधादीप्तिः ।' इति । पीयूषात् परतः सूः, अङ्कं, चैतौ शब्दौ स्यातां तदा तद्वत् । यथा–पीयूषसूः, पीयूषाङ्कः ।' इति । हरिणः, शशः, छाया चैभ्यः परतः, अङ्कं, धरः, भृच्चैते शब्दास्स्युस्तदा तद्वत् । यथा–हरिणाङ्कः, हरिणधरः, हरिणभृत् । शशाङ्कः, शशधरः, शशभृत् । छायाङ्कः, छायाधरः, छायाभृत् । इति । राका, रात्रिः, कौमुदी, तारा, कुमुदिनी, रोहिणी, भम्, द्विजः, ओषधी, दाक्षायणी, दक्षजा, चैभ्यः परतो यदि पतिशब्दस्तदा तद्वत् । यथा—राकापतिः, रात्रिपतिः, कौमुदीपतिः, तारापतिः, कुमुदिनीपतिः, रोहिणी भपतिः, द्विजपतिः, ओषधीपतिः, दाक्षायणीपतिः, दक्षजापतिः । इति । शर्वर्य्या उत्तरे यदि रत्नं करश्च यदि तदा तद्वत् । यथा–शर्वरीरत्नम्, शर्वरीकरः । इति यदि कलाशब्दो मतुब्धरान्तस्तदा तद्वत् । यथा-कलावान्, कलाधरः । इति । लक्ष्म्या उत्तरे यद्यनुजस्तदा तद्वत् । यथा–लक्ष्म्यनुजः ।' इति । अत्रिः सप्तर्षिविशेषः, तस्य नयनतो नेत्राद् उत्तरे यदि जननं तदा तद्वत् । यथा–अत्रिनेत्रजननः । इति । कुमुदादुत्तरे यदा बन्धुस्तदा तद्वत् । यथा–कुमुदबन्धुः । इति । अब्धेरुत्तरे यदि तनयस्तदा तद्वत् । यथा–अब्धितनयः । इति ।

अथाधुना भौमस्य यौगिकशब्दानाह—

'अथ नामानि भौमस्य लोहित-रुधिरतः कराङ्कं, परतः । तथा क्रूराद्विलोचन,–माषाढाया भूः, क्षितेस्तनय,श्च ॥१८॥ भूनाम्नोऽणादयो, इति ।

अस्य व्याख्या—अथेति । भूनाम्न इति च । लोहितम्, रुधिरं चाभ्यां परतश्चेत्करः, अङ्कं, च स्यातां तदा भौमस्य नामानि स्युः । यथा–लोहितकरः, लोहिताङ्कः । रुधिकरः, रुधिराङ्कः । इति । क्रूरादुत्तरे यदि विलोचनं तदा तद्वत् । यथा–क्रूरविलोचनः । इति । आषाढाया उत्तरे यदा भूस्तदा तद्वत् । यथा–आषाढाभूः । इति । क्षितेरुत्तरे यदा तनयस्तदा तद्वत् । यथा-क्षितितनयः ।' इति । भूः पृथ्वी तस्या नाम आख्या तस्याः परतो यदि अणादयः प्रत्ययाः स्युस्तदातेऽपि भौमनामानि स्युः । यथा–भौमः, आवनेयः, माहेयः, ऐलेयः, आचलेयः, क्षौतः । इति ।

अथ साम्प्रतं बुधस्य यौगिकशब्दानाह—

……ऽथ, नामानि विदः श्यामलादङ्कं, च । अणाद्याश्चन्द्रनाम्नस्तथा रोहिणी-ताराभ्यां च ॥१९॥ श्रविष्ठाया भवो, ऽब्जास्तनयो', इति ।

अस्य व्याख्या—अथेति । श्रविष्ठाया इति च । श्यामलादुत्तरेऽङ्कं चेत्तदाविदो नाम स्यात् । यथा—श्यामलाङ्कः । इति । चन्द्रनाम्नचन्द्राख्यायाः तथा रोहिण्याः तारायाश्च परतो यद्यणाद्याः

प्रत्यया: स्युस्तदा विदो बुधस्य नामानि भवन्ति । यथा–चान्द्रिः, शाशाङ्किः, ऐन्दवः, वैधवः, चान्द्रमसायनः, चान्द्रमसायनिः' रौहिणेयः, तारकेयः, तारेयः ।' इति । श्रविष्ठाया उत्तरे यदि भवस्तदा तद्वत् । यथा—श्रविष्टाभवः ।' इति । एवं अब्जादुत्तरे तनयस्तदा बुधस्य नाम । यथा—अब्जतनयः ।' इति ।

अथ सम्प्रति बृहस्पतेर्यौ गिकनामान्याह—

····ऽथ वागीश्वरस्य नामानि । उतथ्यादनुजो, भवः, फाल्गुन्या, अङ्गिरसस्तथाण् ॥२०॥

अस्य व्याख्या—अथेति उतथ्यो बृहस्पतेर्ज्येष्ठभ्राता तस्मादुत्तरे यद्यनुजशब्दस्तदा वागीश्वरस्य बृहस्पतेर्नाम स्यात्, यथा–उतथ्यानुजः ।' इति । फाल्गुन्याः परतो यदा भवशब्दस्तदा तद्वत् । यथा–फाल्गुनीभवः ।' इति । अङ्गिराः सप्तर्षिविशेषस्तन्नामत उत्तरे यद्यण् प्रत्ययः स्यात्तदा तद्वत् । यथा—आङ्गिरसः ।' इति ।

अथे-दानींवक्ष्यमाणोत्तरपदेषु बृहस्पतिशुक्रयोर्यौगिकनामान्याह –

'अदिति-दितिजाभ्यां परे, याजको-पाध्याय-पूजित-पूज्याः । ऋत्विगा-चार्य्यो-पनी-दयित-प्रिय-सुहृ-दीडय-नुतानि ॥ पुरोहित-सौवस्तिकौ महिता-र्चित-गुरु-वन्द्य-नमस्ये-ज्याः । राजवन्दित-पदोऽर्चितपद-मंत्रिणौ, भ्र-भयोः क्रमान्नाम ॥

अनयोर्व्याख्या—अदितीति । पुरोहितेति च । अदितिजः देवः । दितिजः दैत्यः । आभ्यां परे उत्तरे यदि याजक-उपाध्याय-पूजित-पूज्य-ऋत्विक्-आचार्य-उपनी-दयित--प्रिय-सुहृद्--ईडय--नुत-पुरोहित—सौवस्तिक-महित-अर्चित-गुरु, वन्द्य-नमस्य-इज्य--राजवन्दितपद,—अर्चितपद,—मंत्रीत्यादयः शब्दाः सन्ति तदा क्रमात् भ्र-भयोर्बृहस्पतिशुक्रयोरेकयोक्त्या नामानि भवन्ति । यथा—देवयाजकः, देवोपाध्यायः, देवपूजितः, देवपूज्यः, देवर्त्विक् (ज्), देवाचार्य्यः, देवोपनीः, देवदयितः, देवप्रियः, देवसुहृत् (द्), देवेडयः, देवनुतः, देवपुरोहितः, देवसौवस्तिकः, देवमहितः, देवार्चितः, देवगुरुः, देववन्द्यः, देवनमस्यः, देवज्यः, देवराजवन्दितपदः, देवार्च्चितपदः, देवमंत्री,चेति । एवं दैत्ययाजकः, दैत्योपाध्यायः, दैत्यपूजितः, दैत्यपूज्यः, दैत्यर्त्विक्, दैत्याचार्यः, दैत्योपनीः, दैत्यदयितः, दैत्यप्रियः, दैत्यसुहृत् (द्), दैत्येडयः, दैत्यनुतः, दैत्यपुरोहितः, दैत्यसौवस्तिकः, दैत्यमहितः, दैत्यार्चितः, दैत्यगुरुः, दैत्यवन्द्यः, दैत्यनमस्यः, दैत्येज्यः, दैत्यराजवन्दितपदः, दैत्यार्चितपदः, दैत्यमंत्री, चेति क्रमात् भ्र-भयोर्गुरुशुक्रयोर्नामानि स्युः ।

अथ साम्प्रत शुक्रस्यान्ययौगिकनामान्याह—

'शतपर्वायाः पति,-श्च भृगुतस्तनयो,-ण्, च पुरोहितो, बलेः । गुरु,-र्दानवात्सितस्य नामा,-इति ।

अस्य व्याख्या—शतेति–शतपर्वाया उत्तरे यदि पतिशब्दः स्यात्तदा शुक्रस्य नाम । यथा—शतपर्वापतिः ।' इति । भृगुतः परतो यदा तनयोऽण्प्रत्ययश्च तदा शुक्रस्य नाम । यथा--भृगुतनयः, भार्गवः ।' इति । बलेरुत्तरे यदा पुरोहितशब्दस्तदा तद्वत् । यथा—बलिपुरोहितः ।' इति । एवं दानवादुत्तरे चेद्गुरुशब्दस्तदा सितस्य नाम ।

यथा—दानवगुरुः ।' इति ।

अथाधुना शनेर्यौगिकनामान्याह —

······ऽथ शनेः कृशादङ्गः । मनीलाद्वस्त्रं, घटतः स्वामी, छायापतङ्गतोऽणाद्याः । रेवत्या भू,-र्मन्दा, न्मृदोश्च ग,-गति,-गमन,-गामिनोः इति ।

अस्य व्याख्या—अथेति । नीलादिति च । अथ-शब्दोऽनन्तरवाची । कृशादुत्तरे चेदङ्गं तदा शनेर्नाम स्यात् । यथा—कृशाङ्गः ।' इति । नीलादुत्तरे चेद्वस्त्रं तदा तद्वत् । यथा—नीलवस्त्रः ।' इति । घटत उत्तरे यदि स्वामिशब्दस्तदा तद्वत् । यथा—घटस्वामी ।' इति । छायायाः, पतङ्गाच्च परतोऽणाद्याः प्रत्ययाश्चेत्तदा तद्वत् । यथा—छायेयः, पातङ्गिः ।' इति । रेवत्या उत्तरे यदा भूशब्दस्तदा तद्वत् । यथा—रेवतीभूः । मन्दात्, मृदोश्चोत्तरे यदा ग-गति-गमन-गामिशब्दाः स्युस्तदा ते शनेर्नामानि भवन्ति । यथा—मन्दगः, मन्दगतिः, मन्दगमनः, मन्दगामी । एवं मृदुगः, मृदुगतिः, मृदुगमनः, मृदुगामी शनेर्नामानि स्युः ।

अथ साम्प्रतं राहोर्यौगिकनामान्याह—

···ऽथ चन्द्रात्तुद-मर्द-रयो, भरण्या भवो, भुजङ्गमात्स्वामी । शिरसो ग्रह,-श्च देवा,-दरिः, सिंहीतोऽण्, त्रिदिवतो भानुः ॥२५॥ राहोर्नामा,-इति ।

अस्य व्याख्या—अथेति । चन्द्रादिति । राहोरिति च । अथानन्तर्य्ये । चन्द्रादुत्तरे तुदः, मर्दी, अरिशब्दश्चेत्तदा राहोर्नामानि स्युः । यथा—चन्द्रन्तुदः, चन्द्रमर्दी, चन्द्रारिः ।इति। भुजङ्गमादुत्तरे यदि स्वामिशब्दस्तदा तद्वत् । यथा भुजङ्गमस्वामी । इति । शिरस उत्तरे यदा ग्रहशब्दस्तदा तद्वत् । यथा—शिरोग्रहः । इति । देवात्परतोऽरिश्चेत्तदा तद्वत् । यथा—देवारिः ।इति। सिंहीतः परतो यदाण् प्रत्ययस्तदा तद्वत् । यथा—सैंहेयः, सैंहिकेयः ।इति। त्रिदिवतः परतो भानु,—स्तदा राहोर्नाम स्यात् । यथा—त्रिदिवभानुः ।इति।

अथेदानीं केतोर्यौगिकनामान्याह—

······ऽथो कच,ऊर्ध्वा,-त्पुच्छ,-मगोः, कबन्धा त्खगः । आश्लेषायाश्च भवः, शिखातो मतुब्,-केतोर्नाम ॥२६॥

अस्य व्याख्या--अथो इति । अथोशब्दोऽनन्तरवाची । ऊर्ध्वात्परतः कचशब्दश्चेत्तदा केतोर्नाम स्यात् । यथा--ऊर्ध्वकचः ।इति। अगोरुत्तरे यदा पुच्छशब्दस्तदा तद्वत् । यथा—अगुपुच्छः ।इति। कबन्धादुत्तरे यदि खगशब्दस्तदा तद्वत् । यथा—कबन्धखगः ।इति। आश्लेषायाः परतो यदा भवशब्दस्तदा तद्वत् । यथा—आश्लेषाभवः ।इति। शिखात उत्तरे यदि मतुप्प्रत्ययस्तदा तद्वत् । यथा—शिखावान् । इत्येतानि केतोर्नामानि स्युः ।

अथाधुना गुलिकस्य यौगिकनामनी आह—

'अत्युपसर्गात्पापी, प्राणाद्धरो, गुलिकस्य च नाम ।

अस्य व्याख्या—अतीति । अतितः परतः पापिशब्दश्चेत्तदा गुलिकस्य नाम स्यात् । यथा—अतिपापी ।इति। प्राणादुत्तरे यदि हरशब्दस्तदा तद्वत् । यथा—प्राणहरः ।इति।

अथ साम्प्रतं मान्दिप्राणयोर्नामान्याह—

'मन्दात्परे सुतेञौ, मान्देः, प्राणात्पदं वासोर्नाम ।

अस्य व्याख्या—मन्दादिति । मन्दात्परे सुतेञौ सुतशब्द इञ्प्रत्ययश्च तदा मान्देर्नामनी

स्याताम् । यथा—मन्दसुतः, मान्दिः । इति । एवं प्राणादुत्तरे पदं चेत्तदा असोः प्राणस्य नाम स्यात् । यथा—प्राणपदः । इति।

अथेदानीं ग्रहस्य यौगिकनामान्याह—

'खात्परतो गामि,-चरा,-टन,-गमन,-गति,-स,-द्वास,-निवासाश्च । गौ,-को,-भ्रमणा,-यना,-ट-पान्थ,-तलाधिवासा, ग्रहस्य नाम ॥२८॥

अस्य व्याख्या—खादिति । खात्परतो गामि–चर–अटन–गमन–गति–सद्–वास–निवास-ग–ओकस्-भ्रमण–अयन–अट–पान्थ–तलाधिवासशब्दा यदि तदा ग्रहस्य नाम । यथा—खगामी, खचरः, खेटनः, खगमनः, खगतिः, खसद्, खवासः, खनिवासः, खगः, खौकाः खभ्रमणः, खेयनः खेटः, खपान्थः, खतलाधिवासश्चेति ग्रहस्य नामानि स्युः ।

अथेदानीमिह प्रसङ्गाद्देवानामपि यौगिकनामान्याह-

'दैत्य-दानव-रक्षोभ्योऽरि,र्योज्यः परतो,ऽमृतात् । आहारो, मन्दिरा-न्मेरोः स्वर्गाच्चालय, इत्यपि ॥ अप्सरोभ्यः पति, र्योज्यः कश्यपा–ददितेः सुतः । वेश्म,-पद्मा,-चारि,-वासाः, खान्नामाहुर्दिवौकसाम् ॥

अनयोर्व्याख्या—दैत्येति । अप्सरोभ्य इति च । दैत्याः दितेः पुत्राः, दानवा दनोः पुत्राः, रक्षांसि च निकषापुत्राः, एषां नामतः, परतः परे, अरिः शत्रुवाचकशब्दः, योज्यो योजनीयः, तदा दिवौकसां देवानां, नाम संज्ञा, प्राहुर्बुवन्ति : एवं अमृतात् सुधायाः परत आहारोऽभ्यवहारो योज्यः । मन्दिरात् प्रासादात्, मेरोर्हिमाद्रेः, स्वर्गात् त्रिदशालयाच्च आलयो योज्यः । अप्सरोभ्य उर्वशीप्रभृतितः पतिर्भर्ता योज्यः । कश्यपाददितेश्च परे सुतो योज्यः । खात् आकाशनामतः परे वेश्म–पद्म–चारि–वासा एते शब्दा योज्यास्तदा देवानां नामानि भवन्ति ।

उदाहरणानि यथा—दैत्यारिः, दानवारिः, रक्षोऽरिः । मन्दिरालयः, मेर्वालयः स्वर्गालयः । अप्सरसां पतिः । कश्यपसुतः, अदितिसुतः । खवेश्मा, खपद्मः, खचारी, खवासः देवः' । इति।

अथाधुना प्रकारान्तरेण यौगिकनामान्याह—

'आहारो, रिपवो, ऽचलश्च तरवो, ज्येष्ठो,-ऽङ्गना, वाहनं, सेनानीः, सखिगायनाश्च जनको, ऽम्बा, योनयो, वर्द्धकिः । वैद्यौ, दारु, सुमं, प्रिया, च नगरी, यज्ञो,-त्तमौ, तोषको, वल्लो, राज,-पती अरातिसचिवो, मंत्री, गुरु श्चा-लयाः ॥३१॥ धनु,-र्लोका,–ऽऽश्रया,-ऽराम,-सभा,–श्रेष्ठ,-र्षयो, लता । निम्नगा, दीर्घिका, नालः, सर्षपो मृत्तिका, प्रियः । सुधा, दैतेय,-दनुज,-नैकषेया, हिमाचलः । पारिजातादयो, ब्रह्मा, तथा तिलोत्तमादिकाः । विमान,-स्तारका,गति,-गन्धर्वाः, कश्यपो -ऽदितिः । विद्याधरादय,-स्त्वष्टा, नासत्यौ, पोतदारु च ॥३४॥ लवङ्गं, स्वर्णरम्भा, च तथा चाप्यमरावती । होमो,ऽर्कः, कौस्तुभमणि,-स्तुनसो, च शतक्रतु । शुक्रो, जीवौ, तथा नाक,—रत्नसानु,-प्रसादनाः । आयुषं, च तथा स्वर्गः शक्र,-श्चैत्ररथादिकाः सुधर्मा,ऽपि वयःस्था, च विधातृभू,-कचादिकाः । महाज्योतिष्मती, जह्नुतनया,ऽथो नभः सरित् नलोत्तम-स्तथा देवसर्षप, — स्तुवरी,-त्यपि । अगस्त्यपादप,श्चैते,–शब्दा योज्याः सुरात्परे ।३८। तत्तन्नामे-तराणी–ति, पदयोः परिवर्तनात् ।

एषां व्याख्या—आहार इति। धनुरिति। सुधेति। विमान इति। लवङ्गमिति। शुक्र इति। सुधर्मेति। नलोत्तम इति च। एषां व्याख्या तु सुगमा। एत इति। एतेऽमीशब्दा ध्वनयः, सुरात् सुरशब्दात्, परे परत उत्तरे वा योज्या योजनीयाः। तदा तत्तन्नाम आहारादीनां प्रियान्तानां नाम संज्ञां आहुरिति शेषः। इत्येवं, पदयोः पूर्वोत्तरपदयोः, परिवर्त्तनात् परावृत्तेस्तेषामितराण्यन्यानि नामान्यूह्यानि,।' इति विवृतिः।

उदाहरणानि तु यथा—सुराहारः सुधा। सुररिपवो दैतेय—दनुज—नैकषेयाः। सुराचलो हिमाचलः। सुरतरवः पारिजातादयः। सुरज्येष्ठो ब्रह्मा। सुराङ्गनास्तिलोत्तमादिकाः। सुरवाहनं विमानः। सुरसेनानीस्तारकारातिः (स्कन्दः)। सुरसखाः सुरगायनाश्च गन्धर्वास्तुम्बुरुप्रभृतयः। सुरजनकः कश्यपः। सुराम्बा अदितिः। सुरयोनयो विद्याधरादयः। सुरवर्द्धकिः त्वष्टा (विश्वकर्मा)। सुरवैद्यौ नासत्यौ (अश्विनीकुमारौ)। सुरदारु पीतदारु ('दीवार' इति प्रसिद्धोवृक्षः)। सुरसुमं लवङ्गम्। सुरप्रिया स्वर्णरम्भा जातिर्वा। सुरनगरी अमरावती। सुरयज्ञो होमः। सुरोत्तमोऽर्कः (सूर्यः)। सुरतोषकः कौस्तुभमणिः। सुरवल्ली तुलसी। सुरराजः सुरपतिश्च शतक्रतू (इन्द्रौ)। सुरारातिसचिवः शुक्रः। सुरमंत्री सुरगुरुश्च जीवौ (बृहस्पतिः)। सुरालयाः स्वर्ग—सुमेरु—प्रासादाः। सुरायुधं धनुः (शक्रधनुः)। सुरलोकः स्वर्गः। सुराश्रय इन्द्रः। सुरारामाः चैत्ररथादिकाः। सुरसभा सुधर्मा। सुरश्रेष्ठा वयःस्था (ब्राह्मी)। सुरर्षयो विधातृभू-(नारदः) कचादिकाः। सुरलता महाज्योतिष्मती। सुरनिम्नगा जह्नुतनया (भागीरथी)। सुरदीर्घिका नभः सरित् (मन्दाकिनी आकाशगङ्गा)। सुरनालो नलोत्तमः। सुरसर्षपो देवसर्षपः। सुरमृत्तिका तुवरी (काक्षी)। सुरप्रियोऽगस्त्यपादपः।' इति।

अथ सम्प्रति कार्यकारणभावसम्बन्धं व्याचष्टे—

'कार्य्यकारणयोर्भावसम्बन्धश्चेह कथ्यते ।३९।
कार्याद् विधातृ-कृत्-कर्त्तृ-कर-सू-स्रष्टृ-सृड्-निभाः। कारणाद् जन्म-ज-रुह-सूति-भू-योन्यणादिकाः।४०। इति।

अस्य व्याख्या—कार्य्येति। कार्यादिति। कारणादिति च। यदा कार्याद् जन्यात्परे विधात्रादयः शब्दास्तद्वतां कारणानां जनकानां नाम आहुः। यथा—विश्वविधाता, विश्वकृत्, विश्वकर्ता, विश्वकरः, विश्वसूः विश्वस्रष्टा, विश्वसृट् 'ब्रह्मा'। तस्य हि विश्वं कार्यमिति रूढिः।। निभाः सदृशाः। तेन 'विश्वजनकः, विश्वकारकः' इत्याद्यपि। कविरूढ्या इत्येव। नहि यथा—चित्रकृदुच्यते तथा चित्रसूः इति। एवं कारणाद् जनकात्परे जन्मादयः शब्दास्तद्वतां कारणवतां कार्याणां नाम आहुः। यथा—आत्मजन्मा, आत्मजः, आत्मरुहः, आत्मसूतिः,- आत्मभूः, आत्मयोनिः 'ब्रह्मा'। तस्य ह्यात्मा कारणमिति रूढिः। वक्ष्यमाणस्यादिशब्दस्याभिसम्बन्धात् सम्भवादयोऽपि गृह्यन्ते। अणादयस्तु—भानोरपत्यं भानवः शनिः। इन्दोरपत्यं ऐन्दवः बुधः।

भूमेरपत्यं भौमः । सोमस्यापत्यं सौम्यः, चन्द्रमसोऽपत्यं चान्द्रमसायनश्च बुधः । अङ्गिरसोऽपत्यं आङ्गिरसः बृहस्पतिः । भृगोरपत्यं भार्गवः शुक्रः । सिंहिकाया अपत्यं सैंहिकेयः राहुः । इहापि हि भानवादीनां भान्वादयो हि जनका इति रूढिः । 'कविरूढ्या' इत्येव । नहि—आत्मयोनिवत् 'आत्मजनकः, आत्मकारकः' इति भवति ।

अथेदानीं धार्य-धारकसम्बन्धमाहुः—

धार्य्याद् भूषण-मौल्य-ङ्क-पाण्य-स्त्र-ध्वज-भृन्निभाः । भर्तृ-शेखर-मत्वर्थ-शालि-मालि-धरा अपि ।४१। इति ।

अस्य व्याख्या—धार्यादिति । भर्त्रितिच । धार्याद् धार्यवाचकाद् भूषणादयो धरान्ता धारकस्य नाम आहु. । यथा—शशिभूषणः, चन्द्रमौली, वृषाङ्कः, पिनाकपाणिः, शूलास्त्रः, वृषध्वजः, शूलभृत्, निभग्रहणात् तत्तुल्या वृषकेतन—शूलायुध—वृषलक्ष्म—चन्द्रशिरस्—चन्द्राभरणादयो गृह्यन्ते । तथा—पिनाकशाली, शशिशेखरः, शूली, पिनाकमाली पिनाकं मलते धारयतीति कृत्वा पिनाकभर्त्ता, गङ्गाधरः । 'कविरूढया' इत्येव ।

अथ सम्प्रति भक्ष्यभक्षकभावसम्बन्धमाहुः—

"भक्ष्यात् पायि-व्रता-न्धो-लिट्-पा-ऽऽशा-ऽशन-भुगादिकाः । इति ।

अस्य व्याख्या—भक्ष्यादिति । भक्ष्यं भोज्य तद्वाचिनः शब्दात्परे पाय्यादयः शब्दास्तद्वतां भक्ष्यवतां भक्षकाणां नाम आहुः । यथा—सुधापायिनः, सुधाव्रताः, सुधान्धसः, सुधालिहः, सुधापाः, सुधाशाः, सुधाशनाः, सुधाभुजः 'सुराः' । तेषां हि सुधाभक्ष्या, इति रूढिः ।

अथाधुना धववधूभावसम्बन्धमाहुः—

"धवात्प्रणयिनी—कान्ता—वल्लभा—गृहिणीसमाः ।४२। वध्वा वरे-श-रमणो-पयन्तृ-वल्लभादयः ।

अस्य व्याख्या—धवादिति । धवः पतिस्तद्वाचकशब्दात् प्रणयिनीसदृशाः शब्दास्तद्वतीनां पतिमतीनां भार्याणां नाम आहुः । यथा—सूर्यप्रणयिनी, सूर्यकान्ता, सूर्यवल्लभा, सूर्यगृहिणी, 'संज्ञा' । एवं चन्द्रप्रणयिनी, चन्द्रकान्ता, चन्द्रवल्लभा, चन्द्रगृहिणी, 'रोहिणी, । तयोः हि सूर्यः चन्द्रश्च पती—इति रूढिः । समग्रहणात्प्रियतमा—वधू—रमणीप्रभृतयो गृह्यन्ते । 'कविरूढया' इत्येव । नहि भवति यथा—सूर्य – प्रणयिनी तथा सूर्यपरिग्रहः । इति । वध्वा इति । वधूवाचिनः शब्दात्परे वरादयः शब्दास्तद्वतां वधूवतामुपयन्तॄणां नाम आहुः । यथा—सञ्ज्ञावरः, सञ्ज्ञेशः, सञ्ज्ञारमणः, सञ्ज्ञोपयन्ता, सञ्ज्ञावल्लभाः, 'सूर्यः' तस्य हि सञ्ज्ञावधूः, इति रूढिः । आदिशब्दात् तत्सदृशार्थाः पत्यादयो गृह्यन्ते । 'कविरूढया' इत्येव । नहि भवति यथा—सञ्ज्ञावरः सूर्यः, तथा विभाकरः, इति ।

अथेदानीं मित्रसम्बन्धमाहुः—

'मित्रान्मित्रनिभाः' इति ।

अस्य व्याख्या—मित्रादिति । मित्रं सखा तद्वाचकाच्छब्दादुत्तरे सखिसमानार्थास्तद्वतां सख्यवतां नाम आहुः । यथा—रामस्य सखा रामसखः 'सुग्रीवः' । शिवस्य सखा शिवसखः 'कुबेरः' चैत्रस्य मधोः वसन्तस्य वा सखा चैत्रसखः, मधुसखः, वसन्तसखः, 'कामः' एवं दशरथस्य सखा

दशरथसखः 'जटायुः' । वायोः सखा वायुसखः अग्निः । "राजाहःसखिभ्यष्टच्" अथवा वायुः सखा अस्येति वायुसखा । "टजभावादनङ्सावित्यनङ्" । एव मतिः सखा अस्येति मतिसखा बृहस्पतिः । निभग्रहणात् सुहृदादयो गृह्यन्ते । 'कविरूढया' इत्येव । नहि भवति यथा—रामसखः सुग्रीवः, तथा—सुग्रीवसखः रामः इति । एवं शिवसखः कुबेरः, तथा—कुबेरसखः शिवः इति ।

अथ सम्प्रति वाह्यवाहकभावसम्बन्धमाहुः—

"……वाह्याद् वाहनासनगामिनः ।४३।' इति ।

अस्य व्याख्या—वाह्यादिति । वाह्याद् वाह्यवाचकाच्छब्दादुत्तरे वाहनादयः शब्दास्तद्वतां वाह्यवतां वाहयितॄणां नाम आहुः । यथा—हंसवाहनः, हंसासनः, हंसगामी, 'ब्रह्मा' । वृषभवाहनः, वृषभासनः, वृषभगामी 'शिवः' । एव गरुडवाहनः, गरुडासनः, गरुडगामी, 'विष्णुः' । तेषां हि हंसादयो वाहनानि इति रूढिः । इह हंसयानः, वृषभयानः, गरुडयान इत्यादयो ऽपि 'कविरूढया' इत्येव । नहि भवति यथा—'नरवाहनः' 'कुबेरः' तथा—नरगामी, नरासनः, नरयानः । इति ।

अथाधुना ज्ञातेयसम्बन्धमाहुः—

'ज्ञातेर्भगिन्य-वरज-सुता-ऽऽत्मजा-ऽग्रजादयः ।इति।

अस्य व्याख्या—ज्ञातेरिति । ज्ञातिः स्वजनः तद्वाचकाच्छब्दादुत्तरे भगिन्यादयस्तद्वतां ज्ञातेयवतां ज्ञातीनां नाम आहुः । भगिन्यादीनां च ज्ञातिविशेषवाचित्वाज्ज्ञातिविशेषादेव प्रयोगो यथा—कालभगिनी कालिन्दी । उतथ्यावरजः बृहस्पतिः । जह्नुसुता जाह्नवी । सूर्यात्मजः शनिः । चन्द्रात्मजः बुधः । कृष्णाग्रजो बलदेवः । आदिशब्दात् सोदरादयो गृह्यन्ते । यथा—कालिन्दीसोदरो यमः । 'कविरूढया' इत्येव । नहि भवति यथा—'कालिन्दी कालभगिनी' तथा—'शनिभगिन्यपि ।"

अथेदानीमाश्रयाश्रयिसम्बन्धमाहुः—

"आश्रया-द्वासि-सदनपर्यायाः सच्छयादयः ।४४।

अस्य व्याख्या—आश्रयादिति । आश्रयो निवासः तद्वाचकाच्छब्दादुत्तरे वासि—सदनपर्यायाः सच्शयादयश्च तद्वतां आश्रयवतां आश्रितानां नाम आहुः । यथा—आकाशवासिनः, आकाशसदनाः, आकाशसद आकाशशयाः एवं आकाशाश्रयाः दिवौकसः 'ग्रहाः' । दिवशब्दो वृत्तावकारान्तोप्यस्तीति । आकाशो व्योम, सच तेषामाश्रयः इति रूढिः । 'कविरूढया' इत्येव । नहि भवति यथा—आकाशसदना ग्रहाः, तथा भूमिसदना मानवाः ।, इति ।

अथ साम्प्रतं वध्यवधकभावसम्बन्धमाहुः—

"वध्या-च्छासन-भिद् द्वेषि-ध्रुग्-जिद्-ध्वंस्य-रि-सूदनाः । दार्य्य-ऽन्तकारि-मथन-दर्पच्छिद्-दमना-न्तकाः ।। जयि-मर्दन-हन्- घाति-केतु हन्तृ-निषूदनाः ।४५।। इति ।

अस्य व्याख्या—वध्यादिति । दारीति च । वध्योघात्यः तद्वाचिनः शब्दात्परतः शासनादयो निषूदनान्तास्तद्वतां वधकानां नाम आहुः । यथा—'पुरशासनः, पुरभिद्, पुरद्वेषी, पुरध्रुक्, पुरजित्, पुरध्वंसी, पुरारिः, पुरसूदनः, पुरदारी, पुरान्तकारी, पुरमथनः, पुरदर्पच्छिद्, पुरदमनः, पुरान्तकः, पुरजयी, पुरमर्दनः, पुरहा, पुरघाती, पुर-

केतुः, पुरहन्ता, पुरनिषूदनः 'शिवः' । अन्धकरिपुः अन्धकसूदनः, असुरारिः, कामान्तकः, कामारिः, क्रतुध्वंसी, गजदैत्यभिद्, गजारिः, तमोहा, त्रिपुरान्तकः, त्रिपुरारिः, दक्षाध्वरातिः, पुरद्विट्, भगनेत्रान्तकः, मखरिपुः, लुलायवाहारिः, विषान्तकः, सम्बरारिः, स्मरहरः, इत्यपि । एवं कालदमनी, चण्डहंत्री, निशुम्भमथनी, महिषमथनी, मुण्डघातिनी, रक्तबीजमर्दिनी, शुंभमथनी 'पार्वती' । इति ।

"कामजित्, क्रौञ्चदारणः, क्रौञ्चवैरी, क्रौञ्चारातिः, तारकजित्, तारकवैरी, तारकारिः, महिषार्दनः, 'स्कन्दः' । इति ।

"अरिष्टसूदनः अरिष्टहा, कंसजित्, कंसारातिः, कालनेमिहरः, कालनेम्यरिः, कालियदमनः, कालियशासनः, कालियारिः, केशिसूदनः, केशिहा, कैटभजित्, कैटभारिः, चाणूरसूदनः, जरासन्धारिः तमोहा, दानवशत्रुः दैत्यशत्रुः, दैत्यारिः, द्विविदारिः धेनुकध्वंसी, धेनुकसूदनः, नरकान्तकः, नरकारातिः, नरकारिः, पूतनादूषणः बलिध्वंसी, बलिबन्धनः, बलिवैरी, बाणजित्, मधुमथनः, मधुरिपुः, मध्वरिः, मुरमर्दनः, मुररिपुः, मुरारिः, मैन्दमदनः, यमलार्जुनभञ्जनः, राहुभेदी, राहुमूर्धभिद्, राहुमूर्धहरः, राहुवैरी, वृषशत्रुः, शकटारिः, शिशुपालनिषूदनः, साल्वारिः, सुरारिहा, हयग्रीवरिपुः, हिरण्यकशिपुविदारणः, 'विष्णुः' । इति ।

कालिन्दीकर्षणः, कालिन्दीभेदनः, द्विविदहन्ता, प्रलम्बघ्नः, प्रलम्बभिद्, मुष्टिकघ्नः, यमुनाभिद्, यमुनाकर्षणः, रुक्मिदर्पच्छिद्, रुक्मिदारणः, रुक्मिदारी, रुक्मिभिद् 'बलदेवः' । इति ।

"शमान्तकः, शिखिमृत्युः, मनोदाही, मन्मथः, 'कामदेवः' । इति ।

"शम्बरसूदनः, शम्बरारिः, शूर्पकारातिः, शूर्पकारिः, । 'प्रद्युम्नः' । इति ।

"बाणारिः 'अनिरुद्धः' इति ।

"अद्रिद्विट्, अद्रिभिद्, गोत्रभिद्, जम्भभेदी, जम्भरिपुः, जम्भारिः, नमुचिनिषूदनः, नमुचिसूदनः, पर्वतारिः, पाकनिषूदनः, पाकशासनः, पुलमनिषूदनः, पुलोमशत्रुः, पुलोमारिः, बलनिषूदनः, बलरिपुः, बलहा, बलारातिः, वृत्रनिषूदनः, वृत्रहा, वृत्रारिः, शंबरारिः 'इन्द्रः' । इति ।

अथात्र विशेषमाहुः—

"दृश्यते विवक्षायां वृषवाहनोऽस्य च वाह्यत्वे । स्यात्स्वत्वे तु वृषपतिर्वृषलाञ्छनश्च धार्यत्वेऽपि

अस्य व्याख्या—दृश्यत इति । विवक्षानिबन्धनो हि सम्बन्धः, तत एकस्मादपि वृषादेः सम्बन्धिपदात् परे सम्बन्धान्तरनिबन्धना बाहनादयः शब्दा यथोचितं प्रयुज्यन्ते ।

वाह्यवाहकभावसम्बन्धे विवक्षायां वृषस्य वाह्यत्वे 'वृषवाहनः' 'शिवः' । इति भवति । एवं स्वत्वे तु निजेशसम्बन्धविवक्षायां 'वृषपतिः' 'शिवः' इति भवति । तथा धार्यत्वे धार्यधारकभावसम्बन्धविवक्षायां च 'वृषलाञ्छनः' 'शिवः' । इत्यपि ।

"धार्यत्वेंऽशो, स्तथांशुमाल्यंशुपतिरंशुमानपि स्वत्वे । बध्यत्वेऽहेरह्यरि–रहिभुङ् मयूरो भोज्यत्वे ।४७।

अस्य व्याख्या—धार्यत्व इति । तथांऽशोर्धार्यत्वे

'अंशुमाली' 'सूर्यः' इति भवति। सत्त्वे स्वस्वामिभावसम्बन्धविवक्षायां 'अंशुपतिः, अंशुमान्', 'सूर्यः'। इत्यपि। तथा वध्यत्वे वध्यवधकभावसम्बन्धविवक्षायामहेः सर्पस्य अरिः शत्रुर्मयूरः। एवं भक्ष्यत्वे भक्ष्यभक्षकभावसम्बन्धविवक्षायामहिभुक् 'मयूरः'। इत्यपि भवति।

अथ सम्प्रतीह सम्बन्धनिबन्धानां व्युत्पत्तिमुक्त्वा व्युत्पत्त्यन्तरमाहुः—

'व्यक्तैरङ्कं र्व्यक्तेर्जातिशब्दो वाचको विज्ञेयः। वाताप्यरातिपूता—ऽऽशा याम्याशोच्यते धीरैः। ४८। पूता सप्तर्षिभिरिति कौबेरी स्याद्' इति।

अस्य व्याख्या—व्यक्तैरिति। पूतेति च। अङ्कैर्विशेषणैर्व्यक्तैः स्पष्टैर्जात्यभिधायकोऽपिशब्दो व्यक्तेर्वाचको विज्ञेयः। व्यक्तेर्नामतां प्राप्नोतीत्यर्थः।

अत्रोदाहरणं प्रदर्शयति—वातापिः असुरविशेषस्तस्यारातिः शत्रुः अगस्तिः ऋषिविशेषस्तेन पूता स्वासनया पवित्रिता इति व्यक्तमङ्कं तेनाङ्कित 'आशा' इति जातिशब्दो याम्याशाया व्यक्तेरभिधायी धीरैर्विद्वद्भिरुच्यते कथ्यते।

इति सप्तर्षिभिः कश्यपादिभिः पूता पवित्रिता आशा कौबेरी उत्तरा स्यात्।' इति।

अथेदानीं व्युत्पत्त्यन्तरमाहुः—

'······अयुग्विषमशब्दौ। त्रि-पञ्च-सप्तादीनां-वाचकौ संयोजयेत् क्रमादत्र।४९। त्रिलोचन-पञ्चसायक-सप्तपर्णाबिष्व,—। इति।

अस्य व्याख्या—अयुगिति। त्रि-पञ्च-सप्तादिस्थाने अयुग्—विषमशब्दौ त्रिलोचनादिपदेषु योजितव्यौ। यथा—त्रिलोचनः, अयुग्लोचनः, विषमलोचनश्च 'शिवः'। पञ्चसायकः, अयुक्सायकः, विषमसायकश्च 'कामदेवः'। सप्तपर्णः, अयुक्पर्णः, विषमपर्णश्च 'वृक्षविशेषः'। 'सांतवण' इति प्रसिद्धः। आदिशब्दात् नवशक्तिः, अयुक्शक्तिः, विषमशक्तिश्च 'महादेवः'। एवं त्र्यम्बकपञ्चेषु—सप्तच्छदादिष्वपि।

अथ साम्प्रतं व्युत्पत्त्यन्तरमाहुः—

'······ऽथ विरोध्यर्थम्। गुणशब्दोऽत्र नञादिरितरोत्तरो निगदति यथा कृष्णः।५०। सितेतरः स्यादसितः' इति।

अस्य व्याख्या—अथेति। अथशब्दोऽनन्तरवाची। गुणशब्दो गुणवाचिशब्दो नञादिरितरोत्तरो नञ्पूर्वइतर शब्दोत्तरश्च विरोध्यर्थं विरोधिनमर्थं निगदत्यभिधत्त इत्यर्थः। यथा—असितः सितेतरः, कृष्णः श्यामः। एवं अकृशः कृशेतरश्च स्थूल इत्यादिः।

अथ सम्प्रति व्युत्पत्त्यन्तरमाहुः—

'······पानीयनिध्यादिषु पदे पूर्वे। तथोत्तरे तु वाडवोषर्बुधादिषु, भूभृदाद्येषु।५१। द्वयेऽपि हि पर्यायपरिवर्त्तनम्' इति।

अस्यव्याख्या—पानीयेति। पानीयनिध्यादिषु शब्देषु पूर्वस्मिन्नेवपदे पर्यायस्य परावृत्तिर्भवति। यथा—पानीयनिधिः, जलनिधिः, तोयनिधिः, वारिनिधिः, वार्द्धिः। आदिशब्दग्रहणात् अम्बुदः, वारिदः, पयोदः, सलिलदः, कन्दः, इत्यादि। वाडवोषर्बुधादिषु वडवाग्निप्रभृतिषु शब्देषु उत्तरस्मिन्नेव पदे पर्यायपरावृत्तिः

स्यात् । यथा—वडवकृशानुः, वडवपावकः, वडवधनञ्जयः । आदि शब्दात् अम्बुजम्, पङ्कजम्, पङ्केरुहम्, सरोजम्, सरोरुहम्, सरोजन्म, इत्यादि । भूभृदाद्येषु शब्देषु द्वयेऽपि पूर्वत्र उत्तरत्र च पदे पर्यायस्य परावृत्तिः (परिवर्त्तनं) भवति । यथा—भूभृत्, क्षितिभृत्, धराधरः, धरणीधरः । आद्यशब्दात् गीर्वाणनाथः, वृन्दारकराजः, लेखर्षभः, इत्यादयः ।

अथ सम्प्रति परावृत्तिसह-यौगिकशब्दानाहुः—

"……**एवं परावृत्तिसहाश्च । योगाः स्युरिति यौगिकाः ।' इति ।**

अस्य व्याख्या—एवमिति । एवमिति पूर्वत्र उत्तरत्र उभयत्र च पदे परावृत्तिं पर्यायपरिवर्त्तनं सहन्ते क्षमन्ते परावृत्तिसहाः पानीयनिध्यादयः शब्दाः । योगात् अन्वयाद् भवेयुः इति यौगिकाः । इत्यादिषु यौगिकेषु शब्देषु पूर्व-मध्यो–त्तर–पदानां योजना क्रमेण कर्त्तव्या यथा—(३) कमल+कानन + नायकः, = कमलकानननायकः 'सूर्यः ।' कुमुदिनी+ विपिन + विकासी=कुमुदिनीविपिनविकासी 'चन्द्रः' । (४) चण्डी+ईश + चूडा + मणिः = चण्डीशचूडामणिः 'चन्द्रः' । अत्रि+नयन+समुत्थ+ज्योतिः=अत्रिनयनसमुत्थज्योतिः 'चन्द्रः' । कामिनी+वदन+सौरभ + चौरः = कामिनीवदनसौरभचौरः 'चन्द्रः' । निर्जर+नायक+पूजित+पादः=निर्जरनायकपूजितपादः 'बृहस्पतिः' । (५) अदिति+दारक+देव +वन्दित + चरणः=अदितिदारकदेव वन्दितचरणः 'बृहस्पतिः' ।इति।

अथेदानीं मिश्रशब्दानाहुः—

"……**मिश्रास्त्विह परावृत्त्यसहाः ।५२। दशरथोऽन्तकश्चापि गीर्वाणसन्निभाः' इति ।**

अस्य व्याख्या–मिश्रा इति। इह शब्दभेदे दशरथादयः शब्दाः पूर्वत्र उत्तरत्र च पदे पर्यायस्य परावृत्तिं परिवर्त्तनमसहमाना अक्षममाना मिश्रा योगयुक्ता रूढिमन्तश्च ज्ञातव्याः । सन्निभ आद्यर्थः ।

अथाधुना पारिभाषिकशब्दानाहुः—

'… …तथा ।

क्रियश्च तावुरि-जित्मः कुलीरो लेय इत्यपि ।५३।
पाथोन-जूक-कौर्प्याद्या दुश्चिक्यं हिबुकोऽप्यथ ।
डिम्ब-डित्थ-नदीपूर्वाः संस्मृताः पारिभाषिकाः ।

अस्य सार्द्धपद्यस्य व्याख्या—तथेति । पाथोनेति च । तथा तद्वत्, क्रियः, तावुरिः, जित्मः, कुलीरः, लेयः, पाथोनः, जूकः, कौर्प्य इत्याद्या राशौ । दुश्चिक्यं हिबुक इत्याद्या भावे । तथा डिम्ब-डित्थ-नदीपूर्वा अन्यत्र पारिभाषिका आधुनिकसङ्केतेनार्थ बोधकपदाः संस्मृता ज्ञेयाः, बुधैरिति शेषः । क्वचित्तु तात्पर्यग्राहकवशात्केवलयोगेन केवलरूढ्याचार्थद्वयबोधको यौगिकरूढः शब्दोऽपि दृश्यते । यथा—अश्वगन्धादिः ।इति।

अथेदानीं ग्रन्थमिमं पद्यद्वयेनोपसंहारयति—

श्रीवैक्रमीये नखखाश्वि २०२० तुल्ये
वर्षे,तपःशुक्लले, दशम्याम् ।

मघाज-वारे, जननादतीतेऽङ्गागोन्मिताब्दे, ७६ गढदेशजेन, ।५५।

श्रीकीर्तिदेव्यास्तनुसम्भवेन, श्रीकृष्णपादाम्बुज-

षट्पदेन । मुकुन्दनाम्ना गणकेन, कोषो-ऽसौ, निर्मित,- श्चक्रधरस्य, तुष्ट्यै, ।५६।

अनयोर्व्याख्या—श्रीति । श्रीति च । नखखाश्वि-तुल्ये विंशत्युत्तरसहस्रद्वय २०२० तुल्ये प्रमिते श्रीवैक्रमीये श्रीविक्रमनृपतिराज्यारोहणसमयतो वर्षे सँव्वत्सरे, तत्र: शुक्लदले माघशुक्लपक्षे, दशम्यां दशमीतिथौ, मघाजवारे शुक्रवासरे, जननात् जन्मसमयतोऽतीते गते, अङ्गाऽगाऽन्मिताब्दे षट्सप्तति ७६ तुल्ये वर्षे (वयसि) गढदेशजेन गढवालनाम्नि देशे समुद्भवेन, श्रीकीर्तिदेव्या-स्तनुसम्भवेन श्रीकीर्तिदेवीपुत्रेण, श्रीकृष्णपादाम्बु-जषट्पदेन, श्रीकृष्णचरणाम्बुजभ्रमरेण, मुकुन्द-गणकेन मुकुन्ददैवज्ञेन, असौ 'ज्यौतिषशब्दकोष.', देवप्रयागनिवासिलाक्ष्मीधरिश्चक्रधरेस्यात्मीयान्ते-वासिजनस्य तुष्टयै संतोषाय (हिताय वा) निर्मितो विरचित: । शुभं भूयात् । इति श्रीगढ-देशान्तर्गत देवप्रयाग' — समीपवर्तिमुकुन्दाश्रम-वासिना श्री कीर्तिदेवीश्री पण्डितरघुवरदत्ततनुजनुषा श्रीमुकुन्ददैवज्ञेन विरचिते ज्यौतिषशब्दकोषे एकोनविंशतितम. शब्दव्युत्पत्तिवर्ग: समाप्ति-मगमत्, इति शम् ।

१-१० ११–२१

ज्यौतिषशब्दकोषस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका।

ई—

क्ष—

छ—

ज्ञ—

ब—

भ

म—

य—

ल

श—

'शा'

ह—

इतिश्रीगढ़देशान्तर्गतदेवप्रयागसमीपवर्तिमुकुन्दाश्रमवासिना श्रीमुकुन्ददैवज्ञेन विरचिता ज्योतिष्-शब्दकोषस्थशब्दानामकारादिक्रमेण 'शब्दानुक्रमणिका' समाप्तिमगमत्।
मुकुन्दाश्रम: वैक्रमीयवत्सरे २०२१ आश्विनशुक्लविजयादशम्याम् सितवासरे।

शुद्धि पत्रम्

अशु० पा०	शु० पा०	अशु० पा०	शु० पा०	अशु० पा०	शु० पा०
तिथि	तिथि: २, ३५।	अप	अप १२, ४३।	भेदा:	प्रभेदा: १८, १६।
दिनो	दिना टि० ४, १।	मासमेदा:	मासनामानि १४,१४	भाग	भागवते १६, १।
पा, पी,	या, यी, ५, ११	सम्यातो	सम्पातो १५, २२।	टिको	घटिको १६, ३।
(लम्)	(मूलम्) ,, १२	ऋतु:	ऋतु: १५ २३।	रात्र	रात्र १६, २१।
त्याश्वश	त्याश्वशब्दतो ५,३४।	ग्रीष्य०	ग्रीष्म प० १५, ३६।	महु:	मुहु: १६, ४०।
रौद्रम्	रौद्रम् ६, ६।	उष्मा	ऊष्मा १५, ३७।	क्वापि	कुत्रापि २०, ७।
सर्पोद्या	सर्पोद्या: ६, ३५।	रसमे	रसभे १५, ५६।	पल	जल २१, १०।
दवतम्	दैवतम् ६, ४७।	वष ·	वर्ष १६, ३१।	रापरे	अपरे २१ १३।
प्राष्ठ	प्रोष्ठ ८, २४।	राक्षस	राक्षस: १७, १०।	मत्रो	मंत्री २५, ४।
प्रन्त	अन्त ,, ४०।	द्वारी	दृगारी १७, १४।	शन	शनि २५, १३।
कर्माह;	कर्माहः ११, ३।	दचैते	चैते १७, १५।	कुम्भे	कुम्भ २७, ५।
कल्पम्	कल्प्यम् ११, २७।	पितृ	पितृ १७, २८।	युग्म्म:,	युग्म: २७, १६।

अशु० पा०	शु० पा०
मेव	मेवं २८, ३ ।
स्वामिन:	० २८, २६ ।
ऊत	उत २६, १० ।
शक	शकः २९, १३ ।
घर	घरः २९, ४७ ।
अघ:	अघः ३०, २७ ।
दुखम्	दुःखम् ३१, ४५ ।
हस:	हंसः ३२, १० ।
उण्णां	उष्णां ३२, १५ ।
लोक:	लोकप० ३६, १३ ।
किरण:	किरणप० ३६, १५ ।
कंजम्	कजम् ३६, ३५ ।
नेता:	नेता ३९, ३२ ।
अमत	अमृत ४०, १३ ।
दीधित:	दीधितिः ४१, २२ ।
मणि:	रत्नम् ४१, ३३ ।
रत्नम्	रत्नम् ४१, ४३ ।
कदम	कर्दम ४२, ५० ।
क्रर	क्रूर ४३, ५२ ।
मदि	मेदि ४४, २ ।
ताथज:	नाथजः ४६, २३ ।
अक्षे	ऋक्षे ४६, २५ ।
(अन्)	(अस्) ४७, ६ ।
प्रकीण	प्रकीर्ण ४७, ८ ।
बेडय:	वेड्यः ४७, ३९ ।
दैय	दैत्य ५१, ५४ ।
अशुक्लज:	अशुक्लः ५२, ५ ।
भास्वद्भु:	भास्वद्भू: ५२,१२ ।
सन्तन्ति:	सन्ततिः ५३, १८ ।
गुरुभ	गुरुभ ५६, ३ ।
ज्ञेयति	ज्ञेयानि ५७, २२ ।
चता	चैतानी ५७, २९ ।
सुव	सुख ५७, ४९ ।
अङ्ग	अङ्ग ५८, २७ ।
लाङ्गलि	लाङ्ग लि ५८, ३० ।
मानम	मानम् ५८, ४४ ।
अङ्गलि	अङ्ग लि ५८, ४५ ।
वस्यम्	वस्याम् ६४ टि २ ।
दृष्यते	दृश्यते टि. ६५, १ ।
कन्यस	कन्यसं ६६, १३ ।
चतुर ।	चत्वारि । ७०, १४ ।
शत,	शत् ७३, ४९ ।

अशु० पा०	शु० पा०
(स्त्री०),	(स्त्री०ब०) ७४,४५।
सन्न्यासा	सन्न्यासा ७५ टि २ ।
श्रम:	श्रम ७५, टि २ ।
नानि–	नानि ७५ टि ८ ।
संस्थावपा	संस्थाप्या ७५, ८ ।
कार्तवीर्ण	कार्त्तवीर्य ,, ११ ।
रज्या	राज्या ७६, ८ ।
(जिह्व:)	(जिह्वा:) ७६, ९ ।
त्रिकृत्ति:	त्रिकृति: ७६, १९ ।
तत:	तत: ७६, टि. ११ ।
सत–	सन– ७६, टि. १३
योग,	योगा ,, ,, १४ ।
रन्घ्र	रन्ध्र ७७, ३ ।
द्वे द्व	द्वे द्वे ,, टि. ६ ।
ग्यना	ग्यता ७८ टि. २ ।
नत्व,	तत्व– ,, टि. ३ ।
रणां	रिणां ,, टि. ४ ।
अङ्ग	अङ्ग ७९, २० ।
चतुर्वि	चतुर्वि ८०, १ ।
त्रिशत,	त्रिशत्, ८०, ३१ ।
त्रितं–	त्रितयं ; ,, ४९ ।
सत्त्व	तत्त्व ,, टि २ ।
रिंशत,	रिंशत् ८१, ५८ ।
नवनवति:	ऊननवति: ८३,५६ ।
शत	शत: परि. ८४, ४ ।
चतुप०	चतु: प० ८५, ३ ।
विंशति–	विंशतिप० ८, ३५ ।
ञ्चांश:,	ञ्चाश: ८७, ९ ।
अश:,	अंश: ८९, २७ ।
तंत्रशोऽपि	तंत्रतोऽपि टि. ९६,१२
णाग:	गण: ९७, ३९ ।
हीन: ।	हीनाह: ९७, ४९ ।
ऽवाचार्यै	ष्वाचार्य्यै टि. ९८,१।
मेर्वा-	मेर्वो- ९९, १६ ।
लय: प०	लयप० १००, १४ ।
'केन्द्रभू:=	केन्द्रप० १०१, १३ ।
भुजा	भुजो १०३, २५ ।
भद्राश्च	भद्राश्व १०८,टि.३ ।
(पत्तनम)	(पत्तनम्)१०८ टि.३
रीय	रीयं ११०, १९ ।
ध्यामे	ध्याये ११० टि.१ ।
बृद्व	बृवल ११२, ७ ।

अशु० पा०	शु० पा०
दारू	दारु ,, ८ ।
फ ाकम्	फलकम् ११२, १३ ।
मासमात्रश्यं	माषमात्रश्यं ११२, टि. ७ ।
शंक्कार्द्धोन्तिनि	शंक्वर्द्धोन्नति ११२ टि. २१ ।
हेभ	,, २२
शला:का	शलाका ११३ टि. २
षौडश	षोडश ,, ,, १४
विहितप०	पिहितप ११८, २४ ।
उक्तश्च	उक्तञ्च ,, टि. ३
पदह्लि	यदह्लि ११९, ११ ।
सुहृद्	दुर्हृद् १२३, ८ ।
रोग	रोग: ,, १० ।
बध	बंध: १२५, १८ ।
चतुरश्र	(स्रं)
वणाऊं	मणाऊं १३०, ३४ ।
आयोगे	अयोगे १३२, १८ ।
रुचक,	रुचक: १३८, १५ ।
हर्म्यम,	हर्म्यम् ,, २० ।
चेत्यम्,	चैत्यम् ,, २१ ।
छात्रव्रतिप०	छात्रव्रतिगृह प० १३६, २९ ।
सूतिकागृप०	सूतिकागृहप० १३८, ३९ ।
(उस्)	(उष्) १४०, ४९ ।
(उसू)	(उस्) १४०, ५० ।
श्चैते उषन्ता:,	श्चैतेशब्दा उषन्ता: १४१, १९ ।
षष्टिद्विघ्नी,	षष्टिर्द्विघ्नी१४१,२३।
प्रव	प्रवि १४५, ३७ ।
ऽथव	ऽथवा १५२, १३ ।
आप्त:	प्राप्त: १५२, ४२ ।
उपग:	उपगत: १५२, ४८ ।
पा	पापै: १५४, १३ ।
इति	इति: १५६, २७ ।
स्मरादि	स्मरारि १५८, ६ ।
गिर	गिरि १५९, १२ ।
ताज्छील्ये	ताच्छील्ये १६१, ३४
आथे	अथे १६२, ५२ ।
ऋक्ष	ऋक्ष १६३, ८ ।
भगण	भगणा १६५, १४ ।

अशु० पा०	शु० पा०
पद्मवतौ	पद्मतौ ,, १९ ।
त्रिमोर्ध्व	त्रिमोर्ध्व , ४० ।
हित्वार्क	हित्वार्क १६६,४४ ।
राराम्यां	राम्यां १६७, २८ ।
(प)	(म) १६८, २६ ।
सम	सम् १७०, १ ।
विजोज	वियोज १७०, ४६ ।
शुध	शुध् ,, ५१ ।
ह्रस	ह्रस् १७१, २४ ।
राशिका	राशिगा १७१, २९ ।
त्यज	त्यज् १७१, ३६ ।
कर्तके	कर्तके १७१, ४९ ।
वनना	वनाना १७१, ५१ ।
सुधी	सुधीः १७२, ४ ।
वाऽग्नि	वाऽग्नि ,, ७ ।
गुण	गुण् ,, ,,
सम+गुण	सम्+गुण् १७२,३१
तड	तड् ,, ,, ३२।
परि+तड	परि+तड् ,, ३९ ।
सम	सम् ,, ४० ।
भक्क	भक्क् १७३, १७ ।
भज	भज् १७३, १९ ।
गत्था	ग्रन्था १७४, १३ ।
ग्रसनम	ग्रसनम् ,, २२ ।
संख्यैति	संख्यैरिति १७५,११।
तिग्मगेः	तिग्मगुः ,, ४२ ।
सोत्थ	सहोत्थ ,, ४४ ।
वन्धो	बन्धौ १७६, २० ।
येत	येन ,, ३३ ।
प्रयन्ति	प्रयान्ति १८१, ३९ ।
व्याहरेत	व्याहरेत् १८५, ४ ।
पाताम,	याताम ,, २५ ।
जगितः ।	जगितः, ,, ३९ ।
अद्यातामः,	अद्याताम् १८७, ३ ।
ईक्षेयातम्,	ईक्षेयाताम् १८८, १४
निरीक्षेयेरन्,	निरीक्षेरन् ,, २१
किलोपश्रश्रुतौ,	किलोपश्रुतौ ,, ५२
मन् ज्ञाते,	मनज्ञाने १८९, १२ ।
मिय	मिष ,, १७ ।
प्रस्त्र	प्रस्त्रं १९१, १० ।
प्रभ्रति	प्रभृति १९६, २९ ।
नह्यत	नह्येत ,, ५० ।
नह्ययाताम्,	नह्येयाताम् ,, ,,
वर्षेत्	वर्षेत १९७, ९ ।
गर्जयुः ।	गर्जेयुः ,, १४ ।

अशु० पा०	शु० पा०
तार्घाः,	ताद्याः १९९, १ ।
ऋतुपुर्णादयः	ऋतुपर्णादयः१९९,१।
ऋतुः,	क्रतुः ,, १० ।
ऋतुः,	क्रतुः ,, १९ ।
ध्रुवदिक्प०	ध्रुवपितृप० २००,१९
सञ्जा-तः,	सञ्जातः ,, २६ ।
गौप०	गोप० ,, ४५ ।
गौ	गौः ,, ४६ ।
भेदा	भेदाः २०१, १ ।
	शुक्रे २०१, ४ ।
अमित्रः	अमित्र ,, ८ ।
जिगांधुः,	जिघांसु २०१, १० ।
यर्याया	पर्यायाः ,, २३ ।
मन्नः	मन्न २०२, १ ।
लोम्यः,	लोम्यः ,, २७ ।
उद्दलः	उद्दालः ,, ३९ ।
जूर्णाह्वयः	जूर्णाह्वय- २०२,४१।
मार्जित,	मार्जिता २०३, ८ ।
चारू,	चारु ,, ३६ ।
चारुरूपम्	० ,, ३७ ।
अश्चते	अश्चैते २०४, २१ ।
भरूः	भीरूः २०५, १० ।
प्रमवती	प्रेमवती ,, १३ ।
किन्तरः,	किन्नर ,, ५० ।
मालावां	मालायां २०६,३२।
दहिव्रध्नः,	दहिव्रघ्नः ,, ४१ ।
सन्तिः	सन्ति । २०७, ४
प्रणदः,	प्राणदः ,, ४०
विरिञ्चि,	० २०७, ४६
स्वायम्	स्वायम्भु ,, ४५
वृद्धाम्रंगुलिः,	वृद्धांगुलिः २१०, १४, १५ ।
कर्णाटराम	कर्णाटराग १५, ५५।
ऋषि	ऋषिः २११, ५ ।
(६)	(३) ,, १४ ।
जैनेन्द्रः,	जैनेन्द्र—
नारायण,	नारायणः २१५,२४
कबुरम्	कर्बुरम् २१७, ३६ ।
जलपथिम,	जलपीथम् ,, ३९ ।
गन्धः–	गन्ध– २१९, ३२ ।
दामदरः,	दामोदरः २२४,३० ।
प्रक्का,	अक्का, २२५, १ ।
(त)	(तृ) ,, ४ ।
उद्भवः	उद्धवः २२६, ५६ ।
वास,	वासः २२८, ३९ ।

अशु० पा०	शु० पा०
दुर्वर्णम्,	दुर्वर्णम्-कम् २२८, ५१ ।
महावसु	० २२८, ५४ ।
वसुश्रष्ठम्,	वसुश्रेष्ठम् २२९, १।
दृक्प०	दृक्प०–२३०, १ ।
ब्राह्मयादि,	ब्राह्माद्यादि २३०, २०
चरमाद्रययव	चरमाद्रयव २३४,३।
पुमोजा,	पुलोमजा २३७,२४।
०	षष्ठी ,, ३० ।
भेतनम	केतनम् २४१, ७।
नैऋत	नैऋत २४२, १० ।
नैऋतदिकपालः,	दिक्पाल २४२,११।
कोणाधिपतिः,	नैऋतिः ,, १३ ।
निऋति	निऋति २४२,१३ ।
मनान्तरे–	मतान्तरे-२४५,१० ।
लोकै	लोकै २४५, ३१ ।
कुनन्दः,	कुन्दः २४६, ३६ ।
मणिप्रावः	मणिग्रीव ,, ५२ ।
माणिग्रीवः	माणिग्रीव २४६, ५३।
पन्य र्घप०	पण्यार्घप० २४७,३३।
सप्तदश	सप्तदशः २४९,१९ ।
विचिन्ततम्	विचिन्तनम् २५०, २७ ।
निरुप्यमाणः,	निरूप्यमाणः २५०, ३७ ।
परिकल्पतः,	परिकल्पितः २५०, ४२ ।
विलिप्तकासु	विलिप्तिकासु टि० २५१, ५ ।
पययः ।	पर्ययः २५२, ३१ ।
फल	फलं २५७, २ ।
स्फुरण	स्फुरणं २५७, २४ ।
रोहिणी	रोहिणीपतिः २६२, २० ।
अभिनेत्रेजननः,	अभिनेत्रजननः २६२, २९ ।
ज्यष्ठ	ज्येष्ठ २६३, ११ ।
ऋत्विक्	ऋत्विक् २६३, २७ ।
बन्धः,	बन्धः ,, ४३ ।।
दङ्काम्	दङ्कम् २६४, ३ ।
नीलदिति	नीलादिति ,, ६ ।
वल्लभाः	वल्लभः २६७, ४५ ।
यादिषु	अयादिषु २७१, १६ ।
लाक्ष्मीधरि	लाक्ष्मीधरेः २७२,१४
चक्रधरेस्य	चक्रधरस्या ,, ,,

श्रीमुकुन्ददैवज्ञपत्नीश्रीमतीचित्रादेवीविदुष्या सङ्कलिता

*मुकुन्दग्रन्थनामाद्यावली

श्रीनन्दनन्दनाय नमः।

देवक्यङ्गजपादाब्जं नत्वा चित्रा करोम्यहम् ।
मुकुन्दग्रन्थनामाद्यावलीं स्वभर्तृतुष्टये ॥१॥

श्रीवैक्रमीये वत्सरे १९४४ तुलार्कसंक्रमणतश्चतुर्विंशति–२४ मिते गतेऽहनि। भौमवारेऽसिताष्टम्यामाश्लेषाभेऽर्कोदयादिष्टम् ३।५७ तदानीं वृश्चिकोदयः तत्र बुधः । मकरे केतुः । कर्के चन्द्र-शनि-राहवः । सिंहे भौमः। कन्यायां शुक्रः। तुलायां रवि-गुरू तिष्ठतः-एवं ग्रहाणांस्थितयः मित्रग्रामे मम प्रियस्य मातामह-श्रीपण्डितोमादत्तशर्मा, तन्मन्दिरे तज्जनिरभूत् । तन्मातामही श्रीदुर्गादेवी,तस्यां जाता मम प्रियस्य जननी श्रीकीर्तिदेवी। अस्या अनुजः श्रीकेशवानन्दशर्मा तस्य पुत्राभावः । मम भर्त्तुर्द्वे भार्य्ये तयोः श्रीरुक्मिणीदेव्याद्या चित्रादेवी द्वितीया च आद्यायां श्रीचक्रधरशर्मा जातः एष तु लब्धस्वर्णपदकः एम्. ए. एल्. एल्. बी. पी. सी. एस् इत्याद्युपाधिसमलंकृतश्च । द्वितीयायां श्रीरमेशशर्मा जातः । मम प्रियस्य परमप्रियमुख्यशिष्यश्रीचक्रधरभट्टजोशीदेवप्रयाग-वास्तव्यः स एवाश्रमनिर्माता ।

तत्राऽऽदौ मम प्रियविरचितग्रन्थनामावली—

मुकुन्देन कृता ग्रन्था बहवः खण्डवासिना । तत्राऽऽदौ बालबोधाय "ज्योतिश्शास्त्रप्रवेशिका' ॥१॥
ततः पञ्चाङ्गमञ्जूषा'[२] 'होडाचक्रं[३]' ततः परम् ॥
'बालबोधदीपिका[४]'ऽथो 'दशाध्यायमञ्जरी[५]' ततः ।२
'मुकुन्दपद्धति'[६]-श्चाथ 'मकरन्दतति[७]'–स्ततः ।
'आर्य्याद्यायाः सप्तते-श्चा-'शुबोधा[८] विवृति'स्ततः ॥३॥ 'ज्योतिस्तत्त्वं'[९] कोशनामावल्यथो[१०] 'भावमञ्जरी[११]'। तस्या 'मधुव्रताटीका[१२]' ततो 'जातकभूषणम्[१३]' ॥४॥ ततः 'पीयूषधाराख्या[१४]' तस्य टीकाऽथ 'पद्धते': । कल्पवल्ल्या–श्च भाषान्वय[१५]'स्ततः 'श्राद्धपद्धतिः[१६]' ॥५॥
तत 'आयुर्निबन्धाख्यः[१७]' कोशो मुकुन्दसंज्ञकः[१८] । 'निबन्धोऽष्टकवर्गाद्य[१९]'स्तस्य टीका 'मनोरमा[२०]' ॥६॥' ग्रहला[२१]घवकेतक्योः[२२]सारिण्यौ–'भुक्ति[२३]-दाययोः[२४]' । ततो 'जातकसारो[२५]'ऽथो 'व्यापार-रत्नसञ्ज्ञकम्[२६]' ॥७॥ 'रत्नाकरो[२७] ज्योतिषाद्यः' 'सूत्रान्तं जातकाभि[२८]धम्' । 'ज्योतिषाद्यः[२९] शब्दकोशः' 'सानुक्रमणिक'[३०]स्ततः ॥८॥
अथो 'ताजिकयोगाद्यः[३१] संग्रहो'ऽथ विदां मुदे ।
ग्रन्थानां चाप्यनेकानां शोधनं विवृतिः कृता ॥९॥
इति मुकुन्दग्रन्थनामावली समाप्ता ।'क्रमरहितैषा'।

अस्या मूल्यम् १।) सपादरूप्यकम् ।

(१) 'जातकसारः'* । (अमुद्रितः)
(संकलितः)
तत्रोपक्रमः—

प्रणम्य कृष्णं वसुदेवनन्दनं
गोपीजनानन्दकरं किलाऽनिशम् ।
करोम्यहं जातकसारमुत्तमं
सुबालकानां पठनाय धीमताम् ॥' इति ।
'मुकुन्द' इतिशेषः ।

उपसंहारश्च—

द्विषड्गोधरासम्मिते वैक्रमीये,
पतङ्गेऽलिगे, मार्गमासे सितान्ये ।
दले, कामतिथ्यां, सिताहे, व्यधायि
मया संग्रहः प्रीतये बालकानाम् ॥' इति ।

वैक्रमीयसंवत् १९६२ श. १८२७ । मुकुन्देन' इति शेषः । वृश्चिक र्के, मार्गशीर्षमासे, कृष्णपक्षे, त्रयोदश्याम्, शुक्रवासरेऽसौ 'जातकसारः,
समाप्तिमगात् ।

(२) 'मुकुन्दविनोदसारिणी' ।
(स्वरचिता) (अमुद्रिता)
तत्रोपक्रमः—

श्रीकृष्णं व्रजभूनाथं नमस्कृत्य विदां मुदे । मुकुन्देन विरचिता सारिण्येषा निजाभिधा ॥' इति ।

उपसंहारश्च—

शाकेऽश्विद्वीभभूतुल्ये, मधौ मासे, सितेदले ।
पूर्णिमायां, भृगोर्वारे खण्डग्राम–निवासिना ॥
विपश्चिता मुकुन्देन रचिता सारिणी मया ।
विपश्चितां सुतोषाय भवत्वसावनारतम् ॥' इति ।

१८२८ तुल्ये शकाब्दे, चैत्रमासे, शुक्लपक्षे, पूर्णिमायां, शुक्रवासरेऽसौ मुकुन्दविनोद (ग्रहलाघवीय) सारिणी समाप्तिमगमत् ।

'केतक्याः' सारिणी तु 'ज्योतिस्तत्त्वे' संयोजिता । श्रीरामदयालुदैवज्ञकृतखेटप्रकाशिकायाः सारिणी बृहन्मुकुन्दपद्धतौ संयोजिता । उभे तत्र तत्र द्रष्टव्ये

(३) 'आयुर्दायसंग्रहः' । (संकलितः) (अमुद्रितः)
तत्रोपक्रमः—

प्रणम्य, नवनीतहरं
नन्दनिकेतखेलयन्तं, कृष्णम् ।
आयु–र्दाय–संग्रहं
करोमि गणकजनाऽऽनन्दाय ।' इति ।
'मुकुन्द' इति शेषः ।

उपसंहारश्च—

खगुणदन्तिधराप्रमिते शके
'सहसि मास्यलिभंगत उष्णगौ'
सितदले कतिथौ बुधवासरे
रघुवराङ्गभुवा विदुषा मया ॥

संगृहीतो मुकुन्देनाऽऽयुर्दायाभिधसंग्रहः । होराशास्त्रविदां तुष्ट्या एष भूयादनारतम् ॥' इति ।
१८३० तुल्ये शकाब्दे, मार्गशीर्षमासे, वृश्चिकगते रवौ, शुक्लपक्षे, द्वितीयातिथौ बुधवारेऽयं समाप्तिमगात् ।

(४) 'मुकुन्दविलाससारिणी' ।
(स्वरचिता) (अमुद्रिता)
तत्रोपक्रमः—

'प्रणम्य नन्दनन्दनांघ्रिद्वयं क्रियते मया मुकुन्देन ।

मुकुन्दविलासनाम्नी दशासारिणी हिताय शिष्याणाम् ।।' इति ।

उपसंहारश्च—

'शाके खाग्नीभभूतुल्ये, तपः संक्रमणे दिने ।
सारिण्येषा मुकुन्देनच्छात्राणां प्रीतये कृता ।' इति ।

१८३० तुल्ये शकाब्दे माघसंक्रान्तिदिनेऽसौ-मुकुन्दविलास (दशाऽन्तर्दशा) सारिणी समाप्तिमगात् ।

(५) 'एकोद्दिष्टश्राद्धपद्धतिः' ।

(संकलिता) (अमुद्रिता)

तत्रोपक्रमः—

गयां गदाधरं नत्वै—कोद्दिष्टश्राद्धपद्धतिः । विरच्यते मुकुन्देन हिताय कर्म्मकाण्डिनाम् ।।' इति ।

उपसंहारश्च—

वैक्रमीयेऽङ्गषड्गोऽब्जतुल्ये राधेऽजगे रवौ ।
अकार्य्येषा मुकुन्देन भूसुराणां मुदे मया ।।' इति ।

वैक्रमीयसंवत् १९६६ (श. १८३१) वैशाखमासे क्रियगते सवितरि, इयमेकोद्दिष्टश्राद्धपद्धतिः समाप्तिमाप्ता ।

* (६) 'मकरन्दततिः' ।

तत्रोपक्रमः—

श्रीदेवकीतनुभवं जगतां निवासं
श्रीकृष्णमम्बुधिसुतासहितं प्रणम्य ।
मूर्ध्ना मुकुन्दगणकस्तिथिपत्रसिद्ध्यै
स्पष्टां करोमि मकरन्दततिं मनोज्ञाम् ।।' इति ।

उपसंहारश्च—

शक इलात्रिभुजङ्गमभूमिते-
ऽहिमकरेऽजगतेऽब्जतिथौ सिते ।
अहनि गौरगुजस्य मुकुन्ददैवविद्
व्यरचयन्मकरन्दततिं स्फुटाम् ।।' इति ।

'गणकमुदे' इतिशेषः ।

१८३१ शकाब्दे, क्रियगते कमलिनीनाथे शुक्ले दले पूर्णिमायां बुधवासरे चैषा समाप्तिमगमत् ।

(७) 'बृहद्होडाचक्रम्' ।

एतत्तु मुद्रित दुर्दैववशादधुनाऽस्य प्राप्तेरभावः, तेन मुद्रण परमापेक्षितम् ।

तत्रोपक्रमः—

अद्रेः कुञ्जे खेलयन्तं कुमारै—
र्गोभिः साकं बालकृष्णं प्रणम्य ।
होडाचक्र सारभूतं मनोज्ञं—
कुर्वे प्रीत्यै बालकानां मुकुन्दः ।।' इति ।

उपसंहारश्च—

इषसितरवितिथ्यां भूगुणेभेन्दुतुल्य-
शकशरदि मुकुन्देनाऽमरेज्यस्य वारे ।
सुरुचिरमिह होडाचक्रमेतद् व्यधायि
बुधरघुवरपुत्रेणाऽर्भकाणां हिताय ।।' इति ।

१८३१ शकाब्दे आश्विनशुक्लसप्तम्यां गुरुवासरे चैतत्समाप्तिमगमत् ।

(८) 'ज्योतिश्शास्त्रप्रवेशिका' । (मुद्रिता)

तत्रोपक्रमः—

प्रणम्य राधिकानाथं देवकीनन्दनं हरिम् ।
करोमि बालबोधाय ज्योतिश्शास्त्रप्रवेशिकाम् ।।'

इति । 'मुकुन्द' इति शेषः ।

*एषा पञ्चाङ्गाभावे महत्युपयोगिनी ज्योतिर्विदाम् किन्तु देशदुर्भाग्यवशादस्यामुद्रणं न जातम् ।

उपसंहारश्च—

शाके धराग्नीभधरामिते मघौ
सितेतरे विष्णुतिथौ गुरोर्दिने ।
इयं मुकुन्देन च खण्डवासिना
सुबालकानां पठनाय निर्मिता ।।' इति ।

१८३१ शकाब्दे चैत्रकृष्णद्वादश्यां गुरुवासरे चैषा समाप्तिमगमत् ।

(९) 'पञ्चाङ्गमञ्जूषा' । (मुद्रिता)

तत्रोपक्रमः—

श्री-हरी-शाऽज-गुर्वादीन् पितरौ प्रणिपत्य च ।
कुर्वे पञ्चाङ्गमञ्जूषां शिष्यबुद्धि-विवृद्धये ।' इति ।
अहं मुकुन्द इति शेषः ।

उपसंहारश्च—

मया मुकुन्दरामेण खण्डग्रामनिवासिना ।
कृता पञ्चाङ्गमञ्जूषा शाके दन्तेभकून्मिते ।।
माघे च धवले पक्षे पञ्चम्यां शनिवासरे ।
बालानां सुखसिद्ध्यर्थप्रदा भवतु मत्कृतिः ।।' इति ।

१८३२ शकाब्दे माघशुक्लपञ्चम्यां शनिवासरे चैषा समाप्तिमगात् ।

(१०) 'बृहज्ज्योतिश्शास्त्रप्रवेशिका' । (अमुद्रिता)

तत्रोपक्रमः—

प्रणम्य देवकीसूनुं रुक्मिणीवल्लभं सताम् ।
मुदे रचयति बृहज्ज्योतिश्शास्त्रप्रवेशिकाम् ।।'
इति । अहं मुकुन्द इति शेषः ।

उपसंहारश्च—

शाके कराग्नीभरसामिते मघौ
सितेतरे स्कन्दतिथौ रवेर्दिने ।
इयं मुकुन्देन च खण्डवासिना
सुबालकानां पठनाय निर्मिता ।।' इति ।

१८३२ शकाब्दे चैत्रकृष्णषष्ठ्यां रविवासरे चैषा समाप्तिमगात् ।

(११) 'अष्टकवर्गसंग्रहः' ।
(सङ्कलितः) (अमुद्रितः)

'तत्रोपक्रमः'—

प्रणिपत्य प्रियं गोप्या गोपिकानन्दवर्द्धनम् ।
करोत्यष्टकवर्गाद्यं संग्रहं सुधियां मुदे ।।' इति ।
'मुकुन्द' इति शेषः ।

उपसंहारश्च—

शकेऽमरेभभूतुल्ये हरिणोपगते हरौ । संग्रहो-ऽष्टकवर्गाद्यो मयाऽकारि विदां मुदे ।।' इति ।
'मुकुन्देने' ति शेषः ।

१८३३ शकाब्दे मकरगे मिहिरे अष्टकवर्गसंग्रहः समाप्तिमगमत् ।

'पद्धतिकल्पवल्ली' ।

श्रीविट्ठलाचार्य्यविरचिता ।

साच—

(१२) मुकुन्दकृतान्वयभाषोदाहरणैः समलङ्कृता ।

तत्रोपक्रमः—

श्रीकृष्णचन्द्रं वृषभानुजां श्री—
चण्डीप्रसादं स्वगुरुं च नत्वा ।
भाषां स्फुटां पद्धतिकल्पवल्ल्याः
करोमि सच्छिष्यमुदे मुकुन्दः ।।' इति ।

उपसंहारश्च—

शाक इषुज्वलनाष्टमहीमिते
वृषभगे वृषभध्वजवन्दिते ।
रतिपतेस्तु तिथौ सरवौ सिते
रघुवरस्य सुतेन सुधीमतः ।।१।।

असौ मुकुन्दरामेण खण्डग्रामनिवासिना ।
अकारि पद्धतेर्भाषा गुरुपादाम्बुजालिना ॥२॥
निर्मत्सरान् सुगणका-नहं सम्प्रार्थयेऽनिशम् ।
यदत्रानुचितं किञ्चिच्छोधयन्तु दयान्विताः ॥३॥
मे श्रमोऽयं मुदे भूयात्सर्वदाऽध्येतुमिच्छताम् ।
सन्देहातपखिन्नानां छात्राणां छत्रसन्निभः ॥४॥'
इति ।

१८३५ शकाब्दे वृषगेऽर्के रविवारयुतायां ज्येष्ठ-शुक्लत्रयोदश्यां चासौ समाप्तिमगात् ।

(१३) 'ज्योतिः सारसंग्रहः' ।

अस्य

'प्रथमो भागः'

(सङ्कलितः) (अमुद्रितः)

'तत्रोपक्रमः'—

हृदि निधाय गोवर्द्धन—
धरचरणसरोजं परमपवित्रम् ।
क्रियते मया संग्रहो
ज्योतिः साराद्यः सतां तोषाय ।' इति ।
'मुकुन्देनेति शेषः ।

उपसंहारश्च—

द्विशैलाङ्कभूसम्मिते वैक्रमीये
पतङ्गेऽजगे माधवे शुक्लपक्षे ।
विवस्वत्तिथौ सौम्यवारे मयैष
कृतः संग्रहो हौरिकाणां सुखाय ॥' इति ।
मुकुन्देने ति शेषः ।

१८७२ वैक्रमीयेऽब्दे मेषगेऽर्के वैशाखशुक्लसप्तम्यां बुध वासरे चासौ समाप्तिमगमत् ।

अस्य

'द्वितीयो भागः'

(सङ्कलितः) (अमुद्रितः)

तत्रोपक्रमः'—

'पूज्यान् सम्पूज्य पूर्व-माशिषमादाय स च तेषाम् ।
करोति मुकुन्द इष्ट-कालादिकनिर्णयसंग्रहम् ॥'
इति । अस्योपसंहारो नास्ति ।

अस्य

'तृतीयभागः'

(सङ्कलितः) (अमुद्रितः)

तत्रोपक्रमः—

निधाय हृदये कृष्ण-पादाम्भोजं मुदे सताम् ।
विधीयते मुकुन्देन ज्योतिः सारादिसंग्रहः ।' इति ।
अस्यैवोपसंहारो नास्ति ।

(१४) 'जातकपारिजातादिसंग्रहः' ।

(सङ्कलितः) (अमुद्रितः)

तत्रोपक्रमः—

प्रणम्य तं यो वसुदेवसूनुः
श्रीकृष्णचन्द्रो गणको मुकुन्दः ।
करोम्यहं जातकपारिजाता—
दिसंग्रहं बुद्धिमतां हिताय ॥' इति ।

उपसंहारश्च—

शकेऽद्यग्निनागेन्दुतुल्ये नभस्ये
दले पाण्डुरे सोमतिथ्यां भपाहे ।
मुकुन्देन भूदेवतेन व्यधायि
विदां प्रीतये संग्रहः सर्वदैषः ॥' इति ।

१८७८ शकाब्दे भाद्रपदे शुक्लपक्षे पौर्णमास्यां चन्द्रवासरे चायं समाप्तिमगमत् ।

(१५) 'नष्टजातकसंग्रहः ।'
(सङ्कलितः) (अमुद्रितः)
तत्रोपक्रमः'—
श्रीकृष्णं रुक्मिणीजानिं नत्वा मुकुन्ददैववित् ।
कुर्वेऽहं विदुषां प्रीत्यै नष्टजातकसंग्रहम् ॥' इति ।
उपसंहारश्च—
युगागाङ्कभूसम्मिते वैक्रमीये
शुचौ शुक्लपक्षे कलानाथतिथ्याम् ।
इने युग्मयाते कृतः संग्रहोऽयं
मुकुन्देन होराविदां प्रीतयेऽस्तु ॥' इति ।
१९७४ वक्रमीयाब्दे आषाढशुक्लपक्षे पूर्णिमायां मिथुनेऽर्के चासौ समाप्तिमगात् ।

(१६) 'दशामञ्जरी' । (मुद्रिता)
तत्रोपक्रमः'—
नत्वा गुरुं गणेशं च वासुदेवं सराधिकम् ।
दशामञ्जरिकां कुर्वे होराशास्त्रविदां मुदे ॥' इति ।
मुकुन्द इति शेषः ।
उपसंहारश्च—
'सिद्धश्रीगढवालनीवृति महाढांगूप्रदेशान्तरे
खण्डे संवसथे द्विजातिमहितः श्रीचन्द्रदत्तोऽजनि ।
तस्माच्छ्रीकलिरामनामविदितः श्रीख्याति
रामस्तत–स्तस्माद्दीनदयापरो रघुवरः श्रीमान्
प्रभूतादरः ॥
शकेऽङ्करामाहिधराप्रमाण—
इषे सिते धातृतिथौ कु (जाहे) जेऽह्नि ।
असौ दशामञ्जरिका व्यधायि
मुकुन्दरामेण तदात्मजेन ॥' इति ।
१८३९ शकाब्दे आश्विनशुक्लद्वितीयायां भौमवासरे चेयं समाप्तिमगमत् ।

(१७) 'मुकुन्दपद्धतिः' । (मुद्रिता)
'तत्रोपक्रमः'—
जगज्जीवनं राधिकाऽऽराध्यदेवं
रमानायकं कृष्णचन्द्रं प्रणम्य ।
मुकुन्दाऽभिधां पद्धतिं मञ्जुलाञ्च (सारिणीं च)
प्रकुर्वेमुदे हौरिकाणां मुकुन्दः ॥' इति ।
उपसंहारश्च—
चेदत्र कुत्रापि भवेत्प्रमाद—
स्तं सूरयः श्रेष्ठतराः क्षमध्वम् ।
संगृह्य दैवज्ञकृतेस्तु सारं
समीरितं शिष्यमुदे मयाऽत्र ।
खण्डाभिधे संवसथे द्विजान्वये,
श्रीचन्द्रदत्तोऽजनि मंत्रशास्त्रवित् ।
तस्मात्प्रजातः कलिरामसञ्ज्ञको—
ऽतः ख्यातिरामोऽजनि धर्म्मतत्परः ॥
तस्माच्छ्रीमान् रघुवरो जातो धर्म्मपरायणः ।
तत्सुतेन मुकुन्देन निर्मिता पद्धतिः स्फुटा ॥
शाकेऽब्ध्यब्धीभभूतुल्य, इषे मासे सिते दले ।
सप्तम्यां सौम्यवारे च समाप्तिमगमत्त्वियम् ॥' इति । १८४४ शकाब्दे आश्विनशुक्लसप्तम्यां बुधवारे चेयं समाप्ता ।

'आर्य्यासप्ततिः' । (मुद्रिता)
श्रीभट्टोत्पलाचार्य्यविरचिता ।
सा च
(१८) मत्कृताऽऽशुबोधाख्यया संस्कृतव्याख्यया समलङ्कृता ।

'तत्रोपक्रमः'—

श्रीसूर्यादीन् खेचरानीश्वरीं च
शम्भुं विष्णुं माञ्च तातं प्रणम्य ।
आर्य्याद्यायाः सप्ततेराशुबोधां
टीकां कुर्वे प्रीतये हौरिकाणाम् ॥
मुकुन्द इति शेषः ।

उपसंहारश्च —

देवापगावामभागे देशे श्रीगढपालके ।
खण्डग्रामे सुरुचिरे भारद्वाजकुले ह्यभूत् ॥
कलिरामो द्विजश्रेष्ठस्तस्माज्जाताः सुतास्त्रयः ।
तेषां मध्ये कनिष्ठो यः ख्यातिरामाभिस्ततः
विप्रर्षभो रघुवरो दयालुः सर्वधर्म्मवित् ।
तद्धर्म्मपत्नी कीर्त्याख्या तस्यां जातास्त्रयः सुताः ॥
ज्येष्ठो मुकुन्दरामाख्यो गुरोश्चण्डीप्रसादतः ।
लब्धविद्यस्त्विमां टीकामार्य्याद्यायाश्च सप्ततेः ॥
चक्रे ऽब्ध्यगाङ्कभूतुल्ये वत्सरे, च सहस्यके ।
मासे पक्षेऽसिते, षष्ठ्यां गुरावेषा समापिता ॥'
इति । १९७४ वैक्रमीयाब्दे पौषकृष्णषष्ठ्यां गुरुवारे चैषा समापिता ।

(१६) 'ताजिकयोगसंग्रहः ।'

(सङ्कलितः) (अमुद्रितः)

'तत्रोपक्रमः'—

प्रणम्य वंशीवटमूलवर्तिनं
कृष्णं सराधं व्रजकाननौकसम् ।
कुर्वे मुकुन्दो बुधभृङ्गसम्मुदे
सुमञ्जुलं ताजिकयोगसंग्रहम् ॥' इति ।

उपसंहारश्च —

शाकेऽङ्करामेभधरामिते तपो—
मासे सिते धातृतिथौ सितग्वहे ।
अयं मुकुन्देन बुधेन निर्मितो
मनोहरस्ताजिकयोगसंग्रहः ॥' इति ।
१८३९ शकाब्दे माघसितद्वितीयायांशुक्रवारेऽयं समाप्तिमगात् ।

'ज्योतिः सारसंग्रहः ।'

अस्य

'चतुर्थभागः'

(सङ्कलितः) (अमुद्रितः)

तत्रोपक्रमः—

वसुदेवात्मजं नत्वा वृन्दावनविहारिणम् ।
मुकुन्दो विन्मुदे कुर्वे ज्योतिः साराख्यसंग्रहम् ॥'
इति ।

उपसंहारश्च—

शके भूश्रुतीभेन्दुतुल्ये द्युनाथे
तुरङ्गङ्गते पौषशुक्ले नवम्याम् ।
दिने चन्द्रसूनोर्मया निर्मितोऽसा—
वगात्पूर्णतां संग्रहः सन्मुदेऽस्तु ॥' इति
मुकुन्देनेति शेषः ।
१८४१ शकाब्दे धनुषीने पौषशुक्लनवम्यां बुधवारे चासौ पूर्णतामगात् ।

अस्यैव

'पञ्चमो भागः'

(सङ्कलितः) (अमुद्रितः)

तत्रोपक्रमः—

गोगोपबालैः सह खेलयन्तं
बालं मुकुन्दं व्रजकाननेशम् ।
नत्वा जनुः पद्धतिसंग्रहाख्यं
करोम्यहं हौरिकपान्थतुष्ट्यै ॥' इति ।
मुकुन्द इति शेषः ।

उपसंहारश्च—

शकेऽक्षाब्धीभभूतुल्ये मार्गे शुक्ले स्वभूतिथौ ।
काह्ने कृतो मुकुन्देनैष ज्योतिः सारसंग्रहः ॥' इति ।

१८४५ शकाब्दे मार्गशीर्षशुक्लपक्षे द्वादश्यां रविवासरे चासौ समाप्तिमगात् ।

(२०) 'व्यापाररत्नम्' ।

(सङ्कलितम्) (अमुद्रितम्)

'तत्रोपक्रमः'—

श्रीराधिकेशं वसुदेवसूनुं
जगन्निवासं व्रजभूमिपालम् ।
प्रणम्य कृष्णं विदुषां हिताय
व्यापाररत्नं तनुते मुकुन्दः ॥' इति ।

उपसंहारश्च—

देशे गढे जाह्नवीवामकूले
खण्डाभिधे संवसथेऽभवद्यः ।
श्रीकीर्तिदेव्यास्तनुजो मुकुन्दः
शकेऽक्षवेदेभधरोन्मिते ऽब्दे ॥
मासे तपस्ये कलशे दिनेशे
पक्षे सिते भानुतिथौ ज्ञवारे ।
तेनार्थदं सङ्कलितं व्यधायि
व्यापाररत्नं वणिजां स्ववृद्ध्यै ॥' इति ।

१८४५ शकाब्दे फाल्गुनमासे कुम्भेऽर्के शुक्लसप्तम्यां बुधवासरे चेदं समाप्तिमगमत् ।

'रमलनवरत्नम्' ।

श्रीमत्पण्डितपरमसुखोपाध्यायेन विरचितम् ।

तच्च—

(२१) मुकुन्दकृतया संस्कृतव्याख्यया समलङ्कृतम् । (अमुद्रितम्)

'तत्रोपक्रमः'—

यदुपतिपादसरोजं
नमस्कृत्य रमलनवरत्नाख्यस्य ।
व्याख्यां करोमि मुकुन्द—
दैवविद्धिताय दैवविदाम् ॥' इति

'उपसंहारश्च'—

'वर्षाङ्गेभाङ्कभूतुल्ये तपसीने मृगोपगे ।
मुकुन्देन कृता व्याख्या पूर्णतामगमत्त्वियम् ॥' इति ।

१९८७ वैक्रमीयाब्दे माघमासे मकरभगे भगे चेय समाप्तिगता ।

'केतकीयग्रहगणितम्' ।

श्रीमत्पण्डितवेङ्कटेशदैवज्ञेन विरचितम् ।

तच्च—

(२२) मत्कृतयाऽन्वयार्थभाषाटीकया समलङ्कृतम् । (अमुद्रितम्)

'तत्रोपक्रमः'—

हृदि सन्निधाय कृष्णं
केतकीयग्रहगणितस्य विवृतिम् ।
अन्वयार्थाद्यामहं
करोमि बालजनस्य सुखाय ॥' इति ।

'मुकुन्द' इति शेषः ।

'उपसंहारश्च'—

शाकेऽर्थाक्षेभभूतुल्ये नभसीन्दुतिथाविदम् ।
अगमत्पूर्णतां भूयाद् बालानां सुहृदां मुदे ॥' इति ।

१८५५ शकाब्दे श्रावणपूर्णिमायामिदं समाप्तिमगात् ।

(२३) 'ज्यौतिषरत्नाकरः।' (सङ्कलितः) (मुद्रितः)

'तत्रोपक्रमः'—

गोभिर्युतो गोपगणप्रपन्नो
गोलोकपो गोकुलभूविहारी।
गोपालहृन्मोदकरो ऽभ्रदहो
गोपालरूपो जयति व्रजेशः ॥' इति।

ग्रन्थाभावादग्रस्थपाठो नोपलभ्यते।

'उपसंहारश्च'—

शाकेऽद्रिबाणेभधराप्रमाणे
राधेऽसिते स्कन्दतिथौ ससौम्ये।
रत्नाकरो ज्यौतिषपूर्व एष
कृतो मुकुन्देन मुदे बुधानाम् ॥' इति।

१८५७ शकाब्दे बुधवारान्वितायां वैशाखकृष्ण-षष्ठ्यां चायं समाप्तिमगमत्।

(२४) 'जातकसूत्रम्'।

अस्य

(प्रथमभागः)

इहास्योपक्रमोपसंहारौ नस्तः। हेतुरत्रायुर्निर्णय-रचनासमये जातकग्रन्थेभ्यो यानि सूत्राणि रचितानि तानीतस्ततो विनष्टताङ्गतानि। यान्यवशिष्टानि तानि सर्वाणि द्वितीयभाग-सूत्रैः सह सुरक्षितानि सन्ति। तानि तत्र द्रष्टव्यानि। एतन्नष्टं भ्रष्टं जातम्।

(२५) 'आयुर्निर्णयः।' (अमुद्रितः)

'तत्रोपक्रमः'—

व्रजविपिनविहारी राधिकाऽऽराधनीयः
सुरभिशिशुसमूहैश्चावृतो गोपबालैः।
सुरपतिमदहारी देवकीनन्दनो यो
जयतु जलदवर्णो गोपरूपो हरिः सः ॥

बादरायणगर्गौ च यवनाख्यः पराशरः।
वराहः श्रीपतिः सत्य-मणित्थ-श्रीधरादयः ॥
अमीषां शास्त्रतः सारं संगृह्य प्रकरोम्यहम्।
आयुर्निर्णयमादेशिवृन्दप्रीत्यै मनोरमम्।' इति।

मुकुन्द इति शेषः।

'उपसंहारश्च'—

भागीरथीविमलतीरसमीपशोभे
खण्डाभिधेर्शचिरसंवसथे सविप्रे।
श्रीख्यातिरामगणकोऽजनि तंत्रविज्ञ—
स्तस्यात्मजो रघुवरो गणकाग्रगण्यः ॥
तत्सूनुना बुधवरेण मुकुन्दनाम्ना—
ऽऽयुर्निर्णयो भुजगबाणपुराणतुल्ये।
शाके मधौ सितदले ज्ञदिने दशम्या-
मेष व्यधायि बुधपुङ्गववृन्दतुष्ट्यै ॥
मयूरपिच्छं मुरली च याव-
च्छ्रीकृष्णचन्द्राङ्गमलङ्करोति।
तावद्विदां सम्मदयन्मनश्च
लोके सदाऽयं प्रथितो निबन्धः ॥
सीतात्रिमार्गोत्तमतीरवर्त्तिनो
देवप्रयागाख्यपुरो निवासिनः।
मच्छिष्यमुख्यस्य विशुद्धचेतसो
भूयादसौ चक्रधरस्य शर्म्मणे ॥' इति।

१८५८ शकाब्दे चैत्रशुक्लदशम्यां बुधवासरे चायं समाप्तिमगमत्।

'जातकसूत्रम्।'

अस्य

(द्वितीयभागः) (अमुद्रितः)

'तत्रोपक्रमः'—

श्रीराधिकायाः प्रियपादयुग्मं
कञ्जोपमं पुण्यतरं प्रणम्य ।
तोषाय होराविदुषां मुकुन्दः
करोम्यहं जातकसूत्रमेतत् ॥' इति ।

'उपसंहारश्च'—

मातङ्गबाणाहिहिमांशुतुल्ये
शाके सहस्ये हयदेहगेऽर्के ।
कृतं मुकुन्देन सुधीहिताय
मनोरमं जातकसूत्रमत्र ॥' इति ।

१८५८ शकाब्दे, पौषमासे धनुषीने चेदं समाप्तिमगमत् ।

* (२६) 'ज्योतिस्तत्त्वम्' ।

'तत्रोपक्रमः'—

गोपानां बालवृन्दैः सह विपिनलता-मण्डपे
क्रीडयन्यो
मोहनार्थं कमनमुपगतं
मोहयित्वाऽप्यगोप्सीत् ।
नत्वा तं बालकृष्णं विबुधजनकृतेः
सारमुद्धृत्य सर्वं
'ज्योतिस्तत्त्वं' मुकुन्दो रचयति सरल
बालकानां हिताय ॥' इति ।

'उपसंहारश्च'—

'वर्षे दर्शननन्दगोमहिमिते श्रीवैक्रमीये तपोमासे भास्वति नक्रगेसितदले विष्णोस्तिथौ ग्लौदिने ।
'ज्योतिस्तत्त्वमिदं मुकुन्दविदुषा देवप्रयागस्थले
बालानां पठनाय शुद्धमनसां मेधाविनां निर्मितम् ॥' इति ।

१९९६ श्रीवैक्रमीयाब्दे, माघमासे, मकरङ्गतेऽर्के, शुक्लद्वादश्यां चन्द्रवासरे चेदं समाप्तिमगमत् ।

(२७) 'बालबोधदीपिका' । (अमुद्रिता)

एषा तु
मद्विरचितैः पद्यैरेव (सङ्कलिता)

'तत्रोपक्रमः'—

प्रणम्य कृष्णचन्द्रपादयुग्मकं सुकोमलं
सरोजसन्निभं समस्तदेवसंघसेवितम् ।
मुकुन्दरामकाश्यपीसुरो मनोहरां स्फुटां
करोमि बालबोधदीपिकां सुबालसम्मुदे ॥' इति ।

'उपसंहारश्च'—

'शकेऽनलाङ्गनागमेदिनीमिते सहोद्य कृत्—
तिथौ दलेऽसिते ऽसृजोऽह्नि 'बालबोधदीपिका' ।
अकारि खण्डवासिना मुकुन्दशर्म्मणा—
भवत्वसावनारतं सुबालवृन्दशर्म्मणे ॥' इति ।

१८६३ शकाब्दे मार्गशीर्षकृष्णसप्तमीतिथौ भौमवासरे चेयं समाप्तिमगमत् ।

(२८) 'जातकभूषणम्' । (अमुद्रितम्)

'तत्रोपक्रमः'—

'नत्वा पादयुगं सरोरुहनिभं संसेवितं देवता-
संघैर्योगिजनैरतीव कुशलैः श्रीकृष्णचन्द्रस्य तत् ।

---

* अयं महान् ग्रन्थो जनजनपदकल्याणार्थं मया विरचितः । तस्य द्वौ भागौ । १४०० मितानि पृष्ठानि । तत्र पादोनाष्टसहस्र ७७७५ मितानि मूलश्लोकानि । अस्य मूल्यं रूप्यकाणां ५०) पञ्चाशत् । डाकव्ययस्तु पृथक् । एष मया परमप्रियशिष्येण 'चक्रधरेण जोशी' इत्युपाह्वयेन निजद्रव्येण पुण्याख्यपत्तनस्थप्रशान्तमुद्रणालये संमुद्र्य मत्समर्पणं कृतम् । तेन स धन्यवादार्हः ।

आलोक्याऽखिलजातकं मुनिवरैर्यत्प्राक्तनैः कीर्तितं कुर्वे 'जातकभूषणं' बुधजनप्रीत्यै मुकुन्दद्विजः ।।' इति ।

'उपसंहारश्च'—

शाकेऽनलाङ्कोरगभूप्रमाणे
जीवान्वितायां नभसो नवम्याम् ।
सीतात्रिमार्गासरिदन्तराले
देवप्रयागे पुरि खण्डवासी ।।
बडेथवालाभिधजातिजातो,
मुकुन्दरामोऽरचयत्सुखाय ।
विमत्सराणां गणकोत्तमानां
मनोहरं जातकभूषणाख्यम् ।।' इति ।

१८६३ शकाब्दे गुरुवारयुतायां श्रावणनवम्यां चेदं समाप्तिमगमत् ।

तच्च—

(२९) 'पीयूषधारा'

इत्यनया मद्विरचितया संस्कृतव्याख्यया समलङ्कृतम् ।

'तत्रोपक्रमः'—

'श्रीकृष्णो वसुदेवनन्दनवरो गोपीजनानां प्रभुर्योगीशः शिशुगोगणैः परिवृतस्तीरे सुताया रवेः । यस्तत्पादयुगं मुकुन्दगणको नत्वा शिशूनां मुदे कुर्वे जातकभूषणस्य विवृतिं 'पीयूषधारा'-मिमाम् ।।' इति ।

'उपसंहारश्च'—

वेदाङ्कसिद्धीन्दुमिते शकेऽब्दे
सिते तपस्ये दशमीकुजाहे ।
टीका कृता जातकभूषणस्य
सद्बालतोषाय मुकुन्दनाम्ना ।।' इति ।

१८६४ शकाब्दे फाल्गुनशुक्लदशमीभौमवासरे चैषा समाप्तिमगमत् ।

(३०) 'अष्टकवर्गनिबन्धः ।' (विक्रीतोऽयम्)

'तत्रोपक्रमः'—

नारायणो नन्दनिकेतने यो
वृतोऽर्भकैर्बालमुकुन्दरूपः ।
करोति लीलां रुचिरां विचित्रां
जगद्धिताय प्रणमाम्यहं तम् ।।' इति ।

मुकुन्द इति शेषः ।

'उपसंहारश्च'—

ये जानन्ति बुधाः खगाष्टवर्ग-
माहात्म्याभिधमीश्वरत्वमीयुः ।
ते तस्मात्सततं निबन्धमेतं
निष्णाता वसुधासुराः पठेयुः ।।
खण्डग्रामे विप्रमुख्यो मुकुन्दो
योऽभूत्संघं जातकानां निरीक्ष्य ।
गोगोगोभूसम्मिते विक्रमाब्दे
चैत्रे मासे शुक्लपक्षे दशम्याम् ।।
भोपेतायां व्योमरत्ने विसारे
तेन प्रोक्तोऽयं निबन्धः सुकान्तः ।
बद्धो वृत्तैर्वेदरामाब्धितुल्यै
राधानाथप्रीतयेऽयं समस्तु ।।' इति ।

१९९९ वैक्रमीयाब्दे चैत्रमासे शुक्रवारसंयुतायां दशम्यां मीनराशिगते मिहिरे चायं समाप्तिमगमत् ।

स च—

(३१) 'मनोरमा'—

इत्यनया मद्विरचितया संस्कृतव्याख्यया सम-

लङ्कृत: ।

'तत्रोपक्रम:'—

नन्दस्य नन्दनं नत्वा मुकुन्दो बालसम्मुदे ।
अष्टवर्गनिबन्धस्य टीकां कुर्वे मनोरमाम् ।।' इति ।

'उपसंहारश्च'—

'आसीद्विप्रकुले मुकुन्दगणको ग्रामे च खण्डाभिधे तेनाऽकारि मनोरमा गतमला टीका निबन्धस्यहि। वर्षे विक्रमभूपते: खखनभोदोस्सम्मिते माधवे मासे कृष्णदले भुजङ्गमतिथौ भानोर्दिनेऽर्केऽजगे ।।' इति ।

२००० वैक्रमीयाब्दे वैशाखमासे कृष्णपञ्चम्यां रविवासरे मेषगते मार्तण्डे चैषा समाप्तिमगात् ।

(३२) 'भावमञ्जरी ।' (विक्रीतेयम्)

'तत्रोपक्रम:'—

निधाय मानसे व्रजाटवीविभो:
पदाम्बुजं विधाय वन्दनं गुरो: ।
मुकुन्दरामदैववित्सुमञ्जुलां
करोमि भावमञ्जरीं विदां मुदे ।।' इति ।

'उपसंहारश्च'—

'सिद्धश्रीगढवालनीवृति महाढांगूप्रदेशान्तरे खण्डे संवसथे द्विजातिमहित: श्रीचन्द्रदत्तोऽजनि । तस्माच्छ्रीकलिरामनामविदित: श्रीख्यातिरामस्तत-स्तस्मात्सूरिशिरोमणी रघुवरो श्रीमान्प्रभूतादर: । तत्कीर्त्यङ्गभवो मुकुन्दगणको देवप्रयागे वस-न्ज्योति: शास्त्रसुमस्य ये मधुकरा शास्तन्मुदे मञ्जरीम । भावाद्यां विमलां स्फुटां व्यरचयद्-गोऽङ्कोऽरगेलाशके मास्यूर्ज्जे भृगुवासरे भपतिथा-वेषाऽगमत्पूर्णताम् ।।' इति ।

१८६९ शकाब्दे कार्तिकमासे पूर्णिमायां भृगुवारे चेयं समाप्तिमगमत् ।

सा च—

(३३) 'मधुव्रता' ।

इत्यनया मद्विरचितया संस्कृतव्याख्यया सम-लङ्कृता ।

'तत्रोपक्रम:'—

'नत्वा तं व्रजप: केन य: सव्रजार्भकव्रज: ।
विन्मुदे भावमञ्जर्य्याष्टीकां कुर्वे 'मधुव्रताम्' ।।' इति ।

मुकुन्द इति शेष: ।

'उपसंहारश्च'—

'शकेऽङ्कषड्धृतिमिते तपोमासे विनिर्मिता ।
'मधुव्रता' मुकुन्देन टीकेयं पूर्णतामगात् ।।' इति ।

१८६९ शकाब्दे माघमासे चेयं समाप्तिमगमत् ।

* (३४) 'मुकुन्दकोष: ।' (अमुद्रित:)

अस्य

साहित्यानेकार्थवर्गार्थशब्दचयनप्रारम्भ: । ...

'तत्रोपक्रम:'—

लीलां विचित्रां व्रजकाननेव्रज—

* महान् कोषोऽसौ मञ्जूषायां शोभते । मुद्रणाशा क्वचिदपि न दृश्यते । अस्य साहित्यानेकार्थभागोऽप्यपूर्ण: ।

न्च्छायाङ्गिनां चक्रधरश्चकार यः ।
प्रणम्य तं केन मुकुन्ददेववि-
न्मुकुन्दकोषं रचयामि सन्मुदे ॥' इति ।

'उपसंहारश्च'—

'वामे तटे निर्जरनिम्नगायाः
खण्डाभिधः संवसथोऽस्ति तत्र ।
श्रीकीर्तिदेव्यास्तनया बभूवु-
स्त्रयोऽग्रजस्तेषु मुकुन्दनामा ॥
तेनाम्बरागेभमृगाङ्कतुल्ये
शाके मधौ मासि सितान्यपक्षे ।
महेशतिथ्यां महिसूनुवारे
व्यधायि कोषो बुधसम्मुदेऽयम् ॥' इति ।

१८७० शकाब्दे चैत्रकृष्णाष्टम्यां मङ्गलवासरे चेदं समाप्तिमगमत् ।

(३५) 'कोशनामावली' । (अमुद्रिता)
(गद्यात्मिका सङ्कलिता)

'तत्रोपक्रमः'—

'प्रणम्य केन देवक्याः सूनोश्चरणपङ्कजम् ।
कोशनामावलीं कुर्वे मुकुन्दः कोशविन्मुदे ॥' इति ।

'उपसंहारश्च'—

'दिनाभ्राश्विमिते वर्षे भाद्रे शुक्ले विधोस्तिथौ ।
शनौ कोशविदां प्रीत्यै कोशनामावली कृता ॥' इति ।

मुकुन्देनेति शेषः ।

२०१५ वैक्रमीयाब्दे भाद्रपूर्णिमायां शनौ चैषा समाप्ता ।

(३६) 'कोशनामावली' ।
(पद्यात्मिका) (मुद्रिता)

'तत्रोपक्रमः'—

'श्रीदेवकीदेहसमुद्भवस्य
पादारविन्दं हृदि सन्निधाय ।
रम्यां मुकुन्दः प्रकरोमि कोश-
नामावलीं कोशविदां हिताय ॥' इति ।

'उपसंहारश्च'—

तिष्यभ्राक्ष्युन्मिते वर्षे स्त्रीगेऽर्केऽब्जतिथौ शनौ ।
मुकुन्देन कृता कोश-नामावली विदां मुदे ॥' इति ।

२०१५ वैक्रमीयाब्दे कुमारिकाङ्गतेऽर्के पूर्णिमायां शनौ चेयं समाप्ता ।

'मुकुन्दकोषः' ।

अस्य

(३७) 'लिङ्गानुशासनवर्गः । (मुद्रितः)

'तत्रोपक्रमः'—

'प्रणम्य शिरसा नन्दनन्दनाङ्घ्रिसरोरुहम् ।
लिङ्गानुशासनं रम्यं कुर्वेऽहं लिङ्गविन्मुदे ॥' इति ।

मुकुन्द इति शेषः ।

'उपसंहारश्च'—

वामे तटे निर्जरनिम्नगायाः
खण्डाभिधः संवसथोऽस्ति तत्र ।
श्रीकीर्तिदेव्यास्तनया बभूवु-
स्त्रयोऽग्रजस्तेषु मुकुन्दनामा ॥
तेनाश्विकुञ्जरभुजङ्गशशाङ्कतुल्ये
वर्षे शके तपसि मासि सितान्यपक्षे ।
भास्वत्तिथौ शशिनि लिङ्गविदां हिताय
लिङ्गानुशासनमिदं रचितं सुरम्यम् ॥' इति ।

१८८२ शकाब्दे, माघे कृष्णसप्तम्यां शनावेष समाप्तिमगमत् ।

(३८) 'ज्यौतिषशब्दकोषः' । (मुद्रितः)

'तत्रोपक्रमः'—

प्रणम्य कृष्णचन्द्रस्य पवित्रं पादपङ्कजम् ।
त्रिस्कन्धज्यौतिषात्प्रायः शब्दानादाय संग्रहः ॥
क्रियतेऽयं मुकुन्देन प्रीत्यै होराविदां मया ।
अन्ये साहित्यिकाः शब्दा वेद्या हैमादिकोषतः ॥'
इति ।

'उपसंहारश्च'—

श्रीवैक्रमीये नखखाश्वितुल्ये
वर्षे तपः शुक्लदले दशम्याम् ।
मघाजवारे जननादतीते-
ऽङ्गागोन्मिताब्दे गढदेशजेन ॥
श्रीकीर्तिदेव्यास्तनुसम्भवेन
श्रीकृष्णपादाम्बुजषट्पदेन ।
मुकुन्दनाम्ना गणकेन कोषो—
ऽसौ निर्मितश्चक्रधरस्य तुष्ट्यै ॥' इति ।

२०२० वैक्रमीयाब्दे माघशुक्लदशम्यां शुक्रवासरे जन्मतः ७६ तुल्ये गताब्दे चायं समाप्तिमगात् ।

'भूवलयचक्रम्'

(भूगर्भशास्त्रम्) केनचिन्महर्षिणा
विरचितम् ।

तच्च—

(३९) 'मुकुन्ददैवज्ञकृतया संस्कृतव्याख्यया समलङ्कृतम् ।

'तत्रोपक्रम,'—

गिरिराजधरस्य चरण—
सरसिजं निजमानसे सन्निधाय ।
करोमि भूवलयचक्र—
विवृतिं मुदे भूगर्भशास्त्रविदाम् ॥' इति ।

'मुकुन्द' इति शेषः ।

अस्य भूवलयचक्रस्यपद्यानि अतीवाशुद्धानि पाठसंशोधनार्थं पुस्तकान्तराणि नोपलभ्यते तेनोपसंहाराभावो जातः । यद्यप्यस्य श्लोकानां केनचित्कृताव्याख्या सामूहिकरूपेण विद्यते सापि न समीचीना भाति । अतः पुस्तकमिदमितस्ततोऽन्वेषणीयं विद्वद्भिः ।

'लम्पाकशास्त्रम्' । (अमुद्रितम्)

श्रीपण्डितवर्य्यपद्मनाभेन विरचितम् ।

तच्च

(४०) श्रीमुकुन्ददैवज्ञेन संशोधितम् ।

'तत्रोपसंहारः'—

'पद्मनाभविरचितं शास्त्रं लम्पाकसञ्ज्ञकम् ।
शास्त्रस्यास्य मुकुन्देन विन्मुदे शोधनं कृतम् ॥'
इति ।

अस्य श्रीपण्डितसदानन्दकृता संस्कृतटीकाअवन्तिकास्थमाधव (राजकीय) पुस्तकालये वर्तते । सा च मद्रासस्य-अड्डियारपुस्तकालये तेलगूलिप्यां वर्तते । तत्र तस्य प्रतिद्वयं विद्यते इति श्रुतमिति । हा कष्टमेतदपूर्णसंशोधनम् ।

* 'अश्वारूढी'

श्रीमल्लारिदैवज्ञेन
विरचिता ।

सा च—

श्रीकेशवदेवकृतसंस्कृतटीकयोपेता ।

सैव—

(४१) श्रीमुकुन्ददैवज्ञकृतसंस्कृतटिप्पण्योपेता च ।

'तत्रोपक्रमः'—

नमस्कृत्य यशोदाया नन्दनं बुधतुष्टये ।

---

* एषा तु संस्कृतटीकाटिप्पणीसहिता संशोधिताऽमुद्रिता मत्पुस्तकालये विद्यते ।

विधीयते मुकुन्देन ह्यश्वारूढ्याः सुटिप्पणी ॥'
इति ।

'उपसंहारश्च'—

'मल्लारिदैवज्ञविनिर्मिताश्वा—
रूढी तथा केशवदेवटीका ।
संशोधिता प्राज्ञमुकुन्दनाम्ना
या सा बुधानां प्रमदाय भूयात् ॥' इति ।

पद्येनैकेनेमामुपसंहारयति—

'वर्षे त्रियुग्माम्बरदोः प्रमाणे
मास्याश्विने श्रीविजयादशम्याम् ।
चित्राविदुष्या निजनाथतुष्ट्यै,
भूयात्कृता सङ्कलिता सदैषा ॥

वैक्रमीय इति शेषः ।

इति श्रीमुकुन्ददैवज्ञधर्म्मपत्नीश्रीमतीचित्रादेवी-विदुष्या सङ्कलिताकृतैषा मुकुन्दग्रन्थनामाद्यावली समाप्तिमगमत् ।' इति शम् ।

12821